

891-2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZTIZENHATODIK KÖTET

(626., 627., 628. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1930

1877. évi évkönyv
1877. évi évkönyv
1877. évi évkönyv
1877. évi évkönyv
1877. évi évkönyv

TARTALOM.

DCXXVI. SZÁM.

	Lap
ADATOK ROMÁNIA 1916 AUGUSZTUS 27-I HADÜZENETÉNEK DIPLOMACIAI ELŐZMÉNYEIHEZ. — Nagy Miklóstól	1
KELETÁZSIAI MŰVÉSZETI MÚZEUMUNK ÉRDEKÉBEN. — Felvinczi Takács Zoltántól	53
EGY «ELŐKELŐ IDEGEN» RÓLUNK. — Török Páltól	88
AZ IDEGEN. (I.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	118
KÖLTEMÉNYEK. — <i>Ki ez az ember?</i> — Sajó Sándortól. — <i>Két szerb népének Králjevics Márkóról: — A tavi tündér halála. — A hegyi tündér halála.</i> — Szerb eredetiből. — Trencsény Károlytól	129
SZEMLE: — 1. <i>Kautz Gyula.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>A mult zenei év.</i> — Major Ervintől	136
IRODALOM: — 1. <i>Gr. Klebelsberg Kuno új könyve.</i> — (Gróf Klebelsberg Kuno: <i>Jöjjetek harmincas évek!</i>) — Grósz Emiltől.	
2. <i>Mihályfi Ákos beszédei.</i> — (Mihályfi Ákos: <i>Egyházi beszédek. — Társadalmi beszédek.</i>) — Várdai Bélától.	
3. <i>A Balkán népei.</i> — (Randi, Oscar: <i>I popoli balcanici.</i>) — Bajza Józseftől	147

DCXXVII. SZÁM.

AZ AKADÉMIA HATÁSA A KÖZGAZDASÁGI TUDOMÁNYOK HAZAI FEJLŐDÉSÉRE. — Heller Farkastól	161
A HORVÁTSÁG A VILÁGHÁBORÚ ELŐTT ÉS ALATT. — Németh Józseftől	190
MAUPASSANT ÍRASMŰVÉSZETE. — Rezek Romántól	206
BETHLEN GÁBOR ÉS A MAGYAR IRODALOM. (I.) — Kristóf Györgytől	244
AZ IDEGEN. (II.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	264
KÖLTEMÉNYEK: — <i>Egyetem.</i> — Sík Sándortól. — <i>Szonett a szonett-ről.</i> — Petri Mórtól	278

	Lap
SZEMLE. — <i>Hat év magyar zeneművészete.</i> — Papp Viktortól	282
IRODALOM: — 1. <i>A kiegyezés kora.</i> — (Dr. Csengery Lóránt: <i>Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései.</i>) — Arday Páltól.	
2. <i>Egy új magyar elbeszélő.</i> — (Gesztési-Balogh Gábor: <i>Asszonyölök.</i>) — r. r.-től.	
3. <i>Pálffy nádor új életrajza.</i> — (Vitéz dr. Málnási Ödön: <i>Gróf Pálffy János nádor.</i>) — H. J.-től	305

DCXXVIII. SZÁM.

SZÁZ ÉV ELŐTT. — Berzeviczy Alberttől	321
KISFALUDY KÁROLY. — Négyesy Lászlótól	331
A MAGYAR EMLÉKMŰVEK ÉS MAGYAR MŰVÉSZET SORSA AZ EISZAKÍTOTT TERÜLETEKEN. — Olay Ferencről	348
BETHLEN GÁBOR ÉS A MAGYAR IRODALOM. (II.) — Kristóf Györgytől	386
AZ IDEGEN. (III.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	425
KISFALUDY KÁROLY ÜNNEPÉRE. — Költemény. — Sajó Sándortól	446
SZEMLE: 1. <i>Gyulai Pál emléke.</i> — Horánszky Lajostól.	
2. <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől	449
IRODALOM: 1. <i>Wertheimer Ede legújabb könyve.</i> — (Eduard v. Wertheimer: <i>Bismarck im politischen Kampf.</i>) — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Könyv az olympiai játékokról.</i> — (Mező Ferenc: <i>Az olympiai játékok története.</i>) — Wagner Józseftől.	
3. <i>Ingyen könyvek.</i> — —-től	470

ADATOK
ROMÁNIA 1916 AUGUSZTUS 27-I
HADÜZENETÉNEK
DIPLOMÁCIAI ELŐZMÉNYEIHEZ

I.

Az eredetére nézve romanizált balkáni pásztorokból alakult oláh nép jámbor, engedelmességhez szokott, kevés-igényű, nagyon babonás és e tulajdonságainál fogva könnyen kezelhető, de igen könnyen fanatizálható és félrevezethető fajta. Nem hódítás és harcok árán szerzett hazát, hanem lassú beszivárgással vert gyökeret, majd észrevétlen elszaporodásával vált egyes települési helyein többséggé, hosszú századokon át faji öntudat nélkül. Nyelvének születési helye az Adriai-tenger partvidéke, és időpontja a VI—VII. század. A latin nyelvek közül a felsőolaszhoz áll legközelebb, bár valamennyi közt benne van a legkevesebb latin elem.

Vándorlása irányát az isztriai félszigettől kezdve Albánián, Epiruson, Macedónián, Bulgárián át a máig is fennmaradt nyelvszigetei (az ú. n. kucovlachok) és másfelől a nyelvébe átment albán, szláv, magyar stb. elemek mutatják. Az Alduna és a Kárpátok közt az ugyanott elterült Kunországnak pár évvel a mohipusztai vereség előtt a tatároktól történt elpusztítása után tűnik fel nagyobb tömegekben. Ez időre esik néppé tömörülésének első mozzanata. A két oláh vajdaság, a moldvai és havasalföldi, megalakulásának kunok, besenyők, jászok, bolgárok a tényezői. Kun eredetű maga a Basarába-dinasztia is. Szervezői : a szlávból vett szavakkal nevezett kenézek, vajdák, bojárok tehát nem saját soraiból emelkednek ki, hanem a magyarral rokon fajokból, akik magyar földre kerülve, semmiben sem különböznek

a vérbeli magyaroktól, akikkel — mint a Hunyadiakkal¹ is — szívesen házasodnak össze előkelő magyar családok tagjai is, holott egyébként a legújabb időkig csak szórva-nyosan fordult elő magyar-oláh összeházasodás. Ehhez az ősi oláh arisztokráciához a fanarióta-korszakban nagyszámú görög, albán, tatár, macedón elem járul.² Idővel valamennyi éppúgy beleolvadt az oláhságba, mint a normannok is az általuk leigázott franciába, olaszba és oroszba, vagy a longobárd az olaszba, a gót és vandál a spanyolba, a bolgár a szlávba stb.

Városait is idegen bevándorlók, elsősorban magyarok (székelyek) alapítják,³ sőt városlakó elemei, iparos- és kereskedő-osztálya többségében ma is idegen eredetű: magyar, német és zsidó. Értelmisége csak az utolsó 100—150 év óta gyarapszik magának az oláhságnak soraiból.

Az oláhság földrajzi elhelyezkedése nála hatalmasabb szomszédok között, Bizáncból kapott keleti vallása és erkölcsi felfogása, valamint az a körülmény, hogy honfoglalása harcok nélkül ment végbe, szabta meg nemzeti egyéniségének, jellemének kialakulását és jelölte ki történelmének irányvonalát. Az oláh nép egymagában sohasem viselt támadó háborút. Ellenben mindig szívós volt a védekező harcban. Sorsát nem

¹ Szent István pogány magyar neve Vajk volt, Vojk-nak hívták Hunyadi János atyját is. A Hunyadiak római katolikusok voltak, míg a vérbeli oláhok görög keletiek.

² A bojár arisztokráciával (nemességgel) szemben állottak a jobbágyok, oláh nyelven rumunyok. A rumuny, rumén, román eredeti jelentése jobbágy, rab. Maga Mihály vajda is vásárolt és adott el rumunyokat, s az 1840-es években is adás-vétel tárgyai voltak. (L. az ott felhozott példákkal együtt Moldován Gergely: *A reformáció hatása a román népre Erdélyben*. Bpesti Szemle 1890. évf. 63. köt. 261. l.; l. továbbá Alexi György: *Az oláh nyelv és nemzet megalakulása c. könyvismertetésében*, Bpesti Szemle 1888. évf. 54. köt. 424. l.)

³ «A két dunai fejedelemség (Moldva és Havasalföld) városainak nagyobb részét, különösen Moldvában, idegenek: szászok és magyarok (székelyek) alapítják. A városnak neve széltében «oraş», magyar város. Orhei (Örhely), Jasi (Jászvásár), Bacau (Bákó), Huşi (Husz — huszita alapítóiról), Agiud (Egyed) stb. egykori lakossága, szászokon és kisebbszámú örményeken kívül jóformán tiszta székely». Alexi György cikke. Magyar Nyelv. 1915. évf. 349. l.

saját erői, képességei kovácsolták, hanem szomszédjainak egymáshoz való pillanatnyi helyzete, esetleges gyöngesége. A hűség¹ nála ismeretlen fogalom. A szövetséget csak addig vállalja, míg hasznos reánézve. Mindig az erősebbel tartani, kockázat nélkül a legnagyobb hasznot elérni, megtámadni és megrabolni a harcokban kimerült korábbi szövetségest, olyan oláh külpolitikai vezérelv, mely a XIV. században éppúgy érvényesült már, mint a XX-ban.²

El kell azonban ismerni, hogy a mimikri-népek finom ösztönével és ravasz számításával majd mindig kellő pillanatban tudta megválasztani harcban álló szomszédai közül

¹ Kekaumenos 1071-ben ezt a jellemzést adja róluk: «Az oláhok nemzetsége hitetlen és megromlott, nem hú se Istenhez, se a császárhoz, se saját híveihez, hanem arra törekszik, hogy mindenkit rászedjen. Sokat hazudik és mindent ellop. Kész mindenre esküt tenni barátainak és rokonainak, de meg is szegi. Testvériséget és atyafiságot kötnek és ezzel rászedik az együgyűeket. Soha és senkivel szemben sem tartották meg a hűséget, még a régi római császárokkal szemben sem . . . Az oláhok gyávák, nyúlszívűek, de gyávaságból szemtelenek, s ezért azt tanácsolom, hogy ne higgyetek nekik.» (τὸ τῶν Βλάχων γένος ἄπιστόν τε παντελῶς (ἔστι) καὶ διεστραμμένον, μήτε εἰς Θεὸν πίστιν ὀρθῆν μήτε εἰς βασιλεία μήτε εἰς συγγενῆ ἢ φίλον, ἀλλὰ ἀγωνιζόμενον πάντας καταπραγματεύεσθαι. Ψεύδεται δὲ πολλὰ καὶ κλέπτει πάνυ. ὀνόμενον καὶ ἑκάστην ὄρκους φρικωδεστάτους πρὸς τοὺς ἑαυτοῦ φίλους καὶ ἀρετοῦν βραδύως. ποιῶντες ἀδελφοποιήσεις καὶ συντεκνίας καὶ σοφιζόμενοι διὰ τούτων ἀπατῶν τοὺς ἀπλοустέρους, οὐδεποτε δὲ ἐφύλαξε πίστιν πρὸς τινὰ οὐδὲ πρὸς τοὺς ἀρχαιότερους βασιλεῖς τῶν Ῥωμαίων. . . . εἰσί καὶ δειλὰ πάνυ λαγωῶν ἔχοντες καρδίαν, σάρσας δὲ ἔχοντες καὶ τοῦτο ἀπὸ δειλίας. Παραγγέλλω οὖν ὑμῖν, ἵνα μὴ πιστεύετε τοῦτοις τὸ σύνολον. Idézi Jos. Lad. Pič: *Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage*. Leipzig, 1886. 33. l.

² 1395-ben Mircse havasalföldi vajda a vele szövetséges Zsigmondnak a török elleni háborúból hazatérő csapatait orvul megtámadta s maga Zsigmond is életveszedelembé került. 1432-ben Vlád-Drakul vajda csapatai a törökkel versenyt pusztították Erdélyt. Az 1444. évi várnai szerencsétlen csatából menekülő Hunyadi Jánost Vlád-Drakul vajda elfogatta s csak a nádor fenyegetésére bocsátotta szabadon. Az 1448. évi rigómezei csata azért veszett el, mert a Hunyadi seregének balszárnyán felállított oláh csapatok az ütközet második napján a törökhöz pártoltak át. 1599. okt. 18-án a Báthory Endre bíboros, erdélyi fejedelemnek tett esküdözés után Mihály vajda betört a védtelen Erdélybe. Méltán mondja róluk Czernin: «Erőszakos a védtelennel és alázatos a hatalmással szemben — vannak szebb vonások is a népek jellemében». *Im Weltkrieg*. 131. l.

a legerősebbet. Így történt, hogy századokon át szomszédai egymással vívott küzdelmeinek volt folyománya jóformán fejlődésének, előhaladásának minden mozzanata.

A magyar nemzet, a bolgárok, szerbek, montenegróiak és görögök véres harcokban rázták le magukról a török uralmat. Ilyen felszabadító háborút hiába keresünk az oláh történelemben. Elvégezte azt helyettük Ausztria és Oroszország. Az európai helyzet segített rajtuk itt is, mint azelőtt és azóta is történetük válságos pillanataiban.

Egykor Magyarország, majd Ausztria, illetőleg az erdélyi fejedelemség és Lengyelország, utóbb Oroszország és másik oldalról a török birodalom egymáshoz való viszonyának volt függvénye a két oláh vajdaság sorsa. A török lehanyaglásával, a XIX. század közepétől a francia, orosz és német diplomáciának Ausztria-ellenes sakkhúzásai adnak nekik jelentőséget. 1859-ben III. Napoleon¹ hatalmas támogatásával egyesül egyelőre perszonális unióban Moldva és Oláhország a Cuza fejedelemsége alatt. 1861-ben születik meg a szultán és az európai hatalmak beleegyezésével a két tartomány végleges egybeolvadásából Románia. Miután 1866. februárjában Cuzát az oroszoktól is szított összeesküvés lemondásra kényszerítette, pár hónappal utóbb az Ausztriával leszámolni készülő Bismarck eszközeként Hohenzollern Károly foglalta el a bukaresti fejedelmi trónt, aki porosz-orosz szövetségben osztrákelles politikát kezdett. 1868-ban Bratianu János miniszterelnök orosz segítséggel Erdély meghódítására gondol. A helyzet még éveken át olyan bizonytalan, hogy gróf Andrássy Gyula a lakosság megnyugtatóására egy-két (magyar) ezredet kíván áthelyeztetni Erdélybe, sőt báró Kuhn közös hadügyminiszter az 1870. nyarán tartott közös miniszteri értekezleten szükségesnek látta indítványozni az erdélyi

¹ Nem érdektelen megemlíteni, hogy az 1856. évi párizsi konferencián III. Napoleon javaslatára foglalkoztak azzal a kérdéssel, vajjon nem kellene-e a két dunai fejedelemséget Ausztriának átengedni, ha viszont Ausztria a szárd királyság javára lemond Lombardiáról és Velencéről. Ez a gondolat 1854-ben már Palmerstont is foglalkoztatta (l. W. G. East : *The Union of Moldavia and Wallachia*. 1859. 32. l.)

honvédségnek a tiroli lövészcapatok példájára való megszervezését, úgy hogy a sorkatonaságnak 20 zászlóalj honvéd legyen segítségére.¹ Andrássy egyidejűleg Bismarckhoz is fordult, aki, hogy a fenyegető francia-német háború esetére biztosítsa a monarchia semlegességét, erélyesen figyelmeztette Károly fejedelmet a Bratianu által képviselt politika következményeire. Közbenjárása eredményes is volt. Az 1877/78. évi orosz-török háborúban Románia a hatalmas Oroszország kényszerítésére ennek oldalán vett részt, felhasználván egyúttal az alkalmat a török szultánhoz való hűbéres viszonyának megszüntetésére, amit 1878. július 13-án a berlini kongresszus is elismert.

II.

1883-ban Bismarck² tárgyalást kezd gróf Kálnoky közös külügyminiszterrel az iránt, hogy az 1881-ben királyság rangjára emelkedett Románia és esetleg Szerbia,³ valamint Törökország bevonásával továbbépíttessék az 1882. május 20-án megkötött hármasszövetség. Kálnoky magáévá teszi Bismarck tervét Románia bevonásáról, bár megjegyzi, hogy a megbízhatóság oly tulajdonság, amely «ginge den Rumänen leider sehr ab.»⁴ Ezt a nézetét osztotta Bismarck is,⁵ aki tisztában volt a vele tárgyaló Bratianu kétszínűségével is. Azok a szavai pedig, melyekkel 1883. szeptember 8-án a szerződés megkötését indokolta, valósággal jóslatként hangzanak: «Wir würden damit des Königs Karl, solange er regiert, gewiss sein, aber ungewiss, ob die Elemente der

¹ Andrássy miniszterelnök 1868. nov. 21-i felszólalását közli *A háborús felelősség* c. folyóirat I. köt. 1—2. sz. 155. l. Kuhn 1870 július 15-i felszólalását l. u. o. 159. l.

² *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914.* III. köt. 263. l.

³ Szerbiát akkor már az 1881. évi június 28-án kötött barátsági szerződés a monarchiához fűzte (l. Pribram: *Die politischen Geheimverträge Öst.-Ungarns 1879—1914.* Wien, 1920. I. köt. 18. és 168. l.).

⁴ *Grosse Politik.* III. köt. 265. l.

⁵ U. o. 265. l. jegyzet.

französischen Umsturzpartei in jenem Lande nicht schliesslich stärker sind, als der König». ¹

A szerződés tervezete szerint a monarchia és Románia kölcsönös védelmi kötelezettséget vállalnak Oroszországnak kihívás nélkül bekövetkező támadása esetére. ² Az 1883. október 30-án Bécsben aláírt végleges szövegből azonban Bismarck és I. Vilmos császár kívánságára Oroszország megnevezése kimaradt. ³ A hét pontból álló és oláh részről Sturcza Demeter külügyminiszter által aláírt szerződésben a felek kölcsönös békét, barátságot fogadnak és kötelezik magukat arra, hogy nem lépnek a szerződők valamelyike ellen irányuló szövetségbe. A casus foederis akkor áll be, ha a szerződő felek egyike kihívás nélkül megtámadatná. A katonai együttműködést külön egyezség fogja szabályozni. Háború esetén különbékét egyik fél sem köt. A szerződés öt évre szól s ha felmondás vagy revízió iránti kérelem nem következne be, további három évre érvényben marad. Végül kikötötték a szerződés titkosságát. ⁴ A szerződéshez még aznap csatlakozott Németország ⁵ és 1888. május 15-én Olaszország is. ⁶

Az utóbb említett állam csatlakozásáról oláh részről megindított tárgyalások alkalmat nyújtottak Bismarcknak arra, hogy véleményt nyilvánítson az oláhokkal kötött szerződésről. «Ebben — úgymond 1888. március 30-án — inkább passzívánknak, mint aktívánknak növekedését látom s hozzájárulásunkat nem dinasztikus érdekből, hanem az osztrák politika iránti előzékenységből (Konnivenz) pártoltam őfelsége előtt. Királyi házunknak a Hohenzollernek Romániában uralkodó ágához való viszonya magában nem igazolhatja egy német birodalmi háborút.» ⁷

Mennyire jogosult volt Bismarck kételye, nemsokára

¹ U. o. 267. l.

² U. o. 272. l.

³ U. o. 273. l.

⁴ A szerződést közli Pribram: *Die politischen Geheimverträge Öst.-Ungarns 1879—1914*. Wien, 1920, I. köt., 30. l.

⁵ U. o. 32. l.

⁶ U. o. 33. l.

⁷ *Grosse Politik*. VII. köt., 151. l. a jegyzetben.

kiderült. Kevéssel a hármasszövetség harmadik megújítása (1891. május 6) előtt gróf Goluchowski bukaresti osztrák-magyar és Bülow Bernát ugyanottani német követ foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogyan lehetne előkészíteni a lejáróban lévő oláh szerződés megújítását, különös figyelemmel arra a körülményre, hogy a szerződésről mindössze négy oláh politikus (Bratianu, Sturdza, Carþ és Beldiman) tudott, akik közül azonban egyik sem volt az akkori kormány tagja.¹ Sem a Manu-, sem az utána következő Florescu-kormányból nem volt beavatva senki a szerződésbe, egyszerűen azért, mert a király nem merte ezt velük közölni, attól félve, hogy elárulják Oroszországnak.²

Ezek előrebocsátása után, főleg ha tekintetbe vesszük az orosz ágenseknek még 1830 körül³ megkezdett aknamunkáját, mellyel akkoriban Erdélyt s a Bánságot és Horvátországot igyekeztek a magyar nemzet ellen lázítani, továbbá az 1867. évi kiegyezést követő években oláh földön folytatott uszítását, bár ez idők szerint aktaszerű bizonyítékaink erre nincsenek, kétségtelennek tartjuk, hogy a bukaresti politikusok és az erdélyi túlzó nacionalisták az 1883. évi titkos szerződés óta újra fokozódó orosz propaganda eszközei voltak. Orosz pénzre⁴ vezettjük vissza a harcok oláh lapnak, a *Tri-*

¹ U. o. 151. l.

² «Der König Bedenken trägt einen Florescu, Catargi oder Vernescu — a kabinet miniszterelnöke, bel- és pénzügyminiszterei — in das Geheimnis einzuweißen, deren Mitwirkung nicht zu erwarten ist und von denen eineige kaum das Geheimnis Russland gegenüber bewahren dürften». U. o. 156. l. Továbbá «... König Karl werde den Konservativen nicht eingestehen wollen, dass er sie jahrelang durch die Beteuerung getäuscht habe, es existierten überhaupt keine sekreten Stipulationen zwischen Rumänien und den Mächten des Dreibunds». U. o. 163. l.

³ Takáts Sándor: *A magyar mult parlójáról*. 408. l. Egykorú titkosrendőri jelentés beszámolván a horvátok egyre erősödő magargyűlöletéről és elszakadási törekvéseiről, elmondja, hogy «es sind gewisse Spuren da, dass sie heimlich von Seite Russlands aufgereizt werden». A jelentés így végződik: «auch will man schon öfters mit russischen Emissären in Berührung gekommen sein». Notizen aus Pest vom 25 April 1839. (Az országgyűlési levéltárban.)

⁴ Jancsó Benedek adatai szerint egy Stroescu néven szereplő

bunának alapítását (1884) épúgy, mint az oláh egyetemi ifjúság 1890. novemberében kelt memorandumának kiadását s a bukaresti kultúrlíga megalakulását (1891. január), amelyek mind rengeteg összeget igényeltek és egyúttal az orosz politika sakkhúzásaiul tekinthetők a megkötött, illetőleg a megújításra váró titkos szerződésre.¹

E föltevésünk bizonyítására néhány adatot idézünk Marghiloman Sándornak, Románia egyik legmérsékeltebb államférfiának emlékirataiból:

«1911. dec. 12. Személyesen adtam írást egy 200,000 leu-s csekkről, amelyet Verzea Bécsbe visz Mihalinak.»²

«1911. dec. 13. Falcoyanu kifizette számlámra a 200,000 leut a Banca Agricola-nak, ama csekk fedezetéül, melyet az erdélyieknek adtam.»³

«1912. nov. 10. Találkozásom Mihalival, aki Vajdával jött Budapestről. Aggódtak Goga magatartása miatt a brassói gyűlésen. A pártvezetőség elhatározta, hogy képviselő tagjai vitát provokálnak a képviselőházban és szükség esetén a nemzetiségek alapelveit tartalmazó manifesztumot bocsátanak ki, amelyben a balkán-kérdést is kifejtik. Goga memorandumot akar, azután közbenjárást Bukarestből, hogy a császár fogadja, továbbá nemzeti kongresszust, nem fél az erőszaktól és nem veti meg az orosz rubelt. Riadó: reggeli Bratianunál, aki higgadt. Hét órakor értekezlet Take-nál. Filipescu sejtven valamit, tegnap magához hívta őket és Goga előtt kijelentette, hogy egyesüljünk Oroszországgal és csináljunk irredentizmust Ausztria-Magyarország ellen. Mihali erősen

orosz ügynök 1909—1912 közt Nagyszebenben a magyar hatóságok szeme előtt két és fél millió koronát osztott szét a magyarországi oláhok között. *A román irredentista mozgalmak tört.* 320. l.

¹ V. ö. Bülow jelentését Bukarestből 1893. okt. 16-ról, mely szerint a legelterjedtebb romániai lap, az *Indépendance Roumaine* monarchiaellenes cikkeit az erdélyi kérdéstről Steriadi, egy a szolgálatból elbocsátott oláh diplomata írja, aki ki- és bejár az orosz követ-ségre. *Grosse Politik.* VII. köt. 184. l.

² Marghiloman Alexandru: *Note politice 1897—1924.* I—V. köt. Bukarest, 1927. I. köt. 89. l.

³ U. o.

csodálkozott, visszautasított a maga részéről minden megbeszélést! E tekintetben igen határozottan beszélt.»¹

«A pétervári távirati ügynökség részleteket közöl velünk, tekintettel arra a pénzre, amelyet a cári kormány osztott szét politikusok és hírlapírók megvesztegetésére. Az akta, amely az oláhországi vesztegetésekkel foglalkozik, különféle táviratokat tartalmaz, melyeket Poklevski bukaresti orosz követ váltott az orosz külügyminiszterrel. Mint az oláh sajtó megvesztegetésének főügynöke, Take Jonescu szerepel.

Egyik, 1916. március 21-i sürgönyben Poklevski felhatalmazást kér, hogy adjon neki Take Jonescu 350,000 rubel segélyt az *Universul* című napilap számára; ez a segítség hét évre fog elosztatni. Március 17-én a külügyminisztérium megadta a felhatalmazást.

1916. június 13-án Poklevski kifejezi azt a szándékát, hogy adjon neki Take Jonescu 50,000 rubelt a *La Roumanie* francia lap részére, melynek igazgatója kéri ezt a segélyt.

1916. május 25. Poklevski kijelenti, hogy pillanatnyilag elegendőnek tart egy új 100,000 rubeles hitelt az *Adeverul*, a *Diminatea* és a *Nationalul* számára.

Vesselkin ellentengernagynak, aki egy másik ügynöke a cári vesztegetéseknek Romániában, magánirataiban vannak adatok más költségekről is, többek közt a *Patria* című bukaresti lap alapítására.»²

¹ U. o. 130. l. (Mihali Tivadar, Vajda Sándor és Goga Oktávián erdélyi oláh politikusok, a két előbbi magyar képviselő, Vajda együtt a Ferenc Ferdinánd trónörökös bizalmas embere. Take Jonescu háborúspárti romániai államférfi.)

² U. o. V. köt. 224. l. Oroszország vesztegetéseiről l. még Czernin i. m. 145. l. Az entente-hatalmak vesztegetéseiről az orosz szovjet akkori külügyi népbiztosa, Trocki által 1917. végén közreadott és a Romániát érdeklő részt 1918. májusában Jasiban *Documente secrete din Archiva diplomatica a ministerului de externe din Petrograd* címen oláh nyelven is kiadott orosz titkos diplomáciai okmányok alapján részletes kimutatást közöl Jancsó i. m. 398. és köv. l. Itt olvassuk, hogy Poklevski követ 1915. június 9-én kelt sürgönye szerint ez időpontig a francia követ egy millió francot, az angol pedig 5000 fontot költött a romániai sajtó megvesztegetésére. Viszont a Poklevski vesztegetési alapját 1914. áprilisban maga Bratianu 1.000,000 rubelre becsülte. *Grosse Politik*, XXXIX. köt. 498. l.

Ez adatok magukban is sokat mondanak s elegendő alapot szolgáltatnak feltevésünkhöz.

III.

Visszatérve a szerződés megújításának kérdésére, fájdalom, Bismarck utódai és a mi diplomáciánk is csakhamar megfejtkeztek a nagy kancellárnak az oláh szövetséggel szemben elfoglalt s már idézett álláspontjáról, melynek kiegészítéseül még csak azt a figyelmeztetését említjük meg, amelyet 1880-ban báró Haymerle közös külügyminiszterhez intézett. «A monarchia — úgymond — nem versenyezhet Bukarestben Oroszországgal, mert maga csak a meglevő birtokállomány védelmét ígérheti, míg Oroszország Erdélyben új területek megszerzését helyezheti kilátásba».¹

Nem akarták többé Berlinben és Bécsben észrevenni, mily teherterele a hármasszövetségnek a Romániával kötött szerződés, és a helyett, hogy az 1891. évi húzavonából levonták volna a helyzet következményeit s a megbízhatatlan szövetségest engedték volna a maga útjára, öncéllá emelték a szerződés megújítását² és szinte keresni kezdték kegyeit. Szemet hunytak a valóság előtt, hogy az egész országban csak négy embert talált Károly király méltónak arra, hogy beavassa a titkos szerződésbe, mert úgyszólván mindenki a többet ígérő oroszal tartott (aki bőven szórta a rubeleket is), egyrészt a Konstantinápoly megszerzésére irányuló politikája érdekében, másrészt pedig azért, hogy Románia figyelmét és hódító vágyait Bessarábiáról Erdély felé irányítsa. Nem látták Bukarest magyarellenes kirohanásai mögött az orosz diplomácia kezét. Szó nélkül zsebrevágták Károly király megjegyzését, hogy «ha csupán román-osztrák szerződésről volna szó, egy oláh se írná azt alá.»³ Épúgy elnézték azt is

¹ *Grosse Politik*. VII. köt. 158. l.

² Caprivi kancellár értesítéséből Reuss hg. bécsi német nagykövethez: «Die rumänische Frage . . . ist für unsern allergnädigsten Herrn und seine Regierung ein Gegenstand des Besorgnis.» U. o.

³ U. o. 179. l.

később, hogy Románia diplomatái külföldön a hármás entente javára dolgoztak.¹

Ellenben készpénznek vettek minden bukaresti panaszt és kifogást a magyar nemzetiségi politikával szemben. Nagyítóüvegen át vizsgálták a magyar törvényeket, s fennakad pl. Caprivi kancellár² az 1891: XV. t.-cikken, amely pedig megengedi, hogy a hitfelekezetek is állíthatnak kisdéd-óvókat (3. §) és kisdédóvónő-képző intézeteket is, csak azért, mert a 8. § úgy rendelkezett, hogy «a nem magyar anyanyelvű gyermekek foglalkoztatása összekötendő a magyar nyelv mint államnyelv ismeretébe való bevezetéssel», és a 37. § kimondta, hogy «amely kisdédóvónő-képző intézet oktatási nyelve nem magyar, annak mintaóvodájában a foglalkoztatási nyelvnek legalább a nap egyik felében magyar-nak kell lennie.»

Így adnak hitelt a Bukarestből elindított minden magyarelleses rágalomnak vagy panasznak Bécsben és Berlinben s e két világváros sajtója és igen gyakran erdélyi szászok tollából kikerült pamfletjei révén egész Európában, holott a magyar nemzet legföllebb néhány bátortalan kísérletben merte utánozni az európai államok nemzeti politikáját. Ha itt-ott előfordult is egy-egy elhibázott közigazgatási intézkedés, ú. n. tyúkszemre taposás, más oldalról ölbetett kézzel nézte a magyar állam és társadalom, hogyan oláhosítja el szemeláttára Románia a legerőszakosabb eszközökkel a moldvai csángókat, sőt arra sem kerestek a magyar kormányok orvosságot, hogy megakadályozzák pl. kivándorlásra készülő földéhes magyar (székely) parasztok odatelepítésével az évről-évre eladásra kerülő erdélyi magyar birtokoknak oláh kézre jutását. Azzal sem törődött senki, hogy az oláh többségű közös ezredékbe sorozott, de csak magyarul tudó

¹ Fay, Sidney Bradshaw: *The origins of the world war*. New-York, 1929. I. köt. 490. l.

² «Heute liegen die Verhältnisse infolge der aggressiven Politik, welche in Pest gegen die siebenbürgischen Rumänen verfolgt worden ist und welche ihren letzten Ausdruck in dem Zwangskinderbewahrungsgesetz gefunden hat, wesentlich ungünstiger, als im Jahre 1880.» *Grosse Politik*. VII. köt. 158. l.

legények kényszerültek a katonaságnál megtanulni az oláh ezrednyelvet.

Ez volt tehát — hogy a nemzetiségek egyházi autonómiájára, dús államsegélyére, virágzó oktatásügyére és közgazdasági életére vonatkozó adatokat itt mellőzzük — az a céltudatos magyar sovinizmus, mely miatt Millerandnak 1920. május 6-án, Párizsban kelt kísérőlevele szerint «szövetséges és társult hatalmak . . . a maguk részéről nem felejthetik el, mekkora felelősség hármlik Magyarországra a világháború kitöréséért és általában a kettős monarchia imperialista politikájáért és a nemzeti kisebbségek hangjának elfojtásáért». E hazug megállapítások bizony igen jelentékeny részben annak a bécsi politikának köszönhetőek, amely a XVIII. században az oláhság nagy tömegei számára teszi lehetővé magyar földön a letelepedést — amint letelepíti a szerbeket is a rebellis magyar ellen — s amely mögöttük áll a Hóra-lázadás és az 1848-as szabadságharc idején is.

Ugyanakkor azonban, amikor megállapítjuk a bécsi és berlini diplomácia tehetetlenségét vagy inkább kártevő rövidlátását, más oldalról utólag sem tagadhatjuk meg az elismerést az orosz diplomácia mesteri ügyességétől, amikor látatlanul egy kis balkáni állammal sakkot mond Európa két nagyhatalmának.

Tárgyvilagosan Romániától nem vehetjük rossz néven, hogy okosan felhasználta a hármasszövetség védőszárnyai alatt a békét s a világgá kürtölt állítólagos magyar erőszakosságok nyomán feléje fordult rokonszenvet. Míg az 1883. évi első szerződést Bécsben kötik, a másodikat a Bukarest kedvét kereső monarchia 1892. július 25-én Sinaiában,¹ illetőleg Németország 1892. november 23-án Bukarestben² írja alá. Ez alkalommal sikerült a két nagyhatalom segítségére hivatkozó Károly királynak a liberálisok és junimisták vezérférfiai után az akkor kormányon levő konzervatív párt vezetőit is megnyerni a szövetségnek.³

¹ Pribram i. m. 69. l.

² U. o. 72. l.

³ *Grosse Politik.* VII. köt. 169. l.

Így írja alá Románia részéről a két szerződést Lahovari Sándor külügyminiszter.

Másként áll a dolog az 1896. évi szerződés-meghosszabbítással, amikor a Kálnoky külügyminisztert megbuktató Bánffy-nak sikerült,¹ kétségkívül a Románia belpolitikai viszonyaival és törekvéseivel ismerős új külügyminiszter, Goluchowski volt bukaresti követ támogatásával, Sturdza Demeter miniszterelnököt — korábban a magyarellenes uszítók egyik vezéralakját — 1895. okt. 13-án Jasiban elhangzott s Romániának Ausztria-Magyarországhoz való korrekt, barátságos viszonyát mint külpolitikai célt kifejtő nyilatkozatára² rábírní. Majdnem egyidejűleg adatott kegyelmet Bánffy a memorandum-pör elítéltjeinek³ s a kifogástalan szövetségi viszony bizonyosságául készítette elő 1896-ban Ferenc József bukaresti látogatását,⁴ melynek viszonzásaként 1897-ben a román királyi pár Budapesten meglátogatta Ferenc Józsefet.⁵ A két látogatás közé esik a szerződés meghosszabbítása 1896. szept. 30-án Sinajában.⁶ A meghosszabbítás hét évre szólt s Németország 1899. május 7-én csatlakozott hozzá.⁷ Forma szerint tehát minden rendben volt, de a helyzetre rávilágítanak Károly királynak 1896. dec. 31-én gr. Leyden bukaresti német követhez intézett szavai, hogy t. i. «nem tartaná helyesnek jelenlegi tanácsosainak egyikét is fontosabb államtitkokba beavatni»,⁸ állítólag akkori kormányának átmeneti jellege miatt.

Báró Bánffy Dezső nem tartozott a nagy államférfiak közé, sőt azok a tervei, melyekkel a választási hadjárata miatt kiélesedett válságot alkotmányellenesen is hajlandó lett volna megoldani, úgyszintén későbbi politikai szereplése szomorú emlékezetűvé teszik nevét. Mégis annak az ered-

¹ Jancsó: *A román irredentista mozgalmak története.* 227. l.

² U. o. 229. l.

³ U. o. 235. l. Ez ügyben Károly király is közbenjárt.

⁴ U. o. 245. l.

⁵ U. o. 246. l.

⁶ Pribram i. m. 74. l.

⁷ U. o. 75. l.

⁸ *Grosse Politik.* XI. köt. 305. l.

ménynek, mellyel az oláh nemzetiségi kérdést Bécsen és Bukaresten keresztül, bár rövid időre — kétségkívül szerencsés kézzel megválasztott munkatársainak, elsősorban Jancsó Benedeknek tanácsára — nyugvópontra juttatnia sikerült, megvolt az az értékes tanulsága, hogy a nemzetiségi kérdés rendezéséhez pusztán belpolitikai intézkedések — nyers hatalmi lépések vagy engedmények — nem elegendők, hanem a bécsi kapcsolatok mellett figyelembe kell venni a titkos külpolitikai szálakat is. Hogy azonban Románia engedett, annak magyarázata az, hogy Oroszország épp azokban az években abba hagyni látszott bukaresti izgatásait, úgyhogy a pénz nélkül maradt kultúrlíga életét is csak a sikkasztási ügyek tették zajossá.¹ Oroszországot ugyanis 1892. aug. 17. óta katonai egyezsége Franciaországgal biztosította európai háború esetére s így részben ázsiai terveinek megvalósításával foglalkozott, részben pedig akkoriban — 1898. aug. 24-én — kezdeményezte II. Miklós cár a hatalmakhoz intézett körlevelével az első hágai békekonferenciát, mely 1899. május 18-tól július 29-ig ült együtt. De egyébként is Goluchowski külügyminiszter előkészítésére 1896 nyarán Bécsbe utazott II. Miklós cár, 1897 tavaszán pedig Ferenc József látogatta meg a cárt Pétervárt, ahol a két nagyhatalom közt a Balkán-kérdésben a statusquo alapján meg egyezés is jött létre.

Az erdélyi oláh nacionalisták és Bukarest szoros együttműködésére élénk világot vetnek Mihali Tivadarnak, az összeomlás előtt a magyarországi nemzetiségi képviselők csoportja elnökének visszaemlékezései. «Én voltam megbízva, — írja — hogy fenntartsam a régi királysággal az összeköttetést. Tizenöt évi politikai működésem ideje alatt huszonkétszer fogadott Károly király kihallgatáson. Mindenik alkalommal behatóan érdeklődött azon mozgalmaink, politikai és kulturális törekvéseink és terveink iránt, melyeket mi, politikai vezetők, elménkben forgattunk. A világháború kitörése előtt Károly király azon meggyőződésének adott kifejezést, hogy el fog jönni az a nap, amikor Erdély Romániá-

¹ Jancsó i. m. 238. l. és köv.

hoz fog csatoltatni. Még őrzöm ő felségének azt a fényképét, amelyre sajátkezűleg e szavakat írta : «Türelem és bizalom». Károly király volt az, aki nekünk a Memorandum gondolatait adta. Károly király állandó érintkezésben volt azoknak a politikai csoportoknak vezetőivel, akik nemcsak egyetértettek az erdélyi román kérdésben, hanem a használandó módozatokban is.»¹

Mihalinak e sorai sok mindent megmagyaráznak számunkra. Károly király ugyanis ügyes diplomata volt. Hogy ingatag trónját megszilárdíthassa, barátságos arcot mutatott mindenfelé. Otthon felváltva hívta kormányra a németbarát liberálisokat s a Francia- és Oroszország felé kacsintó konzervatívokat, hogy így időről-időre mindkét párt kihasználhassa a hatalommal együttjáró politikai és gazdasági előnyöket. Azonfelül teljes bizalmat élvezett a bécsi és a berlini udvarban. Így abban a helyzetben volt, hogy állandóan ismerte Európa négy nagyhatalmának törekvéseit és rendelkezésre álló eszközeit s ehhez képest tudta irányítani a magyarországi nemzeti pártot. A közepes képességekkel megáldott vidéki ügyvédet, Mihalit, aki mint egy kisbunyi szegény paraszt fia a kolozsvári piarista líceum jóvoltából végezhetette a gimnáziumot, alkalmassá tette a közvetítő szerepére egyfelől szenvedélymentes természete, másfelől és még inkább az a körülmény, hogy második felesége Erzsébet királynénak, Károly király nejeének volt alkalmazottja s így rokonainak látogatása címén bármikor feltűnés nélkül utazhatott Bukarestbe.

Amíg Bécsben kizárólag a Ferenc József akarata és a kiegyezéshez ragaszkodó politikája érvényesült és Oroszország szünetet tartott romániai propagandájában, Károly király bizalmas felvilágosításai nem jelentettek veszedelmet a magyar belpolitikában. Annál súlyosabbá vált a helyzet a múlt század végétől kezdve, mikor a Ferenc József által a maga helyetteséül 1898. március 29-én a hadsereg fölé kinevezett Ferenc Ferdinánd trónörökös magyargyűlölettől

¹ Megjelent a *Generatia Unirii* című, Kolozsvárt kiadott folyóirat 1929. évi május havi 3. számában. Jancsó Benedek szívességéből közöljük.

fűtött politikája is hatni kezdett, mellyel egyidejűleg megindult újból az orosz aknamunka magyar földön a rutének között és Romániában is. A nemzetiségi politikusok a század első évtizedében, a nagy katonai obstrukció és a koalíció áldatlan uralma idején megtudták, hogy a magyar kivételével minden nacionalizmus iránt megértést tanúsító trónörökös maga szándékozik Grossösterreich keretében egyesíteni az összes oláhokat és szerbeket. De ha ez nem menne símán, menni fog háborúban Oroszország támogatásával.

1901. aug. 5-én jelenti Kiderlen bukaresti német követ Bülow kancellárnak, hogy egy orosz nagyherceg konstancai látogatása és az a kijelentése, hogy Romániának a többi balkán-államhoz hasonlóan szintén a legerősebb nagyhatalomhoz, Oroszországhoz kell csatlakoznia, és orosz torpedónaszádoknak hirtelen megjelenése Galac előtt nem tévesztették el hatásukat. A bizalom a monarchiában észrevehetően megrendült, s Bukarest szeretne az eddigi járulékos szerződés helyett közvetlenül szerződni Németországgal.¹ Ez időből jelenti Kiderlen azt is, hogy az oroszok sejtenek valamit Romániának Németországhoz való viszonyáról, de biztosat nem tudnak s szeretnék Romániát cukros kenyérrel és korbáccsal megnyerni.² Herceg Eulenburg bécsi nagykövet pedig azt írja Berlinbe, hogy Románia kívánja Bulgáriának Macedóniába bevonulása esetén Bulgária egy részének kézi zálogként való megszállását és hogy ezt garantálják a hármasszövetségi hatalmak, mire Goluchowski külügyminiszter felvilágosította Sturdzát, hogy ez megváltoztatná a titkos szerződés defenzív jellegét.³

Ilyen előzmények után írják alá a szövetség megújításáról szóló titkos szerződést⁴ 1902. április 17-én Bukarestben a monarchia részéről örgróf Pallavicini János követ és Románia nevében Sturdza Demeter miniszterelnök. Kiderlennek ápr. 22-ről Bülowhoz intézett jelentéséből⁵ tudjuk, hogy az alá-

¹ *Grosse Politik.* XVIII. köt. 669. 1.

² U. o. 670. 1.

³ U. o. 677. 1.

⁴ Pribram i. m. 86. 1.

⁵ *Grosse Politik.* XVIII. köt. 678. 1.

írásba bevonták Bratianu Jonelt, az ideiglenes külügy-minisztert is. Az eredmény az lett, hogy a titkos szerződés azon nyomban tudomására jutott Oroszországnak, mely válaszul a szerződésre pár héten belül, május hónapban konvenciót kötött Bulgáriával. Minden félreértés elkerülésére ez az orosz-bolgár szövetkezési okmány I. §-ában ezeket mondja: «Jelen megegyezésnek nincs támadó célja, csupán ellenintézkedésül szolgál az Ausztria-Magyarország és Románia közt kötött katonai konvencióra.»¹

A Bratianu által elárult titkos szerződés ötévi hatállyal 1908. július 25-ig kötötte a feleket, úgy azonban, hogy fel nem mondás esetén további három évről újabb három éven át érvényben maradt.

A hármasszövetség 1912. december 5-én történt ötödik és utolsó megújítása, amelyről a három uralkodó kéziratát a három követ egyszerre adta volna Berlin és Bécs óhajta² szerint Károly királynak, de utóbbinak kifejezett kívánságára³ ez elmaradt, nehogy Románia a hármasszövetséghez való viszonyának köztudomásra jutásával elveszítse Oroszország támogatását és rokonszenvét, szolgáltatta az alkalmat arra, hogy a monarchia és Románia titkos szerződése is megújíttassék. Jellemző az orosz diplomácia éberségére, hogy ugyanazon időben, dec. 10-én adta át Mihajlovics Miklós nagyherceg Károly királynak Plevna bevételének emlékére és évfordulója alkalmából a tábornagyi botot. A nagyherceg elutazása után Sebeko orosz követ megkérdezte Majorescu miniszterelnöktől, hogy semleges maradna-e Románia egy osztrák-magyar—orosz háború esetére. Majorescu azt a kitérő választ adta, hogy ily háború ki van zárva.⁴

A monarchia és Románia közt kötött titkos szerződést⁵ 1920. július 8-ig szóló hatállyal 1913. febr. 5-én írták alá Bukarestben hg. Fürstenberg bukaresti követ és Majorescu mi-

¹ Schwertfeger, Bernhard: *Dokumentarium zur Vorgeschichte des Weltkrieges.* 1871—1914. Berlin, 1928., 301. l.

² *Grosse Politik.* XXX. köt. 583. 584. l.

³ Waldthausen bukaresti német követ jelentése. U. o. 585. l.

⁴ U. o. 585. l.

⁵ Příbram i. m. 107. l.

niszterelnök. Ferenc József február 9-én ratifikálta is, ellenben Károly király csak oly feltétellel akart hozzájárulni, ha a monarchia Bulgáriával szemben támogatja Romániát a Szilisztria—Balcsik-vonal megszerzésében. Nagyobb nyomtérkedvéért megmozdult február 9-én a kultúrliga is, mely a királyi palota előtt háborús tüntetést rendezett.¹ Herceg Fürstenberg azonban kijelentette, hogy a ratifikálás elhalasztását Bécsben zsarolásnak fogják tartani és Románia elveszti Ausztria rokonszenvét.² Károly király erre február 12-én ratifikálta a szerződést, melyhez a szokott járulékos szerződéssel a lemondás előtt álló Majorescu sürgetésére — mert az utána következő Bratianu nem fogja aláírni — február 26-án csatlakozott Németország és március 5-én Olaszország is.³

IV.

Ekkor már javában folyt az első balkán-háború, melyben a legnagyobb véráldozatot Bulgária hozta. Románia semlegességének jutalmául területi kárpótlást kívánt Bulgáriától, de úgy, hogy a monarchia biztosítsa ezt számára. Berchtold külügyminiszter az első háború befejeztével, 1913. május végén akcióba is lépett, hogy Romániát és Bulgáriát egyezkedésre bírja.⁴ Conrad is azt óhajtotta, hogy Bulgária önként ajánlja fel a Turtukaia—Balcsik vonalat.⁵

A török zsákmányon csakhamar összevesznek a szövetségesek s kitör a második balkán-háború. Románia azonban csak akkor mert megmozdulni, mikor Oroszország nyíltan Szerbia mellett foglalt állást s amikor már Bulgária úgyszólván elvérzett. Bukarestben önkéntesek jelentkeznek, köztük Bratianu is,⁶ s megindulnak a monarchia ellen az utcai tüntetések, melyeket orosz kéz és pénz rendez.⁷

¹ *Grosse Politik.* XXXIV. köt. 357., 358. l.

² U. o. 364. l.

³ Pribram i. m. 110. l.

⁴ *Grosse Politik.* XXXV. köt. 17. l.

⁵ *Aus meiner Dienstzeit.* III. köt. 338. l.

⁶ Waldthausen német követ jelentése Bukarestből. *Grosse Politik.* XXXIX. köt. 437. l.

⁷ U. o. 437. l.

A monarchia szívesen látta volna a békés megegyezést Bulgária és Románia közt, de ennél messzebb nem mehetett saját érdekeinek veszélyeztetése nélkül. II. Vilmos német császár szerint is csak egy lehetőség volt akkor Bécs számára: barátságos politikával magához kapcsolni azt a Balkán-államot, mely ellen a cár dönt, hogy így rést törjön a pánszláv építményen.¹ Károly király azonban országának erős oroszbarát hangulata mellett maga is a monarchia ellen nyilatkozik.² noha jól tudta, hogy a defenzív jellegű titkos szerződés nem kötelezheti a monarchiát, hogy erősebb eszközökkel támogassa Bulgáriával szemben Romániát. Megjegyzése, hogy Romániának Oroszországgal kell most mennie, mély benyomást tett Berchtoldra, aki e szavakkal vett a nyilatkozatról tudomást: «Valóban szomorú kilátás!»³

Az oláh hadseregnek egyetlen puskalövés nélkül történt besétálása Szófiába 1913. július 11-én, és az aug. 10-én aláírt bukaresti békeszerződésben Románia számára biztosított területi engedmények, valamint az egyre élénkülő orosz propaganda annyira a monarchia ellen fordítják Románia hangulatát, hogy Delcassé pétervári francia nagykövet 1913. július 28-án örömmel jelenti Párizsba: «Az oláh nép szeme most Erdélyre van szegezve.»⁴ Ürügyül kezdetben (március hó) arra hivatkoztak, hogy a monarchia nem képviseli elég eréllyel Románia érdekeit.⁵ Mikor azonban Brătianu megismerte az orosz politika terveit (július hó), a monarchia bolgárbarát politikája mellett felhossa az erdélyi oláhok elnyomását⁶ is, amely mesével 20 év előtt is sikerült megszerezni főleg a latin népek rokonszenvét. A propaganda hatására jellemző, hogy még ma is az egyébként tárgyilagosságra törekvő amerikai történétíró, Fay⁷ szerint is három körülmény izgatta Románia

¹ U. o. XXXV. köt. 41. l.

² U. o. 46. l.

³ U. o. 56. l.

⁴ *Les affaires Balkaniques*. II. köt. 277. l.

⁵ *Grosse Politik*. XXXIX. köt. 434. l.

⁶ U. o. 436. l.

⁷ I. m. I. 476. l. E megállapítás egyúttal azt is bizonyítja, hogy a szerző nem olvasta végig figyelmesen az általa egyébként sűrűn idézett *Grosse Politik*. c. sorozat XXXIX. kötetét.

közvéleményét : 1. a magyar politika Erdélyben, 2. Ausztria bulgáriai politikája és 3. az orosz-szerb mesterkedés Romániának a hármasszövetségtől a hármasszövetség javára való megnyerésére.

Alig lehet valami szánalmasabbat elképzelni, mint azt a magatartást, melyet az orosz diplomácia fölényes játékkal szemben a monarchia és Németország tanusított. A monarchia ellen egyre gyakrabban ismétlődő és erősödő tüntetéseket a követjelentésekből jól tudták Bécsben és Berlinben is, de a mozgató erőket, az orosz kezet jóformán csak Tisza látta meg. Berchtold ideges kapkodásba kezd. Mindenekelőtt 1913. októberben Ferenc Ferdinánd kívánságára ennek bizalmasát, gróf Czernint ülteti a bukaresti követi székbe.¹ November 6-án pedig, mikor Ferdinánd bolgár király felkeresi s országa szerencsétlenségének elmondása után, arra való hivatkozással, mily érdemeket szerzett ő a monarchia előtt azzal, hogy döntő csapást mért a pánszlávizmusra, kifejezi azt az óhaját, hogy bensőbb viszonyba kerüljön a monarchiához, azt felelte, hogy a monarchiához való közeledés útja Bukaresten át vezet.² Majd pár nap múlva arra gondol, hogy Románia megnyerendő volna a hármasszövetséghez való tartozása nyilvánosságra hozásának, azzal érvelve, hogy érdeke volna Károly királynak és a vezető romániai államférfiaknak beismerni a nép előtt a hármasszövetség oldalán elért nagyszerű fejlődést az utolsó évtizedek alatt, mert hiszen az utolsó mozgósítás alkalmával sokan azt sem tudták, vajjon Ausztria vagy Oroszország, avagy Bulgária ellen kell-e menniök. Ugyanazon időben utasítja Czernint, hogy közölje Románia vezető államférfiaival, hogy a monarchiának nem volt és nincs szándékában a bukaresti béke határozmányait megváltoztatni,

¹ 1913. novemberében Ugron István helyébe báró Giessl lesz a belgrádi követ, 1914. márciusában Mandics Nikola ül Rohonyi Gyula helyett a boszniai tartományfőnök-helyettes székébe, júniusban pedig herceg Hohenlohe lesz Berlinben a Szögyény-Marich utóda, bár utóbbi aug. 19-ig még helyén maradt. Czernin küldetéséről l. Stolberg jelentését. *Grosse Politik.* XXXIX. köt. 453. l.

² Tschirschky jelentése. *Grosse Politik.* XXXIX. köt. 454. és 457. l.

amiről Czernin értesítette is Majorescu miniszterelnököt és Take Jonescu belügyminisztert.¹ Sőt Bécs barátságának jeléül Derussi volt budapesti oláh konzulnak szófiái követté történt kineveztetése alkalmából kitüntetést akart adni, amit csak az utolsó percben tudott maga Czernin megakadályozni, megtudván, hogy Derussi magántársaság előtt azt a kijelentést tette, hogy Ausztria csak akkor fog észre térni, ha szerb-oláh hadsereg áll majd Bécs előtt.² E néhány adat eléggé megvilágítja Berchtold gyöngeségét és erős oláh-barát politikáját, amint szívvel-lélekkel Románia mellett foglaltak állást Ferenc Ferdinánd, Vilmos császár és az egész német diplomácia.³ Mikor azonban Berchtoldnak arról kellett meggyőződnie (1914 március), hogy Románia elveszett a hármasszövetségre nézve⁴ és hogy Oroszország hadi készülődései nem szünetelnek, a legnagyobb zavarba jött. Nem volt többé programja a Balkán számára és túlzott idegesség fogta el Oroszországgal szemben, amint ezt maga Vilmos császár is megállapította róla⁵ s miként később is tanácsalanná vált a világháború első súlyosabb fordulatára. Helyesen jellemezte őt Tirpitz azzal, hogy jelentéktelensége a homlokára van írva.⁶

A német diplomácia hűségesen beszámol minden hangulatváltozásról, de az események fejlődését szinte páholyból nézi. Meg van győződve arról, hogy oláh-barát politikája meghozza gyümölcsét s az Ausztria-Magyarország ellenes bukaresti tüntetéseket hajlandó maga is a Románia államférfiai-tól emlegetett bolgár-barátság⁷ és az erdélyi oláhságot el-

¹ Czernin levelét Tiszához 1916. május 12-ről közli *Tisza leveleinek* sajtó alatt levő V. kötete.

² A bukaresti német követ jelentése 1914. jan. 1-ről. *Grosse Politik*. U. o. 472. l. Érdemes megemlíteni, hogy mikor Czernin az ügyet szóba hozta Majorescu miniszterelnök előtt, utóbbi kijelentette, hogy megrendszabályozná Derussit, ha nem maradna csak már rövid ideig hivatalban, tehát majd a következő liberális kormány intézkedjék.

³ U. o. 440. l. s a jegyzet u. o. 441., 444. l.

⁴ *Grosse Politik*. XXXIX. köt. 333. l.

⁵ Treutler jelentése u. o. 337. l.

⁶ *Erinnerungen*. 429. l.

⁷ Tschirschky szavai Berchtoldhoz. *Grosse Politik*. XXXV. köt.

nyomó magyar nemzetiségi politika¹ ürügyeire vezetni vissza. Még a volt balkáni szövetség tagjainak (bolgár, szerb, görög) a második balkáni háborúban egymás ellen vívott véres harcai után sem tudta Bulgáriának megbocsátani, hogy az 1912. ápr. 29-én kötött szerb-bolgár katonai konvencióban Bulgária arra az esetre, ha Ausztria-Magyarország megtámadná Szerbiát, ennek támogatására azonnali hadüzenetre és 200,000 emberből álló segítségre kötelezte magát.² Nem vette észre, hogy ezt a titkos katonai konvenciót azért leplezte e a *Matin*³ 1913 nov. 25-én, hogy a három hónappal előbb kötött bukaresti békében Szerbia, Románia és Görögország által Oroszország irányítása mellett gúzsba kötött Bulgária magára maradjon revíziós igényeivel. Nem is mert gondolni sem arra, hogy a szerbek és oláhok ellen mély gyűlölettel eltelt, katonailag is kiváló bolgár nemzet a reális külpolitika szemében értékesebb szövetséges volna, mint az értelmiségében egészen orosz befolyás alá került és harci erényeiben Bulgáriával össze se hasonlítható Románia, mely a második balkáni háború után nyíltan Oroszországtól várta nemzeti álmainak megvalósulását.⁴

A német császár személyes politikáját képviselő ezen diplomácia régen megfelejtkezett Bismarck tanításáról, jóslatáról, hogy a szövetségi szerződés csak Károly királyt fogja kötni, amíg él, és komolyan hitte, hogy Románia hadserege a nemzeti közvélemény ellenére is hű marad a szövetséghez. Pedig Károly király is megmondta a bukaresti német követnek, hogy nem elég szerződéseket kötni, «ezeknek népszerűeknek is kell lenniök».⁵ Sőt engedte, hogy az oláh diplomácia is

¹ L. ezt alább részletesebben is.

² *Grosse Politik.* XXXIX. köt. 454. l. a jegyzetben.

³ U. o. 463. l.

⁴ Dard francia ügyvivőnek Szóliából, 1913. nov. 1-én kelt és Pichon francia külügyminiszterhez intézett jelentése szerint «Le ministre de Roumanie m'a fait entendre que l'amitié de la Roumanie et de l'Autriche n'était plus «qu'une ombre» et que la question des Roumains de Transylvanie était devenue la seule importante pour l'opinion publique, qui desirait franchement un rapprochement avec la Russie.» *Les affaires Balkaniques.* III. köt. 74. l.

⁵ *Grosse Politik.* i. köt. 467. l.

orránál fogva vezesse. 1913. nov. 13-án meglelégedéssel jelenti Flotow római német nagykövet, hogy Diamandi ugyanottani oláh követ közlése szerint a román politika súlypontja Bécsből Berlinbe helyezkedett át.¹ Dec. 6-án Jagow német külügyi államtitkár a balkáni zavarok kiújulásának ellenszerét a nyíltan a hármasszövetség mellett álló Románia balkáni vezérhatalmi helyzetében jelölte meg.² Ennek ellenére sem akad fenn Derussi szófiai követnek 1914. jan. 1-én vele is közölt, fentebb idézett, súlyosan a monarchia, tehát a hármasszövetség ellen is irányuló nyilatkozatán. Egyszerűen tudomásul veszi a bukaresti német követ jelentését is 1914. jan. 24-ről, mely szerint Károly király a jan. 16-án kinevezett Bratianu-kormány tagjai közül saját bevallása szerint csak magát Bratianut avatta be a titkos szerződésbe, ellenben nem merte beavatni Porumbaru külügyminisztert. Csak annyit mondott neki, hogy Románia a hármasszövetség oldalán áll, de a szövetség megújításáról, magáról a szövetségről jobbnak látta előtte hallgatni. Nem ütközik meg ezen az újabb riasztó értesítésen talán azért, mert Bratianu, aki 1902-ben — mint fentebb láttuk — besúgta a titkos szerződést Oroszországnak, ugyanakkor azt az óhaját fejezte ki, hogy Németország kössön önálló szerződést az iránta baráti érzéstől áthatott Romániával.³

Szemben a francia-orosz diplomácia kitűnő, harmonikus együttműködésével,⁴ Berlin és Bécs nem támogatták kellően egymást. Bár a német diplomácia is jól látta az események alakulását, majd mindig a monarchiának javasolta az engedékenységet a jó barátság kedvéért. Így ismétlik a jelentések már 1913. július 5-től a magyarországi oláhokkal szemben

¹ *Grosse Politik*. XXXIX. köt. 456. l.

² U. o. 463. l.

³ U. o. 473—474. l.

⁴ Bratianu mondja Waldburg német követnek, hogy már az egész oláh értelmiség gyűlöli a monarchiát, s hogy Sebeko orosz és Blondel francia követ oly eredménnyel dolgoztak a közvélemény orosz-francia baráttá változtatása érdekében, hogy Besszarábiáról megfelejtkezve, «ma inkább, mint valaha, csaknem minden oláh szemé Erdélyre irányul». U. o. 446. l.

követendő megértő és méltányos politika szükségességét s Károly király és Bratianu panaszait a magyar kormány s különösen Tisza ellen, noha dec. 20-án Tschirschky bécsi német nagykövet is megállapítja, hogy «Magyarországon az oláhok sorsa nem rosszabb, mint eddig. Miután éveken át egyetlen panasz sem jött Bukarestből, most hirtelen felfedezik, hogy Magyarországon az oláhok dolga rosszul megy és azt kívánják, hogy Magyarország változtassa meg alapjában egész nemzetiségi politikáját.» Majd hozzát teszi, hogy ez csak ürügy a hármasszövetségtől való elfordulásra.¹ Ismétlik azután is, hogy 1914. márc. 23-án maga Vilmos császár azt írja a bukaresti német követ jelentésének e szavai után: «Seine Majestät — t. i. der König von Rumänien — bedauerte, dass Graf Tisza nicht mehr Zugeständnisse gemacht habe» —, hogy «er — t. i. Tisza — hat mehr gemacht als Rumänien erwarten konnte und erwartet hat.»²

Mikor gróf Forgách János külügyi osztályfőnök 1913. december 6-án annak az aggodalmának ad kifejezést, hogy Romániával az élén általános balkáni szövetség alakul. Jagow külügyi államtitkár túlzottnak tartja ezt a felfogást, legalább is addig, amíg Károly király él, és a monarchia-ellenes hangulat javulását Tisza engedményeitől várja.³ Mikor Czernin⁴ Berchtoldhoz intézett igen erélyes hangú két — 1914. március 11-én és április 2-án kelt — jelentésében sürgeti Romániának nyílt színvállásra kényszerítését. hivatkozván arra, hogy az oláh politikusok szemében a szerződés csak papírrongy és hogy a fennálló helyzet a monarchiára a lehető legkedvezőtlenebb, mert kötelezi a nélkül, hogy előnyt biztosítana számára: ⁵ ismét csak Jagow az, aki óvja a túlzott pesszimizmustól és jövátéhetetlen hibának

¹ U. o. 470. l.

² U. o. 478. és 480. l.

³ *Grosse Politik*. XXXIX. köt. 462. l.

⁴ Czernin még 1913. őszén azt a javaslatot tette Károly királynak, hogy a bécsi, budapesti és bukaresti parlamentek ratifikálják a titkos szövetségi szerződést, amitől Károly valósággal megrémült. Czernin i. m. 106. l.

⁵ Conrad i. m. III. köt. 633—638. és 781—789. l.

tartaná ezt a lépést, mert megsértené a lojálisnak bizonyult Károly királyt.¹ Amikor pedig a bukaresti háborús hangulatra való tekintettel maga Conrad is az erdélyi határok megerősítésére gondol, Berchtold mellett Tschirschky óvja őt ettől a tervtől, melynek kivitele csak elmérgesítené a viszonyt Romániával s azonkívül komoly esetben nem sok előnye volna és sok pénzbe kerülne.² Mikor gróf Pourtalès, pétervári német nagykövet május 23-i jelentésében beszámol a konstancai cári látogatás előkészületeiről, csak annyit tud a diplomáciai háttérről, hogy az utazásban «ügyes sakkhúzást látnak az osztrák-magyar politika hibáinak kihasználására».³

Csodás optimizmussal veszi Berlin a konstancai 1914. június 14-i látogatás eredményeit is tudomásul, mert Sasonow orosz külügyminiszter kijelentette, hogy «Oroszország a legbékésebb politikát követi»⁴ s egy szava sincs az ellen a minősíthetetlen cselekedet ellen, mikor Bratianu és Sasonow június 16-án autókirándulást tesz Sinajából Erdélybe, amin még Berchtold is megbotránkozik.⁵ Ellenben részletes jelentésben mondja el a bukaresti német követ, mennyire haragudott Károly király az osztrák és magyar lapoknak a konstancai látogatásról írott cikkei miatt, s hogy Sasonow is lehangoltan vett tudomást a *Kölnische Zeitung* riasztó közleményeiről.⁶ Még június 24-én is készpénznek veszi a bukaresti német ügyvivő Bratianu kijelentéseit, hogy Tisza nem őszinte, mert nem tett eleget az oláhok szerény kívánságainak; igazat ad Bratianunak, hogy az osztrák és magyar sajtó hírei az erdélyi határ megerősítéséről elrontják a viszonyt, elhiszi, hogy Bratianu a monarchia és Románia

¹ *Grosse Politik.* i. köt. 502., 503., 506. l.

² U. o. 511. l.

³ U. o. 516. l. A konstancai látogatás előtt a cár meghívására a román trónörökös családjával együtt három hetet töltött Oroszországban s arról is szó volt, hogy Károly herceg elveszi a cár egyik leányát.

⁴ U. o. 520., 522. l.

⁵ U. o. 520. l.

⁶ U. o. 524. l.

barátsága érdekében dolgozik, mert Romániának kedvezőtlen tapasztalatai vannak az oroszokkal való együttműködésről. A jelentés végén azonban gróf Waldburg ügyvivő mégis kénytelen megjegyezni, hogy Románia politikája Oroszország felé hajlik.¹

Érdemes ezzel a jelentéssel összehasonlítani Sasonownak ugyancsak június 24-ről a cárhoz intézett következő sorait: «Nincs olyan szerződés, mely Romániát minden körülmény közt Ausztria mellett és ellenünk kötelezi, de a valóságban Ausztria-Magyarország és Oroszország közt kitörő háború esetén Románia ahhoz fog csatlakozni, amelyik erősebb lesz és neki a legnagyobb előnyt biztosítja.»²

Említsük még meg Ferenc Ferdinánd trónörökösnek március 27-én a miramarei találkozás alkalmával Vilmos császár előtt kifejtett azon felfogását, hogy a szlávokkal szemben a Balkánon Romániának és Görögországnak falakként kell a monarchia mellett állaniok.³ Ugyanez a külpolitikai bölcsesége nyilatkozott meg két héttel meggyilkoltatása előtt, június 13-án, amikor Konopistban Vilmos császár előtt elvakult dühvel támadja a magyar nemzetet és Tiszát, megállapítván, hogy Oroszországtól nem kell félni; nagyobbak belső nehézségei, semhogy ez országnak agresszív külpolitikát engednének meg.»⁴

Ismeretesek Ferenc Ferdinánd tervei, melyek szerint Grossösterreich-ot akként óhajtotta megteremteni, hogy Erdélyt átengedi az oláhoknak s az így létrejött Nagyromá-

¹ *Grosse Politik*. i. köt. 527., 528. l. Egyébként akkor még Czernin sem látott tisztán. Emlékirataiban maga bevallja, hogy sem ő, sem Bécs, sem Károly király nem értették meg Sasonownak Károly király előtt tett kijelentését, hogy «az európai helyzetet biztosítva látja . . . föltéve, hogy Ausztria nem nyúl Szerbiához». I. m. 117. l.

² Fay i. m. I. köt. 488. l. Érdemesnek találjuk itt idézni még Sasonownak a cárhoz 1913. dec.-ben intézett jelentéséből e sorokat: «Románia megalomániában szenved, de nem lévén elegendő ereje, hogy nyíltan megvalósítsa terveit, kénytelen opportunistá politikára szorítkozni, állandóan lesve, melyik oldalon van az erő, hogy ahhoz a félhez csatlakozzék». U. o. 481. l.

³ *Grosse Politik*. i. köt. 342. l.

⁴ U. o. 367., 369. l.

niát beilleszti Nagyausztriába.¹ Váratlan meggyilkoltatása egyszerre megsemmisítette az oláh politikusoknak azt a reményét, hogy háború nélkül őlükbe hull Erdély. Valóban volt okuk, hogy megsirassák őt.² Czernin és Bussche³ német követ, nemkülönben Berlin vezető politikai és katonai körei váltig hitték, hogy Erdély átengedése szilárdan a közép-európai hatalmakhoz csatolná Romániát.

V.

Közbevetőleg itt egész röviden vázolnunk kell Tisza politikáját is. Ma már kétségtelen, hogy ő volt az, aki legmélyebben pillantott be az események kohójába és aki egyúttal bámulatos előrelátással igyekezett nemzete felkészültségét biztosítani minden eshetőségre. Ehhez képest politikai vezérgondolata volt, melyet sohasem tévesztett szem elől: itthon, befelé a konszolidáció, a fokozatos előhaladás és erőgyűjtés, kifelé pedig a béke, a többet ésszel, mint erővel elve alapján. 1889. január 14-én, a véderővita során, második képviselőházi felszólalásában már jelzi a fenyegető háborút: «Nekünk készen kell lennünk, és pedig a békében kell elkészülnünk a háborúra», mely «igen könnyen fejlődhet élet-halálharccá a magyar nemzetre nézve», noha egyébként koraifjúságától kezdve elítéli a háborút. A nemzet hadi felkészültsége érdekében eszközli ki 1904. áprilisában a honvédtüzérség felállítását és erőszakolja keresztül 1912 júniusban a katonai javaslatok megszavazását.

Politikai elgondolását három irányban, három területen egyszerre igyekszik megvalósítani.

Az első a belpolitika. Ennek zavartalan rendjét óhajtja biztosítani akkor, amikor a nemzeti önkormányzat legfőbb szervének, a parlamentnek munkaképességét próbálja helyreállítani és fenntartani. Ennek a belső békének szolgálatában keresi 1893⁴ óta a megegyezést a legnagyobb magyarországi

¹ Czernin i. m. 64.

² U. o. 114. l.

³ U. o. 139. l.

⁴ 1893 augusztusában Biharmegye belényesi járásában a Pavel

nemzetiséggel, az oláhokkal.¹ Tudta, hogy a hazai oláh értelmiség magatartását Bécsből és Bukarestből irányítják. Azzal is tisztában volt, hogy Magyarország nem adhat annyit, hogy Bukarest még többet ne követeljen, és hogy a nemzetiségek külföldi elnyomásának rendszere nálunk már csak azért sem vezetne eredményre, mert Bécs és Berlin is a nemzetiségek mögött állanak. Sőt az előtt sem húny szemet, hogy «zsarnok, elnyomó nemzet»-nek vagyunk kikiáltva s hogy velünk szövetséges szomszédaink között is «a legnagyobb magyar-gyűlölet uralkodik.»² Ezek a nehézségek fokozott erő kifejtésre ösztönzik.

1899. augusztus 1-én, Goldis József aradi gör. kel. püspök beiktatásán pohárköszöntőben hangsúlyozza a magyarok és oláhok egymásra utaltságát. Majd első miniszterelnöksége idején, 1903. november 6-án a kormányprogramot ismertető képviselőházi beszédében hangsúlyozza, hogy «magunk tartását a nemzetiségekkel szemben a jövőre is a jogtisztelet és az igaz rokonszenvtől áthatott testvéri érzület

nagyváradai gör. kath. püspök ellen egy Pituc nevű elbocsátott papja részéről államellenes magatartás címén emelt vádak, de egyúttal kétségtől az akkoriban folyt replika-pör és az 1892. május 28-án a királynak Bécsben átnyújtani szándékolt memorandum hatása alatt (l. Jancsó i. m. 135. és köv. l.) híre terjedt, hogy Sándor orosz cár nevenapja — szept. 12., orthodox naptár szerint aug. 30. — alkalmából az oláh lakosság megmozdulásra készül, sőt Belényesen tüntetések is voltak, úgyhogy sokan az 1848/49-i borzalmak megismétlődésétől tartottak. Erre viszont Nagyvárad polgársága oláhellenes tüntetéseket rendezett s a szabadelvű párti *Szabadság* c. lapban Pavel püspököt és az oláhságot sértő közlemények jelentek meg. Tisza 1893. szept. 20-án Bihar vármegye közgyűlésén élesen elítélte a kihágásokat s a lap gyanúsító, támadó cikkeit s határozati javaslatot terjesztett be a testvéri jó viszony fenntartása és ápolása érdekében. (Tisza indítványa s ez ügyben atyjának, valamint Beöthy Lászlónak és Szunyogh Péter belényesi főszolgabírónak levelei közöltetnek *Tisza István összes beszédei* I. kötetében.)

¹ Úgy látszik, e megegyezési törekvéseit látta 1894-ben veszélyeztetve Hieronymi belügyminiszter erélyes intézkedései által s ezért nem fogadta el 1894. júniusában a Wekerle részéről felajánlott tárcát. (*T. I. összes munkái*. I. köt. 691. l.)

² 1910. július 12-i képviselőházi beszéde.

fogja vezetni».¹ Mellőzve itt az 1910. január 24-i főrendiházi ülésen és ugyanazon év márciusában, a választási hadjárat alatt Nagyváradon, Aradon, Szegeden mondott beszédeiben a nemzetiségi kérdésről tett nyilatkozatait, kiemeljük az 1910. július 12-én a válaszfelirati vitában elmondott nagy beszédét, mely kizárólag a nemzetiségi kérdéssel foglalkozik. Megállapítja, hogy a választások «elseperték . . . a nemzetiségi agitatórius elemeket az ország közélete teréről». Elérkezettnek látja tehát az időt az ország népei értelmi és érzelmi egységének megteremtésére. Másfelől kiemeli, hogy a Balkán a balkáni népeké s hogy a magyar és oláh egymásra vannak utalva a szláv tengerben. Szükségesnek tartja tárgyalások indítását a magyar kormány és az oláh főpapok között, mert «itt, Európának délkeleti részén . . . rohamosan haladnak az események előre».²

Miután 1910. szeptemberében Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök tárgyalásai Mihó Jánossal nem vezettek eredményre, 1913. elején még mint házelnök, de a Lukács miniszterelnök tudtával, maga kezd tárgyalásokat a nemzetiségi csoporttal. Tárgyalásait miniszterelnökké történt második kineveztetése (1913. június 12) után fokozott buzgalommal folytatta.³ Álláspontjában, melyet mindjárt kezdetben leszegezett, elment a méltányosság legszélsőbb határáig. Elfogadta a nemzetiségi nyelvek használatát a bíróságoknak és a közigazgatási hatóságoknak a néppel érintkező tagjai előtt, úgyszintén a nemzetiségek teljes kulturális és gazdasági szabadságát, a nemzetiségi intelligenciának az állami szolgálatban való fokozottabb érvényesülését, a nemzetiségi nyelv-

¹ *Képviselőházi napló*, 1901—1906. orsz. gy. XVIII. köt. 286. l.

² *Képviselőházi napló*, 1910—1918. orsz. gy. I. köt. 125. l.

³ Minő hallatlan nehézségekkel kellett Tiszának a tárgyalások alatt megküzdenie, erre jellemző, hogy egymaga állott szemben a magyar ellenzékkel (l. gr. *Andrássy Gyula* vezércikkét a Magyar Hírlap 1914. jan. 1. számában, mely néhány finom megállapítása mellett is a magyar pártok közt folyt súlyos harcok miatt alkalmatlannak találta az időt a tárgyalásokra), a nemzetiségi vezető politikusokkal, továbbá Béccsel, Berlinnel és Bukaresttel. Bratianuval 1913. őszén, ha Bratianu szavainak hitelt adhatunk, levelet is váltott. (*Grosse Politik*. XXXIX. köt. 447. l.)

veknek a középiskolákban való oktatását, a választókerületek igazságos beosztását. Ellenben kikötötte előfeltételként a nacionalista mozgalom megszüntetését s a nemzetiségi párt programjának e megegyezés alapjára való helyezését.¹ Tisza engedményei még a túlzókra sem maradtak hatás nélkül. Cristea Miron, akkor karánsebesi püspök és Ferenc Ferdinánd bizalmasa, ma a romániai régenstanács tagja, 1914. január 26-án kelt és magyarosan «Krisztea» aláírt levelét így végzi: «Magam teljesen meg vagyok győződve Nagyméltóságod fáradozásainak őszinteségéről és rendkívül sajnálnám, ha az irántunk tanúsított jóindulatát nem érvényesíthetné most, mert tudja a jó Isten, mikor lesz még hazánkban egy oly nagytehetségű és erélyes államférfi, aki az útjába gördített nehézségeket legyőzze. Szerencsésnek érezném magam, ha a jó Isten odaigazítaná az ügyet, hogy nemsokára közös örömmel ünnepelhessük a létrejött megértést.»²

A «magyarországi és erdélyi román nemzeti párt központi végrehajtó bizottsága», röviden a komité, 1914. február 17-én tartott ülésében Tisza ajánlatát egyhangúlag elutasítva, kijelentette, hogy «az adott helyzetben kényszerítve érzi magát továbbra is alkotmányos szellemben, törvényes eszközökkel a román nép által szenvedett sérelmek megszüntetése és azon jogok megszerzése és biztosítása céljából küzdeni, melyek nemzeti létének, politikai érvényesülésének, kulturális és anyagi érdekeinek szempontjából nélkülözhetetlenül szükségesek.»³

A tárgyalások meghiusulásáért Ferenc Ferdinánd volt felelős. Erről gróf Klebelsberg Kuno, akkor Tisza munkatársa, ekként emlékszik meg: «Folytak a tárgyalások és sikerrel is kecsegtettek, amikor éjjélkor megjelent Hosszú Vazul szamosújvári püspök, aki jó magyar ember volt, s elmondta, hogy vége van mindennek, a román vezetők vissza fognak a tárgyalásoktól lépni, mert Ferenc Ferdinánd sür-

¹ Tisza följegyzései 1913. okt. 27—28-áról a Mihali Tivadarral és társaival folytatott tárgyalásokról.

² Cristea levele a Tisza levelezései között a M. T. Akadémia levéltárában.

³ U. o.

gönyzött nekik, hogy ne adják el egy tál lencséért atyai örökségüket, mert ha trónra jut, minden ellenszolgáltatás nélkül minden követelésüknek eleget tesz.»¹ Tisza erről az epizód-ról az őt jellemző tartózkodással csak annyit mond, hogy javaslatainak «elfogadását 1914. elején minden valószínűség szerint a szegény főherceg szerencsétlen magatartása akadályozta meg.»²

Tiszát azonban nem csüggesztette el az eredménytelenség. Február 20-án nagy beszédben³ tájékoztatta a képviselőházat tárgyalásairól s azután is újra kezdte és folytatta tanácskozásait, amennyire a külpolitikai helyzet engedte, nem törődve sem az orosz-oláh szolgálatban és Románia védelme alatt álló Catareunek február 23-i debreceni pokol-gépes merényletével,⁴ sem magával a háborúval, noha Románia szövetségi hűségéről kezdettől fogva édes-kevés illúziója volt. Tisza két okból is szerette volna a megegyezést; először, mert magához a jámbor oláh néphez a legjobb indulat fűzte⁵ és másodsor, mert komolyan hitte a szláv népek közé ékelt magyarság és oláhság egymásrautaltságát.⁶

Nemes felfogására jellemző 1917. június 25-i nyilatkozata, melyben továbbra is a békés megértést hirdeti, «a

¹ A Tisza-émlékünnepen, 1929. okt. 31-én elmondott beszédéből. Közölte a Budapesti Hirlap 1929. nov. 1. száma.

² Levele Czerninhez 1915. június 30-án. *Levelei*, IV. köt. 386. l.

³ *Képviselőházi napló*, XXII. köt. 242. l.

⁴ Czernin i. m. 118. l.

L. *Levelei* II. köt. 140. sz. és V. köt. 1648/c. sz. «Gyermekkorom óta jól ismerem és szeretem a román falusi népet. A világot sem bírnak ugyan azzal a szellemi és erkölcsi erővel, mint a magyarok, de jólelkű, hálás, hűséges emberek, akikkel, ha a felettük álló nem kiszákmányolni, de jó irányban vezetni igyekszik őket, nagyon sokra lehet menni. Nagyon örülök, hogy egészben véve jól viselték magukat ebben a háborúban is és bizvást hiszem, hogy a háború után megvalósíthatom régi vágyamat: a magyarok és románok közötti jobb megértés politikáját». Tisza levele József főherceghez 1916. június 15-én.

⁶ «A román népnek most kell megmutatnia, hogy a németiséggel és a magyarsággal akarja-e a megértést, vagy a pánszláv kolosszus karjaiba veti magát.» (Vajda Sándorhoz a háború elején írt leveléből. II. köt. 125. sz.)

magyar állam és románajkú polgárai között»,¹ noha akkor tudvalevőleg Románia nagy részét a központi hatalmak tartották megszállás alatt. Törekvései és kijelentései 1893-tól 1917-ig kétségtelenné teszik, hogy ő függetlenül a külpolitikai helyzettől, pusztán a belső békesség kedvéért és a két nép egymásrautaltságának elgondolásából származó követelményként óhajtotta szívós kitartással barátságos, emberies alapon megoldani az oláh nemzetiségi kérdést, — úgy, amint 1913. őszén rendezte a horvát ellentéteket is a királyi biztos fölmentésével, a bán kinevezésével és a horvátországi választások kiírásával, hogy újra megerősítse «azt az évezredes kapcsolatot, azt a testvéri összhangot a magyar és a horvát nemzetek között, amelynek megbontása károsít mindkettőnket, de éppen a mai viszonyok között végveszéllyel fenyegetheti a horvát nemzet történelmileg megalapozott egyéni különállását.»²

Kétségtelenül az ő méltányos politikájának nagy része volt abban, hogy a magyar birodalom lakói túlnyomó többségükben hazafiasan viselkedtek a háború súlyos megpróbáltatásai alatt.

A magyar nemzet sorsának biztosítására irányuló politikájában második helyen említjük a dualisztikus monarchia alapjainak változatlan fenntartását³ szolgáló törekvéseit, úgy azonban, hogy Ausztria felbomlási folyamatának ellensúlyozására a monarchia súlypontja Magyarországon legyen.⁴ E törekvéseinek időszerűséget adott Ferenc Ferdinánd trón-

¹ *Képviselőházi napló*, XXXVI. köt. 120. l.

² U. o. XX. köt. 264. l.

³ «Seine Majestät — t. i. Vilmos császár — hat den ungarischen Staatsmann — t. i. Tisza — . . . darauf aufmerksam gemacht, dass Ungarn allen Grund habe, fest einzustehen mit dem Germanentum gegen die slawische Welle, und hat darauf hingewiesen, dass dieser Gefahr gegenüber die beste Gewähr sein würde, wenn ein germanisches Österreich und ein ungarisches Ungarn die beiden festen Säulen der Doppelmonarchie wären, worauf Graf Tisza lebhaft zustimmend geantwortet hat. Treutler jelentése 1914. márc. 24-ről. *Grosse Politik*. XXXIX. köt. 337. l.

⁴ «Dies ihm vorschwebende Ziel ist ein starkes magyarisches Ungarn, das durch seine Einheit und straffe Organisation dem an-

örökösnek föderalisztikus nagyosztrák koncepciója, melynek megvalósításától Tisza a monarchia sorsát¹ és benne a magyarságnak a nagyhatalmi állás keretében biztosított helyzetét féltette.

Harmadik helyen említjük Tisza külpolitikáját. Alapgondolata a hármasszövetség szoros, egyvetértő együttműködése volt. Vilmos császár előtt is például hozta fel az entente-diplomaták összetartását.² A német szövetséget azért tekintette nélkülözhetetlennek, mert jól tudta, hogy a németellenes külpolitika Németországot könnyen Oroszország szövetségébe vinné át, ami megpecsételte volna a két nagyhatalom közé ékelt tarka népösszetételű monarchiának és benne Magyarország sorsát is.

Vilmos császár és a német diplomácia nagyrabecsülték³ ugyan Tiszát, azonban — fájdalom — terveit, indítványait mindig csak elkésve tették magukévá. Tisztánlátásukat állandóan zavarta Románia iránt tanúsított barátságuk s a Hohenzollern Károly személye és családja iránt tanúsított figyelmük. Tisza már 1914. márc. 15-i emlékiratában feltárja a király előtt azt a «minket körülvevő vasgyűrűt, melyen Oroszország oly szívósan és céltudatosan dolgozik» s amelynek létrejötte esetén «Oroszország és Franciaország a világháborút a siker kilátásával kezdhethnék meg és Németországot túlerővel támadhatnák meg».⁴ Néhány nap múlva a német császár figyelmét is felhívja az oroszok balkáni politikájának vesze-

deren Teil der Monarchie überlegen ist, so dass der Schwerpunkt der Monarchie allmählich von selbst herüber rückt». Gróf Fürstenberg bpesti német főkonzul jelentése 1914. május 4. U. o. 360. l.

¹ «Aus dem gross-österreichischen . . . (lucus a non lucendo wie klein würden diese Unglücksmenschen Österreich machen, wenn sie an die Verwirklichung ihrer Ideen schreiten könnten) . . .» Tisza levele Tschirschkyhez 1914. okt. 6. *T. I. levelei*. II. köt. 198. l.

Ferenc Ferdinánd «műhely»-ének oláh munkatársai voltak Vajda, jelenleg Románia belügyminisztere és Cristea Miron, ugyanott a régenstanács tagja.

² Treutler jelentése 1914. május 24. *Grosse Politik*. i. köt. 337. l.

³ U. o. 335., 336., 338., 358., 368. lapok.

⁴ Fraknói: *Die ungarische Regierung und die Entstehung des Weltkrieges* 7. és köv. l.

delmeire és ezzel szemben a bulgár nép kiválóságára, amelynek a hármasszövetségbe való bevonását ajánlja.¹ Azonban a Ferenc Ferdinánd és Vilmos császár gyűlése Ferdinánd bolgár király ellen megakadályozza, hogy Tisza terve idejében, még 1914. tavaszán testet öltjön. Pedig ha Bulgária már akkor csatlakozik a hármasszövetséghez, kérdés, nem tértek volna-e ki a szerbek a háború előtt a bosszúszomjas Bulgáriával hátuk mögött. És ha ennek ellenére is visszautasítják az ultimátumot, fölmerülhet-e egyáltalában a kétség, hogy a monarchia és Bulgária együttes erővel nem tudták volna még 1914 nyarán megtörni Szerbia ellenállását? Azt hisszük az 1915 őszen bekövetkezett események után, hogy ez az eredmény bolgár szövetségben egy évvel előbb jelentkezett volna. Ez esetben további kérdés, vajjon 1915. májusában hadat üzent volna-e Olaszország a katonai tekintélyében csorbíthatlan monarchiának? És végül, ha a német császár és katonai tanácsadói elfogadják 1915. decemberében, mikor a központi hatalmak győztesen állottak mindenütt az ellenségeik földjén, Tisza javaslatát a béketárgyalások megkezdéséről, kérdés, vajjon az 1916. évi nyári és őszi entente-offenzíva meggyengülése után nem hajlott volna-e az ellenség is a békére.

Tisza előre látta Románia magatartását is háború esetére. 1914. július 1-én a királyhoz intézett felterjesztésében megírja, hogy Romániát elvesztettük s újból ajánlja, hogy Bulgáriát biztosítsuk a hármasszövetség számára.² Megismétli ezt a felfogását a július 7-i közös miniszteri tanácskozáson is,³ úgyszintén a július 8-án kelt felség-fölterjesztésében.⁴ A július 19-i közös minisztertanácson Erdély sorsa miatt aggódik, amire Conrad megnyugtatta, hogy gondoskodik megfelelő népfölkelő csapatokról Erdély védelmére, melyek közt csak kis százalékban lesz oláh anyanyelvű elem.⁵

A háború kitörése után sem áztatja magát. Szept. 7-én

¹ *Grosse Politik.* i. köt. 336. l.

² *Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Krieges 1914.* Ergänzungen und Nachträge zum Österr.-ungarischen Rotbuch. 17. l.

³ U. o. 27. l.

⁴ U. o. 42. l.

⁵ U. o. 64. l.

megírja Czerninnek, hogy Románia magatartása «attól függ, hogy ítélik meg ők a nagy háború esélyeit».¹ November 5-én pedig Tschirschkynek hozza tudomására, hogy ha legyőzzük az oroszokat, az oláhok is velünk jönnek, de győzelem nélkül megkapni őket «illúzió, amely annál távolabb szalad tőlünk, minél jobban futunk utána».² Ugyanakkor kijelentette, hogy a bukaresti német követ terve, mely szerint Erdélyt Románia szállja meg, az oláhok hadüzenetével egyértelmű.³ 1915. május 31-én közli Buriánnal, hogy a legnagyobb bizalmatlansággal fogadná Bratianu ígérését az oroszok elleni háborúról is, mert azt sem tartaná kizártnak, «hogy bennünket ilyen ígérettel elaltatva mozgósítanak s az utolsó percben az oroszokhoz csatlakozva meglepetésszerűleg rajtunk ütnek».⁴ 1915. aug. 30-án pedig azt írja: «Románia majd megpukkad mérgében, hogy mi győzünk, de a tehetetlen mérgeződéskor marad, hacsak valami csapás nem ér bennünket.»⁵

Ez a nagy csapás bekövetkezett Brussilownak 1916. június 4-én megindított hatalmas offenzívájával. Ennek a kezdeti sikereken messze túlmenő eredményei folytán Tisza már július 7-én emlékiratot intéz a királyhoz, előadván, hogy az orosz offenzíva győzelme esetén Románia katonái beavatkozása várható. Majd elmondja, hogy «a háború eddigi egész lefolyása azt mutatta, hogy Romániát a hadi zsákmányban való részesedés szenvedélyes vágya hatja át, ez a vágy azonban csak akkor valósul meg, ha biztos és könnyű katonai siker várható és a zsákmány állandó megtartása biztosítotttnak látszik». Ez alapon Románia beavatkozását bizonyosra veszi és közvetlenül fenyegetőnek tekinti, ami ellen egyfelől Bulgária katonai nyomását tartja szükségesnek, másfelől az erdélyi határnak olyan katonai megerősítését, hogy komoly ellenállás legyen kifejthető.⁶

Július 15-én Buriánhoz írt leveléből szinte a vészharang kongását halljuk. «Ne áltassuk magunkat—írja.—A romániai veszély nagyon komoly és bármely pillanatban aktuális lehet.

¹ *T. I. levelei*, II. köt. 126. l.

² U. o. 267. l.

³ U. o. 159. l.

⁴ *T. I. levelei*, III. köt. 329. l.

⁵ *Levelei*, IV. köt. 149. l.

⁶ *Leveleinek sajtó alatt levő* V. kötete, 1673/c. sz.

Ne bízunk abban, hogy nem mozgósítanak a termés betakarítása előtt. Valószínű, hogy nem, de nem bizonyos. Bratianu már elmulasztott egy jó alkalmat, bizonyára el lesz határozva reá, hogy még egyet el ne mulasszon, és sietni fog, ha egyszer arra a tudatra ébred, hogy a kellő pillanat elérkezett... Mindenesetre első főgondunkat Románia kell hogy képezze, a román támadás elhárítása, ha lehet, feltartóztatása, ha mégis bekövetkezik. Ez most az égető kérdés, ennek kell alárendelni minden egyebet.» Majd újból ajánlván «a bolgár nyomás lehető fokozása»-t s «az erdélyi szorosok némi katonai megszállása»-t, levelét így fejezi be: «Azoknak a világtörténelmi perceknek egyikét éljük, amelyekben egy eltévesztett vagy elmulasztott lépés államok és nemzetek halálos ítélete lehet.»¹

A helyzet komolyságáról az osztrák-magyar hadvezetőség is meg volt győződve. Elég jó értesülései voltak a külügyminisztériumnak is, ha mindjárt nem is volt tisztában Románia magatartásának minden változásával. Tisza nyomatékos sürgetésére a szükséges óvintézkedések előkészítése végett Conrad július 29-én, Plessben Románia támadása esetére katonai egyezményt kötött Falkenhayn német vezérkari főnökkel és Gancsew bolgár ezredessel. Ehhez az egyezményhez Enver basa is csatlakozott Törökország nevében aug. 5-én. Falkenhaynnal és Conraddal Budapesten történt találkozása alkalmából.²

VI.

Ezek után főbb mozzanataiban vázolnunk kell Romániának a világháború első két éve alatt tanúsított magatartását és alkudozásait hazánk keleti részeire. Mint említettük már, az 1883-ban megkötött és legutóbb 1913. febr. 5-én — 1920. július 8-ig szóló hatállyal — meghosszabbított titkos szerződés értelmében, mely szerint a casus foederis beáll, ha a szerződő felek egyike provokáltatás nélkül megtámadtatnék.

¹ U. o. 1673. d. sz.

² Nagy Vilmos: *A Románia elleni hadjárat*. I. köt. 44. l. és Falkenhayn: *Der Feldzug der 9. Armee gegen die Rumänen und Russen*. I. Bd. 6. l.

voltaképpen köteles lett volna Románia az orosz hadüzenet pillanatában a központi hatalmak mellett hadba lépni, amelyekkel való szövetségének köszönhetten különben is 30 évi békés fejlődését és fellendülését. Ehhez képest írja Berehtold 1914. július 26-án Czerninhez intézett táviratában, hogy «ha Oroszország támadólag lépne fel ellenünk, az esetben számítanánk Romániának, mint szövetséges társunknak lojális együttműködésére».¹ De már két nap múlva jelenteni kénytelen Czernin, hogy Károly király nyilatkozata szerint «Románia katonai segítségére, sajnos, aligha számíthatnánk.»² És valóban az aug. 3-i koronatanács a király «meleghangú felhívása» ellenére, azzal az indokolással, hogy «Romániára nézve a casus foederis fenn nem forog», csaknem egyhangúlag a szerződés alkalmazása ellen s a semlegesség mellett nyilatkozott.³ E határozattal kapcsolatban aug. 6-án Károly király annak a reményének ad kifejezést, hogy Romániának «még nyilni fog alkalma az akcióba lépésre». Czernin azonban már felismerte a helyzetet s a király szavaihoz ezt az észrevételt fűzi: «Itt időt akarnak nyerni addig, amíg az európai háború eredménye kezd kibontakozni. Ha mi győzünk, akkor Románia hozzánk fog csatlakozni. Csak, ha a hadi szerencse várakozás ellenére nem kedvezne nekünk s a „monarchia felosztásának” itt annyira kedvelt jelszava az ellenünk irányuló ösztönöket itt mind új életre keltené, akkor jelentkeznék alkalmasint Románia is, ámde úgy gondolom, hogy a király ebben az esetben inkább lemondana, mintsem hogy ebben az akcióban résztvegyen».⁴

Czernin helyesen ítélte meg a viszonyokat. Károly király, aki sohasem tudott országában népszerűvé válni, nem volt már komoly tényező. A hatalom s a politika minden szála a Bratianu Jonel miniszterelnök kezében futott össze. Utóbbinak képességeit nem lehet elvitatni vagy kicsinyelni. Ki-

¹ *Osztrák-magyar öröskönyv*. Diplomáciai ügyiratok Ausztria-Magyarországnak Romániához való viszonyáról az 1914. évi július hó 22-től 1916. évi aug. hó 27-ig terjedő időben. 2. l.

² U. o. 3. l.

³ U. o. 3. l.

⁴ U. o. 5. l.

tűnően ismerte Pétervár, Párizs, London, Berlin, Bécs államférfiainak törekvéseit és politikai eszközeit, s míg előbb Ferenc Ferdinándtól várta Nagyrománia megvalósulását, a szerajevói gyilkosság és a világháború kitörése után azonnal felismerte Románia földrajzi elhelyezkedésének előnyeit s tudatosan készült a szembenálló felek között a mérleg nyelvének szerepére. Az államférfiaknak abból a ravasz, cinikus, kegyetlen, számító fajtájából való volt, amelynek a Balkán az igazi hazája. Lelki rokona volt Pasic és a ma is élők közül Benes és Titulescu. Erkölcsei aggályok, lelkiismereti tekintetek nem feszélyezték. Tárgyalt jobbra és balra. Ha lehetett, gögös volt, ha kellett, tudott alázatos lenni. Egyszerre ígért és követelt. Mikor sarokba szorították saját ígéreteivel, egyszerűen lemondásával fenyegetőzött. Úgyszólván orruknál fogva vezette a bukaresti követeket, sőt Czernint is fel tudta ültetni néha, bár utóbbi leginkább tisztában volt kétszínűségével és igazi céljaival. Politikai feladatául pedig azt tűzte ki, hogy a legkisebb kockázattal, lehetőleg idegenek áldozatai árán, minél nagyobb előnyöket csikarjon ki hazájának.¹ Nemzete kétes katonai érényeinek ismeretében főleg két dologtól félt, először attól, hogy komolyan hadat kelljen viselnie, másodsor, hogy a háborút követő területi osztozkodásból ki ne maradjon. Ez a két gondja irányította két éven át magatartását, úgy azonban, hogy az entente-hatalmak győzelmét s tőlük Keletmagyarország megszerzését várta.

Ehhez képest már aug. első napjaiban megkezdte titkos tárgyalásait Oroszországgal. Aug. 12-én jelenti Poklewski bukaresti orosz követ, hogy Bratianu nem írhatja alá a Sasnow által előterjesztett konvenciót, mert az ellentétben volna a koronatanácson hozott döntéssel. Az orosz javaslatban Oroszország barátságának bizonyítékát látja és kész azt tudomásul venni, ha — és ezen van a hangsúly — Oroszország nem követel azonnali választ.² Szept. 1-ről jelenti Poklewski.

¹ Trubetzkoi herceg belgrádi orosz követ jelentése a Bratianuval folytatott tárgyalásairól 1914. dec. 9-én. *Dokumente aus den russischen Geheimarchiven*, soweit sie bis zum 1. Juli 1918 eingegangen sind. Berlin (Auswärtiges Amt) 134. l.

² U. o. 128. l.

hogy Bratianu bizonyos ígéreteket szeretne kapni Oroszországtól, mely nem méltányolja eléggé Románia semlegességét.¹

Szept. 19-én, galíciai visszavonulásunk alkalmából, írja Czernin, hogy «itt — t. i. Bukarestben — erősödött az a kívánság, hogy megadják nekünk a «kegyelemdöfést». Attól tartanak, hogy elmulasztják a kellő pillanatot s későn érkeznek és így a «monarchia felosztásánál» nem lakmározhatnak majd a többivel.»²

Szept. 28-áról — ó-naptár szerint 15-ről — följegyzi Marghiloman, hogy Poklewski közvetlen ajánlatot tett Bukarestben, mely szerint Románia, semlegessége fejében, siker esetén megkapja a monarchiának oláhoktól lakott területeit.³ A tárgyalásokat Bukarestben Poklewski folytatta Bratianuval. Pétervártt pedig Sasonow külügyminiszter Diamandival, Románia ottani követével. E tárgyalásokról jelenti okt. 1-én Sasonow, hogy Oroszország szembeszáll minden, Románia jelenlegi határai ellen irányuló tervvel. Egyidejűleg kötelezi magát, hogy elismeri Románia jogát az osztrák-magyar monarchia oláh-lakta területeinek bekebelezésére. Bukovinában a területi elhatárolás a nép többségének elve alapján fog eldöntetni. Románia az említett területeket birtokba veszi, mihelyt szükségesnek találja. Oroszország gondoskodni fog, hogy az említett kötelezettségeket a londoni és párizsi kormányok is elismerjék. Jelen deklaráció az annexió pillanatáig titokban tartandó.⁴

Okt. 10-én meghalt Károly király, aki ugyan szintén Erdély megszerzéséért dolgozott trónralépésétől kezdve, de a Bratianuék eszközeitől visszariadt. Most már minden aggály nélkül folyhat a diplomáciai előkészítés a monarchia ellen. Okt. 16-án Sasonow táviratban közli Poklewskivel a Diamandi követtel okt. 1-én létrejött megállapodását, hat pontba foglalva, azzal a megjegyzéssel, hogy Románia területi sértetlensége csak diplomáciai védelmet jelent és nem katonait, és hogy

¹ U. o.

² *Osztrák-magyar vöröskönyv*, 7. l.

³ Marghiloman i. m. I. köt. 284. l.

⁴ *Dokumente etc.* 129. l.

a jóakarató semlegesség értelmében Bratianu nem engedi meg, hogy a központi hatalmak Romániából hadi anyagot és élelmiszereket kapjanak.¹

Dec. 2-án Iswolski párizsi orosz nagykövet jelenti, hogy a bukaresti francia követ, Blondel, Bratianutól a háború azonnali megkezdését kívánta a monarchia ellen, de Bratianu az oláh hadsereg készületlenségére és a téli hadjárat nehézségeire való hivatkozással februárig kitolta a háborús beavatkozást.² Egy okot az októberi egyezményre való tekintettel elhallgatott Bratianu, azt t. i., hogy előbb értékesíteni akarta Románia gabonafölöslegét a központi hatalmaknál, ami utóbb igen kitűnő üzletnek bizonyult a szállításban résztvett közéleti férfiak számára.³ Ugyane napról írja Czernin, hogy Románia várja a végleges győzelem kialakulását, hogy az erősebbhez csatlakozhasson.⁴

1915. tavasza Romániát még mindig a számító üzletember és az óvatos lesipuskás szerepében találja. Az entente-hatalmak nyomására március 18-án a törököknek szánt hadiszer átengedését maga a király ellenzi legerősebben⁵ s 27-én a londoni oláh követ közli Grey külügyminiszterrel kormánya elhatározását, hogy május elején együtt fog menni a hármas entente-tal.⁶ Május 1-ről pedig Poklewski a következőket jelenti a Bratianu nyilatkozatairól: «Románia az európai háború kezdete óta szilárdan elhatározta, hogy nem fog fegyvert a hármas entente ellen, hanem ellenkezőleg a diplomáciailag rendelkezésére álló minden eszközzel azon lesz, hogy oly helyzetet teremtsen, amely siettetheti aktív beavatkozását a mi oldalunkon. Olaszország szándékainak végleges tisztázása megengedi az oláh kormánynak is, hogy a legközelebbi jövőben résztvegyen a háborúban, a minisztertanács előbb a császári kormánnyal folytatandó tárgyalások útján akarja pontosan megállapítani új szerzeményeinek határait és előbb velünk katonai konvenciót óhajt kötni, mely gondoskodik az oláh hadsereg hadianyaggal való további

¹ U. o. 131. l.

² *Dokumente* etc. 132. l.

³ Jancsó i. m. 418. l.

⁴ *Osztrák-magyar öröskönyv*, 15. l.

⁵ *Osztr.-magyar öröskönyv*, 17. l.

⁶ *Dokumente* etc. 137. l.

ellátásáról is.» Határokul megállapíttatni kérte Bratianu délen a Duna vonalát a Tisza torkolatáig, amely utóbbi folyó mellett halad a határ felfelé Szegedtől 15 kilométernyire, onnan Debrecen mellett húzódik a Szamos Tiszába ömléséig, innen a Tisza vízválasztóján Galicia határáig, majd ennek mentében Bukovináig és utóbbinak határán a Prut-folyóig, amelyet az oláh kormány Románia és Oroszország végleges határául óhajtana. Mikor Poklewski rámutatott, hogy ez a határ a nemzetiségi elvet három helyen is megsértené, és pedig Bukovinában, a Bánságban és a ruténektől lakott területeken, Bratianu kijelentette, hogy utóbbi helyen kész az engedelményekre, de ha a Prutot és a Bánságban a Tiszát nem kapja meg határokul, személyileg nem vállal felelősséget Románia hadbavonulásáért és inkább semleges marad a háború végéig.¹

Poklewski éppúgy túlzottaknak találta Bratianu igényeit, mint pár nappal utóbb Sasonow is, aki főleg a magyarországi és bukovinai rutének átengedésébe nem tudott belenyugodni, de a szerbekre való tekintettel kifogásolta az oláhok térfoglalását Belgrád felé is.²

Bratianu egyidejűleg Czerninnel is tárgyalt. Míg az oroszoktól a lehető legkedvezőbb új határok biztosítását kívánta, Czernin előtt hangsúlyozta, hogy reméli a semlegesség fenntartását, bár Olaszország hadüzenete esetén szavattosságot ezért nem vállalhat.³ Számítását azonban eléggé elárulta azzal, hogy május 23-án, az olasz hadüzenet napján, az európai helyzetre való hivatkozással, határozottan megtagadta az engedélyt a Törökországnak szánt hadiszerátvitelére.⁴ Ilyen körülmények közt másnap Plessben értekezletre ültek össze a tanácskozást kezdeményező Bethmann Hollweg kancellár, Burián külügyminiszter, Jagow német külügyi államtitkár, Falkenhayn a német és Conrad az osztrák-magyar vezérkar főnöke, végül gr. Thurn nagykövet. Az értekezlet leszögezte Bratianunak Oroszországgal folytatott tárgyalásait és ezek ellensúlyozásául kereste a lehető-

¹ U. o. 138. l.

³ *Osztrák-magyar vöröskönyv*, 18. l.

² U. o. 139. l.

⁴ U. o. 18. l.

séget, hogy Romániát a központi hatalmak mellett való állásfoglalásra bírja. A résztvevők közül Burián ítélte meg a viszonyokat a leghelyesebben. Kijelentette, hogy Románia a győztes esoporthoz fog csatlakozni. Éppen ezért a területi engedmények kérdésében óvatosságot ajánlott, mert Bukarestben azt hinnék, hogy mi az ő segítségük nélkül legyőzötteknek tekintjük magunkat. De abban ő is egyetértett, hogy Románia állásfoglalásának megismerése céljából Bukovina egy részét fel lehetne neki ajánlani. Mikor pedig Bethmann Hollweg ismételten felemlítette a magyarországi oláhok kulturális autonómiáját, megjegyezte Burián, hogy egyedül Erdély autonómiája volna hatásos engedmény, de ezt mi nem fogadhatjuk el.¹ Ellenben kész lett volna a monarchia abban az esetben, ha Románia bizonyos időn belül mellettünk hadba lép, biztosítani számára Besszarábiát, Bukovina három déli kerületét és további engedményeket Magyarországon.

Június 18-án Poklewski hosszú és viharos tárgyalást folytatott Bratianuval, aki minden kívánságának teljesítését és a legszigorúbb titoktartást kérte, hogy a tárgyalásokról csak ők ketten tudjanak.²

Június 24-én a török municióhiány miatt Bethmann Hollweg és Jagow a szállítmányok átengedése esetére újból területi kompenzációkat javasoltak. Burián azonban nem járult hozzá a tervhez.³ Ugyanez időben Tisza nyílt színvallásra szerette volna rábírn Romániát, melynek egyik miniszterét, Costinescu pénzügyminisztert Czernin egyik jelentésében «Minister für die Entente» címen említette meg.⁴

Július 6-án jelenti Poklewski, hogy Bratianu az oroszokkal kötendő egyezmény aláírásától számítandó öt héten belül kész beavatkozni,⁵ majd két nappal utóbb közli, hogy Románia Londonban öt millió franc kölcsönt óhajt felvenni,

¹ Az értekezlet jegyzőkönyvét közli *Tisza levelezésének* sajtó alatt levő V. kötete.

² *Dokumente* etc. 139. l.

³ Burián jelentése jún. 25-ről Tisza levelezései közt a M. T. Akadémia levéltárában.

⁴ Czernin jelentése június 16-ról u. o.

⁵ *Dokumente* etc. 140. l.

miért is ottani követe ismét utasítást kapott oly értelmű nyilatkozat megtételére, hogy hazája az entente mellett be fog avatkozni a háborúba.¹ Bratianu ezzel az okos taktikázással elérte azt, hogy az angol kormány is hozzájárult az egész Bánságnak Romániához való csatolásához.² viszont most már Delcassé külügyminiszter is szeretne volna mielőbb megkapni Bratianu aláírását az egyezményre.³ Ezalatt, július 27-én Marghiloman Czerninnel kezdett tanácskozásokot az oláh kormány rekonstrukciójáról, melybe Majorescu elnöksége alatt belépnének — minden eshetőségre — Marghiloman és Bratianu is, de viszont kimaradnának Costinescu pénzügyi és Anghelescu közmunkaügyi miniszterek. Ez a kormány azonnal átengedné a törököknek szánt hadiszerszállítmányokat, sőt meghatározott időn belül megtámadná Oroszországot is. Ezért ellenszolgáltatásul írásbeli ígéretet kért területi engedményekről Bukovinában és belső engedményekről Magyarországon.⁴ Aug. 20-án is folyt még a tanácskozás, ezúttal egy esetleges Carp-minisztériumról vagy egy koalíciós kormányról.⁵ E tárgyalások célja ma már mindenki előtt nyilvánvaló. Cramon tábornok is megírja, hogy Románia ez időben elfoglalhatta volna Besszarábiát.⁶ Erre azonban Bratianu nem vállalkozott, egyrészt mert félt Oroszországtól, másrészt mert Oroszország nagyobb zsákmánnyal kecsegtette.

A központi hatalmak sikeres harcai 1915. utolsó és 1916. első hónapjaiban fokozott óvatosságra intették Bratianut. 1916. május 12-én még valószínűbbnek látja a megegyezéses békét s csak mint távoli lehetőségről beszél az egyik fél megsemmisítő vereségéről, amely körülmény «böven időt enged Romániának arra, hogy várakozó szemléllő maradjon.» «E fejtegetések során — írja Czernin — Bratianu nagyon is határozottan sejtette velem, hogy az utolsó pilla-

¹ U. o. 141. l.

² Iswolski jelentése július 8-ról Párizsból. U. o. 141. l.

³ Iswolski jelentése július 11-ről. U. o. 142. l.

⁴ Czernin jelentése Tisza levelezései közt a M. T. Akadémia levéltárában.

⁵ U. az u. o.

⁶ Cramon id. m. 73. l.

natban még hozzá szándékozik szegődni a győztes hatalmi csoportéhoz».¹

Ebben a reménykedő várakozásban találták Bratianut Brussilownak 1916. június első napjaiban megkezdett kemény offenzívája és ennek le nem tagadható eredményei. Az orosz hadsereg győzelmes előnyomulása épúgy az ő malmára hajtotta a vizet, mint az offenzíva előkészítésével egyidejűleg Bukarestben az entente-hatalmak képviselői által újult erővel és nagy összegek felhasználásával megindított vesztegetések a közvéleményt irányító sajtó, újságírók és politikusok megnyerésére. El kell ismernünk, hogy Take Jonescu irányításával mesteri ügyességgel végezték ezt a balkáni erkölcsökhöz méltó munkát.² Próbát tettek ugyan e téren a központi hatalmak is, de kísérletezésük csak a tehetségtelen tanítvány kontárkodása volt minden siker nélkül.³

Bármennyire is örült Bratianu az események reá nézve kedvező alakulásának, még mindig csupán az ígéreteknel tartott. Pedig Briand is szerette volna már sarokba szorítani. Július 9-én a Blondel bukaresti követhoz intézett utasításában kifejti, hogy Romániának csak haladéktalan beavatkozása jelent értéket s hogy a megtizedelt osztrák (!) hadsereg elleni eredményes támadás nem lesz nehéz feladat Románia számára, és igen hasznos lesz a szövetségesekre, akik helyet adnak neki koalíciójukban és biztosítják nemzeti aspirációi teljesüléséről. Űtött az óra. Ha Románia nem ragadja meg ezt az alkalmat, nem lesz többé lehetősége, hogy nagy néppé váljék valamennyi gyermekének egyesülésével.⁴ Báró Schilling, az orosz külügyi kancellária igazgatója is kijelentette június 12-én Paléologue előtt, hogy amilyen sokat érne Oroszországnak Románia sürgős hadbalépése, más oldalról «ha támadása csak akkor következik be, amikor már Ausztria (így!) feldarabolását győzelmeink és áldozataink árán már

¹ *Osztrák-magyar öröskönyv*, 31. l.

² L. e vesztegetésekről fentebb a Marghiloman könyvből vett idézeteket. Jancsó idézett munkájának idézett részét és a *Dokumente* etc. 156. és köv. l.

³ Jancsó i. m. 402. l.

⁴ Paléologue: *La Russie des Tsars*. II. köt. 312. l.

elértük, akkor nemcsak felesleges volna részünkre, de nem is kívánatos, mert akkor egy haszontalan, kifizetetlen számla volna vele egybekötve».¹ Blondel francia követ pedig július 1-én Joffre nevében közölte Bratianuval, hogy az általános offenzíva megkezdődött és ezzel elérkezett Romániára nézve is a hadbalépés pillanata, amely alkalomból Franciaország biztosítja Románia ellátását fegyverrel és hadiszerral. Bratianu e közlés után 48 órai haladékot kért a válaszra.²

Minél inkább szorongatták az entente-hatalmak a beavatkozásra, annál nagyobb árat kért. Július 28-án visszatásítja a Rudeanu ezredes által 23-án Chantillyban aláírt egyezményt, melynek értelmében Románia kötelezettséget vállalt Bulgária megtámadására.³ 29-én pedig ellenjavaslatában azt kívánta, hogy a szövetségesek ne kössenek békét, amíg valamennyi oláh igény nem valósul meg, és a nagyhatalmak fogadják el minden vonatkozásban Románia egyenjogúságát.⁴ Bratianunak e követeléseiivel szemben aug. 5-én az entente-hatalmak a következő javaslatot terjesztették elő: 1. Biztosítják jelenlegi határait. 2. Románia kötelessége hadat üzeni Ausztriának (így!) és a diplomáciai összeköttetéseket megszakítani Bulgáriával, Törökországgal és Németországgal. 3. A szövetségesek biztosítják Romániának a Prut és a Tisza vonalait és a Bánságot Romániának azzal a kötelezettségével, hogy a szerbek jogait a nemzeti egyházakra és iskolákra tiszteletben fogja tartani. 4. A szövetségesek garantálják Romániának azon osztrák-magyar területeknek hozzácsatolását, melyeket a szövetséges vagy oláh csapatok elfoglalnak. 5. Ami azokat az ígért területeket illeti, amelyek nem foglaltatnak el, ezek egyesítését Romániával annyiban garantálják a szövetségesek, amennyiben a háború általános eredményei megengedik.⁵

Mikor Poklewski e pontokat, mint a szövetségesek

¹ *Dokumente* etc. 144. l.

² U. o. 146. l.

³ *Paléologue* i. m. 323., 324. l.

⁴ Stürmer orosz külügyminiszter közlése az orosz diplomatákhoz. U. o. 147. l.

⁵ *Dokumente* etc. 148. l. V. ö. Jancsó i. m. 423. l.

végső feltételeit közölte Bratianuval, utóbbi «nyomott hanglejtásban» azt felelte, hogy az utolsó, ötödik pont nem nyújt semmi reményt azon oláh területi igények teljes kielégítésére, melyekért Románia kész hadat üzenni. Ūrüggyul arra hivatkozott, hogy Oroszország támadása esetén Magyarország békét kér és hogy a szövetségesek általános érdekből belemennek ily békébe, mely mellett Románia csak egy darabkát kapna az általa igényelt területből. További fejtegetéseiben Bratianu terveinek teljes megghiusulásáról adott számot és kifejezte szándékát, hogy lemond és visszavonul a politikától.¹

E fenyegetözésével természetesen csak haladékot akart elérni, mert — mint Czernin jelentette — még mindig nem látta «egészen érettnak a gyümölcsöt», hogy megtehesse «a katonai sétát Erdélybe»,² miután — ugyancsak Czernin talpraesett megállapítása szerint, melyben «groteszk hazugság»-nak bélyegzi Bratianu szavait békés törekvéseiről — «Erdélyt háború nélkül akarja megkapni, tehát nem meghódítani, hanem ellopni.»³ Tárgyalási módszerére és őszinteségére legjellemzőbb adat, hogy aug. 8-án, szinte ugyanazon napon, mikor Poklewski előtt lemondásáról beszélt, Czerninnek viszont azt mondta, hogy «bukovinai terület felajánlásával nagyon segítségére lehetnénk a semlegesség fenntartásában». Mikor pedig Czernin felsorolta háborús készülődéseinek bizonyítékait, kereken tagadott mindent.⁴

Végre aug. 17-én aláírták a fentebb ismertetett pontokat tartalmazó politikai meggyegyzést és a katonai konvenciót. Ebben az oláh hadvezetözség kötelezte magát, hogy legkésőbb 28-án megtámadja a monarchiát, viszont Oroszország kötelezettséget vállalt, hogy haladék nélkül erélyesen folytatja a harcot az egész osztrák-magyar fronton és főleg Bukovinában, hogy leplezze az oláh erök összevonását. Ugyane célból vállalta a szövetséges vezérkar, hogy Macedóniában kemény támadást kezd.⁵

¹ U. o. 150. l.

⁴ U. o. 63., 64. l.

² *Osztrák-magyar vöröskönyv*, 47. l. ⁵ Paléologue i. m. 338., 339. l.

³ U. o. 58. l.

De azért még aug. 26-án éjjel is biztosította Bratianu Czernint. «hogy akar is, tud is és fog is semleges maradni; a holnapi minisztertanács meg fog győzni róla, hogy az igazat mondja. A koronatanácsot az ő — Bratianu — akarata ellenére hívták egybe, s célzott arra, hogy Majorescu ki akarja őt túrni».¹ Pedig Oroszországnak aug. 24-iki ultimátuma után, melyben egyfelől messzemenő területi ígéreteket tett, másfelől 100.000 ember bevonulásával fenyegetőzve. Romániára bízta, hogy «ezek ellenség vagy barát gyanánt jöjjenek-e».² már csak formáság volt a koronatanács. Ugyanabban az órában, mikor ez egybegyűlt, máris katonailag elzárták a követséget. «Bratianu röviddel a koronatanács előtt még becsületszavára fogadta nekem. — írja Czernin — hogy semleges marad, az utolsó pillanatban pedig a királyt tolta előtérbe, hogy elhárítsa magáról a felelősséget, ha balul üt ki a dolog.»³ Valóságban a koronatanács. — melyet a király rövid nyilatkozata vezetett be, hogy a semlegesség nem tartható tovább, hogy a központi hatalmak győzelme immár kizárt lehetőség és hogy kormánya tanácskozott az egyik hadviselősoporttal — Marghiloman, Carp és Majorescu ellenzése után Bratianu többszöri felszólalására a hadüzenet mellett döntött.⁴ Az este 9 órai kelettel kiállított és Porumbaru külügyminiszter által aláírt hadüzenetet azon nyomban, még a koronatanács ülése alatt, továbbították Maurocordato bécsi oláh követnek, aki utasíttatása szerint $\frac{3}{4}$ 9 órakor adta át a külügyminisztérium vasárnapi ügyeletes tisztviselőjének, de már $\frac{1}{4}$ 9-kor meglepetésszerűleg megkezdődött az oláh csapatok támadása — a helyükön maradt, mitsem sejtő magyar vasúti és vámtisztviselők fogságbevételével — az erdélyi szorosokat védő határőrségünk ellen.

Ennyi nekikészülődés, az entente-hatalmak fényes ígéretei, kényszerítő nyomása, az egyidejűleg Bukovina és Szaloniki felől megújított offenzívája s orosz csapatoknak Dobrudzsába irányítása után, amikor bizalmas jelentések-

¹ *Osztrák-magyar vöröskönyv*, 73. l.

² Czernin szept. 23-i jelentése u. o. 79. l.

³ U. az u. o.

⁴ Marghiloman i. m. II. köt. 148. l. és köv.

ből Bukarestben nyilvánvalóvá lett, hogy Erdélyben mindössze néhány ezer ember tartja az egész hosszú határvonalat megszállva,¹ vallott tehát szint Bratianu, de akkor is olyan formák között, melyek azt bizonyítják, hogy semmivel sem volt különb ő, mint azok az oláhok, akikről 845 évvel azelőtt elmondta Kekaumenos, hogy gyávák, nyúlszívűek és gyávaságból szemtelenek, akiknek hinni nem lehet.

Fölöslegesnek tartjuk a hadüzenetet tartalmazó jegyzék minden ürüggyével és kifogásával foglalkozni. (Supán legfontosabb vádját emeljük ki. E szerint «a monarchia oláh lakói több mint 30 éven át nemcsak hogy egyetlen oly természetű reform életbeléptetését nem látták, amely kielégítésüknek legalább a látszatát megadta volna, hanem ellenkezőleg alsóbbrendű fajt megillető bánásmódban részesültek és kénytelenek voltak tűrni az elnyomatást annak az idegen elemnek részéről, amely csak kisebbség az osztrák-magyar monarchiát alkotó különböző nemzetiségek között. Mindaz a sok igazságtalanság, melyet testvéreink elszenvedni kényszerültek, országunk és a monarchia között az ellenszenv tartós állapotát idézte elő, amelyet a királyság kormányai csak nagy nehézségek közt és számos áldozat árán tudtak mérsékelni. Midőn a jelenlegi háború kitört, remélhető volt, hogy az osztrák-magyar kormány legalább az utolsó órában meggyőződik annak sürgős szükségéről, hogy megszüntesse ezt az igazságtalanságot, amely nemcsak baráti viszonyunkat, hanem még a szomszédos államok közt szükséges normális viszonyt is veszedelembé sodorta. Az a két háborús év, mely

¹ Az Erdély védelmére szánt csapatokat 1914 végén Pflanzner-Baltin lovassági tábornok kezdte szervezni, hadserege azonban nem-sokára Bukovinába került. Helyébe Njegovan altábornagy lett Erdély katonai parancsnoka, akit 1916. aug.-ban Arz tábornok váltott fel. Oly kevés volt azonban akkor a katonája, hogy Betegh Miklós erdélyi kormánybiztos előtt így mutatkozott be: «Ich bin der Armeekommandant Arz, aber ohne Armee». A lucki ütközetben szenvedett súlyos veszteségek pótlására ugyanis a hadseregfőparancsnokság elvonta közben az Erdély védelmére felállított 70. honvéd-hadosztályt is. (L. Betegh Miklós: *Erdély a világháborúban*. Dicsőszentmárton, 1924. 36., 41., 64. l. — Nagy Vilmos: *A Románia elleni hadjárat* I. köt. 40. l.)

alatt Románia megőrizte semlegességét, bebizonyította, hogy Ausztria-Magyarország idegenkedve az uralma alatt álló népek sorsának megjavítására alkalmas minden reformtól, éppoly készen mutatkozott e népeket feláldozni, mint képtelennek arra, hogy megvédje őket külső támadásoktól.¹

E váddal szemben, melynek éle elsősorban a magyar nemzet ellen irányul, röviden csak a következő tényekre hivatkozunk.

Először is a multa nézve így ír Moldován Gergely, a tárgyilagossá román tudós: «Be kell ismerni, hogy a román nép előtt a nyugati kultúra fáklyáját a magyar nép gyújtotta meg; a latin műveltséget a magyar nép vitte be a románok közé, melytől e nép irtózott, mert a szláv bilincsekben magát igen jól érezte. Magyar fejedelem tiltotta ki a szláv nyelvet a román egyházakból s oda fejedelmi rendelettel bevitte a románt; maga a fejedelem (t. i. I. Rákóczi György) ad ki először román könyvet latin betűkkel; ezek által a román népet megmenti a biztos haláltól, a szláv elembe való teljes beolvadástól.»²

Ugyanő állapítja meg azt is, hogy «a romániai és a magyarországi jobbágy-viszonyok között roppant nagy különbségek voltak. Ott valóságos rabszolgakereskedéssé aljasult, amíg nálunk (azaz Magyarországon) sohasem fajult el annyira, sohasem felejtkeztek meg arról, hogy a jobbágy is ember. Nálunk a jobbágy-gyermek iskolába járhatott, a törvény határozottan megrendelte azt, — ott szó sem lehetett arról. A román bojár egy Istent imádott jobbágyával, egy fajbeli, egyhitű volt vele s mégis eladta felebarátját, fáját és az egyházához tartozót pénzért . . . Míg a magyar jobbágy-rendszer mellett a román nép megszaporodott, szellemi öntudatra ébredhetett, addig Romániában a lakosság leapadt és szellemileg egészen elfajult. Erdély jobbágysai gyújtották

¹ *Osztrák-magyar vöröskönyv*, 76. l.

² *A latin, cyrill, dák és székely írásjegyek kérdése a románoknál*. Budapesti Szemle 1887. évf. LII. köt. 79. l. Ugyanő írja ugyanott, hogy «a latin betűk iránt a román nép között roppant ellenszenv uralkodott» és hogy «a latin betűket tisztán magyar befolyás vitte a románok közé».

meg Románia bojárjai előtt a közművelődés fáklyáját. E jobbágyságok bírták öntudatra Románia urait. E jobbágyságok egy századdal jártak előbb Románia gőgös urainál.»¹

Ugyancsak a multa nézve említsük meg, hogy a magyar törvényhozás már 1848-ban felszabadította a jobbágyságokat, természetesen az oláh jobbágyságokat is. Ezzel szemben Románia csak 1865-ben szüntette meg a jobbágyságot.

A hadüzenetet közvetlenül megelőző időkből mint az «elnyomás»-ra jellemző adatot közölhetjük azt a tényt, hogy 1907—1911. évek alatt Keletmagyarországon 166,603 hold magyar nagy- és középbirtok került 70 millió aranykorona értékben oláh kisbirtokosok tulajdonába.² Ezzel szemben Romániában 1907. március 19-én nagyarányú parasztlázadás tört ki a bojárok ellen. számos uradalmat elpusztítottak s a lázadást végleg csak április 6-án tudta leverni a katonaság több ezer főnyi áldozattal. (Vajjon mit írt volna erről az eseményről Bratianu, ha magyar földön történt volna?!)

A kulturális «elnyomás»-t igazolja a Magyarországnak nem egészen három millió oláh lakossága részére az állam jelentős hozzájárulásával fenntartott 2170 oláh tannyelvű elemi iskola, mellyel szemben ugyanakkor (1914) Románia hétmilliónyi román népének mindössze 4453 elemi iskolája volt. Igazolja továbbá a görög keleti és görög katolikus oláh egyházak vagyona, melyből a nagyváradi gör. kath. püspökségre 139,657 katasztrális hold esett, nemkülönben a két egyház részére adott államsegély, mely 1912-ben összesen 7,112,886.23 aranykoronát tett ki. A gazdasági «elnyomás»-t pedig élénken megvilágítja az 1915-ben fennállott 156 oláh pénzügyintézet 54.493.000 aranykorona tőkével.

E hazugságokkal telített hadüzenet után most már Románia hadseregén volt a sor, hogy valóra váltsa az entente hozzáfűzött reményeit: 6—700,000 emberével megadni a monarchiának a kegyelemdőfést. Az eredmény ismeretes.

¹ Moldován Gergely: *A reformáció hatása a román népre Erdélyben*. Budapesti Szemle, 1890. évf. LXIII. köt. 262. l.

² Bethlen István gr.: *Az oláhok birtokvásárlásai Magyarországon az utolsó öt évben*. 1912. 35. l.

A hadüzenet és betörés után hat hét múlva, okt. 13-ra megtisztult tőlük Erdély s három hónappal utóbb, dec. 6-án Mackensen bevonulhatott Bukarestbe is, míg a szétvert oláh haderőket az oroszok mentették meg a teljes pusztulástól. 1918. máj. 7-én pedig Románia különbékét volt kénytelen kötni a központi hatalmakkal.

Befejezésül még arra a kérdésre kell feleletet adnunk, ki a felelős Románia hadüzenetéért. Fontosnak találjuk e kérdést azért, mert Cramon¹ tábornok épúgy, mint Ludendorff² Bratianuval egyértelműleg Magyarország nemzetiségi politikáját okolják érte. Szerény nézetünk szerint a hadüzenetért, helyesebben a meglepetésszerű támadásért elsősorban a központi hatalmak diplomáciája a felelős.³ Egyrészt kasztszellemben, mint a császári politika exponense nem vette figyelembe Románia értelmiségének, középosztályának vágyait, nemzeti aspirációit, sőt nyugodtan nézte az események fejlődését, abban bízva, hogy Károly király aláírta a titkos egyezményt és hogy egy Hohenzollern nem támadja hátba a központi hatalmakat.⁴ Másrészt ez a diplomácia Bécs I. Ferdinánddal kezdődő magyarelles politikájának és oláhbarátságának hagyományaitól vezéreltetve, megfélejtkezett Románia történelmének s államférfiai jellemének tanulmányozásáról, de figyelmen kívül hagyta azt a földrajzpolitikai tételt is, hogy a kelet felé egészen nyitott határu és szintén gör. kel. vallású Románia még akkor sem támadta

¹ «Das Magyarentum mit seiner Unduldsankeit in allen nationalen Fragen hatte den Gegensatz zu Rumänien sich zu einer Gefahr auswachsen lassen», stb. i. m. 81. l.

² «Am 27. August erklärte Rumänien an Österreich-Ungarn den Krieg. Die Doppelmonarchie ertete damit den Lohn für die einseitige Politik Ungarns und wir die Frucht unseres tatenlosen Zusehens». *Meine Kriegserinnerungen*, 186. l.

³ Czernin aug. 26-án írja: «Bratianu ismételtén kijelentette, hogy Románia az ő vezetése alatt csak akkor fog beavatkozni a háborúba, ha megtámadják». (*Osztrák-magyar vöröskönyv*, 73. l.) Cramon szerint a német követ teljességgel optimista volt, i. m. 76. l.

⁴ Cramon i. m. u. o. Ugyanó írja meg, hogy Falkenhayn nem akarta elhinni neki aug. 27-én Románia hadüzenetét és hogy magát a császárt is úgy érte a hír, mint derült égből a villámesapás. U. o.

volna meg a cári Oroszországot, ha hadserege nem lett volna legkisebb értékű a Balkánon.

Viszont a volt monarchia külképviseleti szerveinek a magyar érdekek iránt tanúsított hallatlan közönye, sőt gyakran gyűlölködő magatartása tette lehetővé elsősorban, hogy Nyugateurópa közvéleménye valóságként fogadta el az oláh propagandának még oly képtelen hazudozásait¹ is.

E hazugságokon, Bratianu árulásán és az oláh hadsereg gyáva orvtámadásán épült fel Nagyrománia.

NAGY MIKLÓS.

¹ Sturdza Sándor, a francia akadémia pályadíjnyertese pl. a háború alatt a Sorbonne-on tartott előadásában és külön füzetben is hirdette, hogy Magyarország 1526—1687-ig egyszerű török pasalik volt, míg ugyanakkor Erdély autonóm oláh fejedelemség — principauté roumaine autonome — bennszülött oláh fejedelmekkel — avec des princes indigènes roumains — volt és hogy Sobieski Bécszet felszabadító hadai között nagy számmal voltak oláhok stb. Alexandre de Stourdza : *Album roumain*. Genève (Atar), 1918. 16. l.

KELETÁZSIAI MŰVÉSZETI MÚZEUMUNK ÉRDEKÉBEN.

Szinte felesleges utalnom arra, hogy mennyi szó esik nálunk állandóan a művészetek fontosságáról. Talán felesleges említenem azt is, hogy mily kevés meggyőződésből fakad ez a sok beszéd. Nem is támaszthatja alá mindenütt szilárd meggyőződés, mert művészeti nevelésünk még ma is hiányos; a legközelebbi múltban pedig természetesen még sokkal hiányosabb volt. E hiányosság keservesen bosszulja meg magát abban, hogy művészeti felfogásunk késedelmes, stílusérzékünk nem tud kifejlődni és ennél fogva nem tudunk olyan meggyőző erejű, ellenállhatatlan művészeti termelésig jutni, mely a nyelvünk hozzáférhetetlenségéből származó hátrányokat a nagyvilághoz való viszonyunkban a mi javunkra kiegyenlítené.

Nekünk magyaroknak valóban nagyobb életszükségletünk a művészet, mint nálunk az emberek általában himni merik. Bármily különösen is hangzik, a nemzeti létfenntartás szempontjából sokkal nagyobb a gyakorlati jelentősége, mint akárhány aránytalanul többrebecsült és komolyabbnak tartott szellemi tevékenységnek. Egy pillanatig se szabad megfeledkeznünk arról, hogy milyen óriási jelentősége van a nemzeti nyelv tudományos művelésének. Bár legkevésbé sem vagyok nyelvész, jól tudom mégis, hogy magyar nyelvészeink munkája nemcsak elsőrangú tudományos eredménynek, hanem nemzetfenntartó munkának is tekinthető. Ha azonban úgy tesszük fel a kérdést, hogy mi szerzett a magyar nemzetnek széles e világon több barátot, a magyar nyelv-e vagy a magyar művészet, a felelet, azt hiszem legkevésbé sem lehet kétséges az utóbbinak javára.

A Magyarországot meglátogató idegenek közt alig-alig

akad olyan, aki nyelvünk szépségében akarna gyönyörködni. Művészeti gyűjteményeinkre azonban mindegyik kíváncsi. Tudni akarja minden vendégünk, hogy a döntő fontosságú általános érdekű művészeti kérdésekkel szemben van-e álláspontunk és ha van, milyen az; s tudni akarja azt is, hogy művészetünkben jut-e kifejezésre valami különös érdekesség, valami önállóság, valami nemzeti egyéniség.

Ezek a szavak természetesen úgy hangzanak, mintha nem az 1930-iki, hanem az 1830-iki közönség számára íródtak volna. Megvallom azonban őszintén: én úgy érzem, hogy a Kazinczyak Magyarorszáგában közelebb állott egymáshoz tudomány, irodalom és művészet, mint a miénkben. Hogy művészeti életünk akkor csecsemőkorában volt, én is éppen úgy vallom mint mindenki más, de tudom azt is, hogy volt valami abban a korban, amiben fölöttünk állt: a neki megfelelő biztos stílusérzékben és a művelt társadalom egységesen meleg szívében a művészettel szemben. Nem hiszem, hogy az akkori írók és tudományos férfiak közt egy is akadt volna, ki egy művészeti alkotás előtt abban foglalta volna össze mondanivalóját: ez nem az én mesterségem, ehhez én nem értek. Ma gyakran lehet ezt hallani.

Tudományos képzettségű embereink közt akadtam éppen legtöbb olyanra, ki a művészeti kutatással szemben gyógyíthatatlanul bizalmatlan. Különösen feltűnő a többnyire áthidalhatatlan távolság a nyelv- és művészetkutató közt. Aki felületesen ítéli meg a helyzetet, csodálkozhatnak azon, hogy a «széptudományok» művelőivel a Magyar Tudományos Akadémiában ma is egy osztályba sorozott nyelvtudósok sokkal kevésbé kaphatók a művészet élvezetére és felkarolására, mint a természettudósok és orvosok. Csodálhivaló azonban nincs ebben, mert hiszen az utóbbiak hivatásuknál fogva is jobban művelik a szemüket és megfigyelőképességüket, mint az előbbieket. De ezenkívül tudományos gondolkozásuk is közelebb áll a művészetkutatóéhoz, mint a nyelvészeké. A nyelvtudományban csak megingathatatlanul leszögezett megállapítások alapján képzelhető el a fejlődés. A művészet megértéséhez másfajta út vezet. A nyelvtudományban nem lehet bizonytalan fogalmakkal dolgozni. A mű-

vészeti kutatásban viszont az járna legrosszabbul, aki nem akarna továbbhaladni addig, míg egy kérdést véglegesen meg nem oldott. A kutató u. i. ott számtalan bizonytalan meglátás, sőt megérzés útján jut előre. Az érzékét szoktatja és műveli hosszas gyakorlat által, mígnem látszólag szinte magától jut a biztos eredményhez.

Kétségtelen, hogy a nyelvészetben is az a legkiválóbb, ki a nyelvet gyakorlatilag, sőt művészileg is tökéletesen elsajátítja, ki hosszas ösztönös gyakorlat útján magáévá teszi nemcsak a nyelv fordulatait, hanem a zenéjét is. Azonban a legjobb nyelvérzékű, legfolyékonyabban beszélő nyelvtudórról is elmondható gyakran, hogy áthidalhatatlan távolságban áll a nyelvtudóstól. Viszont az, ki a művészeti értékek felismerése terén ösztönét kizárólag gyakorlatilag fejlesztve, minden elméleti képzettség nélkül jutott el a lehetőleg biztos ítéletig, hasznosabb előmozdítója a művészetkutatásnak, mint akár a legfegyvelmezettebb észjárású művészetbölcsező. Ebből magyarázható, hogy a művészetekhez vezető úton nagyobb segítségünkre vannak sokszor a tisztán gyakorlati tevékenységet kifejtő gyűjtők, mint a művészettudósok. Aki meg akar érteni, meg fog érteni, ha azt mondom, hogy a művészetről írott könyvek csak szükséges rosszak. A művészethez a szemünkön és nem a fülünkön át vezet az út. A gyűjtő, ki bolondul szereti a tulajdonában levő tárgyakat, közelebb áll a művészethez, mint az, ki a művészetet csak eszközül használja bizonyos tudományos igazságok megállapítására.

A művészettudomány fejlődése is azt mutatja, hogy a gyűjtő, a műkedvelő hamarabb születik, mint a tudós. A művészetéről addig nem eshet szó, míg nincs művész, aki termeljen és nincs, aki a művészt foglalkoztassa vagy a mult művészeinek alkotásait felfedezze és összegyűjtse. A nyilvános gyűjteményeknek is magángyűjtemények voltak mindig az elődei és ma is csak ott virágozhatnak a nyilvános gyűjtemények, hol sok magángyűjtemény adja meg hozzájuk a természetes alapot.

Azt szokás mondani, hogy a tudományos munkában a szakszerűség fokozatos fejlődése az ösztön fokozatos visszafejlődésére, jelentőségének háttérbe szorítására vezet. Két-

ségtelen, hogy a művészettel való foglalkozásnál éppen ennek ellenkezője az igaz. Ott az ösztönös munka sohasem választható el a módszeres munkától. A művészi alkotás mindig csak annyiban értékes, amennyiben egyéni és ennél fogva csak egyénileg közelíthető meg. Az egyéniség minden művészettel való foglalkozásban sokkal nagyobb érték, mint a rendszer.

A nyugati nagy nemzeteknél, mindazoknál a nagy nemzeteknél, melyeket nálunk tekintélyekként emlegetnek állandóan, a művészi felfogás, a művészetek szemlélete és a művészettudomány látköre mintegy két évtized óta alapos változáson ment át. (Meg kell jegyezmem mindjárt, hogy nálunk ez a változás csak az alkotóművészek kis részénél, a gyűjtők és kutatók egyelőre még nagyon elszigetelten működő kis körénél következett be.) A változás oka a Kelet, különösen a távol Kelet művészetével való foglalkozás volt. Az említett nagy nemzeteknél, az angoloknál, amerikaiaknál, franciáknál, németeknél s mindazoknál, kik szorosabban tartoznak e nagy nemzetek művelődési köréhez, ma már magától értetődő, vitán felül álló sarkigazság az, hogy a tőlünk távol élő keleti népek művészetének ismerete nélkül egyáltalában nem emelkedhetünk tökéletes művészeti hitvallásig. A nyugati művészet természetesen átment már a XVIII. században a jólismert kínai korszakon és a rokokóban érvényesülő kínai hatások egyáltalában nem voltak felületesek. Ne gondoljunk u. i., ha erről van szó, csupán a szórakoztató, nagy mértékben játékos és groteszk chinoiserie-kra, hanem gondoljunk az épület és a tájkép közti benső kapcsolatra. Gondoljunk arra, hogy a pavillon, ez a mai építészetben annyira fontos épületfajta, keletázsiai eredetű és ugyancsak keletázsiai eredetű az angol kert is, amit ma a kertművészet csúcspontjának tartunk. Látható ebből, hogy a távol Kelet művészetének elismeréssel adóznak ma olyanok is, kik arról s annak hatásáról igazán édes-keveset tudnak.

A nagy klasszicisztikus visszahatás után, a romanticizmus korszakában újra feltámadt az érdeklődés a nyugati műveltség központjaiban, megint elsősorban Párizsban, a Kelet, ezúttal a közelebbi, az iszlám Kelet iránt. A művészeti

romantika egyik hajtásának nevezhető a XIX. század derekán kifejlődött kolorizmus, ami viszont a plaine-air és az impresszionizmus termőtalajának tekinthető. Az impresszionizmus nyitotta ki a Nyugat szemét a japáni színes fametszetek meglátására és ha tovább haladunk az okok felderítésében, rájövünk arra, hogy mindennek, impresszionizmusnak, plaine-airnek, romantikának kitermelője végső fokon az újkor szabad szelleme, a liberalizmus, az egyéniség elvének érvényrejuttatása volt. A távol Kelet művészetének rendszerében az egyéniség elvének ellentéte valósult meg. Az egyéni alapon álló nyugati embert azonban csak a szabad egyéni vizsgálódás elve, a «szabadelvűség», hajthatta távoli embertársai lelkületének felismerésére. Ma már nagyon jól tudjuk, hogy Kína és Japán nagy művészi alkotásai nem az impresszionizmus hajtásai, de azért semmivel sem tartjuk kisebbnek a Manet-k, a Degas-k, a Whistlerek, a Bingek, a Guimet-k, a Cernuschik, a Zolák, a Jacquemarok és mások felfedező érdemét. Ők, ha impresszionisztikus alapon bukkantak is rá a távol Kelet művészetének kimeríthetetlen kincseshányájára, mégis azt tették, amit ma tesznek a keletázsiai művészet legtudatosabb élvezői és megértői; a nyugati szellem nagy felszabadító áramlatától hajtva közeledtek a keleti szellem felé.

Mondanom sem kell, hogy ezek az emberek legkevésbé sem képviselték koruk hivatalosnak, akadémikusnak, megállapodottnak vagy bármily más néven is átlagosnak nevezhető álláspontját. Ők voltak akkor ama bizonyos fejlett művészi érzéssel megáldottak, kiket kifinomodott érzékük előrehajtott, kik az emberi szellem legnagyobb dicsőségére, nem annyira észmunkával, hanem észmunkájukon túlfejlett, kiművelt ösztönnel találtak rá arra, ami akkor a művészeti élet legnagyobb hiányát pótolhatta. És kik voltak ezek az emberek? Mindenesetre koruk műveltségének legjobb képviselői, de a hivatalos elismeréstől független művészek, rendszeres «esztétikai» képzettség nélküli írók, műkedvelő gyűjtők, kiket nem annyira tanulmányaik, mint inkább kiváltságos érzékük, tehetségük képesített arra, hogy koruk szellemét jobban érezzék meg, mint mások.

Guimet, a nagy múzeumalapító maga írta meg, hogyan fejlődött szórakozást kereső egyszerű utazóból tudatos gyűjtővé. Hogyan tetszettek meg neki a keleti népek vallásos képzetei, szertartásai és hogyan tette azokat e rokonszenvtől hajtvva fokozatosan egyre mélyebb és rendszeresebb tanulmány tárgyává. Hasonló gyűjtőtípust képviselt az ugyancsak párizsi Cernuschi is. A legnagyobb keletázsiai művészeti gyűjtemény tulajdonosa, George Eumorfopoulos sem járt intézményes iskolába azért, hogy megismerkedjék a kínai művészet mibenlétével.

Az ilyen gyűjtők érdeme beláthatatlan. Tevékenységük ösztönző hatását nem lehet eléggé méltányolni. Nincs olyan tudományos munka, mely képes volna a művészetnek valamely ágát olyan kedvelté tenni, mint egy jó érzékkel összeállított gyűjtemény. És ha Eumorfopoulos azt állítja, hogy Laufernek a jaderől írott könyve hozta meg a kedvét a kínai jadefaragványok gyűjtésére, ezzel sem mond mást, mint amit állítok. Laufer u. i. egy nagy gyűjtő megbízásából rendezte kínai jadeexpedícióját és könyvét a Kínában szerzett nagy gyűjtemény alapján írta meg. E gyűjtemény ma a chicagói Field-Museum egyik dísze. A vele foglalkozó Lauferféle könyv eljutott a mi Hopp Ferencünk kezébe is. Sajnos már csak élete végén. Tanuja voltam a hatásnak, melyet e munka az öreg úrra gyakorolt. Ha húsz évvel előbb jelent volna meg a könyv, a Hopp Ferenc-Múzeum egyike volna ma a legnagyobb szabású jadegyűjteményeknek. Semmi sem ösztönzi jobban a gyűjtőt, mint a másik gyűjtő által elért siker.

A fentiekben vázolt tevékenység odavezetett, hogy ma már elmaradottnak nevezhető az a művészeti központ, melyben a távol Kelet művészetét elhanyagolják. A jelen és a jövő művészeti fejlődése elképzelhetetlen a keletázsiai művészet mélyreható tanulmányozása nélkül.

A távol Keleten nagyon érdekelt Angolország, magától értetődő módon, igen korán kezdte gyűjteni India, Kína és Japán művészeti alkotásait. A mindent felölelő British Museumban az indiai művészeti csoport a legnagyobb látni-valók egyike. Páratlan érték ott az Amaravati sztupa káp-

rázatosan gazdag kőfaragványainak hatalmas csoportja, az ugyancsak gazdag Gandhara-sorozat, a középkori buddhista és hindu szobrászatnak néhány legjelentősebb emléke, valamint a burmai, sziámi, annami (khmer), jávai és más hátsóindiai területek művészetének több remeke. Kína régi bronzművészetét a tárgyak egész halmaza képviseli. Ugyanez mondható a jadefaragványokról is. Itt ugyan már meg kell jegyeznünk, hogy a kiállított anyag kárára van, hogy nagy része oly időben került a múzeumba, mikor e tárgyakat nem gyűjtötték még a kellő szakértelemmel és kritikával. A British Museum-ban különben sem érvényesül tisztán sem a néprajzi, sem a művészeti szempont. Miután pedig a hagyományos és nagyon tiszteletreméltó felfogás szerint az ajándékok kiállítása kötelező, — s a múzeum kezdettől fogva máig elsősorban ajándékokból gyarapszik — az üvegszekrényekben nagyon vegyes anyag látható együtt. E vegyes anyagban mindenesetre sok rendkívül súlyos érték, mely magára maradvány nagyobb vonzerőt gyakorolna és gyorsabban fejtené ki ismeretterjesztő hivatását, mint rossz szomszédságával együtt. Az angol kollegák természetesen jól tudják ezt és szeretnének is segíteni rajta, de kénytelenek elismerni, hogy a nagy erkölcsi hagyományok tisztelete végeredményben hasznosabb, mint egy korszerű újítás keresztülvitele. Angliában a «kegyelet» és «igazság» nem pusztán szólásformák, hanem valóságos és gyakorlati értékű társadalomfenntartó tényezők.

Nem egészen korszerű a British Museumban az sem, hogy a keletázsiai festményeket és fametszeteket a nagy épületnek egy külön részében őrzik, a Department of Prints and Drawings-ban, mely osztály Kelet és Nyugat sokszorosító- és rajzművészetét egyaránt felöleli. Ha végigmegyünk itt a kiállító helyiségeken, megtörténhetik, hogy míg az egyik csoportot lezáró ellenző egyik oldalán Dürer-fametszeteket látunk, a másik oldalon már színes kínai vagy japáni lapokban gyönyörködhetünk. Keletázsia sokszorosító művészetének azonban igen gazdag tárháza a British Museumnak ez a része. A kínai színes fametszetet, a japáninak elődjét, sehol sem lehet úgy tanulmányozni a Nyugaton, de valószínűleg a Keleten sem, mint itt, különösen ha figyelembe vesszük a

múzeumnak megint más részében. a könyvtárban elhelyezett gazdag kínai illusztrált könyvanyagot, mely természetesen a világ legrégebbi könyveiből is tartalmaz példányokat. A kevésbé jelentős, de számszerint sokkal gazdagabb japáni fametszetgyűjtemény legfontosabb része Arthur Morrisson magángyűjteményéből származik s ilyenformán ugyancsak a magánosok gyűjtőtevékenységének fontosságát igazolja.

A British Museumnak különös előnyére szokott lenni e gyűjtőtevékenység azért is, mert tisztviselőit szinte érthetetlen módon több minden akadályozza a nagyvilágban való szabad mozgásban. Különösen hangzik a mi fülünknek, hogy a Keletáziával foglalkozó műtörténészek közül éppen az angolok fordulnak meg legkevésbé a távol keleten. A British Museum nagy szaktekintélyei, a kínai agyagművesség nagy ismerője, R. L. Hobson és a keletázsiai festőművészet egyik jeles történetírója, Laurence Binyon csak mint idős emberek jutottak el Keletáziába. Igaz ugyan, hogy az angol birodalom fővárosában oly tekintélyes keletázsiai művészeti anyag gyűl össze, hogy ennek folytán kevésbé kínozhatja a londoni szakembereket a vágy arra, hogy e műkincsek messzefekvő forrásvidékét megláthassák. A mozdulatlanságnak egy másik magyarázata az angolok közismert ragaszkodása hagyományos és mindenesetre nagyon kellemes életmódjukhoz. A hagyományokhoz tartozik az is, hogy Angliában, a weekend szülőföldjén, kevesebb szabadságot kapnak a tisztviselők, mint nálunk. Azonban ennek fejében összehasonlíthatatlanul kevesebb az anyagi gondjuk is, mely őket valamely nagyobb vállalkozástól visszariaszthatná. A British Museum kezdő tisztviselője akkora fizetést kap, mint nálunk egy múzeumi osztályigazgató (a VI. rangosztályban) és e fizetés automatikusan növekszik kb. évi 800 fontig, ami magyar pénz szerint kb. 22,160 pengőnek felel meg. A külön kinevezéshez kötött helyettes osztályigazgatói (deputee keeper) és osztályigazgatói (keeper) állás ott már évi 900, azaz 1200 font jövedelemmel jár. Amint látjuk, tehát az öreg British Museumban működő tudósok igazán nem szenvedhetnek az anyagi gondok vagy a kiszámíthatatlan konstellációk lélekromboló súlya alatt.

Hogy pedig mégsem utaznak olyan könnyen, mint más

nagy nemzetek tudósai, annak oka a mondottakon kívül még egyben kereshető. Ez az angol tudományosság empirikus hagyománya, melynél fogva legtöbb angol tudós hajlamos arra, hogy a módszerességet a pusztá gyakorlattal lehetőleg egyoldalúlag pótolja. Az angol tudományos világban gyakori a műkedvelőből kifejlődő tudós típusa. A művészettudományban, amint az előrebocsátottakban kifejtettem, nem szabad elzárkóznunk az ilyen szellemi munkásoktól. Magától értetődik azonban, hogy rendszert sem szabad csinálni az empirizmusból vagy az egyoldalú gyakorlati módszerből. Ahol eredményekkel állunk szemben, ott nem szabad méltatlannak lennünk: nem szabad arra hivatkoznunk, hogy kifogásolható módszer vezetett a jó eredményre. Az intéző köröknek azonban nem szabad eltérni, hogy a tehetségek kihasználatlanul maradjanak, mert ez a társadalom, az állam ellen elkövetett bűn. Ezért tehát nem is menthető az, hogy a British Museum nem gondoskodik eléggé a távol Kelettel foglalkozó szakembereinek utaztatásáról. A tulajdonában levő kínai és japáni képek túlnyomó nagyrészen bosszulta meg magát ez a mulasztás. E keletázsiai művészeti gyűjtemény alapja a néhai William Anderson által Japánból hozott anyag, melyet egykori tulajdonosa akkor gyűjtött, mikor a kínai és japáni festőművészet tanulmányozása még a kezdetkezetén volt. A nem egészen húsz év előtt vásárolt Wegenerné-féle gyűjtemény sem javította a színvonalat, mert gyűjtője, jóllehet Kínában járt, nem volt szakértő. Tudományos szempontból viszont megbecsülhetetlen anyag a British Museumban az a gyűjtemény, melyet Stein Aurél fedezett fel Tun Huangban, az «Ezer Buddha» templomában. Az innen hozott képek a IX. századból valók, tehát azt a kort képviselik, melyben a kínai buddhizmus legnagyobb fénykorának végére jutott. Művészeti szempontból nem állnak e festmények első helyen, de kétségtelen hitelességüknél és tiszta stílusuknál fogva nagyszerű tanulmányi anyagot szolgáltatnak. Stein Aurél ugyan leleteinek csak kis részét adhatta át a British Museumnak, mert expedíciója költségeit nem az angol, hanem az indiai kormány fedezte elsősorban. A British Museum vezetősége éppen ezért levonhatná az

esetből a tanulságot és gondoskodhatnék arról, hogy saját emberei gyűjtsenek a távol keleten. (A múzeum leghíresebb kínai festményét, a sokáig magának Ku Kai Chi-nak, a IV—V. század egyik legnagyobb kínai festőjének tulajdonított kompozíciót, melyről ma az a nézet alakult ki, hogy régi és igen jó másolat, az ú. n. boxerlázadás alkalmával zsákmányolta egy tengerész.)

A magángyűjtők és közgyűjtemények együttműködésére gyönyörű példa a British Museum keletázsiai keramikai gyűjteménye. Az ajándékok száma itt még az angol viszonyokhoz képest is nagy. A múzeum barátai közül ki kell emelni különösen a már említett George Eumorfopoulos és Oscar Rafael nevét. Különös segítségére volt a gyűjtemény vezetőjének. Hobsonnak, a kínai agyagművesség történelmének felderítésében egy halom törött cserép, csupa kínai áru maradványa, melyet a IX. században elpusztított Szamarrában találtak. A szakember rendkívül sokat tanulhat e szemétből kikotort tárgyakból.

A másik nagy londoni művészeti gyűjtemény, a South Kensingtonban fekvő Victoria and Albert Museum alapításánál mások voltak az irányelvek, mint a British Museuménál. A Victoria and Albert természetesen sokkal újabb keletű is; a XIX. század végének alkotása. Rendelgetése elsősorban az lett, hogy fiatal művészek és művészi iparosok nevelésére szolgáljon. A Victoria and Albert a nagy világ művészetének és művészi iparának egész területét felölelő múzeumóriás. Indiai anyaga külön épületben látható az ú. n. Indian Museumban vagy más néven Indian Sectionben. Ez utóbbinak nagy előnye, hogy egységes jellegű. Különben a Victoria and Albert Museumban is a legkülönbözőbb benyomások hatása alatt áll a látogató. Az még semmi, hogy az Ardabil-szönyeggel egy teremben foglal helyet a kínai buddhista szobrászat több emléke. Pár lépésnyire ugyanis már nagyszerű Rodin-csoportba ütközünk és a japáni és európai faragványokat araszok se választják el egymástól. A Victoria and Albert Museum egyike mindazonáltal a legnagyobb gyűjteményeknek. És éppen egyetemes jellegénél fogva végtelenül tanulságos. Kimagasló értékekben is

gazdag. Kínai lakkgyűjteményében a szó legteljesebb értelmében fejedelmi darabok találhatók. Japáni lakkjai közt nincsenek nagy régiségek, de annál több a tanulságos jó darab, ami minket annyival is inkább érdekel, mert e tárgyak a Hopp Ferenc által gyűjtöttekhez hasonló jellegűek. A perzsa és egyáltalában a keleti szőnyegek leghüszkébb darabjai közül jónéhányat tartalmaz ez a múzeum. Nagyszerű alkalmat ad a keletázsiai selyemszövetek tanulmányozására is. Kínai és japáni keramikai gyűjteménye szinte elviselhetetlenül gazdag. India művészete áttekinthetőbben ismerhető meg itt, mint bárhol a Nyugaton.

Rendkívül hasznosak a Victoria and Albert Museum kiadványai is. A kínai művészetről szóló legelső, mindent összefoglaló kézikönyv, melyet sok tekintetben még ma sem multak felül, e gyűjtemény kiadásában jelent meg Stephen W. Bushell tollából. Érdemes itt felemlíteni, hogy a könyv néhai szerzője az angol királyi követség orvosa volt Pekingben: a kínai művészet ismeretében tehát selfmademan. Munkájával azonban — elsősorban könyvére gondolok — valósággal megelőzte korát. Legkevesebbé sem szabad fennakadnunk azon, hogy egyes műtárgyakra, különösen a régi kínai bronzokra vonatkozó kormegállapításait az utána következő tudomány helyesbíteni volt kénytelen. A nagy igazságok megállapításában ugyanis ma sem jutottak lényegesen tovább. Ma sem rombolhatták még le azokat a határokat, melyek közt ő mozgott. Ez csak akkor fog majd bekövetkezni, ha a kínai tudósok együtt fognak dolgozni a nyugatiakkal, azaz ha teljesen ráadják magukat arra, hogy a nyugati igényeknek is megfelelő munkát végezzenek és viszont, ha a nyugatiak is alaposabban ismerik meg a helyszínén a távol Keletnek még nagyobb részben kiaknázatlan, sőt ismeretlen művészeti anyagát és irodalmát.

Már többször volt alkalmam megjegyezni, hogy milyen mintaszerű összműködés fejlődött ki Angolországban a közgyűjtemények és magánosok közt. Az utóbbiak nemcsak ajándékokkal és a vásárlások előmozdításával támogatják a nyilvános múzeumokat, hanem letétekkel és kiállítások rendezésével is, ami ma már természetesen mindenütt szokásos,

Angliában azonban különösen nagy mértékben. A Eumorfopoulos-féle gyűjtemény ma már jóformán közgyűjteménynek tekinthető. A tulajdonos szokásos fogadónapjain, szombaton és vasárnap délután, szívesen látja itt mindig a komoly érdeklődőket és nemcsak ő, hanem Mrs Eumorfopoulos is fáradhatatlannak bizonyúl ilyenkor a vendégek vezetésében és a tárgyak bemutatásában. Az ő életkorukban ez valóságos áldozatot jelent. Mr. Eumorfopoulos ezzel sem elégszik meg, hanem lehetővé teszi egy hatalmas foliókötetes, művészi kiállítású katalógus kiadását, melyben minden leírt tárgy képe látható, egy részük rendkívül gondos kiállítású és megbízható színnyomatban. E gyönyörű munkának a gyűjtemény keménycserép- és porcellánanyagáról szóló részét Hobson készítette. A képekről szóló kötet szerzője Laurence Binyon. A bronzokat és jadetárgyakat pedig most dolgozza fel Mr. W. Perceval Yetts.

A British Museum leglelkesebb támogatóinak egyike még a már szintén említett Oscar Raphael, ki ugyancsak jó ösztönnel és kifinomult ízléssel gyűjt régi kínai keramikát, bronzokat, jadeket, japáni lakkokat s egyéb műtárgyakat. Ajándékai és letétei fontos kiegészítő részei a British Museum gyűjteményeinek. Hogy a múzeum iránti vonzalmát mennyire mozdította elő a barátság, mely őt Hobsonhoz fűzi, csak az tudja igazán, ki a helyzetet ismeri. Raphael tőszomszédja, Henry Oppenheimer, néhány kivételesen szép bronz- és jadetárgyon kívül jó kínai festményeket is tud mutatni vendégeinek. Ez pedig nem közönséges dolog, mert semmit sem oly nehéz gyűjteni, mint ezt. Az összes keletázsiai műtárgyak közt ezek közelíthetők meg legnehezebben. Már volt szó arról, hogy a British Museumnak sem sikerült eddig jelentőségének megfelelő kínai és japáni festményeket szerezni nagyobb mennyiségben. Különös figyelmet érdemel tehát az olyan gyűjtemény, melyben meg tudunk ismerkedni a távol keleti művészek ecsetének legjelesebb tulajdonságaival. Nagy érdemeket szerzett magának éppen ezért Sir James H. Stewart Lockhart, ki 40 éves kínai tartózkodása alatt nemcsak kitűnő szinológussá fejlődött, hanem kínai festményekből igazán nagyon tekintélyes gyűjteményt is szerzett. Az 1928-iki

oxfordi kongresszus alkalmával volt alkalmam megismerkedni Sir Jamesszel, ki meg is tisztelt meghívásával. A nála töltött délután legjobb emlékeim közé tartozik, mert sok mindenért kárpótolt. A műtárgyak gyűjtésében is vannak ugyanis divatok (hogyan volnának, mikor nemcsak az öltözködésben és az eszmékben, hanem még az orvosszerek használatában is vannak) és a divat ma nem kedvez a keletázsiai festmények gyűjtésének. Jelentéktelen kis köveknél vagy bronzoknál pl. semmi arányban sem áll a művészi munka és az anyag értéke a régiség értékelésével. Az agyagművesség emlékeivel is úgy vannak a gyűjtők, hogy képesek felhalmozni sok példányban teljesen hasonló darabokat, miközben elvesztik fogékonyságukat a legjobb képek iránt. Pedig mégis csak ezek képviselik legjobban a távol Kelet művészeti géniuszát.

Ez a szemrehányás természetesen sohasem illetheti azokat a nemesérszű gyűjtőket, kiket az igazi szenvedély és a művészet kétségtelen szeretete hajtott az egyoldalúságba. Éppen ezért nem szól a fenti megjegyzés a Ferdinand Schiller-féle keramikai gyűjteményre és néhai Charles Rutherford régi kínai bronzaira, melyeket különben az örökösök a gyűjtő halála után a Victoria and Albert Museumban állítottak ki.

Amilyen kevesen ismerik a párisi Guimet-Múzeumot, éppoly sokan tudnak róla annak alapján, hogy egyszerű kétszer voltak benne. E gyűjtemény ma 51 éves. Alapítója, Emile Guimet, 1865-ben kezdte meg gyűjtőtevékenységét egy egyiptomi út alkalmával. Minket különös hangulatba ringat, ha múzeumának 25 éves jubileuma alkalmából írott visszaemlékezéseiben a következő sorokra bukkanunk: «Hazatérve, háromemeletes nagy üvegszekrényt csináltattam. Tetején gazdag keleti szövetek terpeszkedtek (Nîmes-ben készültek), alján bőr- és rézmunkák (Triestből valók) és a közepén valamelyes üveges emelvény néhány (legtöbbnyire hamis) fáraókkorabeli régiséget zárt el ájtatosan a többitől. Mindegy! Ez már múzeum volt.» Hopp Ferenc úgy mondta el nekem, hogy mikor 51 éves korában első világháború utjáról hazatért, mindenféle csecsebecsét és emléktárgyat meg különlegeségeket hozott magával, leginkább azért, hogy barátainak

ajándékozhatta őket. Mikor azonban itthon együtt látta a sok tarkaságot, nem volt lelkiereje arra, hogy az érdekes csoporttól megváljék. Megcsináltatta hát ő is azt a bizonyos üvegszekrényt és ezzel kezdetét vette az ő munkája is. Legyen szabad itt egész szerényen megjegyezmem, hogy amennyivel igénytelenebb volt ez a kezdet, annyival szerencsésebb volt annyiban, hogy a Hopp-Múzeum ősananyagában egyetlen hamisítvány sem található.

Mikor 1905-ben először látogattam meg a Guimet- és Cernuschi-Múzeumot, fölös számmal találtam mindkettőben régi kínai és japáni bronztárgyakat, már t. i. olyanokat, melyekről annakidején azt hitték, hogy nagyrészből ókoriak vagy középkoriak. Ma már természetesen nagyon jól tudjuk, hogy ezek nem egyebek újabbkori többé-kevésbé szabad másolatoknál, melyeknek készítői többnyire messze távolodtak el az eredeti kínai stílustól. Úgy a Guimetben, mint a Cernuschiban alig láthatók már ma e tárgyak. Ami az előbbiben ki van állítva, többnyire mint vallástörténetet illusztráló anyag foglal helyet nagy szerényen a neki megfelelő sorozatban. A Cernuschi-Múzeum mozgékony szellemű igazgatója, Monsieur H. d'Ardenne de Tizac, különösen merész újításokig ment, amennyiben nem kapott annyira kötött programot. Guimet tevékenysége ugyanis, minden műkedvelői kezdet ellenére, akadémiкусabb irányt szabott utódainak. Múzeumát már életében vallástörténeti gyűjteménnyé fejlesztette. Miután pedig a keleti népek művészete túlnyomó nagyrészből vallásos, azaz világbölcseleti fogalmak jelképes kifejezésére szolgál, ennél fogva a Guimet-féle program nem bizonyult korlátozó hatásúnak. Ellenkezőleg tudományos irányzatánál fogva azt eredményezte, hogy a Guimet-Múzeum a Kelettel foglalkozó francia művészettudomány otthona lett. A Hátsóindia művészetének fénykorát képviselő XI. és XII. századi khmer művészet fokozatos felfedezése folyamán itt került kiállításra. (Mint múzeumtörténeti érdekességet jegyzem meg itt, hogy a khmer művészetet a Hopp-féle gyűjteményben csak egy bakarasnyi kőszobrocscsa, egy Buddha-féfalak képviseli. Ezt azonban Hopp Ferenc utolsó földkörüli útja alkalmával, 1913-ban, még olyan időben szerezte meg tilal-

mas úton, a sehol sem ismeretlen borraivaló varázserejével, Angkor Tom romjai közt, mikor a khmer művészetéről alig tudott még valaki Európában.) A Guimetben láthatók azok a pacskolatok, melyeket a mult század végén Edouard Chavannes készített, híres észak-kínai expedíciója alatt, az azóta mondhatni minden nap emlegetett domborművekről és feliratokról. Itt látható a Paul Pelliot-féle belső- és keletázsiai kutatások eredményeinek nagy része. Itt vannak kiállítva Segalen és Lartigue felvételei azokról a minket különösen érdeklő műemlékekről, melyeket ez önfeláldozó francia kutatók azokon a területen fedeztek fel, hol a Han korszakban és azt megelőzőleg a hunnok és kínaiak vívták egymással sorsdöntő küzdelmeiket. Ugyancsak itt találjuk azt a hallatlanul érdekes iráni-hellenisztikus afghanisztáni lelettömeget, mely világosan bizonyítja, hogy a mi hunn-korszakunk «Keszthely-stílusa» szintén ebből az iráni-hellenisztikus művelődési körből származik. A legújabb afghanisztáni anyag, melyet a múzeum rendkívül érdemes és emberi tulajdonságai miatt is nagybecsült igazgatója, Joseph Hackin, a mult évben volt szíves megmutatni nekem, azóta már kiállításra is került s óriási meglepetést keltett a tudományos világban.

A Cernuschi-Múzeumról, melyet alapítója nem az államnak hagyományozott, mint Guimet a magáét, hanem Párizs városának, általában azt lehet mondani, hogy az archaikus kínai művészet gyűjteménye. Ilyen gyűjteménnyé fejlődött igazgatójának egyénisége folytán. A Cernuschi-féle hagyomány hasonlítható leginkább össze a Hopp Ferencével abból a szempontból, hogy a továbbfejlesztéshez ez biztosít legszabadabb kezet. Még az épület elhelyezkedése a Parc Monceau tőzsomszédságában, az előkelő külsejű Avenue Velazquezen is emlékeztet az Andrássy-úti villára. Hopp Ferenc egyéniségének a bélyege azonban előreláthatólag kitörölhetetlenebbül fog rajtamaradni a mi múzeumunkon, mint a Cernuschié az övéen, mert a Hopp gyűjtése, bár egyrésről szerényebb, másrésről egyetemesebb értékű.

E különálló keletázsiai gyűjtemények mellett nagyon fontos helyet foglal el a párizsi kínai és japáni gyűjtemények közt a Louvre anyaga. Legismertebb része ennek a Grandidier-

féle nagyszerű porcellángyűjtemény, mely akkor alakult, mikor az európai ízlésnek az élénk színekben gazdag XVII. és XVIII. századi kínai porcellánfajták feleltek meg legjobban. Ebben az osztályban látható azonban a Foucher-, Pelliot- és Chavannes-féle kutatások eredményeinek egy része is, sőt sokkal régibb gyűjtemények anyagával is találkozunk itt. Hogy egyebet ne említsek, azokkal a lakktárgyakkal, melyek még Mária Antoinette tulajdonában voltak s melyek már csak azért is érdekelhetnek minket, mert nagy részük igen hasonlít a Hopp Ferenc gyűjteményébe került példányokhoz.

A legfontosabb párizsi magángyűjtemények közül még e rövid áttekintés keretében sem hagyhatom említés nélkül a következőket: a Vever-félét (japáni műtárgyak, különösen fametszetek és festmények, valamint kínai festmények), David Weill gyűjteményét Neuillyben, Párizs mellett (ókori kínai bronzok, ókori és T'ang korszaki cseréptárgyak), az Alphonse Kahnét (kínai festmények és keramikai alkotások), Henri Rivière gyűjteményét (kínai festmények, ókori kínai bronzok és cseréptárgyak), a Bonasse Lebel-félét (khmer, indiai és kínai szobrok), a Koechlinét (ókori kínai műtárgyak, kínai és japáni keramika, különösen japáni teakeramika), az Odinét (japáni festészet), a Doucetét (kínai és japáni festészet, szobrászat és művészi ipar) és a Miss Getty-féle tibeti buddhista gyűjteményt, melynek nemcsak művészi, hanem ikonografiai szempontból is különösen értékes anyagát a jelentős irodalmi tevékenységet kifejtő tulajdonos nagyrészen Schwaiger Imrétől szerezte.

A távol Kelet művészi alkotásainak gyűjtésében és tanulmányozásában igen nagy multja van Hollandiának, hol a nyilvános gyűjtemények a következők: A Ryks Ethnographisch Museum Leidenben, a Verzameling van Chineesche en Indonesische Kunst Leewardenben, a Museum voor Landen Volkenkunde Rotterdamban. A leideni anyagban magától értetődő módon rendkívül fontos helyet foglal el a németalföldi gyarmatok népeinek művészi és néprajzi gyűjteménye. Jelentős része azonban a múzeumnak a kínai és japáni néprajzi és művészeti csoport is. A rotterdami gyűjtemény nép-

rajzi jellegű és csak a németalföldi gyarmatokra terjed ki. Természetes azonban, hogy ez anyagban sok művészeti alkotás található. Különben az amszterdami Ryks Museumnak, valamint a hágai és arnhemi városi múzeumoknak is van keletázsiai művészeti osztálya, mely leginkább keramikát tartalmaz. Nagyon tekintélyes Hollandiában a magángyűjtők száma is, kik közt legnevezetesebb Schoenlicht Hágában és Westendorp Amsterdamban. A hollandi gyűjtők is alakítottak egyesületet «De Vrienden der Aziatische Kunst» név alatt, mely, amint tudom, tervbe vette egy ázsiai múzeum alapítását s egyselőre félig-meddig állandó kiállítást tart nyitva Amsterdamban. Belgiumban, hol a brüsszeli Stoclet-féle magángyűjtemény a legnevezetesebb, távolról sem oly nagyarányú Keletázsia művészetének kultusza, mint Hollandiában.

Amerika gazdagsága a távol Kelet műkincseiben közmondásos. Amint sokan mondják, Keletázsia művészetének tanulmányozásához ma már Amerikán át kell hogy vezessen az út. Kétségtelen, hogy ez nagyrésztben a divat következménye, mint Amerikában minden. Az amerikai közönség fiatal. A yankeenek nincsenek oly mélyen gyökerező hagyományai, mint az angolnak s ennél fogva hajlamos a szertelen kilengésekre. Amerikában ma a nagy művészeti csodadarabokon, értem alatta a Rembrandtokon, Velazquezekon, Rubenseken, Gainsboroughkon s hasonlókon kívül mondhatni csak az új, primitív olaszokról s németalföldiekről és — Kínáról lehet beszélni. A kínai művészet divatát megelőzte a japáné. Ezt az előbbinek kedvéért ma már csaknem teljesen elejtették. Na, de ki tudja mit hoz még a jövő? Ilyen körülmények közt nem csoda, ha az amerikai nyilvános és magángyűjteményekben levő kínai anyaggal ma már külön irodalom foglalkozik. Az 1928. évi emlékezetes oxfordi orientalista kongresszuson is külön előadást hallottunk Miss L. Hackneytől, az Amerikában látható legnevezetesebb kínai műtárgyakról. Éppen a gyűjtemények sokaságára és nagyságára való tekintettel vagyok kénytelen ez alkalommal lemondani jelentőségüknek még csak vázlatos ismertetéséről is. Némi fogalmat azonban mégis adhatok az amerikaiak érdeklődéséről a távol

Kelet művészete iránt, ha legalább is megnevezem a következő múzeumokat. Nyilvános gyűjtemények : a Museum of Fine Arts Bostonban — Massachusetts — (India, Kína Japán), a Metropolitan Museum of Art New-Yorkban (India, Japán, Kína), a University Museum Philadelphiában — Pennsylvania — (Kína, Tibet, India), az Art Institute of Chicago Chicagóban — Illinois — (Kína, Kambodzsa), a Field Museum. Chicagóban (Kína, Japán), a Royal Ontario Museum Ottawában — Canada — (kínai keménycserép és porcellán), a Worcester Art Museum Worcesterben — Massachusetts — (India, Japán), a Rhode Island School of Design Providencében (Kína, Japán, India), a Cleveland Museum of Art Clevelandban — Ohio — (Japán, Kína), a Detroit Institute of Arts Detroitban — Michigan — (Japán, Kína), a Brooklyn Institute of Arts & Sciences Brooklynban — New-York, a St. Louis Art Museum St. Louisban — Missouri — (Japán, Kína) és a Pennsylvania Museum Philadelphiában — Pennsylvania — (India, Japán, Kína). A legnevezetesebb magángyűjtemények : Mr. Gilbert E. Fuller gyűjteménye Bostonban (japáni fametszetek), Mr. Ernest B. Dane gyűjteménye Bostonban (kínai porcellán, keménycserép és jade), a Walters Collection Baltimoreban (kínai porcellán), a Howard Mansfield-gyűjtemény New-Yorkban (japáni fametszetek és keménycserép), Mrs. Christian Holmes gyűjteménye New-Yorkban (kínai bronzok), Mrs. Eugene Meyers gyűjteménye New-Yorkban (kínai szobrászat és festészet), Mrs. Havemeyer gyűjteménye New-Yorkban (japáni festészet), Mr. Le Dour gyűjteménye New-Yorkban (japáni fametszetek), Mrs. Moore gyűjteménye New-Yorkban (kínai festészet és porcellán), Mr. Simkhovits gyűjteménye New-Yorkban (kínai festészet), Mr. Carl Schraubstadter gyűjteménye New-Yorkban (japáni fametszetek), a Chandler Collection Chicagóban (japáni fametszetek), a Colburn Collection Chicagóban (japáni fametszetek) és a Morse Collection Chicagóban (japáni fametszetek).

Sokan nem tudják még nálunk, hogy Keletázsia művészetének tanulmányozása szempontjából milyen óriási fontossága van a svédországi gyűjteményeknek. A nyilvánosak

közül legfontosabbak itt a stockholmi Keletázsiai Múzeum gyűjteményei. Igen jelentős anyag mutatja itt be a távol Kelet művészetének történelmi korszakait, míg az őskori anyag még nagyobb figyelemre méltó. Az őskori gyűjtemény tulajdonképpen nem egyéb, mint az az óriási és a keletkutatás fejlődésében korszakalkotó lelettömeg, melyet Johann Gunnar Andersson professzor ásott ki Északkína különböző területein. Most nem részletezhetem az ásatások általánosan méltatott jelentőségét; csak annyit akarok róluk e helyen is ismételtén megjegyezni, hogy Andersson leletei alapján tudjuk, hogy a kőkorszak végén és az ércműveltségre való átmenet korában Északkínában oly művészeti formák voltak otthonosak, melyeknek rokoni kapcsolatai Belső- és Nyugatázián, valamint Déloroszsországon és a Balkánon át Galiciáig, Moldváig, Erdélyig és Délmagyarországig vezetnek. Ime! egy óriási terület, hol a távol Kelet kutatása magyarérdekűnek bizonyul s hozzá még oly terület, melynek felkutatásában a nyelvész előreláthatólag sohasem veheti ki részét, ellenben minden feladat megoldása a régészre és az antropológusra vár. S hozzá még oly feladatok várnak itt megoldásra, melyeknek beláthatatlan tudományos jelentőségéhez szó sem fér. Oly terület ez, mely a nyelvészet hatalmán kívül esik, hol a döntő szó oly tudományokra vár, melyeknek jelentőségét gyakran szokták nálunk kicsinyelni.

De visszatérve a svédekre, ne feledkezzünk meg a göteborgi Röhs-féle közgyűjteményről és a következő magángyűjtőkről: Gusztáv Adolf trónörökös, Halwyll báróné, Oswald Siren professzor, Oscar Björch professzor, Emil Hultmark dr., Axel Lundgren bányamérnök, C. G. von Platen báró, Johannes Helner dr. igazságügyi tanácsos, Anders Helström bankár, Ivan Traugott igazgató, James Keiller kamarás, Gerard Verstaegh igazgató, Nils Rudebeck udvari marsall és Adolf Ahlgren igazgató. A trónörökös tevékenysége nem merül ki magángyűjteménye fejlesztésében. Ő u. i. Svédországban az, kit minden mozgalom élére szoktak állítani, mely a távol Kelet művészetének tanulmányozása, kutatása és gyűjtése érdekében megindul. Ő a védnöke annak a Kína-bizottságnak is, mely az Andersson-féle kutatásokra

megbízást adott és a szükséges költségeket előteremtette. Gusztáv Adolf trónörökös világmegkerülő útja alkalmával meg is látogatta ez ásatások színterét s résztvett Koreában azokban a japániai által rendezett ásatásokban, melyeknek eredménye minket azért is érdekel, mert új világot vet a mi népvándorláskori, sőt honfoglaláskori anyagunkra is. Halwyll báróné tudtommal már örökösévé is tette a svéd államot. Gyűjteménye egyike a legelragadóbb együtteseknek: nemes patinájú ókori kínai bronzok, többnyire ú. n. kisbronzok, a lehető legfinomabban ötvözött és cizellált ékítmények sokaságával s a legjobb korokból való kék-fehér és tiszta tejszínfehér porcellánok. A Halwyll-féle bronzok egy része, melyeknek lelőhelyei a Huai völgye Honanban, különösen érdekel bennünket, mert a Hopp Ferenc-Múzeum legfontosabb bronztárgyainak egyik csoportjával egyszerre került napfényre. Ezek is, mint amazok, a Ch'u dinasztia uralmának emlékei és a bronzművészetnek igen magas fokáról tanuskodnak. Végtelen kár, hogy a Stockholm melletti, elragadó vízparti fekvésű Brewyckben lakó Foräus kénytelen volt felosztalni gyűjteményét, mert ő volt a Svédországban őrzött legszebb kínai festmények tulajdonosa.

Németországról szólva újra rövidebb lesznek: természetesen nem azért, mintha nem értékelném érdeme szerint a német gyűjtőtevékenységet. Hiszen gondoljunk csak arra, milyen rendkívül fontos úttörő munkásságot fejtett ki Justus Brinckmann, a hamburgi múzeum igazgatója, ki gyűjteményében először adott nagyobbszabású otthont Keletázsia és különösen Japán művészetének. A hamburgi Museum für Kunst und Gewerbe ma is a legfontosabb német múzeumok egyike a mi szempontunkból. A berlini állami múzeumok keletázsiai osztályával (Ostasiatische Abteilung der Staatlichen Museen) és a kölni Völkermuseum megfelelő részével együtt, mely szintén a Museum für Ostasiatische Kunst címet viseli, elsőhelyen említendő. Kisebb, de azért igen fontos nyilvános gyűjtemények még Németországban a müncheni Völkermuseum keletázsiai osztálya, a frankfurti Liebig-Hausban felállított szoborgyűjtemény és az esseni múzeum. Nagy berlini magángyűjtők: v. d. Heydt báró (keletázsiai és indiai

szobrászat), dr. H. v. Klemperer (újabbkori kínai porcellánok), Jakob Goldschmidt (ugyanaz), dr. Herbert Ginsberg (kínai művészet, japáni kisplasztika és színes fametszetek), Franz Brandt titkos tanácsos (keletázsiai szobrászat és festészet), Emil Baerwald (kínai keramika), Otto Harnisch (japáni kisplasztika), Heinrich Hardt (régí kínai művészet) stb. Crefeldben Alex. Oppenheimer gyűjteménye japáni keramikájáról híres. Carl Bacher Frankfurtban tekintélyes kínai keramikai gyűjteménnyel rendelkezik. Georg Oeder professzor Düsseldorfban a legismertebb japángyűjtők egyike; hogy egyebet ne említsünk, kiváló tsuba-gyűjtemény tulajdonosa. Lipésében a Brockhaus-féle gyűjtemény japáni kisplasztikájáról, még pedig elsősorban netsukéiról híres. Alapítója írta európai nyelven az első nagy munkát a netsukéről, a teljesértékű plasztikai alkotássá fejlesztett szerény használati tárgyról, az övre akasztható orvosságos dobozok és dohánytartók függesztő gombjáról. Tudnunk kell azt is, hogy Németországban ma már az említetteken kívül is igen sok nyilvános múzeumban gyűjtenek keletázsiai műtárgyakat.

Biztos adatok híjján csak röviden szólhatok arról, hogy rohamosan nő az érdeklődés a távol Kelet művészete iránt Svájcban is. Ott még inkább a magánosoké az érdem e téren. Ausztria viszont igen késedelmes. Van ugyan ott néhány igen jeles kutatója Ázsia művészetének, sőt alakult is Bécsben egy nagyon tevékeny egyesület, a Verein der Freunde Asiatischer Kunst und Kultur, mely gyakori összejöveteleivel s évkönyvével igen hasznos ösztönző munkát fejt ki. Az újkeletű Völkermuseum, valamint az Österreichisches Museum für Kunst und Industrie keleti anyagát nem szabad lebecsülnünk. Azonban máig sem sikerült az előbbi nagy gyűjteményben még csak a rég óhajtott Kunstsaal berendezése sem. Mi tehát megelőztük Bécsset a Hopp Ferenc-Múzeum megnyitásával. Eddigi fölényünket az is bizonyítja, hogy az 1928-ban rendezett bécsi keletázsiai művészeti kiállításra több mint hetven tárgyat kölcsönöztünk ki. Szükségesnek tartom azonban megjegyezni, hogy nagyon helytelennek tartanám, ha a dolgoknak ebből az állásából azt a következtetést vonnók le, hogy most már egyszerűen megnyugodhatunk habérain-

kon és eddigi hagyományaink szerint egyszerűen Ausztria után kullognánk. Nem kételkedem u. i. abban, hogy a bécsiek nem fognak egyszerűen beletörődni a mai helyzetbe. (Az Anschluss után majd még kevésbbé!) Különben van is múzeumközi hivatalos megállapodásuk, mely szerint a kelet-ázsiai műtárgyak gyűjtése az Österreichisches Museum für Kunst und Industrie hatáskörébe tartozik, hol Schestag igazgató személyében meg van a biztosíték arra, hogy a dolog nem fog elaludni. Az Österreichisches Museum adott hajlékot a Verein der Freunde Asiatischer Kunst und Kultur-nak is, melynek vezetőségében dr. Melanie Stiassny fáradozik különösen a keletázsiai művészet népszerűsítése érdekében. A Verein-mozgalom nagy előzménye természetesen az a tevékenység volt, melyet Strzygowski fejtett ki tanításával a bécsi egyetemen. Strzygowski nézetei ellen kevesen folytattak olyan éles küzdelmet, mint jómagam, ki ma sem tartozom követői közé. Készségesen elismerem azonban én is, hogy igen sok ember érdeklődését keltette fel a keleti művészetek iránt. Mint agitátor elévülhetetlen érdemeket szerzett. Ne felejtjük azt se, hogy az Albertinában japáni fametszetekből tekintélyes anyag található. Lanckoronski Károly gróf, valamint Friedrich Otto Schmidt magángyűjteményének darabjai is nagy értéket képviselnek. Ha tehát nem igyekszünk kihasználni tevékenyen eddigi előnyeinket, el lehetünk készülve arra, hogy a versenyben lemaradunk.

A bécsi gyűjtemények továbbfejlődését nagyon valószínűnek tartom már azért is, mert Ausztria ma közelebb áll Németországhoz, mint valaha és ami Németországban meghonosodik, az jó talajra talál az osztrákoknál is, utánuk pedig a természeti törvény erejénél fogva nálunk is. Németországban pedig nemcsak gyűjtőtevékenység folyik a kelet-ázsiai művészetek terén, hanem a legnagyobb arányú propaganda is, melyet elsősorban a berlini Gesellschaft für Ostasiatische Kunst fejt ki. E társaság összehozása elsősorban Otto Kümmel professzornak, a berlini múzeum igazgatójának érdeme, ki tekintélyét elsősorban annak köszönheti, hogy múzeumában erős kritikai szellemet juttatott érvényre. Kínai és japáni festmények, ókori kínai bronzok, a legneme-

sebb japáni teakeramika és lakkművészet gyűjtésében különösen jó helyet foglal el Berlin. Van azonban a porosz gyűjteményeknek egy másik óriási különlegességük is, a néprajzi gyűjteményt a keletázsiai múzeummal egybekapcsoló Turfan-osztály. Ebben látható u. i. az ú. n. porosz Turfan-expedíció munkájának bámulatos eredménye, a keletturkesztáni homok alól kiásott falfestmények, agyagszobrok, manicheus miniatúrok, fafaragványok, bronztárgyak stb. sokasága. A legfáradhatatlanabb kutató, Albert von Lecoq professzor óriási érdemeket szerzett e gyűjtemény kiállításával és feldolgozásával. Elsősorban neki köszönhető, hogy a régi belsőázsiai műveltségi és művészeti viszonyok megismerésére Berlinben nyílik ma a legjobb alkalom. Mindennek hatása, ismétlem, növekedni fog Bécsben. Ha tehát nem akarjuk harmadkézből sajátítani el azt a hasznot, amit a távol Kelet művészete az emberiségnek nyújt, igyekezzünk erélyesen kihasználni legalább Ausztriával szemben elért előnyös helyzetünket.

Nem ismerem az oroszországi állapotokat. Tudom azonban, hogy a szovjet-uralom első éveiben külön keletázsiai művészeti múzeum nyílt meg Moszkvában. Biztosra várható itt is, hogy Kína, Japán, India és Tibet művészete iránt fokozódni fog az érdeklődés. Hiszen Oroszország tulajdonképpen a Kelethez tartozik. Egyebet sem kell tennünk, mint az orthodox egyházi művészet bármely jellemző alkotását, a jó korokból, mondjuk egy lamaisztikus és egy olasz szentkép közé akasztani. Minden elfogulatlan szemlélőnek be kell valani, hogy az orthodox ikon, jóllehet mélységesen keresztyén tartalmú, érzésben, felfogásban összehasonlíthatatlanul közelebb áll a távolkeleti művészi alkotáshoz, mint a nyugatihoz. Nem szenvedhet kétséget, hogy Oroszország a jövőben hódolni fog Keletázsia művészetének. Oda fogja vezetni már az az elismerés is, mellyel most a népvándorlás művészetének adózik. A végtelenül gazdag népvándorláskori anyag teszi Oroszországot kimondhatatlanul fontossá a mi szempontunkból. Nagyon sajnálatraméltó, hogy e terület annyira hozzáférhetetlenné vált a mi számunkra. Sajnálnivaló ez már azért is, mert más országokból, különösen Németországból,

már akadálytalanul utazhatnak oda a tanulmánygyókok. Ha nálunk jobban felismerik majd a hunnok és honfoglaló magyar őseink művészetének jelentőségét, akkor fogják csak igazán látni, hogy nemzeti egyéniségünk tökéletes felderítésének útja a mai orosz területek régiségein át vezet a távolabbi Kelet felé.

Különben, hogy a Kelet művészete elől mennyire nem zárkozik el ma Európa, annak egyik legjobb bizonyítéka, hogy még a legellentétebb talajon, Olaszországban is vannak már keletázsiai művészeti gyűjtemények. Ezek a Museo Chiossone Genovában, a Museo di Arte Orientale Veneziában, a Museo Luigi Pigorini Rómában és a Puini örökösök magángyűjteménye Firenzében, a kisebbeket nem is említve. Tudnunk kell természetesen azt is, hogy a keletkutatás különböző ágai Olaszországban nagy multra tekintenek vissza és ma sem hanyagolják el őket.

Mindezekről annak bizonyítása céljából tettem rövid említést, hogy ha ma nem szánók rá magunkat arra, hogy keletázsiai művészeti gyűjteményünket továbbfejlesszük, éppen úgy mint egyéb múzeumainkat, akkor körülbelül ugyanazt tennők, amit az az újone tett, ki balrafordult, mikor a «jobbra át» vezényszót hallotta s azzal akarta igazolni magát, hogy feltételezte, hogy a többi tévedett. Ma már be kell látni mindenkinek, hogy a föld gömbölyű és amint a Kelet nem érthető meg a Nyugathoz való viszonyítása nélkül, éppúgy nem lehetünk tisztában a nyugati műveltség értékével, ha nem mérjük azt egyetemes mértékkel, ha nem tudjuk, hogy közte és a keleti közt milyen viszony állt fenn.

Hopp Ferenc, ki 1919 szeptember 9-én költözött el az élők sorából, halálos betegségét megelőzőleg 1919 június 22-én kelt fiókvégrendeletében hagyományozta gyűjteményét s Andrassy-út 103. sz. alatti házát és kertjét a magyar államnak, annak bárminő alakulatában, tulajdonjogilag oly kikötéssel és feltétellel, hogy az épület a benne levő gyűjtemény és más, állami tulajdonban levő megfelelő műtárgyak felhasználásával keletázsiai művészeti múzeumnak rendeztessék be, csak erre a célra és egy, a múzeummal kapcsolatos

ázsiai tudományos intézet céljaira szolgáljon és a múzeum minden időben az alapító nevét viselje».

Az alapítónak kezdetben más terve volt. 1910 október 19-én kelt magánvégrendeletében még úgy intézkedett, hogy művészeti, nép- és természetrajzi gyűjteménye, melyet több évtizedes fáradságos gyűjtőtevékenysége gyümölcsének nevez, a magyar állam tulajdonába jusson oly módon, hogy abból az első választás joga az Országos Magyar Szépművészeti Múzeumot, a második az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumot és a harmadik a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályát illesse. Ugyane végrendelet szerint az Andrássy-út 103. sz. alatti telek a rajta levő házzal együtt az örökhatározó távoli rokonának, Fridetzki János crefeldi lakosnak tulajdonába jutott volna.

A fiókvégrendelet kelte előtt rövid idővel vettem magamnak a bátorságot arra, hogy Hopp Ferencnek egy külön keletázsiai művészeti múzeum alapítását indítványozzam. Tisztában voltam már akkor természetesen a gyűjtemény értékével és azzal is, hogy a múzeum átvétele milyen feladatok elé állítja leendő tulajdonosát, a magyar államot. Tudtam, hogy Hopp Ferenc gyűjteménye művészeti és művészettörténeti érték szempontjából nagyon különböző tárgyakat tartalmaz, de tudtam azt is, hogy e tárgyak nagyrésze annyira jelentős, hogy a világ bármely keletázsiai gyűjteményében, bármily nagyértékű anyag keretében is kiállítható. Hopp Ferenc tehát javaslatomra jogosan hivatkozhatott fiókvégrendeletében arra, hogy a gyűjteménye javarészét alkotó keletázsiai műtárgyak alkalmasak arra, hogy egy keletázsiai művészeti múzeum alapjául szolgáljanak és művelődés céljából a nagy nyilvánosságnak hozzáférhetővé tétessenek. Előnyössé tette e végrendeletkezést a magyar állam szempontjából az is, hogy a gyűjtemény megszervezése külön áldozatot nem igényelt, mert az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum keretében történt, mert annak egyik osztálya lett. Még a berendezés sem terhelte meg az állami költségvetést, mert az egykori tulajdonos által készített kitűnő üvegszekrények az új igényeknek is tökéletesen megfeleltek.

A gyűjtemény létjogosultságát az események igazolták.

Mikor vallás- és közoktatásügyi miniszterünk, gróf Klebelsberg Kunó, az alapító születésének 90-ik évfordulóján a múzeumot megnyitotta, az újabb gyarapodás az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumból és a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályából átvett darabokon kívül még csak Budapest székesfőváros néhány letétjéből és az újabb ajándékok és vételek kis csoportjából állott. A kiállított anyag mintegy 1400 darabból állt. Tudományos szempontból azonban már ez a kiegészítés is nagyfontosságú volt, mert az eredeti Hopp Ferenc-féle gyűjtemény hiányait több irányban pótolta. A megnyitás óta eltelt négy esztendő alatt újabb 600 tárggyal lett gazdagabb a múzeum. E tárgyak nagy része mint ajándék került a gyűjteménybe és az ellenszolgáltatás fejében megszerzettek sem jelentettek számbavehető kiadást a magyar államnak, mert áruk az alapító által adományozott anyag nélkülözhető részének értékesítéséből került ki. A Hopp-féle végrendelet ugyanis erre vonatkozólag szabad kezet enged a gyűjtemény új tulajdonosának. Nem volna értelme annak, hogy számokkal fejezzem ki az állam által a múzeum gyarapítására fordított pénzüsszeg nagyságát, mert a gyűjtemény átvétele óta lefolyt több mint kilenc év alatt úgy a pénz értéke, mint a műtárgyak ára jelentékeny változásokon ment át. Az áldozat jelentéktelenségét azonban legjobban azzal jellemezhetem, hogy a vásárlásokra fordított egész összeg pl. egyetlenegy fontosabb Benczúr-kép megszerzésére sem lett volna elegendő.

A Hopp Ferenc-Múzeum felállításának erkölcsi jelentőségét, az ajándékozók nagy száma mellett, a gyűjtemény látogatásában megnyilvánuló érdeklődés fejezi ki legjobban. Különösen nagy volt ez az első esztendőben, mikor a múzeum még az újság ingerével is vonzotta a kíváncsiak egy részét. A látogatók száma ezután egyideig apadt; most azonban újra növekedőben van, ami kétségtelenül azt jelenti, hogy sikerült komoly érdeklődést keltenünk a távol Kelet művészete iránt. A szakemberek, kiknek alkalmuk volt látni a múzeumot, mind találtak benne olyan anyagot, mely művészi és tudományos értékével figyelmüket különösen lekötötte. Stein Aurélt kell említenem közülök elsősorban, ki

a gyűjteményt ajándékaival is gyarapította, valamint R. L. Hobsont, Oswald Sirén, a ma élő legeredményesebb kínakutatók egyike, külön tanulmány tárgyává tette a gyűjtemény egy részét, melyet hasonló figyelemre méltatott több keletázsiai szakértő is, mint Kume Keijiro és Konda M., a tókyói császári művésziskola, Seitaro Saito, Harada Yoshito és Tanaka S., a tókyói császári egyetem tanárai, Fujita Ryosaku, a söuli múzeum igazgatója, Umehara Sueji, Fujita tevékeny asszisztense a koreai ásatásokban, és mások.

Mindezekre annak bizonyítása céljából hivatkozom, hogy a most még kicsinek mondható gyűjtemény hivatásának kétségtelenül megfelel. Meleg érdeklődés tapasztalható iránta, természetesen elsősorban külföldről, azok részéről is, kik anyagát csak részben, fényképfelvételek vagy eddigi közleményeim alapján ismerik. Javára írható az is, hogy megnyitásával megelőztük az összes szomszédállamokat, a nálunk műkincsek tekintetében sokkal gazdagabb Ausztriát is beleértve.

Különös méltánylást érdemel nálunk a Hopp Ferenc-Múzeum magyar őstörténelmi szempontból is, a húnok és a honfoglaló magyarok keleti kapcsolataira való tekintettel. Hogy egyebet ne említsek, az iráni és Gandhara-területi hellenizmus leszármazottai azok a művészeti formák, melyek az alánok és húnok korában jutottak el Magyarországra, különösen a Duna—Tisza közére és a Dunántúlra. Ezek a kisméretű bronztárgyak, ruhadíszek, függők, szíjveretek stb., tárgyi bizonyítékokat szolgáltatnak arra, hogy honfoglaló és Árpád-kori magyar őseink jól őrizték meg a nórablásról szóló mondájukban annak a történelmi kapcsolatnak emlékét, mely a húnokat s bizonyára őket is az alánokhoz fűzte. A Duló király nevének magyarázatánál, kinek leányait a monda szerint a hún és magyar ősök elrabolták, nem szabad okosabbnak lennünk a krónikásoknál, kik szerint a király az alánok ura volt. A mi húnkorszaki sírleleteinket jellemző ú. n. «Keszthely-stílus» is azt bizonyítja, hogy a húnok tényleg kapcsolatba jutottak az alánokkal. Ezt mondja különben a római Ammianus Marcellinus és ezt mondja az egyik kínai történelmi munka, a Wei Shu írója is. A régi történetírás, a

néphagyomány és a népvándorlás művészeti formái tehát egyaránt figyelmeztetnek bennünket arra, hogy legrégebb történelmünk teljes megismeréséhez nem juthatunk a Kelet ismerete nélkül. Gyűjteményünknek különös feladata tehát már a mondottak alapján is az ú. n. Gandhara-csoport gyarapítása. Ez az anyag különben a kegyelet érzetét is kelti bennünk, mert egy nagyszombati orvos, Honigberger Johann Martin volt az első, ki az északnyugati Indiában a Nagy Sándor után következő századokban fellépett hellenisztikus formákra a világ figyelmét felhívta. Jelentőségüket viszont a budapesti születésű dr. Leitner Gottlieb Vilmos ismerte fel. Arról pedig még a kérdéstől távol állók is tudnak, hogy az iráni és indiai hellenisztikus művészet legnagyobb nevű kutatója, Stein Aurél, szintén hazánk szülötte.

De nemcsak a multnak, hanem a jövőnek is tartozunk azzal, hogy hazánkban a távol Kelet művészetét megismer-tessük. A nyugati nagy államokban, amint láttuk, feltűnő gyorsasággal növekszik az érdeklődés a távol Kelet műveltsége és művészete iránt, mirek magyarázatát végső fokon bizonyára abban kell keresnünk, hogy a kínai, japáni és indiai művelődési körhöz tartozó népek jelentősége napról-napra érezhetőbbé válik minden téren. Aki Keletázsia népeit művelődési és művészeti szempontból tanulmányozza, egyre gyakrabban fedezhet fel a mai nyugati szellemi életben olyan jelenségeket, melyek keleti hatásra vezethetők vissza. Különösen áll ez a művészetre vonatkozólag. Nekünk magyaroknak nagy súlyt kell helyeznünk arra, hogy a nyugati nemzetek között tekintélyes helyet foglaljunk el. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy egyéniségünket áldozzuk fel a Nyugat érdekében, mert az a nép, mely egyéni sajátosságairól lemond, elpusztul. Egyéniségünk kiművelésének azonban egyik alapfeltétele a tudományos keletkutatás, éppen az a keletkutatás, mely most a nagy nyugati nemzeteknél fénykorát kezdi élni. Magunknak ártanánk, ha nem vennők ki részünket e tudományos munkából és keletkutatásunk multjához méltatlanoknak bizonyulnánk.

A Hopp Ferenc-Múzeum feladata az, hogy művészeti téren a magyar keletkutatás központja legyen. Ennek elérése

tőlünk függ. Kitűnik ugyanis már az előrebocsátottakból, hogy az eredmény alapfeltétele a gyűjtemény eddig elért tudományos színvonalában megvan. A továbbfejlesztés elé sem torlódnak elháríthatatlan akadályok, elsősorban azért, mert a múzeum még mindig rendelkezik tekintélyes raktári anyaggal, melynek értékesítésére szabad keze van és ez anyag pénzzétételével elérheti azt, hogy gyűjteményét minden irányban jelentékenyen kifejleszthesse.

A gyarapítás leghelyesebb módja azonban nem az, hogy itt Európában várjuk be, míg a műkereskedők magukkal hozzák Kínából azt, ami jobban felel meg a mindenkori nyugati ízlésnek, mint a tudomány igényeinek. Ha mindig csak erre várnánk, múzeumunk fejlődése bizonyos irányzatok, sőt divatok keretében mozogna, holott a mi kötelességünk az, hogy ezeknek hatásától lehetőleg függetlenítsük magunkat és a legkülönbözőbb művészeti értékeket jelentőségük szerint, lehetőleg tárgyilagosan bíráljuk el. Ezt pedig alapos előtanulmány után csak ott, e művészetek hazájában tehetjük meg. És az újabb szerzemények nagyobb áldozat fejében is jutnak tulajdonunkba itt, mint keletkezésük helyén, a távol Keleten. Kötelességünk volna tehát ott a helyszínén vásárolni meg a legfontosabb tárgyakat. Ezt pedig meg lehetne tenni a nélkül, hogy az állam pénzt igénybe vennők. A már többször említett elraktározott anyag olyan értéket képvisel, mely az általános színvonal emeléséhez elegendő. Az államra tehát csak az a feladat hárulna, hogy a múzeum vezetőjét a gyűjtés céljából Keletázsiba kiküldje.

Legközelebbi feladatunk véleményem szerint az volna, hogy a múzeum eddigi állagának legnagyobb hiányát pótoljuk. E gyűjtemény alapítóját ugyanis egyénisége kevésbé vonzotta a keramika, mint egyéb művészeti ágak felé. A Hopp Ferenc-Múzeum ennél fogva, sajnos, nem rendelkezik egy tudományos és művészeti igényeknek megfelelő kínai és japáni keménycserép- és porcellángyűjteménnyel.

Némileg lehetett volna pótolni e hiányt eddig is, ha a keleti műtárgyak kivitelének engedélyezése a Hopp Ferenc-Múzeum hatáskörébe utaltatott volna. A tapasztalat ugyanis azt bizonyítja, hogy bár az ilyfajta tárgyak forgalma a buda-

pesti múpiacon csekély, mégis akad állandóan anyag itt is, mely megszerzésre érdemes.

Egy másik feltűnően érezhető hiánya a múzeumnak a megfelelő szakkönyvtár, melyhez azonban az alap szintén megvan. A Szépművészeti Múzeum könyvtára ugyanis a múltban minden különösebb akadály nélkül rendelhette meg a szükséges műveket és özv. dr. Velits Antalné még a Hopp Ferenc-Múzeum megnyitása előtt volt kegyes néhai férje gazdag könyvtárának egyik igen fontos és használható részét gyűjteményünknek ajándékozni. A mai helyzet viszont könyvek beszerzése szempontjából ha nem is olyan vigasztalan már, mint amilyennek miniszterünk ecsetelte a múzeumot megnyitó beszédében, mikor szükségesnek találta megadni a könyvtárak kiegészítése érdekében a vészjelt, mégis nagyon szomorú. Újabban csekély pénzáldozatot igénylő könyvmegrendeléseket sem tehettünk, miért is kénytelen voltam többször más könyvtárak vezetőségét kérni fel arra, hogy fontos keletázsiai tárgyú műveket, amennyiben programjuk megengedi, intézetük számára megszerezzenek.

Ez az eljárás azonban éppen a fordítottja annak, amit követnünk kellene, ami a Gyűjteményegyetem eszméjének megfelel és amire magam is voltam bátor gondolni akkor, mikor Hopp Ferencnek egy külön Keletázsiai Művészeti Múzeum alapítását ajánlottam olyan formában, hogy az esetleg egy keleti tudományos intézettel is kiegészíthető lenne. Szerény véleményem szerint ma, a Kelet felé forduló általános érdeklődés idején, különösen nagy mulasztást követnénk el, ha Keletázsiai Művészeti Múzeumunk megfelelő tudományos kiegészítésének gondolatát elejtenők.

Érzem, hogy a múzeum helyzetének fenti ecsetelésében nem tudtam elkerülni bizonyos egyéni érzésből kifolyó aláfestést. Szolgáljon ennek igazolására az, hogy a Hopp Ferenc-Múzeum sorsát teljesen egyéni ügyemnek tekintem. A kezdetleges viszonyok közt, melyeket az intézmény az elmúlt tíz év alatt átélt, szükség is volt arra, hogy az, ki ügyeit mondhatni egyedül látta el, ez ügyek elintézésére mindig a különböző eseteknek megfelelő egyéni formát válasszon. Véleményem szerint ez minden múzeumigazgatónak egyfor-

mán feladata. Ha azonban a gyűjtemények bizonyos szűk kereteken túl fejlődnek, az egyéni munka sem folytatható többé kezdetleges, hogy úgy mondjam, romantikus formájában.

A Hopp Ferenc-Múzeum ügyei nem láthatók el többé az eddigi keretben. A viszonyok eddig leküzdhetetlen akadályokat gördítettek a gyűjtemény nagyarányú fejlesztése elé. Az első években még külföldi utakra sem gondolhattam. Be kellett látnom azt is, hogy a gyűjtemény felállítása és megnyitása a magyar közönség szempontjából sürgősebb feladat, mint egyes nehezen elérhető nagyobb értékű tárgyaknak a raktár számára való gyűjtése. Ezenkívül meg kellett ragadnom három különösen jó alkalmat arra, hogy közönségünkkel a távol Kelet művészetét irodalmilag is ismertessem. Az első alkalmat erre az Éber László-féle Művészeti Lexikon szerkesztése, a másodikat az 1926 karácsonyára tervezett és meg is jelent művészettörténeti kézikönyv, a harmadikat pedig a Napkelet Lexikona kiadása szolgáltatta.

Részben ez ismeretterjesztő munkák hatásának merem tulajdonítani azt is, hogy keletázsiai múzeumunk látogatóinak száma a mult években jelentékenyen növekedett s ma is növekedőben van. Az érdeklődés azonban akkor fokozódott mindig legjobban, ha a közönség tudomást szerzett valamely nagyobbarányú gyarapodásról. Ilyenben többször volt része a múzeumnak, elsősorban Schwaiger Imre jóvoltából, ki az indiai csoport valóságos megteremtőjének tekinthető. India művészetének minden nevezetesebb megnyilatkozása tanulmányozható ma már a Hopp Ferenc-Múzeumban. Találhat ókitt tárgyak az ú. n. Maurya-korszakból, (Kr. e. 320—185), a már említett Gandhara-korszakból (a Kr. u. első századokból), a Kusán uralkodóház korából, a Gupta-korból (320—720), melynek művészetében India szelleme a legtisztábban jut kifejezésre, a mohammedán hódítást (1193) közvetlenül megelőző újabb fénykorból s a Mogulok idejéből (1526—1858). A múzeum látogatói megismerhetik nálunk az indiai buddhista, az igazi hindu és a dzsain művészetet; az utóbbit nagyon érdekes, sőt bizarr

fafaragványok alapján is. Vannak indiai kő- és márványszobraink, miniatűrjaink, ötvösműveink, szöveteink stb. 1924. óta annyira gyarapodott a múzeum indiai csoportja, hogy 1929. ápr. 28-án, az alapítás tizedik és az alapító születésének kilencvenhatodik évfordulója alkalmából megnyithattuk az indiai termet is. Ebben pedig a szorosabb értelemben vett Indián kívül tanulmányozható már Nepal, Tibet, Burma és Sziám is. És mindez túlnyomó nagyrészből Schwaiger Imrének köszönhető, mert Hopp Ferenc figyelmét inkább Kína, de még annál is inkább Japán kötötte le. Schwaiger ennél fogva valóságos második alapítója lett a múzeumnak.

Kénytelen vagyok most ellentállani annak a vágyamnak, hogy a Hopp Ferenc-Múzeum összes barátairól említést tegyek. Lesz erre alkalmam remélhetőleg már a legközelebbi időben, más helyen. Nem hallgathatom el azonban néhai dr. Bischitz Gyula nevét, ki 1926 végén egész szekrényre való kitűnő japáni netsukét ajándékozott gyűjteményünknek.

Ismétlem azonban, hogy lényegesen magasabb színvonalat és világra szóló jelentőséget természetesen annak köszönhetne a múzeum, ha egy távol keleti út, azaz expedíció adna alkalmat tanulmányaink elmélyítésére és kiterjesztésére, valamint oly anyag megszerzésére, mely e gyűjtemény tanulmányozását minden szakembernek kötelességévé tenné. Kelet-ázsiai expedíciók által szerzett anyag tette világraszólóvá, amint említettem, a chicagói Field-Museumot, mely ma a legnagyobb kínai jadegyűjtemény tulajdonosa. A British Museum keletázsiai osztálya Stein Aurél, a berlini múzeumoké Lecoq és mások felfedezéseinek eredményei által jutottak kimagasló jelentőséghez. Az oroszok által északi Mongoliába küldött Kozlov-féle expedíció páratlan eredményei oly tárgyakkal gazdagították az orosz birodalom fővárosának gyűjteményeit, melyek a régi ázsiai hún birodalom északi részének művelődési és művészeti viszonyaira vetnek világot. Sok oly feladat vár azonban a kutatóra még a távol Keleten, melynek megoldása nekünk magyaroknak erkölcsi kötelességünk volna. Eddigi tanulmányaim alapján arról győződtem meg, hogy a keletázsiai hún birodalom súlypontja

kezdetben a mai Észak-kína Shensi tartományában, a Wei Ho középső folyásától északra terült el. E terület szomszédságában volt az első nagy kínai uralkodóháznak, a Hia-dinasztiának ősi fészke. Az ú. n. Hia-korszak kezdetét jellemzik azok a tárgyak, melyeket Andersson fedezett fel Észak-kínában. Ezeken már oly formákat is volt alkalmam megfigyelni, melyek hazánk népvándorlási korának emlékein is előfordulnak. Ezek az egyezések szintén arra vallanak, hogy az ókori kínai történetírók feljegyzései, melyek szerint a Hia-birodalom és a húnok területe szomszédosak voltak, a valóságnak megfelelnek. Feltételezhető, hogy az ősi hún-kínai kapcsolatnak régészeti és művészeti szempontból az említettekén kívül más figyelemre méltó emlékei is lehetnek. Merem állítani ezt azért is, mert az ékítményes formák élete bebizonyíthatólag évszázadokra, sőt évezredekre terjed. Hivatkozhatom ennek megvilágítása céljából ismét néhány hún-korszaki leletünkre, melyeknek díszítő formái fennmaradtak egyrészt a kínai művészetben, másrészt a legszorosabb értelemben vett túráni művészetben, t. i. a turkómán népek archaikus szőnyegszövésében.

Ilyen bizonyítékok alapján merem állítani, hogy Észak-kínának az ókori húnok lakta területén még található a népvándorlás előzményeit a mi szempontunkból igen érdekesen megvilágító anyag. Merem ezt állítani azért is, mert a Segalen-féle észak-kínai francia expedíció csakugyan talált is ilyent. Az út tudományos szempontból kockázatos sem volna, mert kielégítő eredménye lehetne már az egykori hún terület megismerése és ismertetése is és e tanulmányút alkalmat adna, mint már említettem, arra, hogy keletázsiai múzeumunkat jelentős művészeti értékekkel gyarapítsuk.

1927. nyarán, Londonból jövet történt meg velem az az örökké emlékezetes eset, hogy Párizsban, Wannieck műkereskedőnél egy bronz áldozati edényre bukkantam, melyet a ház mindenütt jól ismert tulajdonosa a nagy kínai faltól északra az úgynevezett Ordos-területen ásatott ki: oly földből került hát elő ez az emlék, melyen a Krisztus születése körüli időkben még a húnok voltak az urak. A Kozlov-féle expedíció az ugyane művelődési körhöz tar-

tozó Északmongolországban (Urgától nem messze) ugyanilyen bronzedény töredékét találta egy gazdagon felszerelt sírban, hellenisztikus jellegű és kínai származású emlékekkel együtt. Az utóbbiaknak keletkezési ideje kétségtelenül a Han-korszak, ami nagyjából a Kr. e. két utolsó és a Kr. u. két első évszázadot foglalja magában. A párizsi Cernuschi-Múzeumban is látható egypár bronzedény, mely ugyancsak Wanniecktől származik. azonos származású és stílusban is azonos azzal, melyet én nála találtam. Ez utóbbit Petrovics Elek főigazgató segítségével meg is szereztem a Hopp Ferenc-Múzeumnak.

Azért tartottam fontosnak, hogy ez áldozati edény kelet-ázsiai művészeti múzeumunkban helyet foglaljon, mert a Magyar Nemzeti Múzeumban is vannak teljesen rokonjellegűek, Magyarország területéről, a népvándorlás korából. E leletsoport azonban kiegészíthető oroszországi és szibériai példányokkal is, melyek a vándorló népek útvonalát jelzik. E népek pedig ez esetben, a tárgyak kora szerint, csak a húnok lehettek.

1928. őszén, az oxfordi kongresszusról visszatérve újra meglátogattam, sajnos, csak rövid időre Párizst. Megértheti a mondottak után mindenki, hogy első utam Wannieckhez vezetett. Az előző évihez hasonló bronzedényt nem találtam nála. Mutatott azonban e helyett egy egész sereg kisebb bronztárgyat, részben ismét az Ordos-területről, részben Mongoliából, részben Északkínából, a régi húnok és kínaiak mérkőzésének színteréről. E bronztárgyak közeli rokonai a már említett «Keszthely-stílus» néhány legjellemzőbb emlékének. Ugyancsak szíjveretek, mint ezek, ragadozó állatokkal, hasonló ragadozó négy lábúak hosszúra nyújtott alakjára mintázott zablapeckek, félgömbalakú bronzcsészék, ugyanazzal a kínai stílusban ábrázolt állattal, mely Magyarországról is kimutatható, még pedig az abonyi sírmezőkből, ruhadíszül szolgáló, teljesen mongoljellegű kis álarcok stb.

Wannieck természetesen nem azzal a céllal kutatott Északkínában és a régi hún területen, mellyel én kutatnék ott, ha egyszer csakugyan elérhetném legnagyobb vágyamat. Ő nem a mi szempontunkból gyűjtötte ott össze az említett

kis bronztárgyakat, melyekre, az értük kért árak tanúsága szerint, nagyon kis súlyt helyezett. Neki ezek mellékes dolgok voltak. Kérdem hát ezután: mennyi ilyesmit találhatnék ott, azon az érdekes területen, melyet a térképen ma is fehér folt jelez, ha egyszer odajuthatnék? Hiszen másfél évtizede már, hogy semmire se irányítom élesebben a figyelmemet, mint éppen ezekre a távol Keletet és minket egyformán érdeklő alkotásokra. Mikor nálunk keletázsiai művészeti múzeum felállítására még csak gondolni sem lehetett, már akkor is hittem, egy percig sem kételkedtem benne, hogy lesz még alkalom Magyarországon a távol keleti művészet tanulmányozására. Ma, összehasonlíthatatlanul szilárdabb alapon állva, még erősebben hiszem, hogy a Hopp Ferenc-Múzeum a magyarérdekű művészeti irányú keletkutatás központja lesz. Rajtam, ha élek, nem fog múlni.

Felvinczi TAKÁCS ZOLTÁN.

EGY «ELŐKELŐ IDEGEN» RÓLUNK.¹

A tragikus sorsú IV. Károly király egyik kegyence, — volt kabinetirodai főnöke egy vaskos kötetben² emlékszik meg elhúnyt császárról, alattvalói hódolattal és fenntartás nélküli szeretettel. Az emlékirat jellegből önként következik, hogy hősének viszontagságain kívül bőven beszél az író saját működéséről is, de annak már nem kellett volna következnie, hogy ezenkívül a tárgyhoz lazán kapcsolódó kitéréseket szőjön előadásába. Ez azonban lényegileg véve csak esztétikai fogvatkozás, — aki Károly király alakja iránt érdeklődik, ezt a fogvatkozást megbocsátja a szerzőnek, ha megbízható képet ad és nem válik túlságosan úrrá fölötte az emlékiratírók közös hibája, az elfogultság. Megbocsátnók kitéréseit is, ha azok a történeti hűség ellen nem véténének, de éppen az a súlyosabbik fogvatkozás, hogy a szerző ezen a téren nagy botlásoknak esik áldozatul.

Az olvasó szempontjából legfontosabb az a kérdés, milyen értékű a könyvnek Károly császárra vonatkozó része. Ebben a részben megemlékszik az író Károly ifjúságáról, a szép miramarei napokról, prágai diákoskodásáról, arról a komplotszerű összeköttetésről, melyet a fiatal főherceggel Ferenc Ferdinánd kezdett szövögetni, nem gondolva meg, milyen kellemtelenné válhatnék vele szemben is egy prepotenciára nevelt

¹ E könyvről már közöltünk ismertetést, legfőképp közjogi és politikai szempontokból. Ha most még egyszer visszatérünk rá, ez nem azt jelenti, mintha a könyv volna igen fontos; — nem, hanem a benne felhalmozódó tévedések és félremagyarázások eloszlatása, megcáfolása fontos; ezért közöljük e bírálatot, mely kisebb részletekre is kitér.

Szerk.

² Polzer-Hoditz, Arthur Graf: *Kaiser Karl*. Amalthea-kiadás. 1928. 652 l.

trónörökös. Polzer-Hoditz nagyon rokonszenvesen ír Károly családi életéről, józanságáról, erélyesen visszautasítja a szóbeszédként elterjedt ellenkező híreket. Károly király környezetének tagjai megerősítik ennek a kedvező képnek hitelét, a történeti tények azonban kritikátlannak mutatják a szerzőt akkor, mikor mindenben dicséri és kifogástalannak találja császári ura tevékenységét, nem véve észre, hogy az ő előadásán is mennyire átlátszik Károly királynak legsúlyosabb uralkodói hibája: a határozatlanság. Ez aggodalmat ébreszt a szerzővel szemben; s aggodalmunkat erősíti a Károly király halálának körülményeihez fűzött gondolatsora (571. l.):

«Meg kellett érnie, hogy koronás király létére saját országában gépfegyverrel fogadják» (a gépfegyveres fogadtatást itt művében harmadszor említi).

«Amikor 1922 április 1-én elterjesztette a drót a császár halálhírét, mintha egy pillanatra visszafojtotta volna léleketét a világ és mintha tudatára ébredt volna a bűnnek, amelyet elkövetett. Meghalt egy nemes fejedelem, a világtól félreismerten, elúzva és számkivetve, őseinek ragyogó koronájától és összes jószágaitól megfosztva, távol honától, magányos szigeten, szenthez méltó halállal.»

Valóban megható sorok és jól esnek osztozni a szerző meghatottságában, de az ő meghatottságának őszinteségét kell kétségbe vonnunk annak láttára, hogy ezekbe a látszat szerint szívből jött sorokba valótlanságot szőtt. Károly király vagyonát több országban elkobozták, de nem kobozták el abban az országban, amelyben, amint Polzer három helyt is elmondja, géppuskával fogadták.

Ha megbocsátható hiba volna az elvakultságnak ez az egy példája, munkájának komolyságát bizcnytalan színben tünteti föl az ítélőképesség hiánya. Ennek bizonyosságául tekinthetjük azt a meglepő vádját, mely szerint Bismarck komolyan tervezte az osztrák-magyar monarchia földarabolását. Elvégre Bismarck életét valamennyire csak ismerjük. Beszédei, levelei, bizalmas utasításai az osztrák-magyar kérdésben azt mutatják, amit tettei: elsőrendű fontosságúnak tartotta a Habsburg-birodalom sértetlen fönmaradását. Ezért akadályozta meg az összeütközést Oroszország és a Monarchia

között, ezért szerezte meg a Monarchia részére Olaszország és Anglia barátságát. Polzer-Hoditz kritikájára jellemző, hogy ő nem a tettekből következtet, hanem egy amerikai diplomata közlésének hisz.

Kritikátlanságának számos más bizonyágát is idézhetnők.

*

A nagyfokú hiszékenység nem egyetlen hibája a szerzőnek. Uralkodójával szemben megnyilatkozó szeretete egy irányban, a magyarok iránt érzett ellenszenvé elfogulttá teszi másik irányban. Mert mi, magyarok, nem állunk a volt kabinetiroidai főnöknél valami nagy kegyben. Szeret minket nagyon, büszkén írja, hogy ereiben atyai ágon Árpádházi Szent Erzsébet, anyai ágon több magyar főúri család vére folyik, különösen megszerette a magyar földmívest, aki annyira szereti a hazai rögöt . . . A magyar földművesen kívül, de természetesen csak utána, megdicséri a falusi nemest, ennek egészséges konzervatívizmusát és különösen dinasztiahűségét, amely hűség a chauviniszta izgatás ellenére is megmaradt a magyar falusi nép és nemesség, különösen főnemesség nagy részében. «De a politika mezeje meg volt fertőzve . . . és ez lett a magyarok veszte.» E miatt nem látták be, hogy le kell mondaniok időszerűtlen történeti, köz- és úri jogaikról (!Staats- und Herrenrechte) a nem magyar népekkel szemben, és ezekkel együtt erőteljes Habsburg-birodalom kiépítésén kellett volna munkálniok.

Ő nem ellensége a magyaroknak; idézi Széchenyit, aki szintén békében kívánt élni a nemzetiségekkel. Azt nem idézi, hogy mi volt Széchenyi véleménye az osztrák abszolút korszakról és a magyar alkotmány elkobzásáról, pedig az alkotmány elkobzását Polzer-Hoditz a monarchia fennmaradásához alapfeltételként követelte. Szerinte a monarchia egyik sírásója Mária Terézia volt, aki a magyar közjogi törvényekre való tekintetből lett a dualisztikus államforma tulajdonképeni megalapítója (28. l.).

Tehát Mária Teréziának nem a «Vitam et sanguinem» volt fontos, hanem a magyar közjogi törvények megtartása. Persze! Így most már értjük, miért mellőzte a nagy királyné

a magyar országgyűlések összehívását uralkodása végén, amikor már a magyarok segítségére nem volt szüksége; az ilyesmit. i. a közjogi törvények erejét lazítani szokta...

Megvetéssel beszél a németből vedlett magyarokról, akik sovénabbak a született magyaroknál. «Magyarok ilyen felségárulást soha a maguk néptörzsével szemben el nem követnének. Szégyelnék azt.» (128. l.) Ez a dícséret tulajdonképpen nem nekünk szól, hanem Polzer-Hoditz gróf úrnak önmagának, minthogy ő is magyar eredetű.

Csupa szeretetnek tulajdoníthatjuk tehát, ha ő bebizonyítja, hogy Magyarországon nem lehetett tovább fönntartani a magyarok uralmát. «Az osztrák államférfiak óvakodtak a vezető magyar politikusokkal való szembeszállástól, mert nem ismerték Magyarország viszonyait. Magyarország alapos ismeretében észre kellett volna venniök, hogy a képzelt hatalom csak üres fitogtatás.» (106—107. l.) Magyarország gyöngesége kiderült, mihelyt magára maradt a világháború után (132. l.).

Hiszen, mi, elfogult magyarok, mondhatjuk, hogy a gyöngeség kiderülése elég sokáig késett: négy és féleszten-deig állotta Magyarország szövetségeseivel együtt a legrette-netesebb harcot, amelyet az emberiség egyáltalán átélt; mondhatjuk, hogy haldokló oroszlán módjára, még a kommunizmus békóiban is nehéz csapásokat bírt ellenfeleire mérni, de az elfogulatlan Polzer-Hoditznak el kell hinnünk: gyöngé volt a magyarság a 20 milliós magyar birodalom vezetésére. Ha ezt világosan átgondoljuk, akkor alaposan meg kell botránkoznunk azon, amit Polzer-Hoditz könyvének 87—88. lapján jelent. Károly király 1915-ben úgy látta, hogy Ferenc Ferdinánd terve nem hajtható végre teljességében, és ekkor akadt bizalmas emberei közt egy, — az előbb mondottak után nem tudom, minek nevezhetném: bolond-e, vagy lelkiismeretlen, magyar bérenc-e, vagy a király szeszélyeivel forgó szélkakas — aki azt ajánlotta Károlynak, hogy az 50 milliós monarchia vezető népévé tegye a magyart!

«Rámutattam, — mondja ez a bizalmi egyén — hogy a magyar probléma kezelése több irányban kezdettől fogva hibás volt és ezeknek a hibáknak ellensúlyozása sohasem történhetik olyan rendszabályokkal, amelyek a magyarok

törekvéseivel homlokegyenest ellenkeznek. De lehetségesnek tartom, hogy a magyarok nemzetiségi autonómiákat adjanak, ha Magyarországnak adják a hegemoniát a monarchiában, ha tehát a nagyoszlák birodalmi gondolat helyébe a nagymagyar birodalmi gondolatot teszik.» Az illető bizalmi egyén rövid idő multán az uralkodónak emlékiratot adott át, amelyet már régebben fogalmazott és amelyben szintén azt ajánlotta, hogy a birodalom súlypontját Budapestre helyezték át.

Az olvasó azonban hiába várja Polzer-Hoditznak megránczolását e fölött a terv fölött, mert ennek a tervnek készítője: Arthur Graf Polzer-Hoditz, vagyis a fentírt című könyvnek szerzője. Ugyanaz a személy, aki a monarchia megmentését csakis Ferenc Ferdinánd tervétől várta!

Polzer-Hoditz egyik nap követelte a duálizmusban a magyarságnak biztosított jogok elkobzását, mert a magyar nép száma ezt meg nem érdemli, másik nap javasolta, hogy ugyanez a magyar nemzet nem színleges paritást, hanem előjogot nyerjen a szomszédos világhatalom nemzetének rokonságára támaszkodó és a magyarságnál a monarchia keretén belül is számosabb németiség fölött!

Ilyen könnyed gondolkozású egyén lehetett hosszú időn át bizalmas tanácsadója egy ötvenmilliós birodalom uralkodójának a legsúlyosabb háború kellős közepén.

Egyrészt szomorú ilyen emlékek följújtása, másrészt valami határtalan optimizmust ébreszt: ha ilyen vezetők keze alatt nem pusztult ki maradék nélkül a magyarság, akkor örökéletre van hivatva

*

Nem csodálkozhatunk azon, ha az összmonarchia megrogzött híve haragtól eltelve ír a magyarokról, még kevésbé csodálkozhatunk, ha tudjuk, hogy a gyűlöletet fokozta egyes magyarokkal való személyes érintkezése. Pedig ilyen gyanúra ad okot Polzer-Hoditz, mikor Tiszáról beszél. Egész művében legdrámaibb rész Tiszánál tett látogatásának leírása.

Február 20-án (1917) a kabinetirodának egy magyar tisztviselőjével Budapestre utaztam, hogy ott is bemutakozzam a kormány fejének. Gróf Tiszát nem ismertem személyesen. Feszült kíváncsisággal vártam, milyen benyomást

fog tenni rám ez a férfiú, akinek politikáját különös tanulmány tárgyává tettem. Február 21-én d. e. jelentettem magamat nála egyik elnöki tisztviselője által. Néhány perc múlva beléptem ennek a Magyarországon hatalmas embernek dolgozószobájába. Gróf Tisza felállott íróasztala mellől, néhány lépést tett felém és szó nélkül nyújtott kezét. Szemben ültünk egymással egy könyvekkel és iratokkal tele asztal mellett. Miután néhány szóval közöltem látogatásom célját, hosszabb szünet következett. Gróf Tisza hallgatott és sötét szemüvegéből szótlanul nézett rám. Rajta volt a beszéd sora. Azt gondoltam, hogy előbb bizonyára le kell küzdenie bosszúságát, ami biztosan eltöltötte őt arra a gondolatra, hogy megint egy osztrák hivatalnok jutott a kabinetiroda élére. Eredménytelenül próbáltam szemét meglátni a sötét üvegen át. Ekkor néhány köszönő szót sajtolt ki látogatásomért. Azt válaszoltam, hogy már febr. 6-án átvettem hivatalomat, de nem lehetett korábbra tennem első látogatásomat. És megint hallgatott Tisza. Szavainak hangjából visszafojtott ellenségeskedés érzett. Kezdtém érteni gondolatát. Kineveztetésem meglepetésszerűen érte őt. Neki megvoltak a tervei erre az állásra, melynek jelentőségét nem becsülte le, ahhoz igen okos volt. Gróf Klebelsberg volt a jelöltje erre az állásra. Arról is jól értesülhetett, hogy én közelebb állok a császárhoz, mint azelőtt bármelyik kabinetirodai főnök. Ez kényelmetlenné válhatott. Ennek ellensúlyozásául ki kellett mutatnia saját állásának hatalmát. És hallgatott. Nekem nem volt okom a beszédre. Néma, mindkettőnkben tudatos harc volt ebben a kölcsönös hallgatásban, míg végre ő törte meg a csendet. És most gyors egymásutánban következett ez a párbeszéd: Tisza: «Én még nem beszéltem meg ő felségével a kabinetiroda magyar osztályfőnökének kinevezési ügyét. Ez nagyon fontos kérdés.» Már ez az első mondat vágás volt. Értésemre akarta adni ez által, hogy ott ő fog döntően szólni. Azonnal visszavágtam: «Természetesen gondddal kell kezelni ezt a személyi ügyet. De olyan különösen fontosnak mégsem tartom, mert végül is politikailag egészen indifferens hely betöltéséről van szó ő felsége irodájában. Különben ő felsége kegyes volt velem ezt a kérdést behatóan megbeszélni mind-

járt első jelentéstételelem alkalmával és megbízott engem, hogy erre vonatkozóan előterjesztést tegyek. Nagyon hálás volnék Kegyelmességednek, ha ebben támogatni szíves volna.»

Tiszának aggodalmai voltak a kabinetiroda magyar osztályfőnökének, báró Nagynak személye ellen.¹ Említette, hogy ennek testvére egy cseh ezredben szolgál. Polzer-Hoditz kijavítja Tiszát : br. Nagy testvére a közös hadseregben szolgál. Tisza szerint br. Nagy nem tud jól magyarul, nem ismeri a magyar viszonyokat ; Polzer annál fontosabbnak tartja a magyar nyelv ismeretét, mert egy idő óta nem fordítják németre a törvényeket, de br. Nagy az ő értesülése szerint jól tud magyarul. Tisza megint hallgat, aztán így szól : «Amint mondtam, ezt a dolgot még jól meg kell gondolnom.» Ez már mégis sok volt nekem. A császár mellett volt bizalmi állásról szó és nem a magyar miniszterelnök mellett. A magyar miniszterelnöktől függő hivatalnok ezen a helyen káros lett volna (wäre von übel gewesen). Kérdeztem enmagamtól, vajjon azt képzele-e gróf Tisza, hogy ő régens, aki minden ügyben határozni hivatott? Főállottam és válaszoltam : «Bizony nagyon hálás leszek Kegyelmességednek, ha a napokban nekem erre a helyre alkalmas személyt nevez meg, de azt hiszem, már ma mondhatom, hogy minden valószínűség szerint br. Nagyot fogom javaslatba hozni. Már régideje szolgál a kabinetirodában, ismeri az ügymenetet és úgy hiszem, ő felsége kellő mértékben bízik benne, elvégre is elsősorban ez a fontos.»

Lassan kelt föl most gróf Tisza is. Szó nélkül adott kezet és én magamat ajánlottam. Többé nem beszéltem vele. Sohasem bocsátotta meg nekem, hogy szembeszállani merészelttem vele.

*

Az lehet, hogy Tisza nem bocsátott meg Polzer-Hoditznak, de az bizonyos, hogy Polzer-Hoditz sem bocsátott meg Tiszának.

¹ Értesülesem szerint br. töbor-éthei Nagy Géza derék tisztviselő volt. Tiszának aggodalomra adhatott okot az, amit a katonai irodánál tapasztalt. Onnan egy alkalommal elismerő levélben írták egy úrnak, hogy az ő neje «életveszélyesen fertőzött» — a helyett, hogy járványos betegségebe esett. Tisza lev. III. köt. 96. l.

Kimeríthetetlen a magyar nemzet bűneinek bányája Polzer-Hoditz könyvében, ezeknek a bűnöknek kvintesszeneciája található Tiszában.

Tisza volt szerinte Ferenc Ferdinánd meggyilkoltatásának oka, sőt lehet, hogy értelmi szerzője. Elismeri Polzer-Hoditz, hogy a szerb kormánykörök tudtával és beleegyezésével történt a gyilkosság. «de nyílt kérdés még, kinek befolyására vihető vissza, hogy a sok és beható figyelmeztetés nem talált meghallgatásra, ... hogy az utazás megtörtént, ... hogy a legprimitívebb biztonsági rendszabályokat sem tették meg a főherceg életének biztosítására. Ennek a kérdésnek megvizsgálásánál első pillanatra föltűnik, hogy mérvadó hivatalos helyeken mind olyan emberek ültek, akik Ferenc Ferdinánddal szemben gyűlöletet éreztek. A magyar kormány élén gróf Tisza István, a közös pénzügyminisztériumban lovag Bilinski, mellette Thallóczy Lajos osztályfőnök, Ferenc Ferdinándnak egyik nyilvános ellensége, Szerajevóban Potiorek hadsegéde és faktotuma, Tisza protégéje, a rendőrigazgató Gerde, szintén magyar, végül Zágrábban br. Skerlec, Tisza satellese.»

Hogy Ferenc Ferdinánd védelmére mit tehetett a magyar miniszterelnök és mit a horvát bán, azt nem tudom. Bilinski közös pénzügyminiszter tehetett valamit, mint Bosznia kormányzója. Bilinski egy közösügves huncutságnak köszönhette tárcáját, amint azt ártatlan képpel maga Polzer-Hoditz is előadja : gróf Berchtold, mikor közös külügyminiszter lett, mint magyar ember vállalta ezt a pozíciót, magyar indigenátusára hivatkozva, pedig nem is tudott magyarul : és minthogy ő «magyar» volt, távoznia kellett a magyar Buriánnak a közös pénzügyminiszteri székből — így került oda Bilinski. Polzer-Hoditz szerint Bilinski kisebb bűnös, mert ő nem ismerte az állapotokat, ellenben ludas Thallóczy, mert ő jól ismerte a délszláv viszonyokat. Polzer-Hoditz soraiból arra lehet következtetni, hogy Thallóczy, egyrészt magyar volta miatt, másrészt azért, mert Ferenc Ferdinánd őt el akarta mozdíttatni állásából, semmit sem gondolt a trónörökös életbiztonságával. Szerajevóban «a mohamedán polgármester és a magyar rendőrfőnök a trónörököst és fele-

ségét az ismételten kiadott utasítások ellenére a Ferenc József-út embertömegébe és ezzel egyenesen a gyilkos csöve elé vezették» (245. l.).

Idézi herceg Windischgrätz Lajos emlékiratából, hogy a Tisza-pártban leplezetlen örömmel fogadták Ferenc Ferdinánd halálhírét, és idézi azt a választ, amit Tisza adott a bosnyák tartománygyűlés szerb nemzetiségi pártja küldöttségének: «A jó Isten így akarta és a jó Istennek mindenért hálát kell adnunk.» (80. l.) Nem idézi I. Ferenc Józsefet, aki Margutti szerint a gyilkosság hírére — első megdöbbenéséből felocsudva így nyilatkozott: «Nem lehet Isten ellen büntetlenül fellázadni. Felsőbb akarat állította helyre azt a rendet, amelyet én, fájdalom, fenntartani nem bírtam.»

Miután a gyilkosság előkészítésének gyanujába jól be van mártva Tisza és pártja, amelyben senki sem volt nagybátyja a meggyilkoltnak, lehet új vádakot kovácsolni ellene.

Egyik főbűne Tiszának, hogy közveszélyes örültségnek tartotta az összbiriodalmi eszmét (33. l.). Hát ez valóban szörnyű bűn egy olyan ember szemében, aki azt hitte, hogy a dinasztia akaratára elég az összbiriodalom fenntartására és a császári akaratnyilvánítás előtt a boldogságtól térdre esnek a néptörzsek.

Másik főbűne Tiszának, hogy «nagy elnézője» (grosser Dulder) volt a panama-gazdálkodásnak, bár egyénileg maga tisztakezű volt (52. l.). Polzer persze nem köteles tudni, hogy Tisza a képviselőházban nyilvánosan felolvasta azoknak a képviselőknek nevét, akik «érdeklődtek» az egyes minisztériumokban szállítások és hasonló ügyekben.

Károly király egy odavetett megjegyzésére hivatkozva állítja, hogy Tisza megakadályozta 1915-ben a pozsonyi állami fegyvergyár építését, ezzel az építkezésbe addig beleölt milliókat semmivé tette és a magyarországi iparnak, valamint a hadseregfőlszerelésnek életbevágó ügyét hátráltatta (88—89. l.). Tökéletesen jogos volna a vád, ha — igaz volna. De Tisza levelezéséből kiderül, mennyire sürgette ő a fegyvergyártás tempójának gyorsítását, az is kiderül, hogy 1916 elején kifogásokat emelt az ellen, hogy a Pozsony melletti Köpcénybe tervezett gyártelepet Wörthbe teszik, Sankt-Pölten

mellé, és kifogásolta, hogy ajánlattételre csak osztrák cégeket hívtak meg, kifogásolta, hogy minisztertanácsok határozatai ellenére is csináltak új létesítményeket és mind Ausztriában. (Levelezése, V. kötet, 1916 febr. 19. és 1916 okt. 29-i levelek.)

*

Könyvének a csehekről igen nagy szeretettel emlékező részében fájdalommal mondja el, hogy a katonai ügyészségek és hadbíróóságok teljesen alaptalan, vagy legalább is alig bizonyítható vádakra támaszkodva üldözték a cseheket (145., 156—157. l. stb.). Másrészt megbotránkozással és igen részletesen adja elő, hogy Tisza nem üldöztette a magyarországi szerb képviselőket, akikre nézve kompromittáló iratokat találtak Szurmin tanár házában. Ő maga is elismeri, hogy ezek az iratok minden valószínűség szerint hamisítványok voltak, mégis szükségesnek tartotta volna, hogy Tisza a képviselőházban részletesen tisztázza az ügyet, annál inkább, «mert az interpellációban elhangzott gyanúsításokat összhangba lehetett volna hozni a vezető magyar politikusok magatartásával». És hallatlanul megbotránkozik azon, hogy a szerbek tekintélyes része a magyar kormány mögött állott. Hogyne volna megbotránkozva ezen, mikor ez a páratlanul szembeszökő tény bizonyítéka annak, hogy a magyar képviselőházban mégsem voltak teljesen képviselet nélkül a nemzetiségek, és bizonyítéka annak, hogy a magyar állameszme nemcsak az osztrák államférfiaknak imponált, hanem imponált az itt élt nemzetiségeknek is.

Súlyos hibája Tiszának, hogy kihasználta Károly tapasztalatlanságát és Ferenc József halála után nyomban véghezvitte a koronázást (228. l.). Meglepetés? Ugyan! A koronázás Ferenc József halála után két hónappal történt.

Hát Ferenc József halála napján nem volt meglepetve Károly? Akkor milyen jól tudta szerepét! Vagy Polzer-Hoditz nem emlékszik arra, hogy alig fogták le az agg uralkodó szemeit, az egész Habsburg-család összegyűlt és az egész család jelenlétében egymásután háromszor lépett elő Burián miniszter, megkérdezte Károlytól: Van-e tudomása arról, hogy Ferenc József meghalt? Van-e tudomása arról,

hogy Ferenc József után ő van hivatva átvenni az uralmat? Hajlandó-e az uralom átvételére?

Károly király meglepő készültséggel, azonnal tudott válaszolni mind a három kérdésre.

Egy óra is alig telt el Ferenc József halála óta!

Ha Károly nem tanulta volna ifjabb éveiben a magyar közjogot, a Ferenc József halálát követő két hónap alatt tisztába jöhetett azzal, mit jelent a koronázás.

Végtelen bánatot sajtol ki Polzer-Hoditz nagyosztrák szívéből az, hogy a koronázás után Károly királyt kötötte esküje. Ez volt aztán az oka mindennek. Azt persze elfelejti, hogy ő maga könyvének elején beszélt Károly, akkor még csak főherceg lelkiismeretének komolyságáról, és elmesélte, hogy Károly az aranygyapjas rend elnyerésekor elolvasta a statutumokat, mert az esküszerű aláírást addig nem akarta megadni, amíg kötelezettségeivel tisztába nem jön. «Károly főherceg megjegyezte, hogy a statutumokban több pont teljesen elavult és a legjobb akarattal sem teljesíthető», aztán — aláírta. Igaz, hogy ezt Polzer-Hoditz nem említi, de előadásából meg lehet érteni, hogy ez is megtörtént. Az is igaz, hogy az aranygyapjas rend kisebb dolog, mint az uralkodás átvétele, de az is hihető, hogy ezzel a jókedvű IV. Henrik is tisztában volt, mikor azt mondta, hogy Párizs megér egy misét.

*

Tiszáról tudjuk, sőt ma világszerte tudomásul vették, hogy hosszú ideig ellenezte a háborút.

Polzer elég lovagias elismerni, hogy ő maga háborúspárti volt, de a legnagyobb igyekezettel szedi le Tiszáról a békeszeretet nimbuszát. Ah, Tisza csak azt nem akarta, hogy újabb területet csatoljanak a nemzetiségekkel úgyis szaturált Magyarországhoz, ellenállása rövid ideig tartott (251. l.), később éppen Tisza élesítette a Szerbiának küldött jegyzéket, és egyenesen az ő állásfoglalásának tulajdonítható, hogy Ferenc József aláírta a hadüzenetet! (254. l.) Ebben humoros az, hogy ugyancsak Polzer szerint Ferenc József nem tartotta sokra Tiszát (117. l.), és humoros az is, hogy később annexiósvágyakkal vádolja Tiszát.

Tisza tudvalevőleg már 1914 júliusában hangoztatta azt az álláspontját, hogy a monarchia területi gyarapodást nem kíván. Polzer is említi, hogy Magyarország esetleges területgyarapodását 1914-ben Tisza károsnak tartotta. Román terület annexiója esetén is bizonyára az ellenzés álláspontján volt, de ha már azt megakadályozni nem bírta, akkor elképzelhető, hogy közigazgatási célszerűségből követte a területet Magyarország részére. Milyen szép is lett volna, hogy Bécsből kormányozzák a Magyarországot fojtogató gyűrűként körülvevő osztrák félkörhöz csatolt újabb darabot az Aldunánál!

*

Meglepő, amit Polzer a Habsburg-dinasztia «nemzetfölötti», illetőleg «anationális» politikájáról beszél (10., 25., 30., 287. stb. ll.).

Egy pillantás a monarchia állapotára mindenkit meggyőzhetett arról, hogy ez az «übernacional» álláspont, kezdve a hadseregen és minden közös intézményen, végezve az udvari gyűjteményeken és színházakon — német volt. Polzer és nagyosztrák kollégái ezt hangoztatni akkor nem merték, mert az auguroktól könnyen meg lehetett volna kérdezni, miért nem leszek hát teljesen németekké? Bizonyítgatja, hogy Ausztria milyen bámulatosan előzékeny volt a nemzetiségekkel szemben, és elhallgatja, hogy a sokat gáncsolt Magyarország teljes autonómiát, a honvédségnél is horvát szolgálati nyelvet ismert el jogosultnak Horvátországban, amelynek közjogi és néprajzi viszonyai élénken emlékeztetnek Csehország vagy Galícia viszonyaira. Szerinte az elzásziak és a lengyelek elégedettek lettek volna az «übernacional» államban, — azt a csekély akadályt, hogy a csehek viszont nagyon is elégületlenek voltak benne, bravúrosan ugorja át azzal a kijelentéssel, hogy ennek az elégületlenségnek a magyar példa volt az oka!

Élvezettel olvassa a magyarok fejére a magyar nemzeti-ségi politika bűneit; szerinte ezek okozták a román hadüzenetet. Minthogy ő csak politikai kérdésekkel foglalkozik, nem vehetjük rossz néven tőle, hogy nem vesz tudomást a

háború eseményeiről, így nem tud arról sem, hogy 1916 nyarán történt a lucki áttörés, amely a keleti arcvonal gyöngeségét bizonyította és hihetővé tette, hogy a román hadsereg beavatkozása eldönti a háborút a mi rovásunkra.

A «magyarocentrikus» gondolkozásnak tulajdonítja a Polzer-Hoditztól egyébként lényegesen különböző, magas intelligenciájú Czernin Ottokár is a monarchia és Magyarország pusztulását.¹ Ha azonban a magyarocentrikus gondolat által okozott károkat összehasonlítom azokkal, amelyeket nem ez a gondolkozás okozott, az eredmény bizonyos mértékig eltérővé lesz. A «magyarocentrikus» politika ellenségei a világháborúban a románok és szerbek voltak. Az olaszok nem magyar területre vágytak, hanem elsősorban a Trentinóra, aztán Dalmáciára. Vajjon ki hiszi el azt, hogy ezeknek a tartományoknak népe a magyaroktól tanulta el azt az elégtelenséget az osztrák uralommal szemben, amelyet még Manzoni és Silvio Pellico korából örökölt! Vajjon mi köze volt a magyar kormányzatnak ahhoz, hogy Sonnino Olaszországhoz akarta csatolni ezeket? Az oroszok szintén nem magyar területre vágytak, nekem magamnak is volt alkalmam olvasni azt a röpcédulájukat, amelyet az osztrák-magyar lövészárkokba juttattak, s amelyben biztattak minket, magyarokat: «a ti szép házitokat» nem akarja elfoglalni a cár, volt itt az ő serege már 1849-ben, akkor sem tartott meg belőle semmit. Czernin beszél egy orosz béketapogatózásról, amely értésére adta az osztrák-magyar külügyminisztériumnak, hogy a cár nem vágyik cseh és magyar területre (tehát Galiciára vágyik!); ez világosan mutatja, hogy az orosz birodalmat szintén nem a «magyarocentrikus» politika sodorta ellenségeink táborába, amint világosan bizonyítja ezt az is, hogy alig néhány évvel a háború előtt Szerbiát kompenzációul ajánlotta a monarchiának Oroszország. A «magyarocentrikus» politikának ellenségei összesen 10 milliónyi lakosságú területről támadtak reánk, a többiek kerek 200 milliónyi lakosságból sorozott hadseregeket zúdítottak ellenünk. Olyan szembetűnő, lapidáris és

¹ *Im Weltkrieg*, 187—188. 1.

elvitathatatlan tény ez, amellyel szemben nem állhat meg az a vád, hogy a monarchia bukását a magyarok szükkeblősége idézte elő.

Polzer-Hoditz magyar tekintélyekre is hivatkozik. Így hozza elő Széchenyinek Kossuth elleni híres fölkiáltását: «Izgasson föl minden nemzetiséget» stb. Természetesen nem is tud ama másik fölkiáltásról, amely pedig szintén Kossuth ellen szól, de amely bámulatosan illik Polzer-Hoditzra és fájdalom, illik bizony Károly királyra is, hogy t. i. országok kormányzásához nem jó szívre, hanem jó taktikára van szükség. Polzer-Hoditz nagyszerű szívű ember: lelkesedik a dinasztiaért, elismeri a csehek, lengyelek, szerbek, románok igazát, néha még a magyarokért is elérzékenyül, kívánta a békét is, különösen mikor látta, hogy rossz vége lehet a dolognak, de oktalan kapkodása elárulja azt, hogy arról sem volt fogalma, hogy saját maga mit gondol és mit akar.

*

• Meglátszik emlékiratából is, hogy nincs tisztában saját gondolataival és szándékával. Ő állítólag IV. Károlyról akar írni, de sokszor teljesen megfélelkezik erről, elragadja a szenvedély és a tárgyhoz alig tartozó kitéréseket tesz, csakhogy üthessen a magyarokon. Így kerülnek Károly császár életrajzába a következő kirohanások, amelyek a volt kabinetirodai főnöknek elfogultságán kívül többször megható tájékoztatlanságára vetnek szomorú világot.

A háború éveiben Tisza készítettett egy röpiratot, amelynek szerzője elég könnyelmű volt azt írni, hogy a magyarság ezer éven át vérzett nyugatért. Szegény szerző (Cserny Károly) ugyancsak megjárta Polzer úrral. Mit? a magyarok védelmezték a nyugatot? Hát 896-tól kezdve annyi kaland, azután a török világ idején a felkelések és így tovább! Igazán hálásak lehetünk neki, amiért, mint verés után a kis gyermek arcát, úgy simogatja meg a mienket: ő nem akarja a multak vétkeit erkölcsprédikációkban fejünkhöz vágni. «De nem illik történelmet hamisítani és éppen ellenkezőjét állítani annak, ami tényleg volt, és ezt csak azért, mert ilyen hamis előadás talál a mindenkori politikai krájlérájba».

Sajátságos konfúzió áldozata Polzer-Hoditz akkor, mikor magyar tankönyvek szerencsétlenül választott szavait idézve azt bizonyítja, hogy a magyarok nagyobb ellenségei voltak a németeknek, mint a törököknek. A török világ idején a magyarok állandóan kérték a német birodalom segélyét és közben többször hadakoztak az osztrák dinasztia ellen. Ez az osztrák dinasztia volt az, amely közénk és a németek közé állott, és hiába beszél Polzer-Hoditz a magyarok németgyűlöletéről, ő maga is kénytelen idézni, hogy a magyarok Klapka légiója idején is a németekhez húztak az osztrákok ellenében.

Szemünkre hányja ismételten, hogy Magyarországon a nemzetiségek számaránya 45 %-on fölül volt. Azt persze felejtí, hogy ami sérelem volt a magyarságra nézve, az a megbízható magyar állampolgárságot még erősítette a hazai németiségben és a németiség hazafias magatartása következtében a 45 %-nyi nemzetiségből 10 %-ot le lehetett ütni; azt sem tudja, hogy a ruthének sehol olyan jól nem érezhették magukat, mint Magyarországon, azt sem tudja, hogy a statisztika kimutatja a magyarság anyagi és szellemi fölényét. és azt sem tudja, hogy mindezek fölött a statisztikai adatok fölött egy megbecsülhetetlen erkölcsi erő állott, az ezer éves magyar állam tekintélye.

Szemére veti Magyarországnak, hogy az igazságtalan adórendszer és a szegény nép elnyomása miatt innen még magyarok is tízezerszámra vándoroltak ki. Ugyan kötelessé tudni azt egy kiszolgált kabinetirodai főnök, hogy a kivándorlás egyetemes európai tünet, hogy ennek hulláma Angliából kiindulva az 1840-es években érte el a német birodalom határát, méltósággal haladt kelet felé és az 1890-es években teljesen elsimulva a német földön, annál nagyobb erővel lépett fel Ausztria és Magyarország, majd Lengyelország területén, később még tovább haladva kelet felé, éppen a háború éveiben kezdett súlyossá válni pl. Románia területén. És sehol sem tett különbséget a hullám uralkodó faj és nemzetiségek között.

Szemére veti Magyarországnak, hogy itten nem volt haladás gazdasági téren, a termés hektáronként kevesebb,

mint a német birodalom területén, ahol a háború előtti három évtized alatt az átlagtermés megkétszereződött, az állatállomány is gyarapodott, míg nálunk ez is stagnált. Kötelessé tudni egy kiszolgált kabinetirodai főnök azt, hogy az emelkedésnek gátlója a német birodalomnál szárazabb és ingadozóbb éghajlatunk, de azért emelkedés mégis mutatkozik, mert Magyarország szemtermése kataszteri holdanként :

1871—1885 átlagában	4·7 q
1886—1900	« 6·7 «
1901—1915	« 6·9 «

Az emelkedés lassúságát bizonyos mértékig az is magyarázza, hogy nagyon értékes területeket foglaltak el más, jövedelmezőbb termények részére. Így állandó emelkedést mutat évtizedek óta a tavaszi árpa, a szemes tengeri, burgonya, cukorrépa, lucerna, lóhere és egyéb takarmánynövények vetésterülete. Mindezek a mezőgazdaság belterjességének haladásáról tesznek tanúságot, de ugyanezt bizonyítja ezeknek a terményeknek évi átlagos hozama.

Nemcsak maradisággal vádolja Polzer-Hoditz a magyar agráriusokat, hanem a balkáni állatbehozatal korlátozása miatt is, ami a balkáni államokban gyűlöletet idézett elő a monarchiával szemben.

Ezt a vádat mások is hangoztatták, de mindenkitől megkérdezhetjük, miért nem vádolják a németországi agráriusokat, akik 1906-ban hasonló korlátozásokat állítottak a magyar állatkivitel elé? Vagy, ami még helyesebb volna, miért nem veszik tudomásul, hogy Magyarország szarvasmarhakivitele gyönyörűen fejlődött 1890-ig, akkor a marhavész fellépte miatt kivitelünk hirtelenül lehanyatlott. Miért nem veszik figyelembe azt a katasztrófális zuhanást, amelyet sertés kivitelünk az 1895-től fellépett sertésvész miatt szenvedett? Sertés kivitelünk volt

	db	érték ezer K
1892-ben.....	1.031,743	123,809
1894-ben.....	1.354,947	156,958
1895-ben.....	707,611	72,015
1897-ben.....	200,347	33,367

A különbség az 1894-i rekordév és 1897 közt egy millió darabnál több, értékben több mint 120 millió K, akkori összes kivitelünkéből több mint tíz százalék! Mennyivel csökkent ugyanekkor a belső fogyasztás, micsoda munkaalkalom-elmaradást jelentett ez a szállítmányozó iparban, csökkenést az adóbar, az államvasutak bevételeiben és áresést a takarmánynövények piacán, felbecsülhetetlen kárt a gazdasági élet hajszálcsovein keresztül a nemzeti vagyonosodás minden irányában! Milyen könnyű a szörnyű csapás előkelő elhallgatásával, fölényesen beszélni arról, hogy a magyar sertés-tenyésztés nem mutat emelkedést, milyen könnyű és milyen emberbaráti, milyen magas felvilágosultságról tanuskodik a magyar gazdák szűkkeblőségének megfeddése, amiért ezek a sertésvész «ürügye» alatt követelték az állategészségügy terén elmaradottabb országokból való behozatal korlátozását!

*

Könyvének 110. lapján azt állítja, hogy a közjogi ellentét a kiegyezés hívei és a teljes függetlenség hívei közt tulajdonképpen csak az országgyűlésben képviselt uralkodó osztályban volt meg, és «alig jelentett többet komédiánál, mely a valódi körülményekről, az ország és népeinek lényeges szükségleteiről a figyelmet elterelni akarta».

A 112. lapon így ír : «Lehet nagyon fájlalni, de meg lehet érteni, hogy a magyarok törekvései mindig arra irányultak, hogy Ausztriával szemben legmesszebbmenő önállóságot biztosítsanak, illetőleg szerezzenek vissza». Tessék ezt a megértő nyilatkozatot összhangba hozni az előbb idézett «komédiával».

Végtelenül fájlalja, hogy a nemzetiségi kérdés felhasználásával nem törték meg a magyarokat, akik «egy ötven milliós birodalomban szuggesztíóval uralkodtak!» (139. l.)

Hát azt ne is mondja senki, hogy Polzer úr nem eredeti ember. Az osztrák-magyar monarchiában a magyarok uralkodtak!

Mennyi bizonyítéka van annak! Évek és évtizedek elkeseredett küzdelmébe került, amíg a monarchia hadseregének nevébe azt a bizonyos «és» szócskát betoldani sikerült,

soha teljesen megvalósítani azt nem lehetett, hogy a hadsereg felszereléséhez és ellátásához szükséges anyagból a kvótának megfelelő részt vásároljanak be Magyarországon, soha elő nem fordult, hogy hadügyminiszter, kabinetirodai főnök magyar ember legyen. Mindez magyar befolyásnak tulajdonítható: a magyar király magyar királyi felségjogánál fogva rendelkezett így.

Más ellenmondásainak magyarázata vegyes sikerrel jár. Államférfiúi bölcsesége nyilatkozik meg azokban a szép szavakban, amelyekkel a magyaroknak újabban látszólag megrendült lojalitását dicséri.

Egyrészt cáfolja a szent koronáról szóló tant (114. l.), másrészt bizonyítja, hogy ez megvolt más országokban is. Tagadja, hogy Magyarország alkotmánya ezer éves volna, mivel 1848 előtt csak a nemesség vett részt a törvények alkotásában, a nem nemesek ki voltak zárva belőle. Ezt Verbőcziből helyesen idézi ugyan, de köztudomású, hogy a városok is résztvettek a törvényalkotásban, és az is köztudomású, amit Polzer, úgy látszik, nem is sejt, hogy alkotmány olyan országban is lehet, amelyben a jogegyenlőség nincs meg.

Nevetségesnek tartja, hogy a magyarok ódivatú állampolgári problémákkal foglalkoztak (119. l.). Vajjon a magyarok voltak ennek okai? Vajjon nem azok, akik azt hirdették Polzerrel együtt, hogy a közjogi követelések egyetlen társadalmi osztály komédiázó kedvéből származnak, és hogy azok lekerülnek a napirendről, ha a nép valódi érdekeit hozzák szőnyegre?

*

Leírja a háború kitörését. — mit nem ír ő le a Károly királyra vonatkozó saját tapasztalatain kívül, t. i. azon kívül, aminek egyedül volna érdekessége tőle, ha adatainak megbízhatatlansága szembeötlő nem volna. Szerinte a háború kitörésekor Giessl siette el a dolgot, pedig tudjuk, hogy a szerb válasz átnyújtása előtt órákkal már el volt rendelve a szerb haderő mozgósítása (v. ö. Barnes, Harry Elmer: *The genesis of the world war*, II. kiadás. 209. l.).

Leírja az olasz beavatkozás történetét. Ez a leírás azért

érdekes, mert újabb bizonyosága annak, mennyire tájékozatlan Polzer mindazon ügyekben, amelyekről ír. Mindent másodkézből tud. 1915 március végén Bécsből Teschenbe kellett kísérnie Károly trónörökösét. A pályaudvaron gróf Van der Straaten kérte őt, hogy nyíltan beszéljen a trónörökössel mindenről, különösen az olasz háborús veszedelemről (. . . bat mich, über alle Vorkommnisse, insbesondere über die italienische Kriegsgefahr recht offen mit dem Tronfolger zu sprechen). Mit gondol a jámbor olvasó, mit beszélt Polzer a trónörökössel? Saját leírása szerint azt, amit a trónörökös neki elmondott útközben!

Leírja a bűvárhajóharcot megelőzőtt tárgyalásokat, amelyek folyamán Károly király a bűvárhajóharc élesítése ellen foglalt állást, de ebben a részben nem talált elég erős támogatásra Czernin részéről (267—270. l.).

*

Az ő leírásában végeláthatatlanul hosszú azoknak sora, akik tönkretették a monarchiát. Körber elmulasztotta figyelmeztetni Károly királyt arra, hogy az osztrák törvények ellentmondanak a magyar törvényeknek, tehát addig a koronázási esküt letenni nem lehet, míg ezeket nem egyeztetik (176. l.). A magyar koronázás után többé nem Károly akaratára, hanem Tiszáé lett mérvadóvá és «hová vezetett ennek az embernek makacssága, azt megmutatta a vég» (179. l.). Károly király iránti részvét felébresztése céljából említi Polzer-Hoditz Ferenc Józsefnek azt a mondását, hogy politikai felelősséget tulajdonképpen csak uralkodók viselnek (387. l.). Ferenc Józseftől is elég különös a klasszikus mondanak ilyen megváltoztatása : *Quidquid delirant Achivi, plectuntur reges*, de neki ez megbocsátható. Ő megérte saját öccsének, feleségének, trónja várományosának meggyilkoltatását — politikai okokból, — Polzer-Hoditz azonban egyebet is látott. Le is írja Stürgkh Károly megöletését, tud Tisza haláláról és bizonyára ismer számos más, bár kevésbé «frappáns» esetet, amikor bizony nem az uralkodók viselték saját tetteikért a felelősséget.

*

A délszláv kérdés megoldatlanságát tartja a bukás végső okának. Arról nem nyilatkozik, hogy a délszláv kérdésnek bármilyen megoldása esetén hány hadosztálllyal erősödött volna a központi hatalmak hadereje, sem arról, hogy ennek következtében melyik hatalom tette volna le a fegyvert ellenünkben (225., 229. l. stb.).

Mindezekben a főbűnösök a magyarok, de rájár a rúd néha a birodalmi németekre is. Az összmonarchia főoszlopa az ausztriai némettség volt, amely a német egység megvalósulása óta kelleténél jobban vonzódott a birodalomhoz. Tehát ítélőszék elé Bismarckkal!

«Fején találta a szöveget a német szocialista Lensch», mikor megírta, hogy Bismarck idézte elő a világháborút a német védvám bevezetésével. Ezzel lehetővé tette a német nagytőke-rendszer kiképződését és előidézte az angol-német ellentétet (246—247. l.).

Kitűnő megoldás! Milyen idillikus is lett volna, ha Németország megmarad mezőgazdasági államnak, szénét, vasát hagyja élni még néhány évezredig és megél — hogy is mondta csak Polzer-Hoditz: tehetségből, szorgalomból, teremtőerőből!

Nagyon kikel Ludendorff ellen, amiért ez, mint általában a németek, lenézőleg nyilatkozott az osztrák-magyar seregéről. Mi meghajtottuk a fejünket, mikor a magyar nemesi felkelés sokat gúnyolt 1809-i háborúskodását emlegették, most ugyanezt a főlehajtást kell ismételnünk, mikor a világháborús osztrák-magyar harcokról beszélnek. Az osztrák-magyar hadsereg felszerelése messze elmaradt a németeké mögött. Nálunk sötétkék egyenruhában, 11 milliméteres Werndl-fegyverrel (a bakahumor «hónalj-ágyúknak» nevezte el ezeket), az 1870-es évekből visszamaradt ágyúkkal folytatták a harcot 1914 őszén a népfelkelők. A Kárpátokban az oroszok tömegesebb fegyverletétele 1915 első hónapjaiban kezdődött, mikor megjöttek a német segélyesapatok — az orosz foglyok azt mondták, hogy az «ausztrickitől» nem félnek, de a némettől igen, mert ezek ágyúval lőnek.

Az osztrák-magyar monarchia körülbelül annyi hadosztálllyal kezdte a háborút, ahány milliónyi lakossága volt,

a német birodalom minden millió után másfél hadosztályt állított ki és azok a hadosztályok nemcsak felszerelésben, hanem megbízhatóságban is elsőrangúak voltak kivétel nélkül, — nálunk pedig bizony akadt kivétel, amint azt Polzer is tudja. De a kedvezőtlen kivételnek a magyarok az okai, mert miattuk nem kaptak alkotmányt a csehek.

Polzernek jeles humorérzékét már ismerjük, ennek újabb példáját látjuk abban, ahogy ő elmagyarázza, hogy: «Az uralkodó tanácskozása nem hivatalos személyekkel — bármilyen kellemetlen is az a mindenkori kormánynak — hasznos mind a népérdek, mind az uralkodó szempontjából, sőt sok esetben nélkülözhetetlen; mert sem a kormányban, sem a parlamentben minden irány képviselve nem lehet és az uralkodónak informálva kell lennie minden oldalról, hogy a kormányállásponttól függetlenül tudjon dönteni».

Az uralkodónak informálva kell lennie mindenről, ezt szolgálják a naponta eléje terjesztett hírlap kivonatok. Hogyan képzei azt Polzer, hogy egy uralkodó rengeteg kormányzati elfoglaltsága közben boldogtól-boldogtalantól tanácsot kérjen, nehogy meghallgatatlan irányszat maradjon az országban?

És miért nyugtalanította őt kihallgatásai alkalmával a császárné jelenléte? «Kimondott kritikával szemben lehet védekezni, néma kritikával szemben védtelenek vagyunk» (297—299. l.), írja ő. A továbbiakban visszautasítja azt a vádat, mintha a császárné beavatkozott volna a közügyekbe. Minek ezt visszautasítani? A császárnénak talán kevesebb joga volt hozzá, mint Polzernek? És miért érezte Polzer kényelmetlenül magát a titkos kritikával szemben? Ő csak olyasmire gyanakodhatott, amit saját maga éppen elégszer művelt, mikor a felelős miniszterek munkáját kritizálta hátuk mögött, felelősség nélkül! Ezzel szemben érdekes, hogy mikor Károly szakemberek bevonásával ki akarta egészíteni a kabinetirodát, akkor éppen Polzer-Hoditz állott ezzel szembe és meg is akadályozta ennek a tervnek keresztülvitelét, mert ez a kabinetirodát felelőtlen ellenőrző hivatal színében tüntette volna föl (425—426). De hogyan is képzelte megvalósíthatónak a kormányzatban any-

nyira szükséges következetességet, határozottságot, ha az uralkodó eklektikus filozófiának tekinti a kormányzást?

Meggyőződés és hivatali tapasztalat híján szenvedő ember gondolkozhatik csak így. — Meggyőződés és hivatali tapasztalat híján szenvedett Polzer. Beszélhet ő akármenynyit saját hivatalos működéséről, ha pusztán kedélyes esztétikai szempontot tart szem előtt, mikor arról ír, hogy Károly király nem követte Ferenc Józsefnek évtizedek alatt kialakított munkarendjét.

Ferenc Józsefnek óriási technikája volt az államügyek intézésében, mégis szigorú rendet tartatott, Károly a legfontosabb ügyek tárgyalása után is foglalkozott kisebb ügyekkel és megfordítva is. Így történhetett meg, hogy Czerninek egy beszédét, amely kiindulópontjává lett a Sixtus-ügynek, Polzer tanúsága szerint (377. l. jegyzet) a késő esti órákban nézte át és «nem volt ideje ennek a nagy politikai jelentőségű beszédnek hatását átgondolni».

Ezért bármilyen bájos és vonzó esztétikai szempontból Károly király kihallgatásainak képe a nagy platánok árnyékában, játszó gyermekek körében, feltétlenül nem lehetünk elragadtatva tőle.

*

Így leplezi le saját előadása gróf Polzer-Hoditzot. Ha IV. Károlyról szól, akkor a szeretet elvakítja. — a történet és az élet köréből vett adatai hamisak és ami nála legfontosabb volna, az megbízhatatlan, mert a közvetlenül Károly császár ajkairól hallottakat sokszor nem értette meg, de mindig szentírásnak fogadta el, kritika nélkül.

Adminisztratív működése felől az ő visszaemlékezései alapján merész dolog volna ítéletet mondani, de ha elfogadjuk a régi tételt, amely szerint munkakerülő tisztviselők szokása örökösen új ideákkal állni elő, akkor azt kell gondolnunk, hogy a gróf úr igen jeles egy tisztviselő lehetett.

Saját bevallása szerint mindig tele volt tervekkel. Tervkovácsi minőségének tág tér nyílt Tisza bukásakor. Egyik emlékirata szerint az általános választói jog azonnal megnyer, a korona föltétlen hívévé tesz 10 milliót a magyar-

országi népből. A föld-, adó- és közigazgatási reform kihirdetése megnyeri a szegénységet a magyarok közül, a 430 választókerületből így (nemzetiségek és parasztok révén) biztos 300, a kálvinisták kivételével mindenki engedelmeskedni fog, ezek fölött azonban Tisza rendelkezik, hiszen Tisza fizette ki «kormánypénzekből» néhány negyvennyolcas képviselő választási költségeit. Polzer szerint — «ez ismert dolog». Erre az állításra Polzernek nagy szüksége van, mert csak így tartható fenn pl. az, hogy Tiszának követői voltak az összes kálvinisták (417. l.). Tudvalevőleg a kimondottan kálvinista vidékek (Hajdu megye, Bihar, Szabolcs részei és a határos kálvinista vidékek) csaknem kivétel nélkül negyvennyolcas képviselőket küldtek a parlamentbe.

Voltak további tervei is. Fogadjon ő felsége kihallgatáson nemzetiségi politikusokat is, ez már magában is lehűtőleg fog hatni a magyarokra. Nevezzen ki olyan minisztériumot, melynek tagjai közt minden nemzetiségnek egy tárcanélküli minisztere legyen. Ennek a minisztériumnak főadata lesz erős, a kormányhoz és ő felségéhez ragaszkodó nemzetiségi pártot biztosítani, a közjogi irányzatot «testvéresülések», ünnepek és népgyűlések (Verbrüderungen, Feste, Volksversammlungen) útján gyöngíteni a magyar parasztság körében.

Kedvenc ideája valami alkotmánykigondoló hivatal. 1917 július 4-én Urban volt képviselővel folytatott megbeszélés után megint «promemoriát» terjesztett szegény Károly elé. 15—20 tagú bizottság, miniszteri rangban a tagjai, de meg nem terhelve miniszteri felelősséggel, szentelné magát Ausztria újjáalakításának. Károlynak tetszett a gondolat és utasította Polzert, hogy promemoriáját adja át a miniszterelnöknek. Ennek a tervnek megvalósítását a német pártok akadályozták meg (450—452).

A legvilágosabban írja le Polzer, hogy ő a király mellett magyar kérdésekben a kormány és a többség ellen küzdött a leghevesebb kitartással (419). Ki csodálkozhatik ezek után a fiatal uralkodó kapkodása fölött? Nagy önérzettel mondja el, hogy ő egyedül képviselte a király mellett saját fölfogását, mert a király környezetében levő magyar uraknak «vagy egyáltalán nem volt ítéletük politikai kérdésekben.

vagy a hivatalos magyar politika egyoldalú álláspontját foglalták el). Nagyon fáj neki, hogy ezekre hallgatott Károly, tehát udvariasan dicsérve a császári és királyi pár szellemi képességeit, menteteti őket, amiért nekik Magyarország imponált. Hja, a koronázás szép dolog volt, környezetükben kiváló magyar emberek éltek.

Csak egyet nem említ Polzer úr itten, a hadsereg Magyarországból sorozott részének viselkedését. Ebben a hadsereg-részben nem voltak átpártolók, ebből a hadseregrészből újjá lehetett szervezni a hírhedt 28. (prágai) gyalogezredet, ebből az embertartalékból lehetett pótolni azt, amit Galicia elfoglalása miatt Ausztria szolgáltatni nem tudott.

Ha olyan okos ember volt Károly király, és olyan okos asszony volt Zita királyné, amint azt Polzer úr írja, akkor nem vonom kétségbe, hogy nagyon szépnek találták a koronázást, és nem vonom kétségbe, hogy méltányolták a magyar államférfiak emberi kiválóságait, — de merem állítani, hogy a Magyarországból kiegészített hadseregrész viselkedése imponált nekik és nem a pompás szertartás, sem pedig a tiszteletreméltó környezet. Micsoda benyomást tehetett a harctereket sűrűn járó trónörökösre az, mikor láthatta, hogy közvetlenül a román hadüzenet előtt a romániai határ védelmére ki lehetett küldeni a Krassó-Szörényből sorozott tiszta román 43-as gyalogezredet!

1917 április 12-én promemoriát nyújt át a királynak. Kifejti ebben, hogy a magyarországi nemzetiségek már kezdtek Bécs ellen fordulni, mert onnan segítséget nem remélhettek a magyarok ellen, csak Ferenc Ferdinánd föllépte, adott újra reményt nekik. Bizonyítékul beírhatta volna promemoriájába, hogy a remény olyannyira föllángolt bennük Ferenc Ferdinánddal szemben, hogy éppen szerb diákok gyilkolták meg őt (409.).

Csodálatosan világos programot adott IV. Károlynak Polzer 1917 júliusában: «Ha Felséged senkit sem talál, aki politikájában támogassa, akkor csak egy kivezető út marad. Vegye körül magát biztos gárdával, erélyes és becsületes férfiakkal és léptessen életbe katonai diktatúrát. Szabjon Németországnak utolsó határidőt, melyen túl a háborút

folytatni nem hajlandó és kössön békét. Ilyen módon a nyomorult dualizmust szétveri, és a birodalmat újjáépítheti nemzeti-föderálistikus irányelveken» (475—76.). Szerencsére Károly — amint nyomban szemébe mondta Polzernak — nem hitte, hogy ezt a javaslatot maga Polzer komolyan vette volna.

Polzernak alkalma volt előadást tartani Károly királynak 1917-ben az osztrák problémáról. Az orosz forradalom kitörése tehermentesítette a keleti harcfrontot és ekkor a győzelem reményében az osztrák államférfiak az osztrák alkotmány reformjáról gondolkoztak. Az alkotmányos élet újrakezdésének előfeltételeit emlékiratban foglalták össze, s az előfeltételek közt volt a német hivatalos nyelv elrendelése Csehországban. Károly király Polzer előadásának hatása alatt élesen nyilatkozott az «előfeltételek» felől és élesen nyilatkozott a 14. §. alkalmazása ellen is. Polzer ezzel nem elégedett meg. A németek követelésének elutasítása csak negativum volna szerinte, a királynak pedig pozitivumokkal kell kormányoznia. Pozitivumként ajánlotta a nemzetiségeknek nyújtandó kedvezményeket, és természetesen az általános választójogot Magyarországon. Károly király elismerte a hosszú előadás végén, hogy ilyen programot még senki sem mondott előtte, felszólította Polzert, hogy foglalja gondolatait egy manifesztumba, de abban Magyarországról ne legyen szó. Polzer szerényen megjegyezte, hogy a program tulajdonképpen nem új, nem is az ő gondolata, de most először van alkalma arra, hogy azt a legfelsőbb helyen elmondja valaki. Károly meghagyta neki, hogy manifesztum-tervezetét mutassa be gróf Clam miniszterelnöknek. Polzer-Hoditz el is készített egy manifesztumtervet, amelyben célként kitűzte a nemzetiségek autonómiáját Ausztriában, — ezt az osztrák parlamentnek lett volna hivatása részleteiben megvalósítani. Tervéről beszélt Clammal, aki látszólag nem volt meglepve, sőt megállapította, hogy ez tulajdonképpen Ferenc Ferdinánd programja. Polzer megint szerényen megemlíti, hogy ő nem ismerte a trónörökös programját, ezek a gondolatok tanulmányai alapján jutottak eszébe. Végül a manifesztum kiadását Polzer

szerint Clam, mint felelős miniszterelnök hiúsította meg. Polzernek sikerült még egyszer rábírní Károlyt arra, hogy Clamnak utasítást adjon a trónbeszédnek ilyen irányú átdolgozására, de Clamnak sikerült másodszor is megghiúsítania Polzer tervének keresztülvitelét. Íme Károly ingadozásának egyik magyarázata! A kabinetiroda főnöke, aki felelős állást vállalni nem akart, felelőtlenül irányítani nagyon szeretett, és a «tapasztalatlan, fiatal» uralkodó (amint ő nevezi Károlyt), hajlott.

Szerzónk nagyon büszke volt kabinetiroda-igazgatói mivoltára. Saját méltósága sérelmének tartotta, mikor Károly király nem közölte vele előre Seidler miniszterelnöki kinevezését. Ő ezt csak Seidertől tudta meg, és lemondás helyett saját méltóságának védelme végett Seidler előtt színlelte, mintha tudott volna a dolgról (406—407.).

Kabinetirodai működése kapcsán esik legtöbb szó Károlyról és a reá vonatkozó kérdésekről. Szóba jönnek természetesen a nagypolitikai ügyek, és természetesen ezek közt van helytálló közlése is az írónak, amint az eddigiekben megrótt kirívóan hibás nyilatkozatai után se szabad azt hinnünk, hogy semmi használható sincs könyvében, de természetesen azt se, hogy összes hamis állítását kipécéztem volna. Adatainak megrostálásával csak azt akartam bizonyítani, hogy csak nagy vigyázatossággal lehet használni munkáját.

Világpolitikai elmefuttatásai közben helyesen állítja, hogy Franciaországnak nem volt érdeke az osztrák-magyar monarchia tönkretétele, de abban túloz, hogy a monarchia tönkretételével egyértelmű lett volna Szerbia önállóságának megmaradása és Albániával való kikerekítése (322—323. l.). Ebből az alkalomból részletesen elmagyarázza, milyen előnyös lett volna Szerbiának gazdaságilag, politikailag Olaszországgal szemben a nagy osztrák-magyar vámegeységbe lépés és a katonai hátvéd. Szórakozottságát ismerve, nincs miért meglepődnünk azon, hogy itt megfeledeznek saját előbbi bölcselkedéséről, amelyben kimondta, hogy a hazaszeretet nem gazdasági előnyöket keres, viszont egészen logikus önmagához, amennyiben föltételezi, hogy a Habs-

burgok «übernational» uralma alatt szükségképpen boldognak kellett volna lennie mindenféle népnek.

Részletesen foglalkozik a Sixtus-levelek ügyével. Nagyon hálásak volnánk neki, ha ebben újabb világosságot tudna deríteni, de az ismert adatokon túl ő sem ad semmit. Kritikai rövideggel az eset a következő. Sixtus herceg a belga hadseregben szolgált, mert a francia hadseregbe elvből nem vették be a volt francia dinasztia tagjait. 1916 nyarán Sixtus herceg magas *francia* kitüntetést kapott — háborúban szerzett érdemeiért. Ez a kitüntetés mintegy felhívás volt a keringőre és Károly király trónralépte után anyósa révén összeköttetésbe lépett a herceggel. A herceg — aligha előzetes tapogatózás nélkül — beszámolt édesanyjának a várható francia békefeltételekről: Elszász visszaadása minden kompenzáció nélkül, Belgium visszaállítása, Szerbia, esetleg Albániával gyarapítva és Konstantinápoly Oroszország részére.

Feltűnő, hogy Sixtus herceg ebben az első tervezetében meg sem emlékszik Olaszországról, Romániáról, Lengyelországról. Ez az ajánlat páratlanul kedvező Ausztria-Magyarországra nézve. Minden területi áldozat nélkül a diplomácia virágnyelvén kilátást ad terjeszkedésre is olaszok, románok és oroszok ellenében.

Sixtus herceg ezeket a föltételeket elfogadtatja Károllyal, aztán visszatér Párizsba. Ottan Cambon Jules tárgyal vele, aki először is ráijeszt, hogy Németország hajlandó különbékét kötni Ausztria-Magyarország teljes földarabolása árán is, aztán megadja a dodonai föltételeket:

1. Elszász-Lotharingia, kompenzáció nélkül.
2. Az entente-államok közül egyik sem békül külön.
3. Franciaországnak be kell váltania vállalt kötelezettségeit.

Az első pontnál félreértés alig lehet, a második, de még inkább a harmadik ugratásnak minősíti a Cambon-féle pontokat. Melyek Franciaország «vállalt kötelezettségei»? Mi lesz akkor, ha valamelyik entente-állam lehetetlen követelésekkel áll elő? Akkor ennek az egy államnak követelése föl fogja borítani az egész tárgyalást azon az alapon, hogy az entente-államok közül egyik sem köthet békét külön?

Sixtus herceg ezen nem aggodalmaskodik, ő csak azt nem tudja, vajjon Károly nyíltan kíván-e ezen az alapon tárgyalni, vagy titokban akarja egyelőre folytatni az alkudozást. Károly titokban akart tovább tárgyalni, Czernint azonban beavatta a dologba. Czernin készített is egy tervezetet, de ez Poincaré szerint nem volt elfogadható alap, ellenben elfogadható alap volt Károly király kísérőlevele.

Ebben az időben Franciaország miniszterelnöke Briand, aki hajlott a megegyezésre. Az ő kormánya megbukott. Szó volt arról, hogy Caillaux alkosson új kormányt, ez — Caillaux általánosan ismert egyéniségéből teljes biztonsággal következtetve — a békét jelentette volna. Csakhogy Poincaré nem Caillauxt nevezte ki, hanem Ribot-t. Már most fölvehetjük a kérdést, vajjon volt-e Franciaországra nézve abban az időpontban fontosabb kérdés, mint a háború és béke kérdése? Ha volt és ha a sok fontos kérdés mellett ez a miniszterelnök-külgügyminiszter megválasztásánál másodrangú kérdésnek tekintetett, akkor elhihetjük, hogy Ribot-t meglepte Poincaré, mikor ismertette vele Károly király levelét, egy idővel a miniszteri kinevezés után. Ribot rögtön előhozakodott Olaszországgal, amelynek kívánságait az első Sixtus-levél nem vette figyelembe. Több tárgyalás után Sixtus herceg ismét meglátogatja Károly királyt, kap tőle egy újabb levelet, amelyben már nincs kizárva az, hogy az olaszok is kapjanak valamit. Ugyanez a levél alkalmazza azt a fogást, amellyel Cambon próbálkozott előbb: ő német különbékeajánlatról beszélt, ez a Sixtus-levél azt adja tudtul, hogy az olasz nagyvezérkar hajlandó csekély nyereségért békekötésre. A franciák erre tapogatóznak az olaszoknál és ekkor kiderül, hogy azoknak eszük ágában sincs kisebb engedmények elfogadására. Erre a tárgyalás rövid agónia után kimúlik.

Ehhez a tárgyaláshoz mai ismereteink alapján joggal idézhette Polzer-Hoditz Anatole France ítéletét: «Ribot vén gazember, hogy elhanyagolt egy ilyen alkalmat. Egy francia király, igen, egy király megsajnálta volna szegény, vérvesztett népünket... De a demokrácia szívtelen és lélektelen (sans entrailles). A pénz hatalmainak szolgálatában irgalmatlan és embertelen».

Az ajánlat elutasítása valóban érthetetlen. Sem Franciaország, sem Anglia nem kívánhatta a monarchia végleges fölbomlását. Polzer-Hoditz a rejtélyt azzal fejtí meg, hogy mégis ezek a hatalmak kívánták a katolikus Habsburgok eltűnését (323. l.). Bármilyen abszurd ez a megoldás, ítéletet nem mondhatunk róla, mert a békeajánlat elutasítása is merőben ellenkezik a józan ésszel.

A Sixtus-levéellel kapcsolatban fölveti a szövetségi hűség kérdését és megállapítja, hogy Németország részéről a szövetségi hűség tulajdonképpen az önfenntartás parancsa volt. Ebben az állításában sok igazság van, természetesen ez az állítás nem is új, a németek eléggé hangsúlyozták a háborús felelősségről szóló irodalomban azt a tényt, hogy utolsó megbízható szövetségesét a birodalom nem kockáztathatta könnyelműen a világháborút megelőzőtt válságban.

Részletesen elmondja saját bukásának történetét. Emiatt nagyon haragszik Czerninre, aki nem mondta meg neki nyíltan, hogy őt a külpolitikai ügyekbe való avatkozással gyanúsítja. Ezt nem is tehette volna Czernin (Polzer szerint), mert nem volt reá támpontja. Aztán édes naivsággal előadja Károlyval való saját beszélgetését a lemondással kapcsolatban és előadja, mi mindent magyarázott ő a királynak a német politika irányairól, az amerikai beavatkozás kérdéseiről. — az ő felfogása szerint mindez nyilván messze esik a külpolitika mezejétől!

*

A könyv függelékéül közölt okmányok: emlékiratok, levelek, hitelességében kétkedni nincs okunk. Ezek történeti forrásértékűek, amint bizonyos mértékig forrásértékűek a könyvben leírt visszaemlékezések is. Világosan mutatják ezek, hogy amint ebben a cím szerint IV. Károlyról szóló munkában a szerző tárgytól gyakran és indoktalanul messze elkalandozik, úgy hivataloskodása idején irodájának igazgatása helyett ország-világ ügyeit akarta mellékkormányként intézni. Látszik belőlük az is, hogy a szerző kiszámíthatatlanul ingadozó volt, mint politikus, és bizonyossá válik, hogy akkor is állhatatlanságot szuggerált volna az uralkodóba, ha rajta kívül más tanácsadót meghallgatni nem kellett volna.

Több esetben szembetűnő a szerző hiszékenysége, feltűnő a beavatatlansága. — IV. Károlyról alkotott véleményünket kedvező irányban befolyásolja az, hogy ha környezetébe is fogadott egy ilyen embert, legalább bizalmára nem méltatta. Polzer-Hoditz vagy most ferdíti, vagy akkor nem értette meg Károly közléseit, téved történelmi és társadalmi adatok megítélésében. Tévedéseinek egyik oka tájékozatlanság: a körülötte zajló eseményekről alig tud többet, mint egy hallgatózó lakáj, másik oka tudatlanság: könnyen hozzáférhető adatok és tények ismeretlenek előtte, feltűnő oka tévedéseinek az a kritikátlanság, amellyel hihetőt és hihetlent összekever, végül az elfogultság, amellyel megtéveszti önmagát hőisével szemben és mindazokkal szemben, akiket szeret vagy gyűlöl.

Sajnálhatjuk, hogy támad minket, magyarokat, de vigasztalásunkra szolgálhat, hogy művének és egyéniségének foglalkozásai miatt külföldön sem fogják őt komolyan venni.¹

TÖRÖK PÁL.

¹ Forrásaim közkézen forgó munkák, az említetteken kívül legyen elég kiemelnem Szőnyi Gyula munkáját: *Külkereskedelmünk története az 1882—1913. években*, mely a *Magy. Stat. Közlemények* új sorozat 63. kötetében jelent meg.

AZ IDEGEN.

— Első közlemény. —

Másfél esztendeje mult, hogy eltemettük Hadas Miklós barátomat s a szóbeszéd még mindig járja. Igaz, nem is volt a dolog egészen világos. Úgy, hogy a hatóság is beleavatkozott, de semmi bizonyosat nem tudott megállapítani. Kétségtelen annyi, hogy az én ideges és egy idő óta betegeskedő barátom éjjeliszekrényén üres poharat leltek valami idegcsillapítószer maradványaival. Kétségtelen az is, hogy ebből a szerből (veronál, luminál? — nem tudom) sokat vett be. Csak az nem világos, szándékosan-e vagy véletlenül.

Én immár tudom, hogy ha szándékosan tette, ugyancsak megvolt rá az oka s egyben a mentsége.

Jó módban élt Hadas Miklós, minden dolga rendben volt s mégis árván hagyta fiát. Ez az, amit különösen rossz néven vettek tőle az ismerősök és a rokonok. Csúf pletyka, rágalom lebeg a sír nyugalma helyett jóbarátom hamvain. Gyanúsítanak, asszonyt emlegetnek, titkos szeretőről beszélnek, amint már az emberek szokták. Kikezdték házasesetét is. Suttogták, hogy nem élt jól a feleségével, aki bánatában halt meg pár esztendővel azelőtt.

Nem türhetem. Ki kell lépnem a nyilvánosság elé azzal, amire rájöttem. Mert hisz feledhetetlen jóbarátom halálának igaz okát én sem tudtam. Mindig becsületes, derék, jószívű férfinak ismertem — s magam is sokat tünődtem, mi vihette rá lelkét erre a tette.

A feleségét is jól ismertem. Ezt a szóke, szép asszonyt. Halkan beszélt, halkan járt mindig; bánatosan mosolygott s ritkán nézett az ember szeme közé. Urát imádta s mindig alázatos, bocsánatkérő pillantással függesztette rá fátyolos, kék szemét. Most tudom csak, hogy miért.

A törvényszék engem tett Miklós barátom egyetlen fia

gyámjául, s így a többek közt az apa hátrahagyott iratait én rendeztem.

A töméntelen okirat, nyugta, szelvény, számla közt (amint az egy íróasztalban lenni szokott) megtaláltam a végrendeletét s mellette vaskos kötetet. Érdekes, szomorú sorok ezek: egy napló. Döbbenettel olvastam s némi habozás után — íme — közreadom.

Két okból. Egyik, hogy kiderüljön jóbarátom öngyilkosságának a titka. Másik, hogy ez az írás is hadd szolgáljon bizonyítékul a több mint másfél évtizede lefolyt háború nyomorúságairól. Különben feledhetetlen barátom is csak tettének igazolásául írta, mert tudtommal más műve nincs és nem is volt soha.

A kéziratot sok helyen átsimítottam, de hozzá sem toldottam. Mindössze még címet adtam neki, mert a kéziratban nem volt.

Egyébként szóljon magáért a megboldogult írása!

*

Homokszállás, 1914. szept. 30.

Semmit sem lehet biztosan tudni. Az újságok nem írnak rosszat az oroszok betöréséről. Ellenkezőleg. A ma reggeli lap határozottan állítja, hogy az oroszoknak a Kárpátoknál történt kísérletét a mi csapataink *viSSZAUTASÍTOTTÁK*. El kell hinnem, mert a közlemény a magyar miniszterelnökség sajtóosztálya révén mint hivatalos jelentés látott napvilágot.

Csak hogy ilyen háborús időben nagyon sötétenlátók az emberek, nagyon kételkedők. Bevallom, én magam is el-el-tűnődöm, hogy vajjon nem csak a mi megnyugtatónkra készülnek-e mindezek a jó hírek. Mert (hogy másról ne is szóljak) erről az orosz betörésről is ugyancsak rossz hírek keringenek.

Sápadtképű, nagyszakállú lengyel zsidók jöttek városunkba; nehezen érthető nyelven beszélnek, (inkább ijedten hebegik), hogy a határszéli falvak lakossága már ugyancsak menekül; hogy a vereckei, uzsoki hágón nagy orosz csapatok keltek át s a mi kevésszámú határőreink — öreg népfölkelők — harcolva vonulnak vissza.

A helybeli járásbíró sógora Munkácsról — állítólag — tegnapelőtt idehozta a feleségét, gyermekeit ; senki sem látta a jövevényeket, de a hír tartja magát. Az ungvári közjegyző levelet írt volna ide egy földbirtokos barátjának, hogy városuk tele van visszavonuló katonákkal.

Merő képtelenség ellenőrizni, mi igaz ezekből a rémhírekből.

És ez így megy mindennap.

Izgatott mindenki, fél mindenki. Sokan már menekülésről beszélnek, pedig hol van még az orosz, ha csakugyan betört volna is!

A köznép meg úgy veszi, mintha már a szomszéd városban dobognának a kozákllovak.

Nagyon kellemetlen volt az egész hét.

Október 1.

Az újságokban semmi újabb. Bizonyosan rémmese, hogy bent az orosz. Ha bent volt is, kiverték. Okvetlenül így van.

De a rossz hírek csak nem akarnak megszűnni. A gyógyszerész sápadt arccal újságotla, hogy egy kereskedőnek nem vették föl a táviratát Ungvárra.

Eh! én már mégis csak inkább hiszek az újságoknak, mint a gyógyszerésznek, aki szemmel láthatólag nagyon ijedős ember. Ha komoly baj lenne, bizonytal megírnák a lapok, hiszen csak nem hagynak bennünket legyilkoltatni!

Október 2.

A lapokban ma reggel is annyi volt, hogy az orosz csapatok támadása a Kárpátok ellen nem ad okot aggodalomra.

— Látod, Márta, — mondtam a feleségemnek — most már bizonyosan rémhír az egész. Csak annyi lehet igaz belőle, hogy az ellenség szeretne átjönni a határon és ezt nem is lehet tőle rossz néven venni. Seregeink visszavonultak Galicia nyugati szögletébe, szinte különös lenne, ha nem kísérelné meg az orosz a betörést. Mi teljesen nyugodtak lehetünk, a Kárpátokon nem jöhet át nagyobb sereg.

De az asszonyt nem nyugtattam meg. Ibolyakék szeme riadtan nézett rám :

← Majd meglátod, Miklós, hogy baj lesz. Az újságok titkolódnak.

Ez még reggel történt.

Délelőtt féltizenkettőkor (szokásom szerint) a tanyáról egyenest a kaszinóba mentem.

Már az úton kellemetlen hírt hallottam. Szembe hajtatott velem Nagy Géza barátom és rám kiáltott :

— Jön a muszka, Miklós.

Megállítottam a kocsit.

— Honnan tudod?

— Kereseknek, a bírósági aljegyzőnek az anyja írta Nagybocksóról. Saját szememmel láttam a levelet.

— Nem jön az ide — mondtam, de hideg futott végig a hátamon.

— Talán nem. Különben pedig van elegendő répám a számukra — nevetett (kényszeredetten) Nagy Géza barátom és elhajtatott.

A kaszinóban három embert találtam, három sápadt embert : egy tanítót, egy tanárt és a Népbank nyugalmazott könyvelőjét.

A tanár vitte a szót. Halvány volt, de különben nyugodt.

— Úgy van, — mondta erős hangon — az állomásfőnöktől hallottam. Hiába írnak akármit is a lapok, az orosz benn van az országban már napok óta. Tegnap utazott át nálunk a nagybereznai állomásfőnök, mert a nagybereznai állomás épületébe muszka gránát csapott. Annyira siettek, hogy az egyik pályaoőr feleségét ott is felejtették három gyerekkel.

Én sápadtan, némán hallgattam.

— Borzasztó — sóhajtott a másik kettő.

Csend lett, csak a billiárdszobában csattant, halkán az elefántcsontgolyó. Biztosan a szolga játszogat. Az idős tanár folytatta :

— Én egy tapodtat sem megyek innen, történnék bármi. Már a költő megírta : itt élned, halnod kell! Igen, — fordult hozzám — nem akarok megrémíteni senkit, de ami tény, az tény.

Félóra hosszat ijesztgettük egymást, aztán nagy lelki izgalmak között elváltunk.

Megvallom, én nem igen szoktam térképet nézegetni, Nagyberezna felé sohasem jártam. Itthon első dolgom volt megkeresni, hol is van hát Nagyberezna, ahova már becsapott az orosz gránát. Kiszámítottam, hogy a határtól körülbelül huszonöt kilométernyire van, míg Ungvártól légvonalban harminc kilométernyire.

Rettentő! Föliindultan álltam a térkép előtt. Szemem riadtan követte azt a vasútvonalat, amely Ungvárról egyenesen Homokszállásra, városunkba vezet. Ha Debrecen az orosz betörés célja (pedig mi lehetne más?), egyenesen rajtunk át visz az út. Rettenetes!

Nem vagyok gyáva, de az ebéd alatt remegett a kanalam.

Szörnyűség! Hazánk földjén az orosz. Eddig csak páholyból néztük a háborút, míg most! . . .

Alig tudtam enni.

Feleségemnek csak ebéd után említettem a hírt. Hogy' belesápadt szegény!

— Meglásd, egy hét múlva itt lesznek — mondta és gyönyörű kék szeme hirtelen lezárult, mintha már látná a gyujtogatást.

— Ne félj, Márta, majd kiverik őket — igyekeztem vigasztalni az asszonyt, de (szégyen reám) igazi meggyőződés nem érzett ki a hangomból.

Később lecsillapodtam. Bizalmam erőt vett a csüggedésen.

— Eh, — gondoltam — hátha csak pletyka az egész, vaklárma, rémhír! Már én inkább hiszek a hivatalos jelentésnek, mint halálra rémült menekülőknak vagy fontoskodó vasutasoknak.

Délután, úgy öt óra tájt, elindultam a kaszinóba. Előbb azonban betértem a papírkereskedésbe, hol már több urat találtam. Természetesen a muszkabetörésről folyt a beszéd. Egyik hitte, másik nem. A gyógyszerész esküdött, hogy bent az orosz most is; a végrehajtó azt mondta: butaság az egész.

— Uraim, — szóltam lehető bátor hangon — most itt a jó alkalom megtudni, hogyan keletkeznek a rémhírek. Sétáljanak ki a vasúthoz a gyógyszerész meg a végrehajtó urak és tudják meg a főnöktől, mi igaz a dologban.

Tetszett az ötlet s a két úr eliramodott kerékpáron.

Félóra mulva visszatértek és azt mondták, hogy a főnök kereken tagadta, mintha ő bármiféle orosz betörésről akár tudna, akár másoknak beszélt volna. Őnála semmiféle főnök nem járt.

Diadalmas öröm futott át lelkünkön. Ritkán láttam életemben úgy kiderülni arcokat, mint az ott levő urakét. Bizonyára fölvidult az enyém is. Nagy kő esett le a szívemről.

Nyugodtan mentem a kaszinóba és elmondtam az esetet. Nem győztem meg mindenkit, de azért minden arc vidámabb lett egy árnyalattal.

— Jól fogok aludni — gondoltam örömmel. — Mégis csak álhír volt. Többé nem rémülök meg.

Könnyű szívvel lépegettem a gyéren világított Fő-utcán hazafelé. Különösen annak örültem, hogy szegény Mártám is milyen örömmel hallja majd a jó hírt.

A gyógyszer-tár utamba esett. Hatalmas szeszlámpájának fénye két nagy, világos foltot rajzolt a gyalogjáróra.

Mindig önkénytelenül be szoktam nézni a gyógyszer-tárba. Részben csalt a fény, mint a pillangót a gyertya; részben mivel kisvárosban túlságosan érdeklődünk egymás iránt.

A szép gyógyszer-tár közepén, a nagy lámpa alatt, három ember állt. A patikus, a szomszéd nyomdász és a patikus-segéd. Valami levelet olvastak.

— Eh, beszólok, mi az? — és benyitottam.

A három úr arca fehér volt, mint a szeszlámpa fénye. Köszöntem. Ők is morogtak valamit.

— Hadas úr, — mondta keserű diadallal a gyógyszerész — mégis nekem volt igazam. Bent a muszka.

— Hol? — és az én arcomon is megfagyott a bőr.

— Az uzsoki-hágón törtek be és Nagybereznát kiűritték a mieink. Stratégiai okokból, — tette hozzá olyan mosolygással a gyógyszerész, ahogyan a nyaktiló előtt mosolyoghat az elítélt.

— Ki mondja? — kérdeztem reménykedően, hogy cáfolhassak, ha lehet.

— A Homokszállás és Vidéke szerkesztőjének jött a sajtóiroda távirata. A szerkesztő átküldte a szomszédnak —

és a gyógyszerész a nyomdászra mutatott, aki egyszersmind a helyi lap tulajdonosa volt.

Kezembe nyomták a táviratot és én egy negyedóra mulva sápadtan, összeszorított foggal indultam haza. A hideg végig-végigfutott rajtam és testi rosszullet fogott el. Nem pusztán félelem volt ez, hanem valami undorral vegyes borzalom és megszégyenítő fájdalom.

Otthon nem szoltam semmit. Márta teát főzött, mert azt hitte, meghültem a tanyán.

Lefeküdtünk, de én egész éjjel nem tudtam lehúyni a szemem.

Október 3.

Reggel az újságokban is megjött a tegnapi távirat. Szegény Mártám arcoskája megnyúlt és hófehér ujjja remegve mutatott a cikkekre :

— Látod, Miklós?

— Olvastam — feleltem tompán.

Többet nem is szoltunk a dolgról, de amikor fölültem a kocsira, hogy a tanyára menjek, Márta forrón, remegő ajkkal csókolt meg.

— Édes kicsikém, — mondtam neki — majd kiverik a muszkát. Ládd, betörtek azok Németországba is, még sincs ott már egy sem.

— De ott is mit csináltak! Olvastad?

Igen, olvastam és a hideg végigfutott a hátamon. Pedig nem vagyok én gyáva ember ; az életben két alkalom is adódott már, hogy próbára tegye bátorságomat. De egy vad kozákcsorda förtelmeitől irtóztam. A házat fölgyújtják, mindent berondítanak, erőszakoskodnak ; büntetlenül, felelősség nélkül tehetnek bármi gyalázatosságot. És az még hagyján, amit velem tennének, de Márta! . . . Megvallom, ettől iszonyúan féltem. Hiába, úgy nevelődtem, hogy ennél nagyobb megaláztatás nem érhetett volna. Eh, elküldöm az asszonyt okvetlen, mihelyt komolyra fordul a dolog. Hiszen az orosz ki fogják verni! Csak nem engedik elárasztani az Alföldet! Ha ezt a muszka elfoglalja, akkor nem lesz a sereg számára sem hús, sem liszt, sem hósapka, sem ajándék, semmi. Nálunk a haderő gazdag éléskamrája, ennyit bizonyára tud a vezérkar is.

Kocsim búgva közeledett szép tanyám felé. Gyönyörű őszi reggel volt. Enyhe sugár tört át az útra boruló fákon, melyekről csendesen hulldogáltak a levelek.

— Istenem, milyen szép a tanyám, a földeim, milyen szép az élet! Úgy-e, most érezzük az értékét, amikor mindez veszélyben forog?! És Márta, ez a drága jó nő, ez a szelíd, kedves asszony! Meg a kis Miklós, a maga négy esztendős hájában! Mennyit aggódtunk érte, különösen amióta nényét elvitte a halál.

Fájó gondolatok lepték el agyamat. Mélyen sóhajtottam.

De később ismét felvidultam. Észembe jutott, amit Dobos András, az öreg tanár mondott tegnap a kaszinóban. Éppen a hágókról beszélgettünk s ő biztos hangon jelentette ki:

— Nem kell olyan nagyon megijedni. Én már jártam fiatalkoromban többször hágónál is, szorosokban is. Nem olyan az, mint egy kapu, hogy egyszerűen be lehessen nyitni. Több kilométer hosszú út az, erdős, sziklás völgytorok. Nem lehet azon egyszerűen átlépni, mint a küszöbön. Ágyúval, géppuskával könnyen védhető. Hibás fogalmuk van az uraknak a szorosokról.

Igaza volt, én bizony nem ismertem a szorosokat. Teljes életemben alföldön éltem. Nekem a puszta volt az ismerősöm és a jóbarátom.

Meg is nyugodtam akkor, olyan higgadtan, bátran beszélt ez az idős tanár. Nos, de neki könnyebb is, mint nekem. Boldogságban töltött el hatvanöt esztendőt, öreg, fonnyadt asszonya van: mit félthetne? De nekem?! Én negyvenéves vagyok. Viruló feleségem, szép kis gyermekem, házam, kertem, tanyáim vannak. S ez mind odalehet.

Előttünk állt a tanya. Piros cserepén szelíden lejtett a halvány októberi nyár. Hófehér tulkok ittak a vályunál. Ezer baromfi sürgött-forgott az udvaron. A cselédek magyaros méltósággal végezték dolgukat. Rend és tisztaság mindenütt. Megelégedés s a viszonylagos emberi boldogság.

Még pillangó is libegett az enyhe napsütésben. Késői meggondolatlanja ennek a felséges ősznek.

Istenem, uram! és mindez tönkremehetne? Hogyan bír-nád elképzelni, felebarátom, te, hogy ide vad embercsorda

törjön be, fölgyujtsa a piros tetőt, a hosszú kazlakat, elhajtsa barmaimat, világgá kergesse cselédeimet, bántalmazza békés asszonyainkat? S minden jutalmát éveken át tartó szorgalmának egy félórán belül semmivé tegye? Szörnyű lenne.

Október 4.

Az éjjel mégis csak elaludtam, de hajnalban fölpattant a szemem s az álom elrepült belőle. Mit hoz vajjon a mai nap? Lázasan vártam az újságot. Hozzánk tizenkét órával megjelenésük után érkeznek a lapok.

De már jön is a postás. Én szóba állok vele :

— Nos, mi hír, öreg?

— Nem tudom én, kérem alásan ; nem sokat törődöm én az egésszel. Nagyobb az, hogy minden drágul, a búza már harminc korona mázsánkint. Miből élek?

Ennek is jobb, mint nekem, — gondoltam — íme, megfordult a világ : most annak könnyebb, akinek semmije sincs.

Hangosan ennyit mondtam :

— Délután jöjjön el a talpigájával, adok én magának két mázsa búzát tizennyolcával... (a többit majd elviszi a muszka! --- gondoltam hozzá keserű szívvel).

Az öreg nagy hálálkodva távozott, én pedig remegő kézzel forgattam az újságot.

Márta is kijött a folyosóra s vállam fölött — kissé ágaskodva — belenézett a lapba. Repeső lélekkel olvastam :

— A Magyar Távirati Iroda jelenti Ungvárról : Tegnap délben Uzsokról Ungvárra érkezett egy nagyrangú vezérkari tisztt, aki gróf Sztáray ungmegyei főispánnal hivatalosan közölte, hogy csapataink kiverték az ellenséget, amelyet egészen a galíciai Sianki-ig szorítottak vissza. Az Uzsoki-szoros birtokunkban van. Ung megye területén ma már nincs orosz. A határvédő csapatok megerősítése egyre tart.

Heves öröm rohanta meg lelkünket, ám csak rövid időre, talán percekre. A kételkedés tüstént hasogatni kezdte szívünket. Hátha nem igaz, csak megnyugtatót írnak mindezt.

Aggdalmas pillantást váltottunk újra.

De most fordítottam egyet az újságon s ott az ungvári

zsidók meneküléséről, Pesten a Népszállóban való elhelyezésükről olvastam. Erre már megnyugodtam.

— Látod, — fordultam feleségemhez — csak most kezdek hinni az orosz kiűzésében. Ha már a részletekről írnak, akkor igaz. Nem engednék meg az ilyen tudósítást, ha bent volna a muszka. Kitakarítottuk! — s még nevettem is.

Márta is mosolygott ; fölvidultunk.

Délben azonban megint komoran jöttem haza s ugyancsak Mártát is felhős homlokkal találtam. Mind a ketten rossz híreket hallottunk. Ezek az átkozott, alattomos beszédek csak nem szűnnek meg. Van köztük sok, amelyik igazán megbízható helyről származik. Például délelőtt a városházáról egy idegen úr jött ki s beszélgetni kezdett a városi mérnökkel. Ez az úr a szolyvai gyógyszerész. Komoly embernek látszik. Minden különösebb felindulás nélkül mondja, hogy ők erősen hallják napok óta az ágyúdörgést, s hogy ott is nyomul az orosz.

Mi az ördög, hát most meg már Bereg megye jut bele a pletykába? Hiszen az újságok hasábos cikkekben magyarázzák, hogy az orosz betörés csak mellékes kísérlet és nem komoly vállalkozás. Hogy csak nyugtalanítani akarják az országot s tehermentesíteni erősen szorongatott galíciai csatavonalukat.

A nap vegyes érzelmek között telt el.

Október 5.

Ködös reggelre virradtunk. A nap október elején hatkor kél. Mint ezüstgolyó világított át a szürke párán s bizonytalan fényel öntötte el a várost.

Különös, de most bizakodva vettem át az öregtől a lapot. Szinte nevetséges, hogyan hullámzanak folyton az ember érzelmei. Csaknem vidám és gondtalan voltam, pedig egy perc múlva megfeszült képemen a bőr.

Rebbenő szemmel olvasom :

— Az oroszok Verecke táján öt nappal ezelőtt kezdtek mutatkozni. Két gyalogezreddel, ezer kozákkal, gépfegyverekkel, tizenkét ágyúval jöttek. A mi otlévő csapataink rövid ellenállás után jobb terepre vonultak vissza. Kiűrtették Alsóvereckét, s a környező hegyeken foglaltak állást, be-

várandó segélycsapatainkat. Mikor ezek megérkeztek, bekerítették az ellenséget, nagyrészt megsemmisítették, a többit pedig a határon túlra szorították vissza. Ez az előnyomulás tehát szintén nem sikerült, sőt több ezer emberébe került az oroszoknak, míg a mi veszteségeink jelentéktelenek.

Eddig szólt a hír. Nem is hivatalos, csak az újság kiküldött munkatársának tudósítása.

Azt a részét bátran elhihetjük, amely a betörésről szól, kérdés azonban, igaz-e másik fele, a kiűzés.

Márta mindig megérzi, mikor rossz hírt kell hallania. Tüstént a folyosón termett s én titkolódzás nélkül megmutattam neki a tudósítást. Megesóválta szép szőke fejét :

— Látod, Miklós, a rossz hír mindig beválik, csak a jó nem.

Magamnak is ez a véleményem, azonban a feleségem folytonos sötétlátása mégis bosszantott.

— Oh, te, Mártuska, mindig csak a bajt látod, mindig csüggedszel. Igaz, hogy ez a kényelmesebb. Mert ha nem következik be, akkor jó, úgymint mindenki örül s a rossz jóslatot elfeledi ; ha meg bekövetkezik, akkor keserű elégtétellel szól az ilyen ember : hát nem megmondtam ?

Márta hallgatott. Később mégis megjegyezte :

— A rossz hír mindig igaznak bizonyult még eddig. Beszélhet nekem ezután akárki, én csak a rosszat hiszem el. Senki sem tud engem többé megnyugtani. Jöni az orosz, bent is van.

Nincs borzasztóbb, mint az ilyen biztos hang. Megingatja a legszilárdabb bizalmat is. Újra felborult a lelkemben a hit és szörnyű gondolatok sötét fellege borított el mindent. Igen, mindig a rossz az igaz. Be fog jönni az orosz, rémségek özöne zúdul ránk, életünk, vagyónk elpusztul. Jobb lett volna nem születnünk. Eddig csak páholyból néztük a háborút, most itt zúg már közelünkben, s holnap udvarunkon és testünkön tombol.

Fáradtan, lesujtva mentem a szobába s az ablakon át révedező szemmel néztem a ködöt.

KÖLTEMÉNYEK.

Ki ez az ember?...

Ki ez az ember, aki az időknek
Új szekeren új Cæsarként robog?
Ki vagy te, mondd, hogy egykép zeng belőled
Pacsírtaszó és tűzhányó-torok?
Amerre jársz-kelsz, im nyomodba nőnek
Munkások, hősök és apostolok;
Kenyér a jóknak, gonoszoknak ostor. —
Vagy egyszemelyben munkás, hős, apostol.

Hűségre gyúl vagy zordon gyűlöletre
A látományon ámuló világ:
Egy nemzet vágya esküszik nevedre,
Az elfogultság — törét szegzi rád;
Te élet magvát véres földbe vetve
Romokból építsz új Itáliát, —
Te vagy a férfi, mint tán senki más,
Te gyaşzból sarjadt lélekóriás.

A férfi szól s a zengő riadóra
Egy nemzet eszmél: ő az akarat;
És újra szól és szava szerkesztorja
A titkon nyüzsgő rútpatkányhadat;
Megújra szól s már sziklák porhanyója
Kalászba sárgul kéklő ég alatt;
Mert küldetése szent és isteni:
Egy nép jobb sorsát megteremteni.

Ős Róma lelke újult fuvalomban
Leng át a tájon: rónán, völgyeken;
Bánatból, vérből, Isten tudja honnan
Ifjúság, szépség, új erő terem;

Megifjúlt földön jólét, nyugalom van
 És új szabadság: munka, fegyelem;
 Zord kötelesség — ó mi szép, mi jó,
 Ha szív dobogja — negyvenmillió!

Jár népe közt mint Isten szép csodája,
 A tette bátor, szívre lángoló;
 A néphit féltőn s bízva száll nyomába:
 Nem sebzi tőr, nem fogja őt golyó;
 Ifjú hajóját bőszi vihar dobálja,
 Ő maga kőszirt, végzethordozó;
 Népében ő a szív, a vér, az ér, —
 Így szépült rá a legszebb név: vezér.

— Vezér! köszöntlek írigy büszkeséggel:
 Az én hazám, nézd, szétronsolt hajó;
 Fajomnak is, megvívni végzetével,
 Hozzád hasonló csoda volna jó;
 Tört evezőjét ő se dobta még el,
 Bár ősi sorsa, tudja, nagy csaló;
 Hajója roncsán küszködik tovább
 És várja, várja, várja a csodát . . .

SAJÓ SÁNDOR.

Két szerb népének Králjevics Márkóról.¹

1. A tavi tündér halála.

Korán serken Királyfia Márkó,
 Föl is szökken harci pej lovára;
 Vadat üzni magas hegyre vágat.
 Vadat bizony még fiát se láthat,
 Nemhogy egyet elejthetett volna . . .
 Hévség öli, szomjuság epezti.

¹ A szerb népmondák e kedvelt hősét magyarul (szó szerint) Királyfia Márkónak nevezem; annál is inkább, mert a mi népmeséink is ösmernek Királyfia Miklós nevű hőst.

Így dödörög almáspej lovával :
 «Pej paripám, farkas tépjen széjjel!
 Még elemészt ez a cudar hévség! . . .
 — Nincs mit tennem : pej lovam levágom ;
 Lovam vére csillapítsa szomjam',
 Lovam húsa verje el az éhem' . . .»

Hallja szavát égi huga s így szól,
 Égi huga, hegyvidéki tündér :
 «Földi bátyám, Királyfia Márkó,
 Ne bántsod lovad', ne vétkezz te azzal ;
 Ne idd vérét : ne kárhoztasd lelked',
 Ne edd húsát : ne fertőztesd tested'!
 Sarkald tovább táltos paripádat!
 Majd ha fölérsz a hegy tetejére,
 Találsz ott egy száraz fenyőfára,
 Fenyőfánál találsz egy zöld tóra.
 Vila¹ szedi tó partján a vámot ;
 Véres a vám, amit szokott szedni :
 Daliának válltöből a karja,
 Lovának meg térdétől a lába.
 — Alszik épen, marja meg a kígyó!

Megfogadja Márkó a tanácsát,
 Sarkantyúzza táltos paripáját,
 Föl is fölér a hegy tetejére,
 Talál ott egy száraz fenyőfára,
 Fenyőfánál talál egy zöld tóra.
 Vila szedi tó partján a vámot ;
 Véres a vám, amit szokott szedni :
 Daliának válltöből a karja,
 Paripának térdétől a lába . . .

Szomját oltja Királyfia Márkó,
 Pej lova is szomját oltja szintén ;
 Aztán hajrá! tovább a hegyháton.

¹ Vila : tündér.

De mi ördög bujhatott beléje?
 Csak rágyujt ám egy hangos nótára.
 — Fölneszel rá a vámszedő víla.
 Fönnterem egy sebes szarvas hátán,
 Tarka mérgeeskigyó a kantárja,
 S nosza rajta! úzi-hajtja Márkót :
 «Megállj, Márkó, megállj, beste fattya!
 Fizess vámot ; az annak a rendje!»
 Megáll Márkó : adjon egy dukátot,
 Tó vizéért fizesse a vámot.
 Hegyi víla szóval mondja néki :
 «Engem uccse! nem kell a dukátod ;
 Ide veje válltóból a jobbod’,
 S pej lovadnak térdétől a lábát!»
 Szóval mondja Királyfia Márkó :
 «Hohó, víla! míg élve látsz, azt nem :
 Se magamnak válltóból a jobbom’,
 Se pejkómnak térdétől a lábát ;
 Erre aztán fejemet teszem rá!»

Ott leszökken almáspej lovárúl, —
 Ott leszökken hegyvidéki tündér,
 Földre szökken sebes szarvasárúl,
 S öltre mennek, daliás birokra . . .
 Dél tüzétől délutánig bírják ;
 Márkó végre kimerülve izzad,
 Kiveri a piszkos-véres tajték,
 Tavi tündért finom fehér tajték . . .
 Megelégti Királyfia Márkó.
 S foháskodik égbeli hugához,
 Hegyvidéki jó tündér hugához :
 «Most légy velem, nyavalyással, kérlek!
 Látod-e, hogy odaleszek menten?»

— Áll a víla, tekint szerte-széjjel,
 Jobbra tekint, balra tekint, vizslat :
 Segítségül honnan jön a másik? . . .
 Márkó kapja, jobbra-balra rántja,

S levágódik vilával a gyöpre ;
 Meg is öli, mint a kerge-birkát . . .
 Csudalátni fölhasítja Márkó ;
 Három hős szív a víla keblében :
 Az egyik szív még csak nem is fáradt,
 A második, ni csak : vigan ugrál,
 Harmadikon tarka mérgeskígyó,
 Épen alszik, — pusztítsa el Isten!
 — Mérgeskígyót ahogy látja Márkó,
 Futamodik le a hegytetőről,
 Hazavágtat őt Prilep várába . . .

Ez az eset régen esett, régen,
 S manapság is szól a rege róla.

2. A hegyi tündér halála.

Korán serken Királyfia Márkó,
 Vele indul kenyeres pajtása,
 Jó pajtása. «szárnyas» nevü Rélja.
 Romanija hegye közt hogy járnak,
 Csak megszólal Királyfia Márkó :
 «Hej, kenyeres, Pazárbeli Rélja,
 Nosza, gyujts rá egy hangos nótára!»
 «Nem merek itt danolászni, pajtás ;
 Hegyi tündér mind nagy ellenségem!
 Félek, pajtás, Királyfia Márkó :
 Nyilat lőnek a szivembe nyomban,
 Ahol dobog pitykés dolmányomban».
 «Hej pajtásom, Pazárbeli Rélja,
 Istent féld csak, mást se a világon,
 Míg tenéked kenyeres pajtásod,
 Jó pajtásod Királyfia Márkó ;
 Csak danolj hát, Pazárbeli Rélja!»
 — Nagy fennszóval danolt is az néki.

Hat víla élt ott a hegyvidéken.
 Hallja a dalt legöregebb tündér,

Szóval mondja legkisebb vilának :
 «Tündér-húgom, legkisebbik víla,
 Nosza, fogjad leghosszabbik nyílad'!
 Fuss izibe föl a hegyi útra ;
 Lám, a beste boszniai Rélja
 Hogy danolász Romanija táján!
 Lódd a nyílad' a szívébe bátran,
 Ahol dobog pitykés dolmányában ;
 S röppenj tüstént felhők közt az égbe!
 Mert vele van félelmetes bajnok,
 Félelmesebb Boszniai Réljánál ;
 Agyonüt az, tündér-hugom, téged!»

Fogja víla leghosszabbik nyílat,
 Fut izibe föl a hegyi útra,
 Lövi nyílat a szívébe bátran,
 Ahol dobog pitykés dolmányában ;
 Bosnyák Rélja kileheli lelkét,
 Kileheli, s holtan hull a gyöpre.
 Röppen víla felhők közt az égbe ;
 Kapja Márkó súlyos buzogányát,
 Felhők közé vílához zuhintja ;
 Víla dobban le a zöld pázsintra.
 Víla dobban, Márkó hozzá robban,
 Megragadja, élve ott elfogja.

Hegyi tündér így könyörög néki :
 «Földi testvér, Királyfia Márkó,
 Ilyen ifjan ne kívánd halálom!
 Föltámasztom kenyeres pajtásod',
 Jó pajtásod', Boszniai Rélját . . .»
 Szóval mondja Királyfia Márkó :
 «Hegyi víla, égbeli testvérem,
 Támasztd föl hát kenyeres pajtásom',
 Jó pajtásom', Boszniai Rélját ;
 S életedet megadom én néked!»
 — Hegyi tündér el-megindul nyomban,
 Megy mögötte Királyfia Márkó ;

Odaérnek Boszniai Réljához.
Kebelébe belenyul a tündér,
Kebeléből ezüst almát vesz ki,
Megdörzsöli bosnyák Rélját véle,
Megdörzsöli szíve-sebe táján ;
Hát legottan talpra ugrik Rélja,
S csak kirántja dömöcki szablyáját,
S csak lecsapja víla fejét véle.
— Dünnyög erre Királyfia Márkó :
«Ládd-e, pajtás, te is szeretsz élni . . .
Mefogadtam, Isten látja lelkem :
Ilyen ifjan szegényt nem ölöm meg . . .

Szerb eredetiből.

TRENCSENÛ KÁROLY.

SZEMLE.

Kautz Gyula.

Beszéd a M. Tud. Akadémiának néhai Kautz Gyula másodelnök, ig. és r. t. születésének századik évfordulója alkalmával 1929 november 25-én tartott ülésén.

Tekintetes Akadémia!

Kautz Gyula valóban megérdemli, hogy születésének e hóban letelt századik évfordulójáról Akadémiánk külön megemlékezzék. Életében hosszú időn át elsőrendű kitűnősége volt tudományos életünknek s mint ilyen, megillette őt az a vezérszerep is, melyet Akadémiánkban vitt, melynek 31 éves kora óta, tehát 49 éven át volt tagja, élete utolsó éveiben másodelnöke is. Hálásan emlékszem a melegségre, mellyel 24 év előtt, első megválasztásom alkalmával velem a választás eredményét közölte s engem elnöki minőségemben üdvözölt.

Gazdag élet volt az, mely ezelőtt húsz évvel lezárult; gazdag az ernyedetlen munkában, de gazdag sikerekben, alkotásokban és elismerésben is. A látszólag gyöngye testalkatú ember nyolcvan életéve alatt óriási munkát végzett mint tanár és mint tevékeny politikus s a monarchia jegybankjának kormányzója, de mindenekfölött nagy munkát végzett mint író, mert nagyszámú könyve roppant tanulmányanyag feldolgozását jelentette s szinte példátlan kiterjedésű olvasottságról tanuskodott.

Nemzete életének a múlt század második felére eső emlékezetes korszaka majdnem minden mozzanatából kivette részét. Mint alig felserdült ifjú résztvett a szabadságharcban; 1853-tól 1892-ig, vagyis harminckilenc éven át tanított, előbb a jogakadémián, majd — még fiatalon — mint egyetemi tanár, sok magyar nemzedéket vezetve be a nemzetgazdaságtan és a politika tudományának ismeretébe; csak magyar nemzedékeket, mert mikor kecsegtető ajánlattal a prágai német egyetemre hívták, e hívást visszautasította. Az 1867-i kiegyezés megalkotásában mint képviselő lényeges részt vett, amiért annak mindhalálig lelkes híve is maradt, s 1892-ben azért fogadta el az Osztrák-Magyar Bank kormányzói tisztségét, hogy abban a kiegyezés gondolatát a teljes paritás alapján a bankügyben is sikeresen érvényre emelje.

A tanítást azonban mindig élete egyik főcéljául tekintette; ezt a célt szolgálta nemcsak a tanszéken, hanem irodalmi tevékenysége legnagyobb részével is. Könyveinek kisebb részét szánta tudományos problémák megfejtésének, a nagyobb arra szolgált, hogy az ifjú nemzedék könyveiből még szélesebb körben, mint előadásai által, ismerje meg a tudomány igazságait. E tekintetben munkásságának értéke különösen nagybecsű.

Kautznak tudományos felfogása és módszere úgy könyveiben, mint előadásaiban nélkülözötte, mert nem is kereste, az imponáló eredetiség, egyéniség és kizárólagosság ama fascináló hatásait, melyekkel kortársai közül különösen Stein Lőrinc s nálunk az egyébként irodalmilag meglehetősen meddő Kerkapoly tették magukat emlékezetesekké. Ő nem állított fel kizárólagos érvényű dogmákat s nem eskette fel azokra hallgatóit és olvasóit. Eklektikusnak volt mondható, amennyiben szigorúan megőrzött tárgyilagossággal bírálta a nemzetgazdaságtan és politika különböző, gyakran ellentétes tan-tételeit, gyakran nem is foglalva állást egyik vagy másik mellett. Ez a módszer igaz, hogy nem alkalmas fanatikus követők toborzá-sára, de hogy sokkal többet lehetett belőle tanulni, mint a bármely tetszetős merev dogmatizmusból, az kétségtelen; s ez a rendszer mindenesetre alkalmas arra, hogy azoknak, kiket kiképzett, módot nyújtson a gyakorlati problémák körül bizonyos elfogulatlansággal és szélesebb látkörrel igazodni el.

Részben már ebből a módszeréből, de hivatásának komoly fel-fogásából s egyéniségének az olcsó hatásokat megvető előkelőségéből folyt az is, hogy Kautz úgy előadásaiban, mint könyveiben szinte a túlságig kerülte a formakultuszt, a szónoki hatást, a stílus meg-veztegető szépségét. Ez különösen írott művei hatását kétségkívül csökkentette némileg, de nem foszthatta meg azokat értéküktől.

Kötelességünk megemlékezni ez alkalommal is arról a szinte áhítatos csodálatról, mellyel Kautz nagy alapítónk, Széchenyi alak-ját, működését környezte s annak több könyvében is kifejezést adott. Akadémiánk hálás neki azért a buzgalomért is, mellyel a legnagyobb magyar-nak követőket toborzott s amellyel Széchenyi-irodalmunkat gazdagította.

Nem akarunk megfeledkezni arról sem, hogy Kautz éppen egy akadémiai beszédjében támadásokat idézett fel tudományos életünket látszólag lekicsinylő nyilatkozatai által. Kétségtelen, hogy ő akkor is sok igazat mondott és hogy sok tekintetben félreértették őt. Nálunk, hol oly ritka az igazságos és tárgyilagos mérték tudományos érdemek méltatásában is, hol oly könnyen esünk melléktekintetekből

eredő túlzásokba az elismerésben vagy az agyonhallgatásban, szükség van koronkint a valódi tekintélyek eszmetisztító közbelépésére, még ha azok visszatetszéssel is találkoznak.

Akadémiánk körében már két évvel Kautz halála után mondott róla emlékbeszédet Földes Béla tagtársunk. Őt, ki nemcsak szakértő volt a boldogultnak, hanem tanártársa is, kértük fel ezúttal is, hogy a születési centenárium alkalmából megemlékezzék húsz év előtt letűnt, ma is emlékezetünkben élő, munkáival ma is ható jelesünkről.

Berzeviczy Albert.

A mult zenei év.

(1928. október—1929. június.)

Az elmúlt zenei évet a hangversenyek valóságos áradata jellemzi. Ez annál érthetlenebb, mert már az 1927—28-as évben tapasztalhattuk, hogy a hangversenytermek — nem számítva a Filharmónikusok, Dohnányi, Bartók és a külföldi sztárok hangversenyeit — mindjobban elnéptelenedtek. Ma már nemcsak kezdő fiatal zenészeink hangversenyei néptelenek, hanem megtörtént az is, hogy legkiválóbb kamara-együttesünk: a Waldbauer-négyes, üres ház előtt játszott. És mégis: minden kezdő zongorás és hegedűs évenként megrendezi a maga «kötelező» koncertjét s ezen a szánalmas módon próbál önmagának reklámot csinálni.

Ennek az áldatlan állapotnak orvoslását elsősorban zenei oktatásunk gyökeres reformjától reméljük. Talán egészségesebb zenei jövőnek az előjele a Zeneművészeti Főiskolán éppen most szervezett középiskolai és tanítóképző-intézeti ének- és zenetanárképző, és hír szerint a budapesti Tudományegyetem sem zárkózik el a zenének, mint rendes tantárgynak, bevonásától. Azonban a zenei reformokhoz még nincsenek meg a legfontosabb segédeszközeink: megnyílt az új tanárképző és még nincsenek komoly színvonalú zenei tankönyveink; tárgyalnak az új zenei tanszékről és még nincsen pragmatikus magyar zenetörténetünk. Itt kellene megkezdenünk a gyökeres reformot. Mindenekelőtt új énekeskönyvekre van szükségünk: az Arany lantok és Ezüst hárfák kora lejárt. Az újonnan összeállítandó magyar énekeskönyveknek már nemcsak a Bartók, Kodály és Lajtha kutatásai révén feltárt népdalkincsekből kell majd anyagukat meríteniök, hanem a magyar zenei multhoz is kell anyagért fordulniök. Az e téren dolgozók munkáját lényegesen megkönnyítené, ha zenei emlékeink — legalább részben — ki volnának adva.

Égetően szükséges a magyar zenetörténet kézikönyvének ki-

adása is. Szégyene a magyar zenekultúrának, hogy ifjúságunk még ma is pár oldalas gépelt jegyzetek ellenőrizhetetlen anyagát kénytelen tanulni. A magyar zenetörténeti munkán kívül nagyon érezzük hiányát egy megbízható, jó áttekintést nyújtó általános zenetörténeti kézikönyvnek, továbbá logikus és könnyen érthető zeneelméleti munkáknak. Mindezeket azonban csak a leggondosabb anyagkiválasztás alapján, a legszigorúbb tudományos ellenőrzés mellett volna szabad kiadni. Hiszen a zenepedagógiai munkáknak — itt éppen csak érintett — feladatai ma már nem megoldhatatlanok; beszámolóink folyamán lesz alkalmunk rámutatni irodalmunknak az elmúlt esztendőben bekövetkezett örvendetes fellendülésére.

Negyven évvel ezelőtt, amikor az osztrák kormány megindította a még ma is folyamatban levő *Denkmäler der Tonkunst in Österreich* című nagy osztrák zenei forráspublikációt, eredetileg a magyar kormánnyal közös publikációt óhajtott volna létrehozni. Magyar részről magyar munkatársak részvételét kívánták, ezeknek kijelölését az osztrákok a magyar kormányra bízták és Guido Adler, a sorozat szerkesztője, beszámolójában¹ erre vonatkozólag a következőket jegyzi meg: «Az eredmények, ha ugyan egyáltalán végeztek kutatásokat, előttünk ismeretlenek maradtak. Sejthettük, hogy Magyarország művészeti talaja nem lehet nagyon termékeny, de különösen Mátyás korából várhattunk volna emlékeket.» A megindított kiadványból tehát nem lett közös monumenta-sorozat és a szerkesztő, a beszámoló szerint, csupán «a történelmi multnak Magyarországból származó néhány művésze» volt tekintettel (l. Bakfark Bálint, továbbá a pozsonyi származású Neusiedler testvérek műveit). Adler csak hiszi, de mi biztosan tudjuk, hogy idevágó kutatások nem történtek, de nem is történhettek, mert az ilyen munkára alkalmas embereink akkor nem voltak. Ugyanilyen okokból hiúsult meg 16 évvel később egy hivatalos színezetű magyar zenetudományos folyóirat gondolata is,² azzal az indokolással, hogy nem lehetne elegendő értékes anyagot kapni. Csak a legjellemzőbb eseteket ragadtuk ki s ezek most szinte hihetetleneknek látszanak; ma már lépten-nyomon tapasztalhatjuk, hogy a viszonyok e téren örvendtesen megváltoztak. De rámutattunk arra is, hogy a legfontosabb teendők még hátra vannak s csak ezek elvégzése után várhatjuk, remélhetjük, hogy zenei életünk jobb, egészségesebb mederbe terelődik.

*

¹ *Studien zur Musikwissenschaft*, V. Leipzig. 1918. 14. l.

² V. ö. *Zenevilág*, 1906. szept. 22.

Beszámolóinkban elsősorban az Operaháznak nyolc bemutatójáról kell megemlékeznünk. Dohnányi *Tenorját* és Verdi *A végzet hatalma* c. operáját kivéve, talán nem jelentik a repertoire gazdagodását. Időrendben elsőnek kell megemlékeznünk Dohnányi Ernő és Galafrès Elza *A Múzsza csókja* c. balettjéről, amelyet a novemberi Schubert-centenárium alkalmából mutattak be: ez tulajdonképp mesteri hangszerezése Schubert *Moments musicaux* c. zongoraművének (op. 94). Ugyancsak a centenáriumra való tekintettel mutatták be Schubertnek *Cselre cselet* című, rendkívül költői egyfelvonásos daljátékát. Külföldön már több ízben megpróbálkoztak ennek a szerzője életében elő nem adott kis dalműnek színrehozatalával, de sikertelenül. Schubert lírikus maradt akkor is, amikor operát írt; ez a zene nem való az opera színpadára.

Decemberben a mai kor egyik legnagyobb külföldi zeneszerzője, Stravinszki, jutott szóhoz az Operaház színpadán; két évvel ezelőtt színrehozott *Petruska* című balettje után az *Oedipus Rex* oratorium-opera bemutatójával ezúttal másodszer. A *Petruska* azóta is kedvelt műsordarab maradt, az *Oedipus Rex* azonban hívős fogadtatásra talált. Ez a görög sorstragédia latin szövegével (Sophokles után Jean Cocteau dolgozta át) érdekes dokumentuma marad a zenei hitvallását állandóan változtató, tépelődő nagy orosz mesternek. Itt is bámultuk imponáló technikai tudását, s most először volt alkalmunk mesteri kórus-kezeléséről meggyőződnünk.

A harmadik bemutató, Manuel de Falla *Háromszögletű kalap* című balettje, tulajdonképp nem volt számunkra újdonság, mert már Djaghileff társasága bemutatta ezt a Városi Színházban. A nagyhírű modern spanyol szerző rokonszenves, őszinte muzsikájának ezúttal is nagy sikere volt.

Januárban Paul Hindemith, a mai német zene egyik kimagasló képviselője jutott szóhoz az Operában. *Oda-vissza* című zenés mókája jelentéktelen, vérszegény kis mű, ügyetlen zenei tréfa; nem a legjobb színben tüntette fel szerzőjét, akinek sokkal leleményesebb kamara-kompozícióit ismerjük már előlről.

Az év egyetlen magyar újdonsága, Dohnányi Ernőnek már említett *A tenor* című háromfelvonásos víg operája, szerzője legjelentékenyebb művei közé sorolható. Librettóját magyar író, Góth Ernő írta németül, Karl Sternheim *Bürger Schippel* című vígjátéka nyomán, és Harsányi Zsolt fordította magyarra. A német kisvárosi környezet elsőrangú alkalmat nyújtott Dohnányinak zenei humora csillogtatására, mesterien illusztratív hangszerezési és kontrapunktikus tudásának az alkalmazására. A gazdag invenciójú mű nyeresége az Opera műsorának.

Márciusban volt *A végzet hatalma* című Verdi-opera bemutatója. Ezt az operát, amely nem tartozik szerzője legjelentékenyebb művei közé, Verdi a szentpétervári udvari opera számára írta; ottani előadása 1862-ben csúfos kudarccal járt. A gyenge szövegekönnyvet eredetileg Piave írta, két évvel utóbb Ghislanzoni dolgozta át, mostani alakját pedig Franz Werfel adta meg, a Verdi-kultuszáról ismert kiváló német író; így is fárasztóan homályos és elviselhetetlenül romantikus. Partitúrája azonban bővelkedik a jellegzetesen Verdire valló szép részletekben.

Az utolsó bemutató Riccardo Zandonainak, a mai olasz zene egyik kiválóságának négyfelvonásos operája, *Francesca da Rimini* volt. Partitúrája hívatott, művelt muzsikusként műve, ha nem is mindig eredeti. A szépségekben bővelkedő szövegekönnyvet d'Annunzio tragédiájából Tito Ricordi dolgozta át. A két utóbbi újdonságot Sergio Failoni vezényelte, Operaházunknak tavaly szerződtetett nagytehetségű karmestere, az ő alkalmaztatásával szerencsés megoldást nyert végre a karmester-kérdés. Nem méltatlan utóda Kerner Istvánnak. — Emlékezzünk meg itt kegyelettel a nagy magyar karmesterről, akit májusban lelkesedve ünnepeltünk és már augusztusban mélységes gyásszal kísértünk utolsó útjára. Kerner István művészi munkája feledhetetlen marad . . .

Az újonnan betanult operák közül Rossini *Sevillai borbélyát* és Verdi *Falstaffját* kell kiemelnünk; mindkettőt Failoni vezényelte. Meg kell emlékeznünk még a decemberben rendezett Mozart-ciklusról is. Ezek az előadások, Franz Schalk vezényletével, kimagasló eseményei voltak zenei életünknek.

A múlt év vendégművészei közül felemlítjük a külföldön élő magyar Pataky Kálmánt, Németh Máriát, Angerer Margitot, Andai Piroskát, külföldiek közül elsősorban Jeritza Máriát, Marcel Journet-t, a kiváló francia baritonistát, Jan Kiepurát, a népszerű lengyel tenoristát és Lauri Volpit, aki talán legnagyobb tenoristája napjainknak. Az Opera új tagjai közül kiemeljük Halmos János és Maleczky Oszkár nevét.

*

A Filharmónikus Zenekar nyolc estét rendezett bérletben, négy népszerű vasárnap délutáni hangversenyt és három estét bérleten kívül; volt továbbá három rendkívüli filharmónikus est is. A vasárnap délutáni és a bérleti hangversenyeket Dohányi Ernő vezényelte; csak az ötödiknek volt Failoni a vendég-dirigense, a hetedik pedig Kodály Zoltán maga vezényelte *Háry János* szvitjét. A koncerteken a következő magyar újdonságok kerültek előadásra: Bartóknak geniá-

lisan hangszerelt *Csodálatos mandarin*-szvitje, Kodály Zoltánnak imént említett poétikus *Háry*-szvitje és Kósa György *Kincses Ádám* c. misztériuma (Szabolcsi Bence szövegére). Itt említjük meg Dohnányinak a Schubert-centenáriummal kapcsolatban előadott másik Schubert-hangszerelését: a négykézre írt f-moll fantáziáját. Nagy érdeklődéssel hallottuk Stravinszki *Sacre du Printemps*-ját is.

A rendes hangversenyek szólistái: Stefániai Imre, Jeanne Marie Darré, Horovitz Wladimir (zongora) és Spalding Albert (hegedű). A vasárnapi hangversenyeken négy fiatal magyar muzsikus szerepelt: Székely Zoltán, Zathureczky Ede (hegedű), Hermann Pál (gordonka), Kentner Lajos (zongora).

A második hangversenyt fennállása 75 éves jubileumának megünneplésére szentelte a Filharmóniai Társaság. A hangversenyt gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszter beszéde vezette be. A jubileum alkalmából kiadott emlékkönyvecskébe Isoz Kálmán írta meg kitűnő áttekintéssel a társulat történetét. A nyolcadik hangverseny zárószáma Bruckner *Te Deum*ának mintaszerű előadása volt, K. Stojanovics Lili, Basilides Mária, Székelyhidy és Venczell közreműködésével.

A bérleten kívüli esteken hallottuk Gabrilovics Osszipot, Alexander Cserepnint és Kresz Gézát. Az első rendkívüli hangverseny karmestere és egyúttal szólistája Fischer Edvin volt. Bach három zongorás versenyművében Jámbor Ágnes és Sas Dező működött közre. A másodikon Arthur Honegger *Dávid királya* és Kodály *Psalmus Hungaricus*a került újból előadásra, utóbbit Kodály vezényelte; külföldön már több ízben dirigált; nálunk ezúttal mutatkozott be karmester minőségében és nagy sikert aratott. A harmadik rendkívüli esten Verdi *Requiem*t hallottuk, Dohnányi vezényletével. Hadd térjünk ki itt még a szépen sikerült Nürnbergi Magyar Hétre is, amelynek keretében Operaházunk együttese és a Filharmóniai Zenekar szerzett dicsőséget a magyar zenének: Bartók, Kodály, Dohnányi, Poldini műveinek.

*

A Székesfevárosi Zenekar és Komor Vilmos kamara-zenekarának hangversenyeiről is meg kell emlékeznünk. Az előbbi most töltötte be működése hatodik évét; hangversenyein (számszerint 25) fokozatos fejlődés jeleit észlelhettük. E hangversenyeken Bor Dezső, Ábrányi Emil, Fenyves Jenő, Sauerwald Géza, Siklós Albert, Szikla Adolf és Vaszy Viktor vezényelt. A Komor-zenekar a múlt évben hét estét rendezett. A bécsi filharmónikusok is ellátogattak hozzánk; Furtwängler vezényletével rendezett két estjük felejthetetlen élménye marad közönségünknek.

*

Az énekkari koncertek közül első helyen a Budapesti Ének- és Zenekaregyesületét kell felemlítenünk. Ez a műkedvelőkből álló társaság Lichtenberg Emil vezetésével az elmúlt évben is elismerésméltó, komoly munkát végzett Brahms, Händel, Bach műveinek és különösen Monteverdi *Orfeo*jának előadásával. — A Bazilika énekkara, Demény Dezső vezetésével Franck Cézár A-dur miséjét és Mozart *Requiem*ét adta elő stílusosan. — A Székesfehérvári Énekkar Karvaly Viktor vezényletével és a Filharmónikus Zenekar közreműködésével Wolf-Ferrari *La Vita Nuova*jával lépett közönség elé. Elismeréssel kell megemlékeznünk a Palestrina-kórus nagypénteki hangversenyéről. Vendég-énekkarokat is volt alkalmunk hallani: a Berliner Lehrergesangverein (Theodor Jacobi vezetésével) októberben rendezte — unalmas műsorú — hangversenyét; ezenkívül itt járt a Deutscher Männerchor, a Doni kozák-kórus és a kiváló Dayton-Westminster-kórus.

*

A kamarazene terén a Waldbauer-Kerpely vonósnégyes vezetett. Őt estje műsorán magyar szerzők közül Kodály, Bartók, Dohnányi, Radnai és a fiatal Frid Géza művei szerepeltek. Kiváló esemény volt Dohnányi és Telmányi szonáta-estje is. Új összeállításban mutatkozott be Kerntler Jenő kamara-együttese; ez évben Koncz Jánossal és Zsámboky Miklóssal társulva, első hangversenyén előadta Malipierónak, a modern olasz zene kiváló képviselőjének *Sonata a tre*jét, a másodikon Lajtha Lászlónak gazdag leleményű, nagy technikai készségekre valló *Trio concertante*-ját. Megemlíthetők még a Róth—Antal—Molnár—Van Dorn-kvartett, a Léner,- a Melles- és a Magyar női vonósnégyes hangversenyei is.

Két-két hangversenyt rendezett az egyre jobban fejlődő Budapesti-trió (Róth Miklós, Róth György, Petri Endre) és Szatmári Tibor, Baré Emil és Földesy Arnold együttese. Tehetséges muzsikusokból (Krausz Ilonka, Garai György, Vincze László) alakult a Magyar-trió is.

*

A szerzői estek közül Bartók Béláé a legkiemelkedőbb. Hatalmas negyedik vonósnégyesét, egyik legkiválóbb alkotását, itt hallottuk először. Kodály Zoltán gyermekkar-estet rendezett s ezt a rendkívüli sikerre való tekintettel két ízben meg kellett ismételni. Hét fővárosi iskola adta elő a remekbe készült kórusokat. Szerzői estje volt még Kósa Györgynek, a fiatal magyar zeneszerzői gárda egyik tehetséges tagjának és Tarnay Alajosnak is; szívesen említjük meg itt Balázs Árpádnak évente szokásos, közkedvelt nótaestjeit is.

A zongora-szóló estekről szólva, megint csak Bartók és Dohnányi hangversenyeit kell legelőbb említenünk, utánuk hazai zongoraművészek közül Kentner Lajost, Engel Ivánt, Reschofszy Sándort, Stefániai Imrét és Keéri-Szántó Imrét. A külföldiek közül első helyen Horovitz Wladimirról kell megemlékeznünk, továbbá Rachmaninovról, a zongoratechnikának szinte utólérhetetlen mesteréről. Lhevinne József és Friedmann Ignác technikai fölénye legutóbbi hangversenyeik alkalmával hidegen hagyott, különösen az utóbbi sokat vesztett itteni népszerűségéből, amelyet a magunk részéről mindig indokolatlannak tartottunk.

A hegedű-estek közül Szigeti Józsefé és Telmányi Emilé voltak a legjelentősebbek, mellettük Geyer Stefié. A fiatalok közül Gertler Endre, Zathureczky Ede és főleg a rendkívül muzsikális, fejlett technikájú Székely Zoltán tűnt ki. Konecz János, Ország Tivadar, Thomán Mária is sikerrel hangversenyezett. A külföldi művészek közül, csakúgy mint eddig, Hubermann volt a legkiválóbb; Juan Manén, az egykor oly nagy spanyol hegedűművész játékát fájdalmas érzéssel hallgattuk; a mesterien kiegyenlített technikájú, elegáns tónusú Jasa Heifetz játéka legutóbbi fellépése alkalmával sem tudott magával ragadni.

Kerpely Jenő, a nagy magyar gordonkaművész nyolc év óta először jelent meg a hangversenydobogón; Földesy Arnold, a gordonkának egyik legnagyobb technikusa, szintén rendezett hangversenyt; Herrmann Pál, fiatal gordonkásaink közt a legtehetségesebb, hangversenyén bemutatta igazi zeneszerzői hivatottságra valló szólócselloszonátáját. A gordonka legnagyobb művésze, Casals is ellátogatott hozzánk, továbbá a spanyol Cassado és Feuermann Emánuel.

Orgonahangverseny csak kevés volt: a hangversenyzők közül Riegler Ernőt, Sugár Viktort és Wehner Gézáat említjük meg.

Az ének-szóló hangversenyeiket számba véve, legelső helyen Basilides Máriáról kell megemlékeznünk. Decemberi Schubert-estje fénypontja volt a Schubert-ünnepélyeknek. Medgyaszay Vilma kizárólag magyar szerzők dalait adta elő (Kodály, Radnai, Kósa György, Lányi Viktor, Molnár Antal). Nagyszerű előadói művészete feledteti hangjának fogyatékoságát. Molnár Imre magyar dalestjén Dohnányi, Lajtha és a Miskolcon élő Hollósy Kornél népdalfeldolgozásait mutatta be. Még vagy húsz magyar énekes rendezett koncertet. A külföldiek közül Saljapin mellett Crooks Richardot, Dusolina Gianinit, Graveure Louist, Bender Pált és Sarobe Celestint említjük meg.

Az Orsz. Magy. Kir. Zeneművészeti Főiskola az elmúlt évben 22 nyilvános hangversenyt és 4 színpadi előadást rendezett. Itt kell megemlékeznünk arról, hogy Mihalovich Ödön, az intézetnek hosszú éveken át igazgatója, utóbb örökös elnöke, áprilisban elhunyt. A Nemzeti Zenede két zenekari és két operai előadás keretében adta bizonyítékát annak, hogy az új vezetőség helyes irányban vezeti az intézetet.

*

A Városi Színház műsorából kiemelhetjük a következő operák előadását: Mozart: *Figaro házassága*, Donizetti: *Lucia di Lammermoor*, Verdi: *Ernani* és *Luisa Müller* című fiatakori operája, ezenkívül Offenbach két operettjének (*Szép Heléna*, *Orfeusz a pokolban*) felújítását. A modern zenét csupán Stravinszki *Katonatörténetének* bemutatója képviselte. Egyetlen magyar újdonság került bemutatóra, az is jelentéktelen volt: Sági-Cservenka Henrik: *Liliomhullása*.

*

A vidéki városokban lezajlott zenei események közül legjelentékenyebbek a Miskolcon 1928. december 8-án rendezett Reményi Ede-centenárium és a Debrecenben 1929. június végén megtartott Országos Dalosverseny. Reményi Ede, a nagy magyar hegedűs, 1828. június 17-én született Miskolcon. A Waelder Gyula készítette emléktáblát december 9-én leplezték le a miskolci Zenepalota előcsarnokában. A centenáris hangversenynek külön érdekessége volt, hogy a 84 esztendőes Plotényi Nándor, Reményi hűséges famulusa, mint zongorakísérő szerepelt. A debreceni XXII. Országos Dalosversenyen a legjobboknak minősített dalárdák voltak: Máv. Acélhang-Dalegylet (királydíj), Egri Dalkör (kormányzói vándordíj), Székesfőváros Elektromos Műveinek Dalköre (nehéz műdalcsoport vándordíja). A királydíjas csoport versenykara Noseda Károly *Húsvéti harangok* című kórusa volt.

*

Zenei életünknek fontos tényezője lett a rádió. Az újonnan megalakult zenei tanács (Papp Viktor, Szabados Béla és Stefániai Imre) fokozott figyelmet fordít zenei életünk minden mozzanatára. Az előbbi évekkal szemben a műsorok összeállításában nagy javulás mutatkozott.

*

Zenei irodalmunk nagy lépésekkel haladt előre; legkimagaslóbb eseménye a *Muzsikának*, az első szélesebb olvasó közönségű,

átfogó jelentőségű zenei folyóiratnak a megindítása volt. Zenei folyóirataink mindaddig a legsúlyosabb anyagi nehézségekkel küzdöttek. Kultuszminiszterünk felismerve azt a fontos kulturális feladatot, amelyet egy komoly zenei folyóirat a magyar zene fejlesztése terén hivatva van teljesíteni, lehetővé tette egy ilyen folyóirat megindulását. Felelős szerkesztője Papp Viktor lett. A folyóirat első száma a magyar zeneművészet legnagyobb géniuszának, Liszt Ferencnek volt szentelve; Apponyi Albert, Mihalovich Ödön, Vincent d'Indy és mások visszaemlékezései, Pauler Ákos, Isov Kálmán, Benyovszky Károly részlettanulmányai tették azt értékké. A következő számokban Lajtha László, Isov Kálmán, Gombosi Ottó, Hárich János, Pukánszky Béla tettek közzé magyar zenei dolgozatokat, külföldiek közül Otto Erich Deutsch, Henry Prunières, Mateusz Glinksi járultak hozzá a folyóirat színvonalának emeléséhez. A *Zenei Szemlét* a *Muzsika* megindulásakor e sorok írója Szabolcsi Bencének adta át. A Székesfehérvári Zenekarnak *A Zene* című folyóiratát 1928. ősze óta Siklós Albert szerkeszti. Említésreméltó önálló zenei munkáknak egész sora hagyta el a sajtót, köztük Isov Kálmán *A Nemzeti Múzeum zenei gyűjteményének kialakulása* (20 l. 1929.) című érdekes összefoglalása, Molnár Antal *Csokonai és a műdal* (25 l. 1929.) című alapos tanulmánya, bibliográfiai jegyzetekkel, Payr Sándor *Wohlmuth János orgonista és karmester, Sopron jeles zeneművésze (1643-1724)* című jeles kis monográfiája. A tavaly megindított *Opera-ismertető* című sorozatnak négy új füzetet jelent meg: Poldini *Farsangi lakodalom* és Erkel *Hunyadi László* Radnai Miklós —, Leoncavallo *Bajazzók*, Gajáry István —, és Thomas *Mignon* Cserna Andor tollából. Kesztyer Lőrinc *Összhangzattana* (339 l., 1928.) a legelfogadhatóbb ilyen tárgyú magyar tankönyvnek bizonyult. Elismeréssel kell megemlítenünk Lajtha László és Molnár Imre *Játékkország* (1929.) című könyvét.

*

Íme az 1928—29. év zenei eseményeinek rövid összefoglalása. Zenei életünknek nem egy ágában örvendetes fejlődés mutatkozik. Alkotó és reprodukáló művészeink, zenei íróink céltudatos, komoly munkával már most is elérték azt, hogy zenénk nemzeti jellege mindjobban kidomborodik. A magyar kultúra számos külföldi diadala közül nem egy a zenének köszönhető, de erre cikkünknek szűkre szabott keretei között nem térhettünk ki.

Major Ervin.

IRODALOM.

Gr. Klebelsberg Kuno új könyve.

Gróf Klebelsberg Kuno: *Jöjjetek harmincas évek!* — Budapest, 1929. — Az Athenaeum kiadása.

A *Budapesti Szemle* 1927. évi decemberi füzetében ismertettem gróf Klebelsberg Kuno beszédeinek első kötetét. Azóta két újabb kötete jelent meg, és pedig a *Küzdelmek könyve* 1929 március havában s ez év karácsonyán *Jöjjetek harmincas évek!* című.

A *Küzdelmek könyvét* Magyarország kormányzójának ajánlotta, s a kormányzó írt hozzá előszót, melyben azt mondja: «A művelődés megújító, teremtő, erősítő hatalmába vetett hittől áthatva támogatam a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Miniszternek azt a törekvését, hogy szomszédainkat a kulturális nemes versenyben múljunk felül és a nyugati nagy nemzetekkel legalább művelődési téren igyekezzünk lépést tartani.» A miniszter bevezetésében igen érdekesen s találóan magyarázza, miért adta gyűjteményének a *Küzdelmek könyve* elnevezést. «Küzdeni kell a hatalom birtokában — úgymond — a kedvező közvéleményért, küzdeni kell azért, hogy a nemzet megérezze a szándék tisztaságát, hogy a nemzet átértse a reformok szükségességét . . . » « . . . Az alkotás kezdetben gyenge palánta, hogy megeredjen, kedvező időjárás szükséges. A politikai kezdeményezéseknél a kedvező időjárást a nemzeti közhelyeslés jelenti.» «Küzdöttem a kulturális gondolatért, küzdöttem azért, hogy a nemzet minél szélesebb rétegeit hassa át a végzetserű meggyőződés, hogy lenni vagy nem lenni és művelődni nálunk teljesen egyértelmű . . . »

Azoknak, akik azt vitatják, hogy előbb gazdagoknak kell lenni s csak azután lehetünk műveltek, azt válaszolja, hogy «vagyonosodnunk és művelődnünk kell egyszerre», sőt azt vitatja, hogy «művelt-ség nélkül elképzelhetetlen a gazdasági siker».

Közművelődési kérdésekben közvéleményt akar teremteni. A *Küzdelmek könyve* 44 újságcikket tartalmaz s befejezésül a vallás- és közoktatásügyi tárca 1929/30. évi költségvetésének indokolását közli. A takarékoságról az 1929. január hó 13-án megjelent cikk igen érdekes nyilatkozatot tartalmaz. «Sohasem fogom a takarékoságot úgy felfogni, hogy sötét és zsúfolt tantermekben, nyomasztó leve-

gőben tartsam az ifjúságot, hogy klinikáinkon elavult Röntgen-gépek legyenek, hogy egyetlen technikánkon elavult konstrukciókon tanítsák az új gépészmérnök-nemzedéket, hogy hiányozván a tanszékek mellett a folyóiratok, ne vegyünk tudomást a legújabb kutatásokról s vívmányokról.»

A vallás- és közoktatásügyi minisztérium költségvetésének általános indokolása a miniszter azonnal megvalósítható programját tartalmazza, míg a cikkek a magyar kultúrpolitika teljes programjáról nyújtanak tájékoztatást.

A népiskolai építő-programm befejezéshez közeledik: 5000 tanterem és tanítói lakás 48 millió pengőt igényel, oly összeg, melynek folyósítása becsületére válik a kormánynak, a törvényhozásnak, de elsősorban a miniszternek. A tanítói létszám 17.000-ról 18.400-ra emelkedett. Az egyházak segélyezése, a testnevelés fejlesztése, a kisdédóvás, a vidéki egyetemek klinikái építésének folytatása, az orvosi továbbképzés felkarolása, a Műegyetem felszerelésének kiegészítése, a természettudományi kutatási alap nagyobb javadalma, a debreceni egyetem bölcsészettudományi karának a természettudományokkal való kiegészítése, a Nemzeti Múzeum kibővítése, a művészetek pártolása, a külföldi kollégiumok és belföldi egyetemi internátusok létesítése mindmennyi alkotások, melyek a miniszter szívós, céltudatos energiájáról tanuskodnak.

A most megjelent kötetet: *(Jöjjetek harmincas évek!)* Tisza István emlékének ajánlja. E könyv ugyancsak újságcikkek gyűjteménye, ezenkívül Tisza Istvámról a Tisza István Társaskörben tartott emlékbeszédét is tartalmazza. A bevezetés nemcsak a könyv «ouverture»-je, melyben a vezető motívumok valamennyiét megtaláljuk, hanem új melódiákat is tartalmaz. Valamennyinek közös vonása a történelmi tapasztalatokon nyugvó optimizmus.

A huszas évek küzdelmei után érthetőnek tartja, hogy az ország a harmincas évektől jobb megélhetést, nyugodtabb fejlődést vár. A háború borzalmainak közelsége valószínűvé teszi, hogy a harmincas évek a béke évei lesznek. De aggodalommal látja, hogy egyesek a «kulturátlanság kultuszát» óhajtják meghonosítani. Evvel szemben a lényegyet abban látja, hogy újból s újból kultúrjavakat termeljünk.

Az egyes cikkek az adatok oly gazdagságát s a gondolatok olyan nagy termékenységét tartalmazzák, hogy hű képet a könyvről csak az nyerhet, aki azokat egész terjedelmében elolvassa. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrpolitikáját a tervszerűség s a nagyméretűség jellemzi. Szinte bámulatatos alkotásainak sokasága. S most, hogy a gazdasági krízis — úgy látszik — gátat vet e termékenységnek, örülnünk kell

a sietségnek, mellyel eszméit megvalósítani törekedett. Bármilyen súlyosan nehezedik reánk most a takarékosság, sőt a takarékoskodás kényszere, bízunk kell benne, hogy az ország bámulatos életereje ezzel is megküzd s akkor valóra válik a szerző látománya, mely a harmincas éveket fedő fátyolon át a sors mosolyát sejtí.

Kétségtelen, hogy a kétségbeesés, az apátia nem tud alkotni, s éppen ezért nagyon indokolt, hogy a miniszter Fichte módjára lelket, önbizalmat akar nemzetébe önteni.

Aligha csalódnunk azonban, ha azt mondjuk, hogy az állami költségvetés korlátozása vagy legalább is stabilizálása hosszú évekre fog kiterjedni. A régibb s újabb alkotások fenntartása is a legnagyobb nehézségekbe fog ütközni, pedig már a természetes fejlődés a kiadások emelkedését fogja maga után vonni. Ilyen körülmények között kulturális szükségleteink kielégítésére új forrásokat kell keresnünk. A miniszter ennek szükségét már idejekorán felismerte s igyekezett a törvényhatóságok közreműködését megnyerni. Ez bámulatos energiájának s diplomáciai elevenségének eddig még soha nem ismert módon és méretekben sikerült is. De a törvényhatóságok háztartása is nagyon megrendült. A kiadások apasztásának szükségessége ott is küszöbön van. Így csak a társadalom marad, mint forrás, melyből kulturális célokra új erőket lehetne meríteni. E téren eddig igen kevés sikert tudtunk felmutatni. Angliában, Amerikában, Hollandiában a társadalom igen nagy összegeket áldoz kulturális célokra. Evvel szemben nálunk még a háború előtti áldozatkészséget sem látjuk. Ennek sok oka van, de bizonyára nem tartozik az utolsók közé az, hogy míg a kiegyezés után a háború kitöréséig a nemzet egységessé tétel volt a törekvés, a háború után annak ellenkezője történik. Pedig akkor sokkal nehezebb volt e feladat, mint most. Ma nyelvében majdnem egységes a nemzet, s minden törekvésnek oda kellene irányulnia, hogy az egész lakosság együtt érezhessen, együtt tanulhasson, együtt dolgozhassék az egységes magyar nemzet ideáljaiért. Csakis nyelvében, érzelmeiben egységes magyar társadalomtól várhatunk számbavehető áldozatkészséget. Meglepő, hogy ezen asszimilálásnak éppen tudományos téren vannak akadályai, míg a művészetek terén nincsenek. Ez azt mutatja, hogy mulasztások történtek. A harmincas évektől tehát azt is várnunk kell, hogy a talentumok érvényesülésének mesterséges akadályai megszűnjenek s ennek fejében az egységes társadalomtól a magyar nemzeti kultúra fejlesztésére fokozottabb áldozatkészséget kell követelnünk. «Jöjjetek harmincas évek» annyit jelent, hogy a huszas évek nélkülözései, küzdelmei után a nyugodt fejlődésnek korszakára vágyunk. Klebelsberg gróf nagy bölcseséggel

mondja, hogy «naív politikai elgondolás lenne, hogy az ádáz harcok a nemzetek között szünetelnek, megállnak. . .», ezek most «nem tankokkal, hanem gazdasági és kulturális téren» folynak. Erre a harcra készíti elő a Miniszter nemzetét. A XIX. század huszas éveit Széchenyi korszaka követte. A helyzet most nem azonos, de sok hasonlóság van benne. A miniszter a kultúrpolitikát a következőképp határozza meg: «a nemzet szellemi kincsének őrzése, ápolása és gyarapítása, mely nem lehet csupán elszigetelt iskolaszervezési és módszertani részletkérdéseknek elkülönített boncolgatása és megoldása, hanem az osztatlan egységet alkotó nagy magyar összecsél megvalósításának egyik szerves eleme.»

A szerző optimizmusára s eszközeibe helyezett nagy bizalmára soha sem volt nagyobb szükség, mint most. Az utolsó években a konszolidáció, a megerősödés jelenségei mutatkoztak. A nagy gazdasági válság, a jóvátételi tartozások fenyegetése mély lehangoltságot idézett elő s úrrá lett a kedélyeken a kétségbeesés, hogy mai helyzetünkben életképtelenek vagyunk. Pedig ez a legrosszabb. A jobb jövő előkészítésének egyedüli eszköze annak bizonyítása, hogy még csonkáságunkban is ápoljuk a kultúrát, terjesztjük a műveltséget, őrizzük a jogot s igazságot s ez által centripetális erőt gyakorolunk. Meg kell mutatnunk, hogy nálunk a jog, az igazság, a műveltség, az egészség uralma van s evvel szolgáljuk legjobban a magyar jövőt. Klebelsberg könyve ezen nagy cél szolgálatában áll s ezért minden jó magyar ember mélységes háláját érdemli meg.

Grósz Emil.

Mihályfi Ákos beszédei.

Mihályfi Ákos beszédei. I. kötet: *Egyházi beszédek*, 371 lap. — II. kötet: *Társadalmi beszédek*, 340 lap. Budapest, Szent István Társulat kiadása.

Mihályfi Ákos, a budapesti egyetem teológiai karán a lelkipásztorkodástannak immár közel negyedszázad óta tanára, a liturgikus irodalomnak európai hírű művelője, nagyszabású művei során nemcsak elméletét írta meg az egyházi szónoklatnak *Az igelüirdetés* című jeles művében, hanem korának legkitűnőbb egyházi szónokai sorába is emelkedett. Nagynevű szónokká vált nem abban az értelemben, hogy divatszónokká vált volna, akit lépten-nyomon a szószékre ráncigál a rendezői lelemény, vagy odacsábít a saját ambíciója és hiúsága, hanem abban a magasabb, nemesebb értelemben, hogy nem egyszer ő adott nevezetes alkalmakon Isten igéjének hite szellemében

legtökéletesebb kifejezést, amikor is szavát szinte történelmi szükség-szerűségnek érezték és fogadták lelkükbe hallgatói — az egész katolikus Magyarország.

Összegyűjtött szónoklatainak immár a harmadik, mind teljesebb gyűjteménye fekszik a jelen kiadásban előttünk. Kiemelkedő két kötet, nemcsak arányainál, hanem belső értékénél fogva is: a katolikus orthodoxiának klasszikus szónoki nyilvánulásaihoz tartoznak az utolsó negyedszázad irodalmában. Az első kötet szorososan vett egyházi beszédek tartalmaz. Első tekintetre ezeknek a beszédeknek monumentálisan intellektuális jellegük a beszébeszökő; a világosság, az erő, a tökéletes szerkezet, a Pázmány-beszédeknek ezek az alapvető erényei ragyognak belőlük először is felénk. A mozaikszerűség éppoly távol esik tőlük, mint a kiagyalt hatásadászat, a rikító színek, az a bizonyos Bauernfängerei, melybe pedig oly könnyen beleesnek neves papi szónokok is. Ámde a Pázmány-párbuzam csak részben fedi mivoltukat. Pázmány csak az észhez szólt, meggyőzni akart, a megindítás, a szív húrjain játszás távol állt céljaitól s egész természetétől. Mihályfi Ákos beszédeinek mindenkor biztos és izmos konstruktív formáit ellenben nemcsak logikus okfejtés, hanem a maguk helyén a melegség, megindultság, sőt lelkesülés árja is tölti ki. A pátosz sohasem veszi át bennük az uralmat, de a kellő pontokon segítségére siet a meggyőzős dialektikájának, áthévitve és átszínesítve azt. Valahogy a Deák-féle beszédek pátoszát juttatja eszünkbe, mely nem buggyan lépten-nyomon élénk, nem dolgozik teljes regiszterrel, de kifejezésre jut, mint a meggyőződés belső zenéje, mely annyira ellentétes a teatralitással s éppen azért a komoly hallgató és olvasó számára annál értékesebb és lelkéhez férközőbb. Éppenséggel nem komor jelenségek ezek a beszédek; bensőséges, mély hangok, optimizmus, emberszeretet árad belőlük. A ciszterci apátságok derült kék ege ragyog felettük, melyben mintha az Úr kegyelme egyesült volna a lentlakók lelki harmóniájával. Minden körülmények közt, minden ponton, minden problémával szemben klasszikus katolikus álláspontot érvényesít, de teszi ezt a felebaráti szeretet sérelme nélkül, sőt ennek fokozott alkalmazásával.

Minden szó azért hangzik el ajkán, hogy az elébe tűzött legfőbb célt: a hívők örök üdvét munkálja; mintha Isten szócsövének érezné magát, amiképp a hajdankor költői a Múzsáénak, amit szinte bevall efféle helyein: «hadd tudjam elmondani azt, amit maga Isten akar kifejezni.» (I. 54. l.) Ez a túlvilágra irányzottság valami időfelettségbe emeli beszédeit, melyeken pedig a korszínezet is ugyancsak felismerzik. Helyes és határozott színekkel dolgozó korfestő dokumentumait találjuk bennük mind a háborút megelőzőt könnyelmű,

hedonisztikus időszaknak, mind a világháború szíveket megremegtető vérzivatarának; a proletárdiktatúra eszeveszett tombolásának (mert ajka akkor sem maradt néma) éppúgy, mint a Trianon utáni magyar fuldoklásnak. Szónoklataiban nem a szószerkekre fellendült hétköznapi-ság szaval. Ezek a beszédek nem szerepszerűek, ez a szónok magasabban mutatkozik, mint a szószerke pulpitusa; azon a magaslaton, ahová csak a tiszta, szeplőtlen papi jellem emel. Minden szava a tetteivel, egész életével való egybehangzást érezteti. Ebből meríti a bátorságot, sőt kötelezettséget a kényes problémákkal is szembenézésre, a róluk melléktekintet nélkül való véleménynyilvánításra. Az igazmondásról apránként leszoktatott időnkben egyik-másik helye valóban úgy hangzik, mint egy más, jobb világ nyelve, ahol az emberek az isteni rendeltetésnek megfelelően gondolataik őszinte közlésére, nem pedig embertársaik megtévesztésére használják a beszédet. Méltán sorakoznak e tekintetben egyházi beszédeihez a társadalmiak is. Amint egyes alkalmakkor pl. a turanizmusról (I. 358), a zsidóügyről (II. 178), a papi pályán való előmenetel akadályairól (II. 226), a püspöki aulák bizonyos tekintetben nem kívánatos légköréről (II. 272) mond, csupa oly nyilvánítás, amelyre képtelenek a zsebüket tapogató kis lelkek, s amely határozottan elűt az emberek, a kor szájaíze szerint való beszédétől. Talán kirívók is volnának, az összefüggésből kikapva, azért nem idézzük e helyen őket.

Egy tekintetben érezzük csak Mihályfi Ákos nemes, mondhatnók heroikus jellemű egyházi beszédeit hiányosoknak. Abban, hogy a kor szociális nyomorát, a mai földi lét közbaját nem vonja be kellőképpen eszmekörükbe. Éppen nem azért, mintha érzéke, szíve hiányoznék hozzá. Erre elég cáfolatot találunk néhány társadalmi beszédében, például egyetemi rektori székfoglaló beszédében és a Giesswein Sándor felett tartott emlékbeszédben. De valahogy logikusan következik ez az elzárkózás klasszikus szerzetesi álláspontjából, mely kevésbbé a Bossuet-é, aki szerint «Krisztus a földi javak aránytalanságainak kiegyenlítésére is alapította egyházát»; logikus folyománya a világ, az élet, a lélek súlypontja minden utógondolat nélkül a túlvilágba helyezésének. Ez az ő hegyeket mozdító, abszolút hite megaranyozza előtte az élet minden vonatkozását, vagy más szóval: megfosztja őket szemében minden túlzott jelentőségtől. Ez a minden megoldást amoda tútra utaló hit nem háborodik fel, nem sír vérkönyveket azon, hogy «itt a földön a kereszt útja vár azokra, kik Krisztust követik» (I. 282), s ifjú diáksereg előtt is azt hirdeti, hogy «a katolikus hitélet először is lemondó, önmegtagadó élet» (II. 246). Tudjuk, — hangoztatja is — hogy ebben a hitben, felfogásban benne van nemesak a

szegények túrni kötelessége, hanem a hatalmasok segítésre kötelezettsége, a szegényben Krisztustlátásé is, mégis valahogy hiánynak érezzük, hogy nem lép síkra a földi lét igazságtalanságai ellen, éppen az erény diadala, a bűnök szüntetése, Isten országának már itt a földön legalább megközelítése érdekében. Igaz, egyszer mind eljutunk a pillanathoz, mikor csak az lesz számunkra a fontos, ami e beszédek alfája és omegája; de anélkül élünk, pedig ez is benne van az Istenség tervében, bizonyára van az éretnnek másik oldala is. Az a hang, mely a föld gonosz hatalmasságai, a lét szörnyű igazságtalanságai ellen, az örökös földi szenvedésnek odalököttek érdekében pl. a mainzi dóm szószékén Ketteler püspök ajkáról mennydörgött, vagy amely nálunk Prohászka Ottokár beszédeiből, szónoklatjellegű írásaiból mint Cassandra-jóslat szól megdöbbenően felénk, ugyancsak a kereszténység hangja, hiszen az igazságtalanságokban a bűn forrásai, melegágyai ellen is támad. Ezeknek a nagy egyházi szónokoknak szociális olaja Mihályfi Ákos egyébként oly bátor, hőslélkü és emberszerető beszédeiben nem csörgedez.

A beszédek második kötete, a társadalmi beszédek, szebbnélsebb példáit nyújtják a földi lét legkülönbözőbb vonatkozásait a pozitív hitéletet hirdető és élő ember szempontjából való tekintésnek és helyes megítélésnek. Az egyházi beszédekben kiemelt erényei itt is érvényesülnek, sőt olykor még fokozottabban, nagyobb arányokban. Ezt főképp arra a három nagyszabású emlékbeszédre értjük, melyeket Szvorényi József, Dudek János és Giesswein Sándor felett tartott. Ezekben mesterien érvényesül a kegyelet és igazmondás szövetsége. De a kisebb beszédek közt is akárhány a remekbe készült, így a Prohászka Ottokárról, Tomcsányi Lajosról szólók. Prohászka jelentőségét, szónoki jellemét sehol sem találjuk oly kitűnően megjelölve, mint Mihályfinak róla szóló két beszédében. Egyáltalán jelentékeny ennek a kötetnek a kortörténeti jelentősége, mert minden sora a föltétlen igazmondás s a nemes használni akarás jegyében áll. A renaissance ideológiája arra a lélekre, mely e két kötet lapjain kibontakozik előtűnik, azt mondotta volna: antik jellem; mi azt mondjuk rá, hogy a Krisztusa előtt álló lélek igazmondása zeng felénk ajkáról Istenadta szónoki erővel. Aki majd korunk gránit jellemeit fogja kutatni és összeszedni egy távoli jövőben, az Mihályfi Ákost is habozás nélkül közéjük fogja venni, e két kötete alapján is.

Várdai Béla.

A Balkán népei.

Randi, Oscar : *I popoli balcanici*. Collezione Omnia. 14. Roma, 1929..
177 l. egy térkép. 8°.

Collezione Omnia néven a mult esztendőben igen értékes könyvsorozat indult meg. Olasz íróktól olasz szempontokkal akar a művelt olasz közönségnek a legkülönbözőbb szaktudományok és politikai ismeretek köréből rövid tudományos összefoglalásokat nyújtani. Az egymást gyors egymásutánban követő kötetek minden figyelemre méltóak külföldön is, hiszen a mai olasz gondolkodásnak valóságos kincseshányója a vállalat.

A Balkán népeiről szóló kötet megírására Randinál jobb olasz szerzőt nem találhattak. A Balkánhoz számított Dalmáciában született (Zára, 1876) s ott végezte középiskoláit. Jogot a balkániak által hajan annyira látogatott Grác egyetemén tanult. Tisztviselői pályáján a régi Ausztria sok részét bejárta. Az összeomlás után Rómába költözött, ahol a szerb és horvát nyelv tanára lett az Istituto per l'Europa Orientalén. Újabban a Palazzo Chigiben is teljesít szolgálatot.

Randi anyanyelvén kívül már gyermekkorában elsajátította a horvát és a német nyelvet. A francia és angol mellett ért olábul, bolgáruul és csehül is. De nemcsak a nyelveket sajátította el, hanem megismerkedett e népek politikai és tudományos szakmunkáival, különösen a délszláv kérdést illetőleg. Eddig négy könyve jelent meg : a *L'Adriatico* (1914. névtelenül) az adriai kérdésnek a világháború küszöbén való olasz megvilágítása, *La Jugoslavia* (1922) a legjobb összefoglalás, amelyet a délszláv királyságról a világirodalomban írtak, *Nicola Pašić* (1927) a nagy szerb államférfiúnak egyetlen tudományos életrajza, és végül a jelen kötet.

E munka egy előszón (5—8. l.) és egy bibliográfiai összeállításon (165—174. l.) kívül három nagy fejezetre oszlik. Az előszóban kiemeli, hogy az olaszok nagyon kevéssé ismerik a Balkánt. Így volt ez a római birodalom idején is. A birodalom, talán éppen ezért, a Balkán felől kapta a halálos csapást (6. l.). Könyvével megbízható tájékoztatást óhajt az olasz közönségnek adni. Bibliográfiai összeállítása igazán értékes. Az itt felsorolt munkák a legfontosabbak a balkáni kérdéseket illetőleg. A munkákat valóban ismeri is Randi, amint erről azokon a területeken, melyeken munkásságunk érintkezik, meggyőződhettem. A magyar nyelv szomorú elszigeteltségére nézve jellemző, hogy e hosszú jegyzékben alig szerepel néhány magyar név, az is idegen nyelven írt könyvvel : Engel német könyve Ragúza

történetéről. Thallóczynak Jireček és Šufflay társaságában kiadott latinnyelvű albán oklevélgyűjteménye és a montenegrói kérdésről e folyóiratban megjelent tanulmányomnak Zambra Alajos által készített olasz fordítása. Randi nem tud magyarul, így nem kívánhatjuk tőle a magyarnyelvű szakirodalom ismeretét, de feltűnő Báró Nopcsa Ferenc könyveinek és cikkeinek teljes mellőzése, holott ezek közül sok jelent meg a Randi által értett nyelveken. Annak ellenére, hogy Randi ekkora apparátussal dolgozik és a szakirodalomból nagyon sokat átvesz, mindenütt eredeti és új szempontokkal találkozunk, és a nagy anyag nem fekszik rá a könyvre, mely frissen, elevenen van megírva.

A könyv első főfejezete a földrajzi viszonyokat tárgyalja (9—21. l.). Szerinte a tulajdonképpeni Balkán a Balkán-hegységtől és ennek nyugati folytatásaitól délre eső terület, tehát nagyjában a Burgastól Cattaróig vont vonal alkotná a határt. Elismeri azonban, hogy az e vonaltól északra fekvő területeket, Közép-Európa felé igen bizonytalan határral, a Balkánhoz lehet számítani (17. l.). Dalmáciát szerinte egészen hibásan számítják a Balkánhoz. A Velebit és a Dinári-Alpok teljesen elvágják a mögöttes országoktól, úgy hogy Dalmácia nem egyéb, mint az olasz Isztriának folytatása (12. l.). Ez állítás politikai jelentőségét nem szükséges kommentálni. Kiemeli azt is, hogy az Adria sohasem volt balkáni tenger (18. l.). Aki ezt nem értené meg, annak rögtön megmagyarázza, hogy Olaszország az Adrián csak aláztos és szerény vis-a-vist túrbet. Az Adria sokkal szűkebb, semhogy ott két hatalomnak lehessen helye (18. l.).

Jellemzőnek tartja a Balkánra nézve, hogy határai mindenfelé nyitottak (21. l.) és centruma. Konstantinápoly, teljesen excentrikus (19. l.). De a Balkán egyes részeinek centrumai is ilyenek (Zára, Zágráb, Belgrád, Szófia, Szaloniki stb.), ami természetesen visszatükröződik a balkáni országok történetében. A Balkán tengelye a Morava és a Vardar-völgye, de a tengely szívében fekvő Macedónia sokkal szűkebb, semhogy a Balkán központjává lehetett volna (16. l.). Igen tanulságos ötlete az a két kör, amelyet Róma és Konstantinápoly központtal a könyvhöz csatolt térképre vont. E térképről láthatjuk, hogy a szárd Cagliari és a dalmát Spalato Rómától egyforma távolságra van, hogy a szlovén és a horvát terület egészen a római körzethez tartozik, ellenben a szerb terület a bizánci körzetbe esik. A két kör Montenegróban és Albániában metszi egymást, mely országok történetében valóban tapasztalható a kettős kisugárzás minden következménye. A görög, bolgár, szerb és román területen kívül Erdély is beleesik a konstantinápolyi körbe. Bizáncot találóan mondja

az előszó Róma legvégzetesebb hódításának, ahonnan megindult a birodalom szétesése és a schisma. Érdekes, hogy Róma és Bizánc örök ellentétét a politikai írók közül jóformán csak a délszláv kérdés szakértői ismerik fel.

A könyv második főfejezete a Balkán és népei történetével foglalkozik (22—114. l.). Számolva a nagyközönség érdeklődésével, az újabb történetet tüzetesebben tárgyalja, mint a régít. A szakirodalom biztos ismeretével igen világos képet tud adni az egyes országok és nemzetek fejlődéséről. Elvértve azonban tévedésekkel is találkozunk. A török bolgárokat finn, illetőleg mongol népnek mondja (39. l.), a magyarok rokonainak (51. l.). A magyar nemzetre és történetre vonatkozó ismereteit másodkézből meríti, ami meg is látszik rajtuk. A németek szerinte a IX. században legyőztek és civilizáltak bennünket (51. l.). A magyar-horvát unió után az Adrián a Velence által képviselt latin elvvel szemben a szláv elvet segítettük (52. l.). Ez modern fogalom becsempészése a középkorba.

A balkáni nemzetek történetét tárgyalva az oláhok keletkezésének a kérdése olyan probléma, melynél sajnálattal nélkülözzük a magyar tudományos álláspont ismeretét. Mint a legtöbb olasz író, Randi is, nagy rokonszenvet érez a keleti neolatin testvérnemzet iránt. Randi otthonos az oláh tudományos irodalomban is, melynek tanításait az incolatus kérdésében magáévá teszi. Amit azonban ezzel kapcsolatban a vlach szóról és fogalomról ír, az kifogástalan — nem fontos, hogy oláh és olasz magyar szavakat citál (49. l.) — és a tudomány eredményeinek nagyon ügyes összefoglalása (42—46. l.). Nagy figyelmet szentel a kisebb balkáni román népeknek (cincárok, morlások) is (74—76. l.) és rámutat, hogy vlachoknak a nyugati Balkánon a szerbségbe történt tömeges beolvadása szakította meg a friauliakon át az oláhokig vezető román láncot (45. l.). A román elemet a többi nemzetek rovására túlzottan is kiemeli. A Bánát szerinte a szerb menekülteknek odaérkezése előtt oláh többségű volt (72. l.). A ragúzai köztársaság történetéből az avatatlan azt a benyomást nyeri, hogy a kis köztársaság olasz állam volt, melyben csak az alsóbb néposztályok voltak szlávok (76—77. l.). A zárai Randiról bajos elhinni, hogy ne ismerné a horvát Athénnek dicsőséges ezeréves történetét, páratlan irodalmát, mely nyelvben és szellemben gyökeresen horvát. Minduntalan elárulja ellenszenvét a horvátok iránt. Aligha tudományos pl. az az állítása, hogy Dalmáciának velencei, Horvátországnak magyar függésbe jutása helyreállította a földrajzi és politikai (!) harmóniát (55. l.). Nem találok bibliográfiájában a horvát Lukás Fülöp dolgozatait. Legyen szabad ezeket, különösen pedig a Matica Hrvatska

1925-i *Zbornik*-jában megjelent tanulmányát erre nézve figyelmébe ajánlanom.

A törökök balkáni uralmát igen találóan jellemzi. Áttérve a XVIII. és XIX. századi eseményekre, helyesen mutat rá a balkáni nemzetek felkelései mögött meghúzódott osztrák-orosz és angol-orosz ellentétekre. Szerbia sikereinek okát Súdland után abban keresi, hogy a szerb nemzet a nagy vlach-beolvadással megerősödött, aminthogy a Karagyorgyevics-ház is vlach eredetű (87. l.). Az ellenben alapos tévedés, hogy 1867 óta a Monarchia balkáni politikáját Magyarország vezette volna (99. l.). Az annexiót még mindig a háború előtti és háborús entente-propaganda szemüvegén át nézi, pedig elismerte, hogy Bosznia horvát állámalakulat (72., 104. l.). Ha Bosznia horvát föld, a horvát nemzet törvényes urának — Ferenc József kétségtelenül az volt — joga, sőt kötelessége volt az annexió. A magyar koronázási esküre nem is hivatkozom.

Igen sikerült a balkáni háborúk és a világháború balkáni részeinek bemutatása. Szinte drámai gyorsasággal peregnék le előttünk az események és az író eléggé tartózkodik minden ítéletmondástól.

A könyv harmadik főfejezete a világháború utáni balkáni politikai viszonyokkal foglalkozik (115—164. l.). Először bemutatja a balkáni országok új helyzetét. Románia megvalósította nemzeti álmait s ezért a balkáni egyensúly legfőbb öre. Földrajzi és néprajzi egységet alkot (116. l.). A néprajzi egység mégsem lehet olyan teljes Romániában, mert később az «allogeni» beolvasztásáról beszél (155. l.). Utal Konstantinápoly mostani helyzetének tarthatatlan voltára (120. l.), és megjósolja, hogy Bulgária Macedónia miatt előbb-utóbb harcot kezd (122. l.).

Ezután áttér a Balkán-viszonylatokban beállott külpolitikai változásokra. A Monarchia felbomlása, Ausztria és Magyarország területének összeszorítása forradalmat jelent a Duna völgye történetében (123. l.). «A magyarok megszűntek a német politikai sakktabla parasztja lenni. Most szabadon határozhatnak sorsukról. Visszakapták történeti és földrajzi hivatásukat: azt, hogy szabályozzák a németek, a szlávok és az oláhok között való kapcsolatokat. Energikus izomzatuk hozzásegíti őket, hogy türelemmel és idővel visszazerezzék legalább egy részét történeti országuknak. A magyar revanche előérzete vitte rá a ma győzteseit, hogy a megcsönkített Magyarországra a biztonság egy új láncát csatolják rá: a kis entente-ot. Igaz, ez a lánc nincsen acélból. Egy ironikus megállapítást azonban megérdemel: íme balkáni nemzetek, melyek mindig készek ok nélkül is ismételni a Balkán a balkániaké abszurd elvét, gyöngeségük tudatában maguk

fordultak segítségért a Balkánon kívüleső államhoz, hogy fenntarthassák unszolid hegemoniájukat» (124. l.).

Egy másik nagyjelentőségű változás Oroszország ideiglenes kikapcsolódása a balkáni ügyekből. Ezt azonban a szerző nem tartja végleges állapotnak. Ellenben véglegesnek tartja Törökország eltűnését a félszigetről. Új momentum Itália balkáni befolyásának emelkedése. Itáliának a világháborúban egyetlen nagy sikere volt: a Monarchia lerombolása. A londoni paktum szerint meg kellett volna kapnia Velence egész örökségét. Ez elmaradt, de az adriai új birtokok elegendők volnának, ha Jugoszlávia tudatában volna a helyzet realitásának és beérné Itáliával szemben a másodrendű szereppel. De nem teszi ezt, sőt ki akarja kergetni Itáliát jelenlegi pozíciójából is (128. l.). Van az új balkáni helyzetnek egy nagy győztese, aki sehohsem mutatja magát, de mindenütt ott van: Anglia. Új cölöpöket vert indiai útja védelmére, sikerült a török forradalom következtében gazdátlanná vált iszlámot az angol célok szolgálatába szegődtetni, és ott ül a nemzetközi Dunán. A háború morális hatásai is nagyok. Az iszlám eltűnőben van a Balkánról. Randi megjósolja az albán muzulmánok katholizálását (?). Az orthodoxia jövőjéről pesszimiztikusan nyilatkozik. Szerinte a konstantinápolyi patriarchatus megszűnése, — ez tévedés: a patriarchatus ma is megvan — és az orosz cárizmus bukása a politika eszközévé tette a balkáni pravoszláv egyházakat (130. l.). Hát eddig nem voltak azok? A szerb és az oláh egyház papjai közt nem hemzsegték a politikai kortések, akiknek a hitbuzgalom kilencedik gondjuk volt? Abból, hogy a balkáni pravoszlávia a politika eszközévé lett, az következik, hogy a hívők elidegenednek a pravoszláviától és előbb-utóbb nagy esélyei lesznek a katolikus egyháznak. Különösen az oláhokban bízik, akik már csak azért is katholizálni fognak, hogy ezzel is tökéletesedjék és erősödjék latinitásuk! (132. l.) Ide viszi az embert a kritikátlan szerelem egy nemzet iránt. Randi, aki világosan látja Róma és Bizánc ellentéteit a horvátoknál és szerbeknél, az oláhoknál mindenről megfélekedzik. Tudom, hogy az unitus oláhok ejtik tévedésbe, de ez az únió aligha válik a katolicizmus előnyére. A dogmákat elismerték, de erkölcsüket megtartották. A szerző Itália hivatásának tartja a magyarok és az oláhok összebékítését (160. l.). Nincs magyar ember, aki ne volna hajlandó tisztességes feltételek mellett megegyezni az oláhokkal. De az a módszer, amelyet Randi e munkájában követ, hogy mindenütt feltétlenül elismeri az oláh tételek igazságát, aligha vezet a kívánatos cél felé.

Tüzetesen foglalkozik a délszláv nemzetek ellentéteivel. A horvátok és a szlovének azért jártak rosszul, mert vezéreik nem voltak

nagy emberek. Radić prototípusa a horvát paraszt együgyűségének. Korošec a szlovén hegylakó opportunus agyafúrtságának (135. l.). Helyesen állapítja meg a horvát és a szerb jellem különbözőségét. A horvátok az absztrakt jogot tisztelik, ha valamely dolgot igazságosnak tartanak, akár megöletik magukat érte, nem törődve a dolog praktikus kivihetőségével. A szerbeknek a jogos iránt semmi érzékük, nekik a materiális erő a fontos, és ha ez megvan, habozás nélkül alkalmaznak erőszakot. A szerbek mégsem tudnak boldogulni Jugoszláviával, mert kisebbségben vannak. A horvátok nem fognak forradalmat csinálni, csak holt súly lesznek az új államban, amint passzív, de veszedelmes erő voltak Magyarországon is. A szerbek eddigi kormányzati rendszerükkel azt érték el, hogy Macedónia visszasírja a törököt, Bosznia és Horvátország az osztrákot. (136. l.) Megjósolja, hogy ha a horvátok és szlovének elszakadnának, rögtön összevesznének egymással. Lehet, de arra, hogy a szlovéneket kroatizálják (137. l.), egyetlen komoly horvát sem gondol. A szerb politika expanzióját jellemezve utal rá, hogy a délszláv költségvetés $\frac{1}{3}$ része katonai kiadásokra megy el, hogy valamennyi szomszédjuk ellen offenzív szándékaik vannak és hogy e viselkedésüknek meg is van már a visszahatása mind a két szomszédjuknál (141. l.).

Ezután összefoglaló jellemrajzot ad a balkáni nemzetekről. Űgyesen szétbontja azokat a szálakat, melyekből a balkáni jellem fonódott: a bizánci és török rétegekre rátelépedett és azokat áttört szláv és latin hagyományokra. Ezek eredményeként egy fizikailag erős, bátor emberfaj alakult ki, mely kitűnő katona, bár történelme túlnyomó részén idegen érdekek szolgálatában. A balkániak ravaszok, veszekedők, politizálók, de nincs érzékük a haladás iránt, hajlamosak a tétlenségre és melancholiára. Sok értékes láppangó energia van bennük, de nagy alkotásra csak idegenből hozott ösztönzés képesíti őket. E közös tulajdonságok ellenére sohasem fognak egy nemzetté alakulni, mert nincs Piemontjuk. Sorsukat mindig három szomszédos terület határozza meg: a Közép-Duna, Itália és Anatólia. Itáliának nincsenek hódító szándékai a Balkánon: Pandora szelencéjébe nyúlna. Itália valamennyi balkáni nemzettel barátságot akar. A szlovének és a horvátok csak Itália beleegyezésével szerezhetik vissza szabadságukat (151. l.), de nincsenek kiegyenlíthetetlen ellentétek a többivel sem. A szerbekkel sem volnának, de Jugoszlávia mint ék veti magát közbe minden irányban, amerre Itália csak gazdasági kapcsolatokat is keres (152. l.). A szerbek Franciaországban bíznak, pedig az Itáliával való megegyezés természetesebb volna. Amint Carthago és macedóniai Fülöp szövetsége nem bírt Rómával, úgy nem fogja a francia-szerb

szövetség megakadályozni a fasiszta Olaszország emelkedését (153. l.). A szerbeknek választaniuk kell, «és az elhatározás napja talán kevésbé van távol, mint azt hiszik», a francia u. n. barátság és az olasz protekció között (153. l.). Nem tudom, hogyan véli lehetségesnek Randi, hogy a szerbek az olaszok oldalán a franciák ellen harcoljanak.

A Balkán jövőjét pesszimiztikusan ítéli meg. A statusquo nem lesz sokáig tartható. Angol-orosz konflagráció esetén Anglia meg fogja szállni Konstantinápolyt. Ez esetben biztosítania kell maga számára Itália barátságát, és Itália elhatározó lépést fog tenni a Balkánon (156. l.). Németország nem adta fel a Drang nach Osten törekvését. Ha azt meg akarná valósítani, akkor nemcsak az olasz-magyar szövetség hatékonysága nyilatkoznék meg, hanem Anglia és az egész Balkán Itália mellé állana (157. l.). Franciaország nem érti meg, hogy Itália számára ugyanaz Dalmácia, ami számára Elsass. Olaszország nem tűrheti sokáig azt a fenyegető tört, melyet délszláv zászlók alatt francia tengeralattjárók tartogatnak számára Sebenico kikötőjében (158. l.). Olaszországnak küldetése van a Balkánon. Itália és a Balkán helyzete ma az, ami volt Krisztus előtt a harmadik században. A Balkán azután adta Rómának Diocletianust, Szt. Jeromost, Justinianust (161. l.). Ha egyszer Róma visszatért Dalmáciába, nem fog megállni a Dinari-Alpoknál (160. l.). Ha Oroszország veszéllyel fenyegetné Romániát, Itália lesz az és nem Franciaország, mely megmenti a testvérnemzetet, hogy megújítsa Trajanus hagyományait (162. l.). De még itt sincs megállás: következik a pax romana a Földközi-tengeren (163. l.).

A szerző e részekre nézve kiemeli, hogy ezek az álmok két-három évszázad múlva következhetnek be (164. l.). De ez álmok amnyira jellemzők a fasiszta Olaszországra és ez álmok a jelen politikájának megértéséhez figyelmen kívül nem hagyható adalékok. A jövő századok regényéről csak a jövő századok fognak ítélezhetni. Akkor fogják csak látni, hogy Randi képzelete eltalálta-e a rejtelmes jövődő útjait. Mi ebben a szerző művészi hajlamainak, melyektől az életkörülmények oly messze sodorták, reflexét látjuk.

Azonban mindaz, ami a multra és a jelenre vonatkozik, egyes kisiklások ellenére is, méltó Randi eddigi munkásságához. A könyvnek bizonyára sok olvasója lesz Itáliában és nyomot fog hagyni a külföld irodalmában is. A munka minden részében tanulságos, ott is, ahol nem értünk vele egyet, ott is, ahol nyilvánvaló tévedéssel van dolgunk. Az olaszul értő magyar olvasónak melegen ajánlhatom. Randi ma a délszláv kérdésnek a legkitűnőbb olasz szakértője, az ő írásaiban e téren, túl minden egyéni sajátságán, az olasz gondolat nyilatkozik meg.

Bajza József.

AZ AKADÉMIA HATÁSA A KÖZGAZDASÁGI TUDOMÁNYOK HAZAI FEJLŐDÉSÉRE.

A közgazdaságtan és rokontudományai terén alapításakor az Akadémia hazánkban majdnem teljesen munkálatlan talajt talált. Az élet impulzusai nálunk e téren erősen hiányoztak is. Angliában, Itáliában, Franciaországban a kibontakozó gazdasági élet követelte a közgazdasági problémákkal való foglalkozást és a német fejedelemségekben is a pénzügyi szükséglet ösztökélt ily irányú tanulmányokra. Hazánkban a középkori gazdasági szervezet lényegében még fennállott és az ország a gazdasági átalakulásnak még csak küszöbén volt. A nemzetnek nyelvéért, alkotmányáért és szabadságáért kellett küzdenie. Nem csoda, ha a magyar közvélemény közgazdasági kérdések iránt keveset érdeklődött, és ahogy annak idején báró Skerlecz Miklós és gróf Almásy Pál gazdaságpolitikai dolgozatai, úgy a XIX. század küszöbén Berzeviczy Gergelynek már elméletileg is mélyebben megalapozott munkái visszhang nélkül maradtak a magyar irodalomban.

Hogy ez megváltozott és a magyar nemzet tudatára ébredt annak, hogy anyagi ügyeivel is törődnie kell, ha jövőjét biztosítani akarja, elsősorban az Akadémia alapítójának, gróf Széchenyi Istvánnak érdeme. Minden ízében nemzete fellendüléséért izzó lelke intuitive megérezte és széles látókörű elméje teljesen átértette, hogy a nemzet boldogulása és politikai küzdelmének sikere is mily nagy mértékben függ anyagi emelkedésétől, gazdasági viszonyai átalakításától. Az ő reformprogramja a benne foglalt fontos közgazdasági kérdésekkel idézte fel hazánkban az első szélesebbkörű közgazdasági vitákat és teremtett egy csapásra nálunk is érdeklődést az ily természetű kérdések iránt.

A nagy átalakulásnak, melynek küszöbén a nemzet állott, politikai vezérgondolatai egyrészt a nemzeti eszmében, másrészt az akkor Európaszerte hódító liberális törekvésekben adva voltak. A nemzet vezéreinek politikai bölcsesége és iskolázottsága e téren könnyebben megtalálta az utat. Nehezebb volt ez a gazdasági kérdésekben, melyekkel eddig nemzetünk csak alkalmoszerűen, gravaminális politikája keretében foglalkozott, amidőn az országgyűlés ismételten kivált az ország vámügyi sérelmeit igyekezett orvosoltatni. Mihamarabb fel kellett azonban ismerni, hogy a gazdasági politika kérdései számtalan politikai vonatkozásuk mellett is egy nagy, hazánkban ekkor még ismeretlen tudományágban bírják gyökerüket, mely a külföldön, kivált Franciaországban és Angliában ez időtájt már hatalmasan fejlődött. Tisztán gyakorlati megfontolások, komolyabb alapkészültség nélküli viták nem voltak elegendők a megoldásra váró súlyos kérdésekben való eligazodásra. Érezni kellett a Smith Ádám rendszerében hatalmasan kibontakozó nemzetgazdasági tudomány irányításának szükségét. Át kellett tehát ültetni hazánkba azt a tudományt, mely biztos ítéletre képesíti a nemzetet fontos anyagi kérdéseiben.

E feladat, t. i. lerakni az alapot arra, hogy a nemzet kellő szakértelemmel, a külföldi tapasztalatok és kutatások eredményeinek felhasználásával intézhesse gazdasági ügyeit, két tényezőre várt. Az egyetemen, melynek oktatási rendjéből a közgazdaságtan és pénzügytan sem hiányozhatott, és az Akadémiára. E két tényező munkája a tudomány fejlesztésében mindenfelé válllvetve halad. Nálunk azonban az egyetemi oktatás akkor még nem volt szabad, mert Sonnenfels elavult rendszere szerint kellett előadni a közgazdasági és pénzügyi tudományokat. Így tehát elsősorban az Akadémiára hárult a feladat, hogy a magyar elme előtt feltárja azt az új gondolatkört, mely Smith Ádám nagy munkája nyomán a nemzeti jólét törvényei és előmozdításának útjai felkutatását tűzte ki célul. Szinte egy új gondolatvilágot kellett a magyarságnak megnyitni, mely még alig sejtette, hogy az oly köznapinak látszó gazdasági események mögött mily elmélyedést kívánó kérdések rejtőznek. Ezt a magyar közönséggel

megértetni : ez volt az Akadémia első feladata tudományunk terén.

E munkában is Széchenyié a vezérszerep. Szélesebb körökbe az ő munkái, a *Hitel*, *Világ* és *Stadium* vitték be Smith Ádám és követőinek eszméit. Munkáiban nem a szak tudós, hanem a nemzet jövőjéért küzdő államférfiú lép nemzete elé e gondolatvilággal, és ez megnyitja neki és általa az új eszméknek is az utat az e kérdésekről még keveset sejtő honfitársaihoz. Érett korában folytatott tanulmányaival mohón szívta magába Széchenyi a klasszikusok tanait, mert nemzete boldogításának eszközeit ismerte fel bennök és utazásai közben bő alkalma nyílt jelentőségük átértésére. Midőn a magyarság állapotát ostorozta és feladatait tűzte ki, nemzetébresztő munkájában vezérszerepet kellett az új gondolatvilágnak juttatnia. És a siker sem maradhatott el, mert senki sem tudott a nemzet lelkéhez oly közel férkőzni, mint ő, ki nemcsak az észhez, hanem a magyar kedélyhez is tudott szólni, evvel közelebb hozva a magyar szellemhez az akkor nálunk még idegen új közgazdasági szempontot.

De Széchenyi nem volt és nem is lehetett szaktudós közgazdasági téren sem. A nemzeti feladatok összeségére kellett minden erejét irányítania, hogy nemzetét fel tudja rázni közönyéből és elmaradottságából. A közgazdasági eszmekör tudományos elmélyítése, a külföldi tudomány eredményeinek közelebbi ismertetése és boncolgatása az áldozatkészségével alapított Akadémia tudósaira várt.

Az erre irányított munka lassan indul meg. Színhelye egyelőre nem az Akadémia felolvasó terme, hanem folyóirata, a *Tudománytár*, melynek szerkesztőjét a IV. nagygyűlés utasította, hogy a folyóiratban «kiterjeszkedjék az emberi tudás minden ágaira».¹

Már a harmincas évektől kezdve jelennek meg a *Tudománytárban* a *Literatura* rovatban gazdasági vonatkozású külföldi munkákról ismertetések. Egyelőre főképp német munkák felé fordul a figyelem. Így ismertetik J. Fr. Eu. Lotz *Handbuch der Staatswissenschaftslehre*jét, Baumstarek *Kame-*

¹ A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. II. köt. 34. old.

ralistische Encyklopaediáját, Malchusnak az európai takarékpénztárakról szóló könyvét, valamint Rotteck és Welcker *Staats-Lexikonát*. Így kerül a sor Ricardo *Principles*-jeire is, de csak a Baumstarck-féle német fordításának megjelenésével. Francia munkák is figyelmet keltenek. Chevalier *Cours d'économie politique*-jét, majd Czieskowskinak a hitelről és a forgalomról szóló munkáját ismertetik, mely utóbbi iránt a hitelméletben mutatkozó újabb nézetek folytán ma ismét felébredt az érdeklődés. Sor kerül Sismondi munkájára is. Később a *Budapesti Szemle* folytatja az ismertető munkát és megbeszéli Cairnes módszertani könyvét, majd Trefort foglalkozik Carey-nek 1862-ben megjelent, később magyarra is lefordított munkájával, mely friss szellemével nálunk is érdeklődést keltett és hazai íróink közül különösen Kerkapolyra volt nagyobb hatással.

Már 1835-ben Csató Pál tollából¹ hosszabb lélekzetű és rendszeresebb közgazdasági tanulmány is lát napvilágot a *Tudománytárban*. Nem eredeti munka ugyan még, mert a *France littéraire* egy cikke alapján készült, de nagy gondgal ad egységes és világos képet a közgazdaságtan fejlődéséről. Majd 1842-ben Gyóry Sándor már nagyobb önállósággal értekezik a közgazdaság fogalmáról és elveiről.²

Az Akadémia munkájának e bevezető szakában még nincsenek szaktudósaink a közgazdaságtan terén. Az említett ismertetések nem szakemberek, hanem általánosabb érdeklődésű férfiak írták, kiknek figyelmét egy-egy közgazdasági munkáról szóló külföldi beszámoló ragadta meg. Az ismertetések nem is az eredeti munkák, hanem kivált eleinte külföldi, nagyobbára német irodalmi vagy referáló kritikai folyóiratok, főképp a *Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik* nyomán készültek. Az első közgazdasági vonatkozású felolvasást sem szakember tartja az Akadémián. Ez Péczely Józsefnek *A nemzetgazdaság befolyása a nemzeti művelődésre* címen 1838-ban tartott székfoglalója, mely, mint már címeből is kitűnik, nem közgazdasági, hanem művelődéstörténeti

¹ *Egy pillanat a közgazdaság tudományára*. Tudománytár. VII. kötet.

² *Tudománytár*. Új folyam. XI. köt. 259—274. és 323—240. old

tárggyal foglalkozik.¹ Célja annak bizonyítása, hogy a nemzet anyagi gyarapodása mily mértékben feltétele a műveltség fejlődésének.

Mégis nagy jelentőségűek ez első kísérletek, mert egyrészt az érdeklődést a közgazdaságtanra irányították és ennek gondolatkörével lassan megbarátkoztatták közönségünket, másrészt pedig közgazdasági vonatkozásában kisiszolták nyelvünket és megalkották a közgazdasági fogalmak kifejezésére szükséges műszavakat. Ezek még a harmincas és negyvenes években is nem egy vonatkozásban hiányoztak. Így a Tudománytár *Literatura* kötetében ez időben «státusgazdaságtudomány» nevet viselt tudományunk, míg Csató említett cikkében már a «közgazdaság tudományá»-ról és Győry Sándor a közgazdaságról, Trefort pedig a «nemzeti gazdaság tudományá»-ról értekezik. Egy 1831-ben I. Gróf B. D. kezdbetűkkel jelzett — iktári gróf Bethlen Domokos tollából származó, Bécsben megjelent, egyébként kitűnő — munka, mely a *Nemzeti jólétről* szól. «a vagyonnal való élésről vagy az emésztésről» cím alatt tárgyalja a fogyasztást, «magános» és «közönséges emésztésről» szólva, amivel a magán- és a közfogyasztást akarja megkülönböztetni: még Csatónál is, kinek közgazdasági műszavaink megalkotásában Fogarasival együtt nem keveset köszönhetünk. «emészteni» jelzéssel szerepel a fogyasztani szó. A termelés szó helyett ez időben még a «kiállítás» kifejezést használták és a termelési költségeket «kiállítási költségeknek» mondták. Sőt Kautz még 1868-ban megjelent művében is (*A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*, I. 299. old.) a termelési erőket «kiállítási erőknék» nevezi, de már Csató természetési erőkről és Trefort természető erőkről szólnak a *Tudománytárban* és a hatvanas években megjelent tankönyvek már mint elfogadott műszót használják a termelés megjelölést. A váltóleszámítolást még Kovách László is discontirozásnak nevezi, de már Karvasy leszámolási üzletről szól.

¹ Megjelent *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* IV. kötetében 136—151. old.

A *Tudománytár* cikkeiben gyorsan megalkotta fontosabb közgazdasági műszavainkat és nemsokára az előadások és értekezések is szakszerűbbek lettek. Így Kovách Lászlónak *A bankügy és Európa jelesebb bankjai* c. értekezése, mely 1841-ben jelent meg a *Tudománytárban*,¹ továbbá Fogarasi Jánosnak a *Hitelintézetek szelleméről és befolyásáról a nemzeti jólétre* címen 1842-ben tartott székfoglalója, mely az *Akadémiai Évkönyvben* is megjelent,² már alapos tárgyismeretről tesznek tanuságot, Trefort Ágostonnak ugyancsak az utóbbi évben *A nemzeti gazdaságnak rendszerei*³ c. székfoglalója pedig már széleskörű szaktudást is árul el. Végigvezeti az olvasót a közgazdasági gondolkozás keletkezésétől, a merkantilizmuson és a fiziokratizmuson keresztül Smith rendszeréig, hogy azután ennek elemzése után kitérjen ellenáramlataira, Sismondira és a szocialistákra is és ez irányzatok ellenérveit éles elmével bírálja. A német romantikus iskola csodálatosan elkerülte figyelmét, de annál behatóbban foglalkozik List Frigyesnek csak egy évvel előbb (1841-ben) megjelent *System der politischen Ökonomie*-jében kifejtett nézeteivel, melyek úgy látszik, elsősorban indították őt ez értekezés megírására. Az utóbbiak, mint tudjuk, általában nagy figyelmet keltettek Magyarországon és Kossuthnak a vámkérdésben a szabad kereskedelem elvétől való elszakadását és a védvámrendszerhez való csatlakozását idézték elő. List *Das nationale System der politischen Ökonomie*-ja már 1843-ban magyar fordításban meg is jelent (Kőszegen).

Most már a politikai élet is kezdte előmozdítani a közgazdasági kérdések iránt való általánosabb érdeklődést. A vámügyi vita a védegyleti mozgalommal együtt már a negyvenes években szélesebb hullámokat vert, a vasútügy az ötvenes évek óta keltett szélesebbkörű érdeklődést. Még a kiegyezés előtt indult meg a bankrendszer, a földhitel ügye, és általában a hitelügy kérdésében a napilapokban a vitatkozás és az állampénzügyi kérdések — kivált az államadós-

¹ *Tudománytár*. Új folyam. X. köt. 163—184., 210—231. és 259—278. old.

² *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* VI. kötet 235—260. old.

³ *Tudománytár*. Új folyam. XII. köt. 46—62. old.

ságok ügye. de az adózás problémái is — szélesebb körökben érdeklődést keltettek, mióta a közteherviselés gondolata nálunk is felmerült. E vitákban a döntő szavú férfiak java-része akadémikus.

Az Akadémia sietett a közgazdasági kérdések iránt éb-redező érdeklődést táplálni. Már II. nagygyűlésén, midőn 1832-ben magyar munkák híján jelentős külföldi munkák fordítását vette tervbe a különböző tudományszakok köréből, Smith Ádám, Say és Sismondi munkáit kívánta magyarul kiadni.¹ E fordítások egyelőre fedezet híján elmaradtak. Most azonban, midőn 1859-ben 48 lelkes magyar hölgy alapítványa lehetővé tette rendszeres tudományos kézikönyveknek az Akadémia részéről való kiadását, már eredeti magyar munkára gondolhatott. Midőn e kézikönyvek megírására évenkénti ciklusokban pályázatot hirdetett, már az első ciklus harmadik kötete gyanánt egy rendszeres magyar közgazdaságtan kiadását határozta el. A pályázat sikerrel is járt és a díjat Karvasy Ágoston nyerte meg. Így nem hiányzott a közgazdaságtan már az első kiadványsorozatban, mely a *Tudományok csarnoka* címen a művelt rendek szükségéhez alkalmazott kézikönyvekkel látta el a magyar közönséget.

Ha e könyvet most, majdnem hét évtized elmúltával kezünkbe vesszük, ma is meglep tiszta és világos előadása, valamint bátor és határozott állásfoglalása a nálunk még új tudomány nehéz kérdéseiben. Karvasy általában inkább vonzódott a gyakorlatiasabb Smith, mint az elvont dedukciókat kedvelő Ricardo felé. De Smithnek sem vak híve és több kifogást emel rendszerével szemben. Biztos ítéletét és minden dogmatizmustól való mentességét mutatja többek között a vámkérdésben való állásfoglalása, mely akkor már a külföldön és nálunk egyaránt a pártszenvédelek körébe vont

¹ L. A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei I. köt. 79. és 80. old. Később külföldi minták alapján megírandó magyar munkák kiadására gondolt évi ciklusokban az Akadémia és e ciklus hatodik évére tervbe vette egy «nemzeti gazdaság» kiadását, mely Say és Mac Culloch nyomán lett volna megírandó. Fedezet híján egyelőre e terv is megvalósíthatlan maradt. (L. a Magyar Tudós Társaság Évkönyvei IV. köt. 11. oldalát.)

vitakérdés volt. Arra a kérdésre, vajjon a kereskedési szabadság vagy a védvámrendszer érdemel-e elsőséget, a ma már általánosan elfogadott, de csak hosszas tudományos vitatkozás eredményeként kialakult választ adja már 1860-ban a kitűnő ítéletű magyar tudós, hogy «nem átaljában, hanem csak tekintve az egyes ország gazdászati művelési állapotját, különösen az egyes iparnemek fejlődési fokát, az ország adó- és tőkeviszonyait és minden körülményeit» lehet e tárgyban állást foglalni.¹ És ilyen egyoldalúságoktól és dogmatizmustól mentes Karvasy állásfoglalása a gazdaságpolitika egyéb kérdéseiben is, mert jól átértette, hogy a közgazdaságtan alaptételei általános kiindulási pontokból nyert eredmények, melyek gyakorlati alkalmazása csak az összes fennforgó viszonyok alapos mérlegelése alapján lehet gyümölcsöző.

Karvasy munkája nem volt az első Magyarországon megjelent rendszeres közgazdasági munka, mert Henfner János már 1831-ben közzétette ilyirányú könyvét, mely, mint Kautz megjegyzi, nemcsak érdemes könyv, hanem már azért is jelentős a magyar irodalomban, mert először szakít az addig nálunk az oktatásban uralkodott Sonnenfels-féle rendszerrel és a smithianizmus felé hajlik. Sőt a *Népszerű nemzetgazdászati tudomány a művelt rendek szükségeihez alkalmazva* c. munka Karvasynak sem első rendszeres nemzetgazdasági munkája, mert *A politikai tudományok* c. munkájában már rendszeresen és behatóan tárgyalta a közgazdaságtant is. Tehát, bár általánosabb keretben és nem különállóan, magyar nyelven is — Henfner könyve még latinul jelent meg² — volt már munka, mely rendszeresen tárgyalta a közgazdaságtan alapjait, ez nem csorbíthatja az Akadémia érdemét, hogy az első kínálózó alkalmat felhasználta e

¹ *Népszerű nemzetgazdászati tudomány*, 342. old. (Idézve az 1867-ben megjelent 3. kiadás után.)

² *Introductio in oeconomiam politicam alios nationalem ad recentissimos scientiarum politicarum progressus exacta*. Zagrabiae. 1831. — Sőt Horváth Mihály már 1806-ban tett közzé Budán *Specimen oeconomiae publicae, legibus et moribus Hungariae accomodatum* c. közgazdasági vezérfonalát. Már e munkán is némileg érezhető Smith hatása.

tudományág fellendítésére. Hogy már általánosan érzett szükségletnek felelt meg egy népszerű és mégis a tudomány színvonalán álló közgazdaságtan kiadása, bizonyítja az érdeklődés, mellyel Karvasy munkája találkozott. Rövid idő alatt több kiadásban jelent meg. Nemzetgazdaságtanát már 1862-ben követhette *Az államháztartási vagyis pénzügyi tudomány* c. könyve, melyet az előbbi kiegészítésének szánt a két tudomány szoros viszonyánál fogva. Bár Karvasy e munkáját már nem az Akadémia adta ki, éppen úgy, mint Kautzknak 1862—63-ban és Matlekovitsnak 1868-ban megjelent *Nemzetgazdaságtanát*, ezek is akadémikusok tollából kerültek ki és díszei lettek közgazdasági irodalmunknak. E kézikönyvek mindegyikén meglátszik az őszinte igyekezet, hogy a külföldi irodalom alapos felhasználásával oly munkát adjanak a magyar olvasó kezébe, amely a kor színvonalán van és értékesíti a külföldi kutatás eredményeit.

E tekintetben leginkább Kautz Gyula munkája válik ki. Szerzője egyetemes érdeklődésű férfiú, akit a külföldi irodalom nemcsak azért érdekel, hogy belőle a fennálló közgazdasági nézetek iránt tájékozódjék. Kautz Gyula önmagában az emberi gondolkodás idevágó fejlődésének megismerésében is örömet talált. Tudománya iránti rajongó szeretete, mely életének még utolsó éveiben is úgy lángolt benne, mint akkor, mikor mint fiatal jogakadémiai tanár Nagyváradon első nagy munkáját megírta, bölcséleti elmélyedésre való hajlama és egyetemes, az államtudományok egész területére kiterjedő tudása, főképpen pedig nagy érdeklődése a közgazdasági tudomány vezérgondolatai iránt, Kautz Gyulát azzá a tudóssá avatták, akire a magyar közgazdasági tudománynak és az Akadémiának ebben a korban éppen szüksége volt. Mint oly ország fiának, melynek a közgazdaságtan tudományos művelésében még nem volt multja, érdeklődése ösztönyszerűen a bőséges külföldi irodalom felé fordult, hogy lehetőleg mindent magába szívjon, amit eddig e tudomány felszínre hozott. Ezzel Kautz vasszorgalmát és fáradhatatlan kitartását annak a feladatnak szolgálatába állította, melyet az Akadémiának az alapításakor adott helyzetben maga elé kellett tűznie: ráirányítani a magyar elmét arra a

vágányra, melyen a külföldi tudomány már régebben haladt a közgazdasági élet felkutatásában, hogy ezzel megterméke-nyítse a hazai talajt, a magyar közgazdasági tudományt egyszerre felemelve a külföld által elért színvonalra. Kautz látva akkori elmaradottságunkat e téren, irodalomtörténeti kutatásaival igyekezett a hazai tudomány fejlődésének azt az alapot megadni, melyen az önállóan továbbépíthet. Majd a magyar multat kutatja, hogy felderítse a magyar történelemben nyilatkozó közgazdasági eszmeáramlatokat, majd pedig a jelen kérdéseiben, a részvénytársaságok, a jegybankpolitika, valamint a vámpolitika terén és az állampénzügyi kérdésekben igyekszik a nézeteket tisztázni és a teendőket megállapítani, most már erősen túllépve a tudománytörténet mesgyéjét, hogy magyar feladatok megoldására hasznosítsa a tudomány eredményeit.

Bár a hatvanas években az akkori viszonyokat tekintve szépen nekilendült közgazdasági irodalmunk, mégis közgazdasági tárgyú felolvasással még ez időben is alig találkozunk az Akadémiában. A negyvenes évek néhány felolvasása után ez irányban szünet állt be. Nemsokára azonban jelentős fordulat következett.

A lökést erre a közgazdaságtan egyik testvértudománya, a statisztika adta meg. Hazánk népesedési, művelődési és gazdasági viszonyai e korban még kevéssé voltak feltárva és a bécsi hivatalos statisztikai apparátusra volt bízva hazánk viszonyainak felderítése. Ezek indították Csengery Antalt 1860-ban arra, hogy oly bizottság felállítása iránt tegyen az Akadémiának javaslatot, mely a statisztika művelését tűzi ki feladatul.

E bizottság működése csakhamar felszínre hozta azt a szoros kapcsolatot, melyben e két testvértudomány egymással van. A statisztikai dolgozatok, melyek a bizottság kiadványában, a *Statisztikai Közleményekben* megjelentek, java- részben erősen a közgazdasági viszonyokra vonatkoztak. Ez érthető is; hiszen hazánk népesedési viszonyainak vizsgálata közben sorra bukkantak fel a lakosság megélhetési viszonyait meghatározó gazdasági helyzetképek. Ennélfogva csak természetesnek találták a bizottság tagjai azt az indítványt.

hogy a bizottság közleményeibe ezentúl szervesen és tervszerűen fel kell venni nemzetgazdasági tartalmú értekezéseket is. Ezért már 1865-től kezdve új címen jelennek meg a bizottság közleményei, felvéve a *Statisztikai és nemzetgazdasági közlemények* nevét. Ezzel a kiadványon külsőleg is kifejezésre jutott, hogy füzetei a közgazdaságtan céljait is szolgálják.

Ez valóban meg is felelt a tartalomnak, mert számos nagyértékű értekezés látott napvilágot abban a nyolc kötetben, mely 1865-től 1871-ig megjelent. Közgazdasági szempontból legnagyobb érdeklődésre tarthat számot ezek közül Weninger Vincének a bankügy elméletéről írt terjedelmes értekezése, mely a II. és III. kötetben (1866—1867) jelent meg. A bankjegy természetével foglalkozik behatóan, bőven ismerteti a Peel-féle bankaktát és annak előzményeit, kitérve az angol bank-enquête-okra és a híres Bullion-Reportra. Ugyancsak a Közleményekben jelent meg Matlekovits értekezése a tőzsde és az állam viszonyáról, mely akkor éppoly korszerű volt, mint a bankügy fejtegetése. Ugyanez áll Weninger Vincének az államháztartásról szóló terjedelmes tanulmányáról, mely akkor, amikor a magyar államháztartást önálló alapon kellett berendezni, erősen hozzájárult a helyzet megismeréséhez és az eszmék tisztázásához.

Nagyon megnövelte hazánkban a közgazdasági és pénzügyi kérdések iránt való érdeklődést a kiegyezés. Hiszen most nyílt meg csak igazán a lehetőség arra, hogy Magyarország önállóan irányíthassa gazdasági és pénzügyi berendezkedését. Az eszmék tisztázásának feladatából az Akadémiának is ki kellett vennie a maga részét, annál is inkább, mert hazánk akkor még erősen nélkülözötte a képzett szakembereknek azt a csoportját, melyet ily nagy feladat sikeres megoldása kíván. Hiszen még az Akadémiában is gyéren voltak ilyenek, amint a filozófiai-, törvény- és történettudományi osztály 1869 jan. 18-i ülésén panaszolja a statisztikai bizottság, midőn «felenlítvén a munkás tagok s a statisztikai és nemzetgazdasági irodalommal foglalkozó férfiak hiányát», kéri Beöthy Leó miniszteri titkár és Matlekovits Sándor egyetemi m. tanár — akkor még nem akadémiai tagok — bevonását a bizottság

munkálataiba.¹ Annál inkább bámulatra és elismerésre méltó azon kevesek szívóssága és kitartása, kik e tudományokkal az Akadémiában akkor foglalkoztak és az Akadémia e téren való fontos hivatásától áthatva nem nyugodtak, míg az Akadémiát a közvéleményt e kérdésekben irányító tényezővé nem tették.

E férfiak között legkitartóbb és legszívósabb Lónyay Menyhért volt. ki magas közjogi méltóságokat viselt, de a politikában való szereplése sem térítette el attól a meggyőződéstől, hogy a tudománynak és az Akadémiának elsősorban hivatása annak a fegyverzetnek a megadása, mely nélkül a törvényhozás szövevényes anyagában és az érdekek harcában a helyes utat nem lehet megtalálni. E gondolat annyira szívéhez nőtt, hogy az Akadémiában tartott utolsó elnöki megnyitójában is Buckle szavait idézte, melyek szerint: «A nemzetgazdaság jelöli ki a jó kormányzat irányát s azon elveket, melyeken kell alapulni a népek helyes kormányzatának.»²

Lónyay e szilárd meggyőződésének és ernyedetlen fáradozásainak köszönhető elsősorban, hogy nem akadt meg a statisztikai bizottság működése akkor. midőn 1867-ben a statisztikai hivatal felállításával a bizottság működési körének jelentékeny része, a statisztikai adatgyűjtés átszállott az állami hivatalra, melynek felállítása érdekében a bizottság annyit fáradozott. E körülmény határozottan válság-szerű helyzetbe hozta a statisztikai bizottságot, mert feladata az akkori ügyrend szerint: «mindennemű statisztikai adatokat, melyek a magyar koronához tartozó országok közviszonyaira vonatkoznak, gyűjteni, rendezni s más államok adataival is egybevetve feldolgozni» (Ügyrend 46. §). Az 1872. jan. 28-i igazgatósági ülés jegyzőkönyve e tárgyról már kimondja, hogy «a bizottság feladata, miután a statisztikai adatok gyűjtése és rendezése most már kormányi közegek

¹ L. *Akad. Értesítő* III. évf. 10. old. 1872. Széll Kálmán, Kőrösi József és Gerlóczy Gyula választattak a bizottság külső tagjainul, később pedig még számos, az Akadémián kívül álló szakférfiú.

² *Akad. Érkönyv* XVII. köt. 5. old.

által történik, szükségkép módosulni fog»,¹ az ugyanez év ápr. 29-i összes ülés pedig hivatkozva a bizottság ez évi márc. 21-i előterjesztésére, megállapítja, hogy «Mióta a felelős magyar kormány a hivatalos statisztika ügyét is felkarolta, s e téren már eredményeket is képes felmutatni, az Akadémia statisztikai bizottságának egyik létoka, mely az adatok gyűjtésében állott, megszűnt.» És a jegyzőkönyv következőképpen folytatja : «A statisztika tudományos művelése inkább egyesek búvárlásának, mint testületi működésének képezvén feladatát, ezután is helyet fog találni az Akadémia általános működésében : szükségesebbnek látja azonban, hogy az Akadémia, s nevezetesen annak statisztikai bizottsága, az eddigi Közlemények helyett oly nemzetgazdasági folyóiratot indítson meg, mely a külföld e téren való működését, az országgyűlés és a kormány közgazdasági tevékenységét s egyáltalában a közgazdasági kérdések tisztázását tűzné ki feladatául».² Maga a statisztikai bizottság volt tehát, amely hatáskörének bővítését és működése súlypontjának ezentúl a közgazdaságtan terére helyezését javasolta, miben egyébként semmi esodálnivaló nincsen, mert e két tudomány valóban egymást kiegészíti és az akkori egyszerűbb viszonyok mellett a bizottság tagjainak nagy része statisztikus és nemzetgazda volt egy személyben. Így, hogy csak egyet említsek, Keleti Károly fordította magyarra Baudrillart közgazdasági kézikönyvét és ismételten értekezett az Akadémiában közgazdasági kérdésekről.³

Az 1872. évtől kezdve tehát a bizottság neve nemzetgazdasági és statisztikai bizottság volt, és ugyancsak megváltozott a kiadványok neve, de egyúttal jellege is. Eddigi kiadványait, tudniillik a *Statisztikai és nemzetgazdasági közlemények*-et a bizottság ugyanis megszüntette. Helyette az Akadémia által segélyezett 4—5 ívnyi terjedelmű nemzetgazdasági folyóiratot indított meg havi füzetekben *Nemzet-*

¹ *Akad. Ért.* VI. évf. 40. old.

² *Akad. Ért.* VI. évf. 135. old.

³ Így Keleti írta a *Vázlatok a Magyar Tudományos Akadémia jeleszázados történetéből*. Budapest 1881. c. munkában is a nemzetgazdaságtani részt.

gazdasági Szemle címen és ennek szerkesztésével Halász Imrét bízta meg.

Hogy mi volt az Akadémia célja e folyóirat megalapításával, kitűnik a szerkesztőnek adott utasításból, mely az említett jegyzőkönyv szerint következőképpen hangzik: «A kiadandó folyóirat programja egyelőre abban foglaltatik össze, hogy a közgazdasági tudomány művelőit maga köré gyűjtván, megismerteti a hazai közönséggel a tudomány megállapított igazságait s vita alatti kérdéseit, ezen tudománynak külföldön műveltetése iránt folyton tudomással tartja a közönséget részint megjelent szakbavágó munkák ismertetése, részint értekezések, cikkek stb. átültetése vagy lefordítása által. Az eredeti értekezésekben főgond fordítandó a törvényhozás és kormány közgazdasági működésének ismertetésére és a napirenden levő fontosabb közgazdasági kérdések alapos megvitatására. Irodalmi s kritikai rovatot is nyitván a folyóiratban, oda kellene törekedni, hogy ezen vállalat működése, különösen a hazai közgazdasági viszonyok szemmel tartásával, határozott közgazdasági irányt segítsen megállapítani, újabb eszközül szolgálván a műveltebb közönség nemzetgazdasági szakismereteinek gyarapítására.»¹

Az 1874-ben először megjelent *Nemzetgazdasági Szemle* első cikkét maga Lónyay Menyhért írta. Cikkének címe: *A nemzetgazdasági tudomány befolyása a jó kormányzatra*. Nemes lelkesedéssel és mély meggyőződéssel fejt ki benne azt a kedvenc gondolatát, hogy a közgazdaságtan alapelvein épülhet csak fel a gazdasági viszonyok helyes megítélése. Tömören foglalja össze meggyőződését többször idézett következő szavaiban: «Nem kételkedem abban, hogy ha a nemzet törvényhozói és kormányfőrfiai azon nagy igazságok alapos ismeretével bírnak, melyeket a nemzetgazdaság tana felállított, melyek szerint minden létesítendő intézmény hatása előre megítélhető: az elmúlt hét év alatt sok másképp intéztetett volna: de a kibontakozás a mostani súlyos helyzetből is csak az igazságok célszerű, viszonyainkhoz alkalmazása

¹ *Akad. Értesítő*. 1872. VI. évf. 135. old.

által lehetséges és ezért fektetek én oly nagy súlyt ez ismeretek terjesztésére.»¹

Lónyay mélységes hazafiúi aggodalma szól e szavakból, melyre hogy mennyi ok volt abban a korban, azt mindenkinek át kellett éreznie akkor, midőn rövid idővel a kiegyezés után a magyar államháztartás egyensúlya megbomlott és a költségvetési deficit eltüntetése volt az ország főgondja. A hiány eltüntetése azonban a mellőzhetetlen nemzeti beruházások korában csak a nemzeti jólét és teherbíróképesség emelésével volt lehetséges. Ezért tartotta Lónyay oly fontosnak Smith tanai elterjesztését és megszívlelését, melyekről a *Nemzetgazdasági Szemle* első füzetében értekezett, és ezért vetett oly nagy súlyt arra, hogy elsősorban a tudomány pártatlanságának magaslatán álló Akadémia kövessen el mindent e tudomány fejlesztésére és terjesztésére.

Az első kísérlet, melyet az Akadémia a *Nemzetgazdasági Szemlével* tett, nem sikerült. A folyóirat igen szép tartalommal jelent meg ugyan, de előfizetőinek száma csekély volt.

Hiába fogtak össze azok, akik e korban nálunk közgazdasági kérdésekkel foglalkoztak, hogy a *Nemzetgazdasági Szemlé*t magas színvonalú cikkekkal lássák el. Hiába értekezett Matlekovits a vámkérdésről, György Endre a vasutakról, Hegedüs Sándor a bankjegyekről, Halász Imre pénzügyeink hanyatlásának okairól, Forray Artúr a közadók kezeléséről szóló törvényjavaslatról, Galgóczy Károly a községi háztartásról — mindmegannyi fontos és akkor nagyon is korszerű kérdés. Az érdeklődés közönségünk szélesebb köreiből még mindig nem volt elegendő ahhoz, hogy a folyóirat fenntartható legyen.

De az Akadémia nem csüggedt és nem tágított. Ha néhány évre szüneteltetnie kellett is a *Nemzetgazdasági Szemlé*t, azt már 1877-ben újra felélesztette, és pedig ezúttal állandó sikerrel, mert azóta — a kommunizmus alatti hónapok megszakítását nem tekintve, midőn elsősorban az Akadémia egyik kiváló tagjának, Matlekovits Sándornak érdeme volt a munka újból való felvétele — bár néha kisebb-nagyobb nehézségek-

¹ *Nemzetgazdasági Szemle*, 1874. I. kötet 4. old.

kel küzdve, sikerült állandóan fenntartani e folyóiratot, mely létével ma is hirdeti az Akadémia hervadhatatlan érdemeit a közgazdaságtan és pénzügytan fejlesztése és a szükséges érdeklődés felkeltése körül.

A *Nemzetgazdasági Szemle* új folyamának, mely címlapja szerint nemcsak a nemzetgazdaságtan és a pénzügytan, hanem a statisztika köréből is közöl értekezéseket, bevezető cikkét ismét Lónyay írta. Ezúttal ugyan nem a közgazdaságtan feladatairól, hanem a vízsabályozó társulatokról értekezik, de e tárgyát is kedvenc gondolatával vezeti be, hogy t. i. Magyarország gazdasági és pénzügyi helyzete nem volna oly kedvezőtlen, ha a közgazdaságtan tanításait megszívelte volna. A *Nemzetgazdasági Szemle* új évfolyamának szerkesztője, György Endre — ki több vonatkozásban nagy érdemeket szerzett szerkesztői munkássága révén — teljes mértékben át is értette Lónyaynak ezt a gondolatát, mely azóta is vezéreszméje e folyóiratnak, midőn az általános elméleti kérdések mellett különös súlyt vet a magyar vonatkozású és Magyarországon megoldásra váró közgazdasági és pénzügyi kérdések tárgyalására.

Lónyaynak a közgazdasági tudományok fejlesztésében való szívósságát mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a *Nemzetgazdasági Szemle* első kudarcával sem engedte magát kitűzött céljától eltántorítani. Bátran felvette a küzdelmet az Akadémia kezdeményezésének útjában álló közönnyel és módot keresett a közgazdasági kérdések iránt való érdeklődés növelésére. 1876. febr. 6-án azt javasolja a nemzetgazdasági bizottságnak, tartson a bizottság havonként egyszer nyilvános értekezletet a felmerülő fontosabb közgazdasági kérdések megbeszélésére. Az életbe kívánta ezzel Lónyay az Akadémiát bekapcsolni és elérni azt, hogy az Akadémia tudósai egyéni tanulmányaik mellett és azokkal kapcsolatban foglalkozzanak az országban felmerülő és megoldásra váró, avagy a külföldön vitatott fontosabb kérdésekkel, hogy így az Akadémia szellemi tőkéje mennél nagyobb mértékben állíttassék a nemzet szolgálatába és járuljon hozzá az eszmék tisztázásához.

E gondolat jelentősége abban a korban, melyben Lónyay

azt felvetette, mérhetetlen volt. Hiszen akkortájt közgazdasági kérdéseket tudományos színvonalon az irodalmon kívül úgyszólván csak az Akadémiában tárgyaltak. Az Akadémia és annak nemzetgazdasági bizottsága azért nemcsak tudományfejlesztő feladatát teljesítette, amidőn saját működésébe lüktető életet hozott ez értekezletekkel, hanem azok nyilvánosságával és magas színvonalával valóban nemzeti hivatást töltött be.

Számos nagyjelentőségű kérdés megvitatása folyt le ez értekezletek keretében. Az első nyilvános értekezőlet 1877. február 26-án folyt le. Az ülésen Lónyay elnökölt, ki bevezető szavaiban ismét kedvenc gondolatát hangsúlyozta: «A tapasztalás — úgy mondja — bizonyítja, hogy azon nemzetek, melyeknél a nemzetgazdaságtan elvei általánosan elterjedtek, képesek életbeléptetni mindazon intézkedéseket, melyek a nemzet anyagi jólétének emelésére szolgálnak.» «Nem egy tévedés követtetett el . . . nálunk a keresztülvitt intézkedésekben, a tapasztalás azt igazolja, hogy ezen tudomány általános elterjedésének hiánya okozott nem egy ballépést, mely a közelmúltban tétetett.» A tudomány művelése, terjesztése és hazai viszonyaink szempontjából való kiaknázása érdekében kívánnak ezért e nyilvános értekezletek működni. E céljuknak nagymértékben meg is feleltek. Fontos kérdések, melyek akkor megoldásra vártak, mint a telepítés ügye, a helyiérdekű vasutak kérdése, hitelügyi kérdések, a valuta-kérdés, pénzügyi problémák, stb. kerültek magas színvonalon megvitatásra. Számos kérdés mélyebb tanulmányozására ösztökéltek ez értekezletek és az érdeklődést közgazdasági kérdések iránt nagymértékben emelték.

Ezek az értekezletek egyszerre pezsgő életet hoztak a nemzetgazdasági bizottság és ezáltal az Akadémia idevágó működésébe és elérték céljukat, mert valóban szélesebbkörű érdeklődést teremtettek a megvitatott kérdések iránt. E felolvasások némelyike a bizottság részéről 1882-ben *Értekezések a nemzetgazdaságtan és statisztika köréből* címen megindított vállalatban jelent meg, mely számos egyéb, legnagyobb részt hazánk közgazdaságát érintő tanulmányt is tett közzé, és ugyanez évben Lónyay indítványára Földes Béla szerkesz-

tésében megindult a *Nemzetgazdasági és statisztikai évkönyv*, hogy a magyar közönség nemzetközi összehasonlító adatokat is magában foglaló évkönyv birtokába jusson. Most már elérkezettnek látta a bizottság az időt arra is, hogy a több mint 50 évvel azelőtt már felmerült tervet, a nemzetgazdaságtan klasszikusainak a szélesebb magyar olvasóközönség számára való hozzáférhetővé tételét, megvalósítsa. 1885-ben megindította a *Nemzetgazdasági Írók Tárait*, melyben csakhamar Hume és Turgot, Smith, Ricardo és Sismondi munkáinak fordítása jelent meg. Hogy e vállalkozás nem volt sikertelen, mutatja, hogy Hume és Turgot, valamint Ricardo munkáinak második kiadása is szükségessé vált. Most már valóban a múlté lettek Fraknoi Vilmos, akkor h. főtítkárnak az 1878. évi nagygyűlés elé terjesztett jelentésében foglalt szavai: «Alig csaló-dunk, ha állítjuk, hogy a közszellem tájékozatlansága sehol sem nyilvánul meg oly feltűnően, és a tájékozatlanság következményei sehol sem érezhetőek annyira, mint ezen a téren». t. i. a nemzetgazdasági kérdésekben.¹

A nemzetgazdasági bizottság nyilvános értekezletei 1886-ban megszűntek. De nemsokára, 1894-ben, most már a változott viszonyoknak és a kiszélesedett érdeklődési körnek megfelelően nem az Akadémiában, hanem külön tudományos társaságnak, a Magyar Közgazdasági Társaságnak megalapításával újból életre kelt a Lónyay-féle gondolat, mert e társaság a szélesebbkörű nyilvánosság számára hajlékot teremtett a közgazdasági és pénzügyi kérdések komoly megvitatására. E társaság megalapításának eszméje ugyan nem akadémikustól, t. i. Halász Sándortól indult ki, de a Magyar Közgazdasági Társaság alapításában Akadémiánk kiváló tagjai tevékenyen résztvettek: elsősorban Láng Lajos, ki az új társaság elnöki tisztét elsőnek viselte, továbbá Jekelfalussy József, Gaal Jenő, Kautz Gyula és Matlekovits Sándor. Mind Kautz, mind Matlekovits később az elnöki tisztet is viselték a társaságban. Hogy az Akadémia akkor, midőn legnagyobb szükség volt ez irányban való közreműködésére, készségesen

¹ *A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei* XVI. köt. III. darab 28. old.

sietett a nemzet támogatására, nyilvános vitáival érdeklődést keltve a közgazdasági kérdések iránt, hervadhatatlan érdeme marad Lónyay Menyhértnek és az őt megértő férfiaknak.

Amidőn az Akadémia nemzetgazdasági bizottságának nyilvános értekezletei megszűntek, akkorra közönségünkben a közgazdasági problémák iránt megnyilvánuló érdeklődést már oly fokra sikerült emelni, hogy az idevágó kérdések tárgyalása már szélesebb körök szükségének felelt meg. Ez természetes következménye volt szépen és gyors ütemben kibontakozó közgazdaságunknak, melynek fejlődése során egymás után vetődtek fel a közgazdaság nehéz kérdései, úgy hogy azok komoly mérlegelése elől többé kitérni nem lehetett. E növekvő érdeklődés táplálásának és komoly tudományos munkák létrehozásával való kielégítésének az Akadémia is mind sikeresebben jöhetett segítségére, mert egyes hazai közgazdasági intézményeink, átértve az Akadémia e téren való hivatását, különféle alapítványokkal gyarapították eszközeit. Maga a most már élénken lüktető gazdasági élet érezte tehát az Akadémia támogatásának szükségét és méltányolta azt a munkát, melyet az Akadémia a közgazdasági tudományok fejlesztésében végzett. Amit az Akadémia a régebbi szűkös viszonyok között a nagyközönségtől meg nem értve tett a közgazdasági és pénzügyi tudományoknak hazánkban való kifejlesztése érdekében, azt most több megértéssel találkozza és szélesebb keretekben folytathatta.

Sőt bátran tovább is mehetünk ennek megállapításánál. Büszkén állíthatjuk, hogy az Akadémia nemcsak felkeltette az érdeklődést közgazdasági kérdések iránt, midőn hazánkban ez még csak igen kevesekben volt meg, nemcsak segítségére volt közgazdasági irodalmunk kifejlődésének, hanem egyenesen irányt szabott a közgazdaságtan kialakulásának hazánkban. Tette pedig ezt jutalmazásaival, pályatétéleivel és kiadványaival, elsősorban pedig tagjai fáradhatatlan irodalmi működésével és az Akadémia kritikai szellemével.

Aligha tévedünk ugyanis akkor, ha azt állítjuk, hogy az Akadémia magas kritikai színvonalon álló légkörének tulajdoníthatjuk azt a körülményt, hogy az elméleti közgazdaságtan művelése Magyarországon az egyoldalúságtól mentes

maradt, és nem követte azokat a kilengéseket, melyek a külföldön — gyakran, igaz, nagy és új szempontok felvetésével — sokszor erősen egyoldalú irányba terelték tudományunkat.

A magyar józan ítélőképesség már Smith és Ricardo tekintélyével szemben is bebizonyította erejét. Már gróf Bethlen Domokosnak 1831-ben megjelent kis munkája, mely egyébként Smith alapján áll és teljesen átérti rendszerének jelentőségét, egészséges ítéletből fakadó bírálatos megjegyzéseket fűz hozzá. Ugyanezt látjuk Trefortnak a negyvenes években megjelent fentemlített cikkében, melyben a közgazdaságtan irányát tárgyalja.

A közgazdasági gondolkozás kialakulására azonban első-sorban természetesen a tudománykört rendszeresen felölelő kézikönyvek irányadók, melyeken nevelkedett a magyar közgazdasági tudás. Nálunk e könyvek alig egy-két kivétellel az akadémikusok tollából kerültek ki, akik bírálatos felfogásukkal az egyoldalúságtól mindig távoltartották tudományukat. Akadémikusaink közül Matlekovits Sándor és Láng Lajos felfogása esik legközelebb a klasszikusokhoz. Mindkettőt szabadelvű felfogásukon kívül az vonzotta a klasszikusok iránya felé, hogy az elmélet szilárd alapjait keresték, melyeket legegységesebben a klasszikusok rendszerében lehetett feltalálni. De az absztrakciónak a klasszikusok epigonjai által való túlhajtása és főképpen a közgazdaságtan problémakörének szűkítése, melyet már Csató szeméret Ricardónak, a magyar szellemnek nem feleltek meg és az etikai nézőpontot a közgazdasági kérdések vizsgálatánál a magyar elme sohasem vesztette el szeme elől. Bentham filozófiáját ismertetve már 1835-ben Jakab István a *Tudománytárban* így kiált fel: «Isten és nemzeti szellemünk őrizzen az utilitarianismustól!»¹ E tekintetben jellemző az a félreismerhetlen rokonszenv, mellyel Sismondi etikai irányú munkája a magyar irodalomban kezdettől fogva találkozott. Az etikai szempont figyelembevétele készítette már Matlekovitsot kézikönyvében a gazdaságpolitika kérdéseinek külön részben való

¹ *Tudománytár* VI. köt. 117. old.

tárgyalására, és ezért követelte Láng még határozottabban az elmélet és a közgazdasági politika szétválasztását.¹ Földes, valamint Gaal kézikönyve is követi e rendszert, mely lehetővé tette a gazdasági élet szabályozásának kérdéseiben az erkölcsi szempont hangsúlyozását. De egyik sem engedte magát szélső álláspontokra ragadtatni és mindegyik távol maradt attól az egyoldalúságtól, melybe Roscher követői az általa felvetett szempontok egyoldalú fejlesztésével sodorták a közgazdaságtant. midőn Knies és Hildebrand az elmélet jogosultságát tagadva, gazdaságtörténeté akarták tudományunkat átalakítani. Mind Kautz, mind Földes tanítványa volt Lipésében Roschernek, az első történelmi iskola megalapítójának. Teljes mértékben méltányolták is történeti rendszerét és erkölcsi irányát. De e magyar tudósok munkásságát e hatás elsősorban csak abban az irányban befolyásolta, hogy az angol közgazdaságtanban gyakran túlhajtott általánosítások egyoldalúságától távoltartsák a magyar tudományt. Folytatva a már Karvasy munkájában jelentkező bírálatot az angol utilitarisztikus felfogással szemben és átvéve Roscher erkölcsi szempontját, helyesen felhasználva a történeti távlatot is, — Kautz p. o. nagy tisztelője volt Kniesnek is² — egy pillanatig sem estek abba az egyoldalúságba, mely csupán a gazdasági fejlődés törvényeinek felkutatásában látta tudományunk feladatát. Biztos ítélettel maradtak meg az elmélet művelése mellett, régi alapjait bölcs bírálatos szellemben egyesítve a történeti-etikai távlattal, mely nálunk különösen a gazdasági politikában, ennek szociálpolitikai szellemében jut kifejezésre. Így melegen felkarolták Schmoller iskolájának szociálpolitikai irányát, szívesen fogadták és mint induktív alapot készségesen hasznosították a gazdaság-

¹ Láng: *A közgazdaság elmélete*. Budapest, 1882. I. IX. és 10. old.

² De ez a tisztelete a történeti vizsgálódások iránt nem csökkentette nagy elismerését a németeknek egyik, jelentőségének megfelelően hazájában is csak napjainkban elismert nagy theoretikusa, Friedrich Benedikt Hermann iránt, kinek munkáját a *Budapesti Szemlé*ben 1873-ban a német irodalom egyik elsőrangú, s alaposság és fényes dialektika tekintetében alig felülmúlt termékének nevezi (I. 1873. évi köt. 515. old.).

történet eredményeit, de tudományunk elméleti megalapozásának útjáról nem engedték magukat eltéríteni és nem követték Schmollert, midőn gazdasági szociológiává akarta átalakítani a közgazdaságtant.

Hasonlóképpen meg tudták óvni tudományunkat attól, hogy a határhaszonelmélet új szemszögéből adódó eredmények kedvéért, miként az osztrák iskola eleinte tette, egyszerűen hátat fordítson a klasszikus tanok vívmányainak. Bár Láng *Közgazdaságtanában*, mely 1881-ben jelent meg, midőn a határhaszoniskola már kibontakozott, említést sem tesz ezen előretörő irányról, már mind Földes, mind Gaal az értékelméletben, hova a határhaszonelmélet súlypontja esik, méltányolják eredményeit, de nem követik azokat a túlzásokat, melyek egyedül a határhaszon gondolatára igyekeztek az elméletet felépíteni. És a tudomány fejlődése teljesen igazolta őket, mert a német történeti iskola eredeti elgondolásában ma hazájában is megfeneklettnek tekinthető, és a határhaszoniskola ma már nem áll olyan ellentétben a klasszikus eredményekkel, mint hívei első pillanatra hitték. Az Akadémia tagjainak bírálatos szelleme tehát határozottan irányt szabott a magyar közgazdasági tudomány kialakulásának, midőn egyrészt nem engedte Magyarországon felülkerekedni azt az irányzatot, mely Németországban, mint ma már ott is általánosan elismerik, nemzedékeket engedett felnőni az elmélet kicsinylésében, tisztán részletkutatásokra összpontosítva figyelmüket, midőn azonban másrészt az elméletet is meg tudta óvni egyoldalúságoktól.

Irodalmunk irányítására az Akadémia egyébként természetesen elsősorban a rendelkezésére álló pályadíjakat használta föl, nagy tervszerűséggel válogatva ki a kitzűzött kérdéseket, hogy ezek kidolgozására ösztökélve pótolta azokat a hiányokat, melyek közgazdasági és pénzügyi irodalmunkban mutatkoztak.

Így elsősorban a tudomány alapkérdéseibe való elmélyedést igyekezett ébrentartani. Gondos figyelemmel kísérte mindenkor a külföldön lezajló elméleti vitákat és az ott felbukkanó eszmeáramlatokat, ezek bírálatos ismertetésére ismételtelen pályadíjakat tűzött ki. De nem feledkezett meg

pályatételei között arról sem, hogy megírassa a közgazdasági nézetek kialakulását és behatását a magyar közviszonyok fejlődésére. Így keletkezett Kautz Gyulának *A nemzetgazdasági eszmék története Magyarországon* c. szép munkája. Gondot fordított arra is, hogy a koronként erősebben előtérbe lépő gazdasági jelenségek hazánkban is tanulmány tárgyává téteszenek. Így amidőn a papírpénz agiója nyugtalanította gazdasági életünket, az agió-ingadozások hatásának tanulmányozására hirdetett pályázatot. Majd amidőn a kilencvenes években az agrárválság rendítette meg Európa mezőgazdaságát, a gazdasági válságokról, a kartellek előtérbe lépésével pedig a monopolisztikus szervezetekről kívánt munkákat. Ha voltak is itt-ott meddőn maradt pályázatok, számos sikertelen elméleti monográfiával gazdagították e pályatételek irodalmunkat.¹

Gondos tervszerűséggel tűzte ki az Akadémia gazdaságpolitikai pályatételeit is. Törekvése e tekintetben egyrészt arra irányult, hogy a gazdasági politika minden ágazatában egyformán kifejlődésre ösztönözze hazai irodalmunkat, másrészt pedig mindazokban a kérdésekben előmozdítsa a nézetek tisztázását, amelyek a belföldön vagy a külföldön a gyakorlati élet szempontjából is nagyobb jelentőségre emelkedtek. Így pályatételeivel mindenkor az élet szükségéhez alkalmazkodott. A hetvenes években pályatételei a jegybankrendszert, az agiót, a közlekedésügyet és az adópolitikát érintették elsősorban, mert ezek voltak akkori közgazdasági helyzetünk főkérdései. Midőn a nyolcvanas években a valuta-rendezés ügye kezdett előtérbe lépni, sorra kerültek a valutapolitika kérdései. A különféle országok valutarendezését ismertető munkák egész sorozatát eredményezték az idevágó pályázatok. Majd az agrárpolitika problémái közül a telepítésről, a szövetkezeti ügyről és a járadék birtokokról kíván az

¹ Így Földes Bélának *Papírvaluta és agió*. Budapest, 1882. Baumgarten Nándor és Meszlényi Artúr *Kartellek, trustök*. Budapest, 1906. Pólya Jakab *A gazdasági válság*. Budapest, 1890. stb. ily pályázatok folytán keletkeztek, és Fellner Frigyesnek *A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon*. Budapest, 1908. c. munkája is akadémiai megbízatás folytán készült.

Akadémia dolgozatokat, majd pedig az iparpolitika, a kereskedelmi fejlesztésének kérdései és a hitelügy számos kérdése tárgyai a pályázatoknak. A közlekedésügy és a pénzügy, kivált az adórendszer kérdései már a hetvenes évek óta nagy figyelemben részesülnek a pályatételek kapcsán, és amikor a munkásbiztosítás reformja foglalkoztatja a közvéleményt, e kérdés kidolgozását kívánja az Akadémia egyik pályatétele. Midőn pedig a kivándorlás kérdései léptek előtérbe, evvel kapcsolatos pályatételeket tűzött ki az Akadémia, és amikor a XX. század elején nyilvánvalóvá lett, hogy az európai vámpolitikában rendszerváltozás fog bekövetkezni, idevágó munkák megírását igyekszik előmozdítani. Így ápolta az Akadémia folytonosan az étellel való szoros kapcsolatot és igyekezett mindenkor támasza lenni fejlődő közgazdaságunknak.

Az e pályadíjak eredményeképpen létrejött munkák közül nem egy erősen befolyásolta gazdasági életünk alakulását is. Csak példának említem Kautz Gyulának *A társulati intézmények a nemzetgazdaságban*. Bpest, 1871. c. munkáját, mely részvénytársasági ügyünkre, György Endrének és Matlekovits Sándornak a különözeti viteldijakról írt pályamunkáit, melyek vasúti politikánkra és Halász Sándornak a csekkforgalomról szóló pályamunkáját, mely postatakarék-pénztárunkra és fizetési forgalmunk kialakítására gyakorolt jelentős befolyást. Mégis a pályanyertes munkák egyenkénti felsorolásától — bár gazdaságpolitikai irodalmunk legkiválóbb termékeit foglalják magukban — el kell tekintenem, mert ha az egyszerű felsorolásnál többet kívánnék nyújtani és az egyes munkák jelentőségét is méltatnám, túlságosan megduzzadna beszámolóm. Némileg ismétlésbe is kellene bocsátkoznom, mert e munkák gondosan elkészített jegyzékét foglalja magában — igaz, csak századunk első évtizedének végéig — Földes Bélának a nemzetgazdasági bizottság 50 éves jubileuma alkalmából készített kitűnő beszámolója, mely az *Akadémiai Értesítőben* is megjelent.¹ Ugyanez okból arról is le kell mondanom, hogy részletesen kifejtsem, mily tekin-

¹ XXII. köt. 5—26. old.

télyes helyet foglal el akadémikusaink munkássága a magyar közgazdasági irodalomban. Ezért csak arra szeretnék itt rámutatni, mennyire hiányos volna vámpolitikai irodalmunk Kautz Gyula, Matlekovits Sándor és Láng Lajos, agrárpolitikai irodalmunk Gaal Jenő, Bernát István és György Endre, avagy szociálpolitikai irodalmunk Földes Béla munkái nélkül, míg hitelügyi irodalmunk legfontosabb forrásmunkája Vargha Gyula tollából került ki.

Ha közgazdasági és pénzügyi irodalmunk egyes kiváló termékei a külföldön is ismertté tették a magyar elme munkáját, ez is javarészen akadémikusaink munkásságának köszönhető. Mindenekelőtt Kautz Gyula érdeme az, hogy alig kibontakozott közgazdasági irodalmunk már a hatvanas évek küszöbén kilép nyelvünk által adott elszigeteltségéből és helyet hódít magának a külföldi irodalomban is. Oly munkával történik ez, melyet még ma is forrásmunkának tisztel az egész világirodalom. E munka Kautz Gyulának *Theorie und Geschichte der Nationalökonomik* című kétkötetes munkája, melynek első kötete 1858-ban, második kötete 1860-ban jelent meg Bécsben. Mint fiatal, még nem is harminc éves jogakadémiai tanár fejezte be szerzője e munkát Nagyváradon, távol a tudományos kutatás segédeszközeitől. De a tudományos alkotás energiája Kautzknak megadta a módot arra, hogy az irodalmi anyag megszerzésének akkor óriási nehézségeit leküzdve vasszorgalommal olyan munkát alkosson, mely ma is mintaszerű éppen alaposságánál, lelkiismeretességénél és mindenre kiterjedő pontosságánál fogva.

Kautz *Theorie und Geschichte der Nationalökonomik*-ja ma is a világirodalomban elfoglalt helyét és nevezetességét nemcsak úttörő voltának köszönheti, amennyiben e korban Mac Culloch *The literature of political economy* és Blanqui *Histoire de l'économie politique en Europe* c. művei, melyek 1845-ben jelentek meg, voltak Mohlnak már távolabb eső *Geschichte und Literatur der Staatswissenschaft*-ján kívül, ú. sz. az egyedüli munkák e téren, hanem elsősorban Kautz nagy alaposságának és hangyaszorgalmának.

Errenézve csak egy körülményt kívánok bizonyítékul felhozni. 1854-ben jelent meg Braunschweigban Hermann

Heinrich Gossen munkája *Entwicklung der Gesetze des menschlichen Verkehrs und der daraus fließenden Regelung für menschliches Handeln* cím alatt. E könyv ma az elméleti közgazdaságtan egyik legfontosabb munkája, mert benne fejtette ki Gossen a szükségletkielégítésre vonatkozó azon alaptételeit, melyeken egész szükségleti tanunk és értékelméletünk nyugszik. Gossen e munkáját azonban matematikai irányánál fogva a német tudomány egyáltalán nem méltányolta, úgyannyira, hogy Gossen 1858-ban, tehát éppen a Kautz-féle első kötet megjelenésének évében, visszavonta azt a piacról. De Kautz éber szemét, mely mindent figyelt, ami tudománya terén történt, e könyv a németek közönye ellenére sem kerülhetett el. Több helyen is utal e munkára, és így magyar tudósé lett a dicsőség, hogy a világirodalomban elsőnek említette Gossen e nevezetes munkáját. Jevons, ki — mit sem tudva Gossenről — hasonló irányban indult el, mint Gossen, csak Kautz munkája folytán lett figyelmes munkája első kiadásának megjelenése után e könyvre, melynek jelentőségét azután teljesen méltányolta. Jevons *The theory of political economy* c. nagy munkájának 1879-ben megjelent második kiadásának előszavában elmondja, mikép figyelmeztette őt a németül olvasó Adamson kollegája arra, hogy Kautz *Theorie und Geschichte der Nationalökonomik*jának 9. oldalán egy munkát, Gossen munkáját említi, mely az élvezet és áldozat elméletével foglalkozik. Így ismerte meg azután Kautz figyelmeztetésére Jevons a németek egy kiválóságának munkáját. Kautz mesterének, Roschernek 1874-ben megjelent *Geschichte der Nationalökonomik in Deutschland* c. munkájában, mely a ma már teljesen elfelejtett szerzők egész légiójának nézeteit is ismerteti, Gossen neve elő sem fordul, pedig Roscher a német közgazdaságtan történetét írta meg és Gossen német szerző volt.

Mint a közgazdaságtannak a világirodalomban egyik legelső, német nyelven pedig a legelső irodalomtörténete, Kautz műve világszerte ismertségre tett szert. Akár Gide és Rist, akár Mombert vagy egy másik mai szerző munkáját vesszük a kezünkbe, mely a közgazdaságtan történetével foglalkozik, akár a *Handwörterbuch der Staatswissenschaft*ot, akár Palgrave

*Dictionary of Political Economy*ját forgatjuk, Kautz nevével mindenhol találkozunk. Hogy ma is még mennyire él Kautz Gyula emléke nemcsak nálunk Európában, hanem a távoli Keleten is, ennek tanubizonyosága egy a múlt év folyamán Japánban Kautzról megjelent tanulmány.¹

És később is a magyar közgazdasági tudás nemcsak behatásokat kapott a külföldi irodalomból, hanem maga is adott ilyeneket a külföldnek. Áll ez elsősorban Matlekovits Sándornak *Die Zollpolitik der Österreich-Ungarischen Monarchie und des Deutschen Reiches seit 1868 und deren nächste Zukunft* címen 1891-ben Lipcsében megjelent könyvére, melyben kivált a vámok hatásának elméletébe mélyen belevilágított oly időben, midőn e kérdés még kevéssé volt felderítve. E munka szerzőjét a külföld annyira megbecsülte, hogy amidőn a huszadik század küszöbén a *Verein für Sozialpolitik* a vámpolitikai helyzet megvilágítására adott közre tanulmányokat, ez előkelő külföldi egyesület a kérdés magyar vonatkozásainak kidolgozására Matlekovitsot kérte fel. Szép helyet foglalnak el a külföld vámpolitikai irodalmában Kautz és Láng munkái is, és a szegényesnek éppen nem mondható német pénzügytani irodalomban Földes Béla *Finanzwissenschaft*ja már második kiadást ért. Valóban nem csekély eredmény ily nagyterjedelmű munkánál. Más érdeemes magyar munkák is sikert értek el a külföldön, de hiszen nem ezek felsorolása, csak annak megállapítása tartozik e tanulmány keretébe, hogy az Akadémia tagjai a külföldön is becsületet szereztek a magyar tudománynak és hozzájárultak mind a tudomány fejlesztéséhez, mind pedig közgazdasági viszonyaink megismeréséhez.

De az Akadémia nemcsak tagjai munkásságával és pályadíjaival fejlesztette közgazdasági és pénzügyi irodalmunkat. Amennyire anyagi viszonyai engedték, segítségére sietett minden komoly törekvésnek, mely közgazdasági és pénzügyi irodalmunk fejlődését helyezte kilátásba. Legnagyobb vállalkozása e téren a huszadik század küszöbén a Földes Béla

¹ *Propos de Kautz* a japáni egyetemek lapjában dr. Miyoji Hayakawa tollából (Sapporo Japánban).

szerkesztésében *Magyar Közgazdasági Könyvtár* címmel megindult kiadványsorozat, mely még a világháború éveiben sem szünetelt. Így kerülhettek kiadásra Berzeviczy Gergely és br. Skerlecz Miklós már-már feledésbe merülő munkái, melyek az amúgyis gyér magyar közgazdasági irodalom történetében döntő jelentőségűek: e sorozat tette lehetővé Thessedik Sámuel munkásságának beható méltatását és List Frigyes amaz emlékiratának kiadását, melyet a magyar közlekedésügy reformjáról írt. És hazai mostoha könyvkiadói viszonyaink mellett ugyancsak e sorozat adta meg a lehetőségét annak, hogy közgazdasági irodalmunk nagyobb monográfiákkal gyarapodjék. Ugyanúgy az Akadémia támogatása tette csak lehetővé az első magyar közgazdasági lexikonnak a létrejövetelét, melyet az Akadémia nemcsak anyagilag támogatott, hanem tartalmának elbírálására bizottságot is küldött ki. E lexikon szimptomatikus jelentőségű, mert a közgazdasági és pénzügytani tudományoknak Magyarországon való magas fejlettségéről tesz tanúságot a huszadik század küszöbén, és az, hogy igen szerény keretből néhány évtized alatt ide emelkedett a magyar közgazdasági tudás, nagyrészt az Akadémia kitartó és fáradhatatlan tudományfejlesztő munkájának eredménye.

Az Akadémia egész munkásságával a nemzeti ügy, a nemzet fejlődésének szolgálatában áll, amint azt megalapítója kívánta is életrehívásával. De a közgazdasági tudományok talán némileg különleges helyzetben is vannak e tekintetben tárgyuknál fogva, mely a nemzeti lét egyik fundamentumával, a nemzet anyagi erősödésének kérdéseivel különös módon függ össze. Az Akadémia e téren is elsősorban a tudomány ápolója, mely a kérdéseket önmagukért, tisztán a megismerés szomjától vezetve veti fel és vizsgálja. De e mellett sajátos nemzeti feladatok vártak és várnak e téren az Akadémiára a magyar fejlődésből kifolyólag. Az Akadémia nemcsak első hivatását teljesítette, midőn, mondhatjuk, megalapozta és javarészt megteremtette a közgazdasági érdeklődést hazánkban, midőn a külföldi tudománnyal a kapcsolatot létesítette és ápolta és a közgazdasági tudományok minden terén értékes magyar munkákat hozott létre.

hanem a másodikat is, amidőn folytonosan tekintettel volt hazánk sajátlagos viszonyaira és feladataira és ezek szolgálatába állott tagjai tudományos munkájával, szakfolyóirattal, bizottsági értekezleteivel, pályadíjaival és jutalmazásaival, számos kiadványával és előadásaival.

Ha visszapillantunk centenáriumunkra, ezt jóleső érzéssel és a letűnt nemzedékek iránti mély hálával kell minden magyar embernek átéreznie. Ha Lónyay azt mondhatta 1874-ben, hogy alapos közgazdasági tudás mellett hazánkban sok másként intéztetett volna, akkor most, centenáriumunk alkalmával mi is ismételhetjük e szavakat, de abban az értelemben, hogy sok egészen másként, bizonyára helytelebbről intéztetett volna, ha az Akadémia nem szívlelte volna meg e szavak akkori értelmét és nem állott volna készségesen és teljes eréllyel a nemzeti ügy szolgálatába. Hála legyen ezért mindazoknak, akik ebben közreműködtek!

HELLER FARKAS.

A HORVÁTSÁG A VILÁGHÁBORÚ ELŐTT ÉS ALATT.

Horvátország közéletét az utolsó évtizedek folyamán a horvát tudósok által föltárt történelmi emlékek és nemzeti hagyományok töltötték el új eszmei tartalommal. Ebbe a közéleti levegőbe az eszmeformálódás egyik irányító, új tényezője vonult be az 1905 őszi megalakult horvát-szerb koalícióval. Ennek közvetlen előzménye volt az 1905. október 3-i fiumei horvát rezolúció és a vele összhangzó október 17-i zárai szerb rezolúció. Ezekben a horvát-szlavon-dalmátországi horvát és szerb képviselők lelkesen csatlakoztak a Magyarországon nyilvánult függetlenülési törekvésekhez és megfogadták támogatásukat. A magyarokkal, helyesebben a magyar koalícióval való együttműködésük, amint tudjuk, nem sokáig tartott. Mert 1907-ben, a vasúti szolgálati pragmatika kérdésében, a horvátországi politikusok szembehelyezkedtek a magyar parlamenti többséggel. De — sajnos — az egész magyar nemzettel is. A horvát-szerb koalíciónak a magyar nemzettel való összefogásra vonatkozó tartalma tehát elenyészett. Ellenben tartósabb hatóerőül bizonyult az a másik tartalma, amit az 1905. évi nov. 14-én Zarában összegyűlt horvát és szerb nemzeti párti politikusok — a dalmátországiakkal együtt — a következőleg formuláltak : «A horvát és szerb nemzeti párt képviselői ragaszkodnak ahhoz az alaptételhez, hogy a horvátok és szerbek egy nemzet, hogy teljesen egyenjogúak» stb. Ehhez képest fölhívatik a cs. k. kormány, hogy a nemzeti nyelv megjelölésül a horvát vagy szerb kifejezést használtassa hivatalosan ; az iskolai könyvek számoljanak a szerb és horvát történelemmel s a cyrill és latin írás egyformán taníttassék.

Ezzel a szerbség, amelynek neve csak 1848-ban került először Zágrábban hivatalos említésre és elismerésre, eddig nem ismert fontosságú tényező lett a horvátországi közéletben. És pedig éppen abban az időben, amikor a Karagyorgyevicsek Szerbiája, orosz irányítás mellett, erősen akcióba lépett a kettős monarchia ellen, s amikor nyilvánvalóvá lett, hogy a belgrádi kormány mind nagyobb befolyást gyakorol a magyarországi, horvát-szlavon-dalmátországi és bosznia-hercegovinai szerbekre.

Ezután a világháború kitöréséig a következő politikai törekvések és eszmeáramlatok voltak megkülönböztethetők a volt társországok közéletében.

1. A horvát nemzeti eszmét tisztán őrző Starcevicsek és Frank-párt, mely utóbbi távol tartotta magát a fumei rezolúciótól is. Az ezekhez tartozó horvátok továbbra is megmaradtak a három front elleni küzdelemben. Küzdelmük egyrészt Magyarország ellen irányult, az autonómia teljességének kivívásáért s a rettegett elmagyarosítási veszedelem miatt. Másrészt a szerbek ellen, akik Belgrádhhoz húztak és akiket a Héderváry báni kormánya a horvát ellenzékiességgel szemben favorizált s akik Bosznia-Hercegovinát mint szerb földet igényelték. Harmadszor küzdöttek Ausztria ellen, amelynek kormánya ellenezte Dalmáciának Horvát-Szlavonországhoz való csatolását.

2. Az 1906. év pünkösdjén alapított új párt — a *hrvatska napredna pučka stranka*, a horvát parasztpárt — haladó programja. A párt föladataul vállalta a fumei rezolúció propagálását, a horvát-szerb nemzeti egység tudatának terjesztését és a küzdelmet a horvátság között erős klerikális, helyesebben keresztényszocialista szellem ellen.

3. A vagyonosabb földbirtokosok, gyárosok és kereskedők eszmealakulása, akiket megijesztett a közös vámterület fölbontására és külön nemzeti bank föllállítására a magyar koalíciós pártok körében nyilvánult törekvés.

4. A horvát-szerb koalíció programja, amelynek egyik főmozgatója, Supilo Ferenc, nyíltan monarchia- és Németországellenesnek vallotta magát s kijelentette a zágrábi szábor 1907. február 27-i ülésén, hogy Bosznia-Hercegovina,

ha már nem lehet horvát, inkább legyen a testvér szerbeké, semmint idegeneké.

5. A *Hrvatska Narodna Zajednica* — horvát nemzeti egység — programmja, amely harcot indított a horvát-szerb koalíció által is támogatott szerb igények ellen Bosznia-Hercegovinára, és különösen e tartományoknak balkáni államhoz való csatolása ellen. Sőt 1908 februárban küldött-ségileg sürgette báró Aehrenthal-Lexa közös külügyminiszternél az annexiót.

6. A horvát ifjúság egyik jelentékeny része által indított mozgalom, amelynek jelszavai élénk világot vetnek a horvátországi, háború előtti eszmeformálódás irányaira. Ezt a mozgalmat, mint a magyar nyilvánosság előtt alig ismertet, röviden meg kell világítanunk. Előrebocsátjuk annak megállapítását, hogy báró Pejacevich, akkori horvát bán, a magyarokkal némileg rokonszenvező unionista elemekkel 1906. május 30-án szakított s a horvát-szerb koalícióval lépett paktumra. Ezzel a horvátországi közéletből a Magyarországhoz való vonzódásnak minden eleme kiküszöbölődött s a politikai aktivitás első harcvonálára a szerbség által vezetett és Belgrádból befolyásolt koalíció került.

Az új horvát ifjúsági mozgalmakat Bartulica nevű horvát ifjúsági vezérnek egy, az 1915. évben, Nisben, a szerb kormány költségén megjelent röpirata jellemzi.¹ A röpirat szerint a horvát nemzet újjászületése 1848-tól számítható, amidőn egyidejűleg a Vojvodinában² is megindult a nemzeti irodalmi tevékenység, Dalmáciában pedig megindult a harc az olaszok ellen. A szlovének erősebb ellenállásra tömörültek dél felé az olaszok, észak felé a németek ellen. Az osztrákok elhintették a viszály magvait a horvátok és szerbek, a horvátok és szlovének között. De a délszláv egyesülési eszmének

¹ *Nova hrvatska omladina* (Az új horvát ifjúság). Egyik füzeté ez a *Szavremena pitanja* (Időszerű kérdések) című propaganda-kiadvány sorozatnak, melyet a háború alatt a szerb kormány adott ki s francia- és angolnyelvű fordításban a nyugati sajtóban is terjesztett.

² 1850-ben az abszolút bécsi kormány által Bács-Bodrog, Temes és Torontál megyéknek körülbelül abból a területből alkotott szerb vajdaság, amelyet Trianon Jugoszláviának ítélt.

realisabb felfogása egyáltalán nem is volt meg sem a Száván innen, sem a Száván túl. (Ez csak abból a szempontból állhat meg, hogy az új propaganda csak a monarchiától való elszakadást és Szerbiával való egyesülést tekintette reális politikai célnak.)

A horvát nemzeti ellenállást, radikális alapon, a staresevicsiánizmus indította meg Bécs és Pest ellen. Az ifjúságnak külön része volt úgy ebben, mint az előbbi Gáj- és Miletics-fele mozgalmakban. Azután mind a horvátoknál, mind a szerbeknél és szlovéneknél megindult az ifjúság külön szervezkedése.

De eleinte az ifjúság csak a választási agitációhoz adott segédcapatokat. 1897-ben jelent meg a *Narodna-Miszao* (Nemzeti Eszme) című könyv, amely már megalapozta a horvát-szerb koalíció munkáját. Mangyer Dusan, horvát, és Pribityevics Szvetožár, szerb, lelkes szavak kíséretében adták ki a jelszót, hogy a horvát és szerb név megvan ugyan, de a horvátok és szerbek egyugyanazon nemzetnek (népnek) részei s ez az alapja a horvát és szerb egységnek. Az ifjúság magáévá tette ezt az eszmét s kivitte magával az életbe. A horvát ifjúság ellene szegült — bár eddig köréje csoportosult — a Sztaresevics-párt öregjei csalthatatlanságának. Janusics Juriszláv új korszakát indította meg a horvát omladinának, kimondván, hogy az ifjúság klerikális szárnya a jezsuita és klerikális agitáció szolgálatában áll. Az omladina egy része Prágában, 1897-ben, megindította a *Szlobodna Miszao* (Szabad Gondolat) c. lapot. A cseh nemzetvédelmi munka megtanította ezeket az ifjakat a realisabb munkára. Megindult a kis *Hrvatszki Gyak* (horvát diák) c. lapocská, mint a zágrábi horvát haladó ifjúság közlönye. Iskolai és szociális reformokat követelt. Fölmerült a horvátság kulturális, közgazdasági és szociális átgúrásának eszméje. Ez már prágai befolyás. A szerbek még ekkor nincsenek benne ebben a munkában. Janusics az eddigi nemzeti szervezkedést vérszegénynek nyilvánította s új gyakorlati szervezéshez fogott. Kizárta a politikát. Szerbeket és horvátokat külön kell szervezni s aztán közös munkában egyesíteni. Az öregek dolgozzanak, ahogy tudnak; az ifjúság kulturális programot

valósít meg. A horvátság erősödjék meg és szervezkedjék közgazdaságilag, erkölcsileg és kultúráilag. Ez menti meg a magyarosítástól, nem pedig a parlament pizmogó munkája. Ezzel egyidejűleg szervezkedett Horvátországban a Radics István-féle parasztpárt s Szmodlaka József horvát földmunkás pártja Dalmáciában. Ez annyiban volt kedvező, mert Janusics éppen a parasztságban akart «aprólékos» munkát végezni; előkészíteni a fiatalságot, hogy mint kész politikai tényező lépjen ki az életbe. Ez már nemzetvédő munkául jelentkezik, aminek előbb nyoma sem volt a köztudatban. Ez a horvát nemzeti haladó irány megszületése volt. Janusics pár évi munka után meghalt, megalkotván az új korszak alapjait.¹

1911 júliusban a horvát és szerb haladó ifjúság nagygyűlést tartott. Ebben határozták el az omladina új szervezetét és a *Val* (Hullám) c. lap megindítását Zágrábban. Két hónap múlva, négy szám kiadása után elnyomták. (2. száma *Novi Val* [Új Hullám], 3. száma *Nas Val* [A mi hullámunk] cím alatt jelent meg, a 4-iket a nyomdában lefoglalták.) 1912-ben, az 1911. évi decemberben Spalatóban tartott omladinista értekezlet határozatából, szemle (Revue) alakban, Prágában jelent meg a *Val*. «a horvát és szerb radikális-

¹ Csakugyan újszerű mozgalom volt a horvát ifjúság (omladina) itt tárgyalt mozgalma. Mert Gáj Lajos eszméi mellett is lelkesedett, tüntetett, agitált valaha az ifjúság. De teljesen horvát nemzeti alapon, a nemzeti haladás érdekében és távol minden egyház- és vallás-ellenességtől s nemzetköziségtől. Sőt fiatal papnövendékek is erősen résztvettek benne. Akkor is magyarelles volt az ifjúság érzése, hiszen Zágrábban elégette a magyarnyelvű és a magyarok iránt barátságos tartalmú horvát könyveket. De nem állott idegen, ellenséges állam szolgálatában. Az orosz politikának, a pánszláv budapesti lutheránus pap, Kollár, és a szerb nemzeti egyház kenyerén Újvidéken tanárkodó Safarik útján, kétségtelenül volt befolyása ez ifjúsági mozgalmakra. De az ifjúság a Gáj idejében nem volt olyan közvetlen eszköze Oroszországnak, mint az «új korszak» ifjúsága a belgrádi kormánynak. Az orosztrák politika a Gáj-féle mozgalmat egyenesen kihasználta Magyarország ellen; most csak szabadjára engedte Bécsben és Prágában azt, amit a helyi hatóságok Horvátországban és Dalmáciában üldöztek és tiltottak. (L. dr. Szegedy Rezső: *Az Illyrizmus és Gáj Lajos levelezése* c. tanulmányát. Századok 1912. IV., V., VI. füzet.)

haladó ifjúság közlönye». A harmadik számnak a *Zora* (Hajnal) című diáklappal együtt vörös színben kellett volna megjelenie. Ekkor volt a Jukics-féle merénylet. A *Zora* kettős számot adott ki Bécsben és Prágában, ugyanazzal a megjelöléssel, mint az előbbi: *Val*. A merényletre következő üldözések alatt az omladinának Sebenicóban jelent meg *Naprednyak* (Haladó) c. lapja, mely egyúttal a földművespárt ottani helyi szervezetének is lapja volt. Fiumében hirdették a *Za Naciju* (A Nemzetért) c. lapot, de nem jelentették meg. Megalapították a *Biblioteka za Naciju* c. könyvciklust, melynek három kiadványa jelent meg: Cserin Vladimir *Belgrad álarc nélkül*, Pavlovics Milivoj *Költemények* c. könyve és René Pinonnak egy cikke. 1913. január és márciusban újra értekeztek a tenger melléki omladinisták s ennek az értekezletnek határozatából jelent meg 1913. május 8-án az *Ujedinyenye* (Egyesülés) c. új lap, mint a jugoszláv nacionalisták közlönye. A 2-ik számot lefoglalták, a 3-ikat a nyomdában fogták meg, a szerkesztőséget szétkergették, a főmunkatársakat lecsukták. De ugyanez időben megjelentek a következő omladinista lapok: *Szrpszka Omladina* Szarajevóban, *Novi Srbini* Zomborban, *Preporod* (Újjászületés) Laibachban, *Union* Genfben, *Preporod* Belgrádban. Az első a boszniai, a második a magyarországi szerb, a harmadik a szlovén, a belgrádi a szerbiai omladinisták közlönye volt, a genfi közös. A seattlei (É.-Am. Washington áll.) *Szlobodna Tribuna* az omladinisták jugoszláv közlönyévé nyilvánította magát. Némi szünet után az omladinisták ismét konferenciáznak s megjelennek a következő lapok: *Glasz Juga* (A Dél Száva) Laibachban, *Vichor* (Vihar) és *Nova Rijecs* (Új Szó) Zágrábban, *Jugoszlávia* Prágában. A *Nova Rijecs*nek újságalakja, a többinek szemleformája volt. Zágrábban és Prágában a Nyegus-émlékünnepen, Bécsben a koszovói csata emlékének ünnepén (jún. 15/28 Vidov Dan) végleg elhatározták az egységes jugoszláv omladina-akciót s kimondták a fent említett lapok egyesülését. A további munkát megakasztotta a háború kitörése.

A *Val* volt az úttörő, harcos organum. Alapiránya volt: a korlátlan, következetes, romboló radikalizmus. Főszíne

volt az erős antiklerikalizmus. (Programmja szerint antiklerikális volt a horvát haladó földműves párt Dalmáciában és a horvát-szerb koalíció Horvátországban.) Az omladina a klerikalizmusban látta az austro-magyarizmus főexponensét; ezért főcéllul azt tűzte ki, hogy az ifjúságot antiklerikalizmussal, antikonzervativizmussal és a legszabadabb gondolkozással töltsse el. A *Val* harci modort, vulkanikus kifejezőmódot, erős szavakat használt. Egyenesen és nyíltan bírálta az öregeket és «el az apáktól» volt a főtörekvése. Mint a tengeri hullám, félelmetes erővel akart mindent elsöpörni, «ami rothadt és egészségtelen». Ez volt az új forradalmi mentalitás. A hatóság üldözte a *Val*-t. A spalatói karácsonyi értekezleten, amelyen résztvettek a tenger mellék, Zágráb, Prága és Bécs képviselői, elhatározták, hogy a lap szemle alakjában Prágában jelenjék meg, inkább eszmetérjesztőül, mint harcias tartalommal. A horvátországi állapotok folytán ezt a megdöbbentőbb irányt elejtették. Vörös színben jelent volna meg a *Val*, a *Zorá*val együtt. De a hatóság megakadályozta.

Az 1911—12. években egyik lap sem tudott rendszeresen megjelenni. A politika háttérbe szorította a kulturális kérdéseket. A bomba volt a legaktuálisabb téma — írja Bartulica. Horvátországban nem lehetett írni, azért az osztrák szerbek, horvátok és szlovének Szerbiába mentek «frissebb levegőt keresni». Néhány napi szerbiai tartózkodás után újjászületve tért vissza az omladina Ausztria-Magyarországba. Megfogalmazták a «Nemzeti Egyesülés» programját és megjelent a színtéren a «Jugoszláv Nemzeti Omladina»; új nemzeti irány születik, új munkamód és új szellem. «Nemzeti Egyesülés», hangoztatják a Jukics-féle per tárgyalásán és egyéb tárgyalásokon Dalmáciában. 1913 szeptemberében a fiumei omladinista értekezleten egy dalmát csoport különvált s harcias, elszánt, forradalmi kiáltványokat adott ki. A mozgalom ezentúl már nem egyetemi ifjúsági, hanem egyetememes ifjúsági mozgalom. Dalmáciában az összes politikai pártok csatlakoztak a spalatói, a hatóságilag elnyomott *Ujedinyenye* eszmeköréhez. Fölkarolják a szlovének csatlakozását is, ami eddig még nem történt meg. Az összes többi ifjúsági egyesü-

letek (jogpárti, klerikális, haladó, szeparatiztikus) csatlakoztak a Jugoszláv Nemzeti Omladinához.

Az 1914. év kétesztendei előkészítés után a jugoszláv eszmének kikristályosodási esztendeje volt. Ekkor nyugodtabb állapotok következtek el Horvátországban. Az omladina a minden vonálon való külső szervezkedéshez látott. Meginapultak a következő lapok: *Vihor* és *Nova Rijecs* Zágrábban, ahol a legtöbb munkára volt szükség, *Glasz Juga* Laibachban, a szlovének, és a *Jugoszlavija* Prágában, a bécsi, prágai, brünni, gráci, innsbrucki és pesti egyetemi szervezetek részére. A nemzeti egyesülés gondolata meggyökerezett és hatalmasan terjedt a szlávok lakta vidéken. A négy lap a nemzeti egyesülésnek teljes, konkrét, szabatos és a viszonyokhoz alkalmazott felfogását képviselte. Eddig a lapoknak inkább horvát volt a színe (*Naprednyak*, *Ujedinyenje*), a nevezett négy lap már a jugoszláv omladinát egységesen képviselte. Hol latin-, hol cyrill-betűs cikkei voltak és egyformán írtak belé szerbül, horvátul, szlovénül. A lapok nemcsak formailag voltak gyakorlatiak, hanem ideológiailag is.

A jugoszláv omladinának főmozgatója és tényezője mindig a horvátországi omladina volt. Zágráb és Spalató volt a mozgalom központja. Néha Bécs és Prága váltotta fel ezeket. A nemzeti egyesülés eszméjét Belgrádból horvátok és dalmátok hozták el. Mikor Zágrábban nem volt lehetséges, Spalató volt a horvát forradalmiság központja.

A Jugoszláv Nemzeti Omladina nem elégedett meg a szerbek és horvátok, a horvátok és szlovének összefüggő munkájával, kompakt, egységes nemzeti munkára tört. A három nemzetiségi csoport egy nemzeti valónak a része, egy nemzeti megalapozással. A *Nova Rijecs* egyik vezércikkében így fogalmazta meg a fő irányeszmét: «Amikor nemzetünk minden tagját áthatja az a nemzeti érzés, hogy Belgrádot úgy szeresse, mint Zágrábot, és Zágrábot úgy, mint Laibachot, akkor föladatunk meg lesz oldva. Meg lesz alkotva a jugoszlávtság, és szerepét a többi népek között a jövő nemzedékek munkája fogja megszabni.» Kulturális téren az új omladinának a legszélsőbb liberalizmus, a radikális antiklerikalizmus volt a fő programpontja. A há-

ború — fejezi be előadását Bartulica — csak azért szakította félbe az omladina munkáját, hogy meggyorsítsa a szerbek, horvátok és szlovének végleges egyesülését.

Ez mutatja, hogy a horvátországi ifjúság nagy része már 1911-ben teljesen elmerült abban az eszmemocsárban, melyet Budapesten Jászi Oszkár és a galileisták képviseltek. Belgrád csak annyiban erősítette a mozgalmat, hogy a horvát ifjúságot nemzeti egyesülés címe alatt befogta a nagy-szerb agitációba és pénzbeli támogatásban részesítette. Ezt okmányszerűleg nem tudjuk, de nem is kell bizonyítani. Sem a belgrádi kormány, sem az omladinista vezetők nem tagadták. Azt pedig az 1914-i szerb költségvetésből és az akkori szerb közoktatásügyi miniszter szkupstinai nyilatkozataiból is ki tudjuk mutatni, hogy a szkupstina egyenesen a külföldi szerb mozgalmak támogatására szavazott meg pénzt s a kormány e pénzeket föl is használta. Az omladinistáknak az 1913. évi belgrádi látogatása és monarchiaelleni tüntetése után egyszerre mindenre lett pénzük és az eddigi horvát színezetű vörös radikális mozgalom ezután lett szerb alapszínezetű jugoszláv agitációvá.

Kétségtelen, hogy kapcsolat volt a budapesti jászisták és galileisták s a szerb-horvát ifjúsági mozgalmak között. Azt tudjuk, hogy a budapesti és belgrádi szociáldemokraták között állandóan megvolt az összeköttetés. Ennek nyomtatott bizonyvága is van.¹ A radikális horvát ifjak és a buda-

¹ Göndör Ferenc: *Szerb szocialisták a háborúban*. Budapest 1916. Kunfi Zsigmond előszavával. Kunfi az előszóban, megjegyezvén, hogy a magyar szociáldemokraták a háború kérdésében az orosz, a szerb és oláh szociáldemokratákkal tartottak, ellentétben a német, francia és angol szociáldemokratákkal, — a magyar államiság ellen és a szerb terjeszkedő törekvések támogatásául a következő mondatokat írja: «Mint . . . a legtöbb nemzetiségi állam, nem az egyenlő joggal fölruházott népek szabad együttélésén, hanem egy vagy több nemzetiségnek több elnyomott nemzet felett való uralmán épül fel, a demokrácia érvényesülésének is akadálya volt a nemzetiségi állam . . . A nemzetiségi küzdelmek megzavarják, összebonyolítják és így sok jogos erőtlőt fosztják meg az osztályharcot — azért fordult a szocializmus rokonszenve is az egységes nemzeti állam, mint kívánatos cél felé.»

Kunfi azt írja, ami a nagyszerb agitációnak egyik sarkalatos

pesti galileisták között pedig a használt szavak és eszmék azonossága mutatja az összefüggést. Itt egyszerűen utalunk a budapesti radikális újságok 1911—1918-i vezércikkeire és szuggesztív közleményeire s a radikalizmusnak, antiklerikalizmusnak, vallási és családi tekintélyek elleni hadüzenetnek, romboló forradalmi szellemnek azokra a frázisaira, amelyeket a horvát ifjúság közleményeinek jellemzéseül a Bartulica röpirata is használ.

E röpirat alapján a fontosabb megállapítások a következők lehetnek :

1. A délszláv egyesületi eszmének újabban nem volt talaja a horvát-szerb koalíció akcióba lépéséig (1907) sem a Száván innen, sem a Száván túl.

2. A délszláv egyesülésnek a nagyszerb agitáció adta meg a politikai súlyt és anyagi eszközöket.

3. A horvát ifjúságnak szélső radikális, egyházellenes, szocialista és nemzetközi mentalitású elemei voltak főtényezői a jugoszláv álarc alatt folyt nagyszerb agitációnak.

4. A csehek mind szellemi munkával, mind pénzzel a leghathatósabban támogatták a horvát és szerb forradalmi elemek agitációját, mind a világháború előtt, mind a világháború alatt.

5. Ausztria részéről, az osztrák állami hivatalokban, a hadsereg vezérkarában, az orvosi, intendánsi és hadbírói karban való nagy cseh térfoglalás s az osztrák parlament cseh és

izgató eszköze volt : a nemzeti egyesülés és az igazi demokrácia szoros összefüggését. A másik mondat világot vet a szociáldemokrata, radikális stb. körök mentalitására, amely szerint Magyarország földarabolása megszabadulás a nemzetiségektől. Ennek Kunfiékra nézve némi reális oka is van, mert a Magyarországon lakó németek, szerbek, tótok, románok erősen és következetesen antiszemiták voltak mindig.

Göndör könyve egyébként az előszó szellemében tárgyalja a szerb «elvtársak» sorsát és kifogyhatatlan a részvét, a testvéri együttérzés, dicsérés szólamaiban. De a hazaáruló tendenciákkal való megvádolásra olyan komoly okot nem ad, mint Kunfi előszava. Vak-ságunkat és napisajtónk kötelességtudását azonban jellemzi az, hogy Göndör Ferenc e könyvének megírása után még több mint két esztendőig járhatott ki a frontra s terjeszthette a frontfelbontó mérget.

délszláv pártjainak befolyása miatt e mozgalmakkal szemben Magyarország segítségére nem számíthatott. A hadvezetőség a magyar főszólamlásokat ez üzelmek miatt úgy tekintette, mint magyar nacionalista túlbuzgalmat. Az osztrák hatóságok által foganatosított rendőri intézkedések az izgatók tevékenységét csak hatékonyabbá és népszerűbbé tették.

Az 1918-ban Magyarországot megbénító kormányzati és parlamenti bizonytalanság nagyon elősegítette a szerb-horvát agitáció sikerét, s a budapesti fölforgató mozgalmakat Zágráb és Prága is erősítette. A budapesti ügynevezett forradalomban a délvidéki származású katonák (Horváth-Sanovics és társai meg a tengerészek) döntő szerepet játszottak. Gróf Tisza István meggyilkolásának és a nagyszerb agitációnak gyilkos eszközei között legalább is eszmei összefüggés állapítható meg. Mindezekkel a jelenségekkel szemben a magyar közélet sohasem vesztette el nyugodt tárgyilagosságát. Meg kell állapítanunk egyes körülményeket, amelyek ugyan megcáfolják a horvátok és szerbek által akkoriban hangoztatott elnyomási, magyarosítási vádakat, de nem jól hatottak a horvátságához való viszonyunkra.

a) A magyar koalíciós kormányzás alatt elkövetett hibák Horvátországnak vagyonos, szolid elemeit megriaszították, mert ezek az önálló vámterületért és bankért folyó agitációban egyrészt Ausztria-ellenes, elszakadó törekvéseket láttak, másrészt a fennálló közgazdasági viszonyok erőszakos megbontását. Már pedig ezek az elemek, a hitelintézetek, nagyobb kereskedelmi vállalatok, iparvállalatok vagy gazdaságok vezetői és tulajdonosai, a hozzájuk tartozó nagy érdekkörökkel együtt, inkább osztrákbarát politikát, mint osztrákellenest akartak és semmiféleképpen sem voltak tájékozva az önálló bank és vámterület által elkövetkező gazdasági változások tekintetében. Mert mind a bankügyi, mind a vámterületi önállóság csak a függetlenségi párt törekvése volt, s ezek a kérdések, horvát szempontból egyáltalán nem kerültek tárgyalásra a horvát-szerb koalíció s a magyar függetlenségi párt között, bár a horvát-szerb koalíció támogatását a magyar koalíció részére éppen függetlenségi párti politikusok eszközölték ki.

b) A forradalmiságra hajlandó vagyontalan elemeket a szerb és horvát ifjúság radikális, antiklerikális, szociáldemokrata szellemű agitációi lovalták föl a Magyarországgal való kapcsolat ellen.

Horvát-Szlavonországban tehát a háború kitörésének idejében igazán kevés gyökere volt az unionista politikának. Aránylag könnyű dolga volt a Belgrádból irányított, elszakadásra ösztönző propagandának. Ez irány érvényesülése azonban csak azoknak a szolidabb társadalmi osztályoknak, tehát a nagy többségnek ellenére és ennek tehetetlenné válása folytán lett lehetővé, amelynek volt vesztenivalója. És csak akkor, amikor a front fölbomlott, a jogrend megszűnt és a magyar állam déli vidékein, Horvátországban is, ugyanazok az elemek lettek rendelkező urakká, mint Budapesten az ú. n. Károlyi-forradalom alatt és után. Így világítják meg a történelmi fejlemények a horvát elszakadás proklamálását s az elszakadásnak úgynevezett népakarati alapját.

A nagyszerb befolyás nem hatotta át az egész horvátságot. A nyugati kultúrkörhöz tartozó horvátok és a balkánbizánci szerbek között megmaradtak az ellentétek. Megmaradtak a köztük levő egyenetlenségeket konzerváló emlékek. Tudjuk, hogy a szarajevói gyilkosság után milyen erőszakosságok, tüntetések folytak le a szerbek ellen Boszniában és a társországok területén. Tudjuk, hogy a horvátok hősileg küzdöttek a szerbek ellen s magukhoz csatolni kívánták Boszniát. A szerb Narodna Odbrana azonban a horvát-szerb koalíció meggyökerezett Horvátországban. A volt bécsi közös külügyminisztérium a háború alatt vörös könyvben publikálta a Narodna Odbrana viselt dolgait. Hatósági vizsgálattal, a Belgrádban talált egyesületi iratokból állapítottatott meg, hogy ez az egyesület és a Sokol-egyesületek nem kulturális és testnevelő munkákkal, hanem merényletek, hidrobantások, vasút-, távíró-, telefonrombolásokkal, kémkedési jelzésekkel, tanításukkal és végrehajtásukkal foglalkoztak. És ez egyesületek üzelmeiben a belgrádi kormányköröknek tényleges részük volt.

De a magyar kormány — a szerb és horvát omladinisták által annyira gyűlölt Tisza István kormánya — mindig

ellene volt annak, hogy Horvát-Szlavonországban s a délvidéken élő szerbség üldözésnek legyen kitéve. Erélyes közbelépéseire a háború alatt kivételes hatalommal eljáró katonai közegek sok letartóztatottat voltak kénytelenek szabadon bocsátani. Ezek között számos horvát is volt. Az egész szellemre, amelyben a magyar kormány ezt az ügyet kezelte, legcélszerűbben magának a miniszterelnöknek, gróf Tisza Istvánnak parlamenti nyilatkozataival vethetünk világot.

A magyar képviselőház 1917. évi március 17-én tartott ülésében Szmrecsányi György orsz. képviselő szóvá tette az 1915. őszi bevonuláskor Belgrádban a Pasics miniszterelnök lakásán talált névjegyzéket, amelyen rajta volt a szerb kormánytól negyedévenként jelentékeny összegeket húzó Hinkó Hinkovics horvát képviselő is, s erélyes eljárást sürgetett.

Gróf Tisza István miniszterelnök a következőkben felelt: «Hogy a szerb agitáció erősen terjesztette szálait Horvát-Szlavonországok felé is, azt, különösen az események utólagos megvilágítása mellett, mindnyájan tudjuk. De ez a helyzet alkalmassá tette a talajt a gyanúsításokra, a denúciálásokra. Olyan elemek, akik az ottani helyzetet aláásni akarják s a magyar nemzettel való megértést hirdetőket diszkreditálni, denúciálnak és gyanúsítanak. Ez a társaság mint lojális, a dinasztiahoz — világért sem a magyar államhoz — hű — császárhű — horvátság utolsó képviselőjeként magát fitogtatni s mindenkit befeketíteni igyekszik, aki nem áll a szolgálatában. E denúciációk a katonai körökben bizonyos hiszékenységre találnak. Konkrét panaszok esetén a törvény érvényesül. De arra nem lehetünk hajlandók sem a magyar kormány, sem a bán, hogy a pletykák alapján, bizonytalan denúciálások alapján, ellenségként bánjunk széles néprétegekkel, ellenségként bánjunk mindenkivel, aki egy vagy más magyarelles horvát irányzatnak van a szolgálatában. A kormány konkrét vádak alapján eljár, de megvédi az ártatlanokat a denúciálókkal szemben.» E nyilatkozatokra Szmrecsányi György előadta, hogy az említett Pasics-féle listán a 29. tételszám alatt Popovics Szvetiszlav képviselő, 58. sz. a. Wilder Weceszlav újságíró, képviselő.

59. sz. a. Surmin György v. osztályfőnök. 61. sz. a. Budiszovlyevics Szrgyan képviselő, 62. sz. a. Lorkovics Iván képviselő, 60. sz. a. báró Rajasics képviselő és még hetven ember szerepel Horvátországból és Magyarország délvidékeiről. Az iratok között nyugták vannak Zanella és Supiló horvát vezető politikusoktól.

Fölolvasott továbbá egy katonai hatósági jelentést, mely szerint: «Es ist erwiesen, dass die Narodna Odbrana Spionageberichte ihrer Konfidenten aus der Monarchie erhielt und unter diesen aktive Politiker und Parteiführer der Serbisch-Kroatischen Koalition sich befinden. Über diese Aktenmaterial wurden die kompetenten Zivilbehörden informiert, ohne jedoch bis heute Anstalten zu treffen, um gegen die Schuldigen vorzugehen. Im Gegenteil, es ist diesen Leuten noch immer durch ihre Belassung in der Freiheit Gelegenheit geboten dem Feinde zu nützen.» A konkrét adatok alapján megfelelő eljárást sürgetett. Gróf Tisza István miniszterelnök az újabb sürgetésre kijelentette, hogy ilyenféle aktadarabokat sokat látott már, de kifejezésre juttatta illetékes helyen, «hogy különösen a délszláv propaganda tekintetében az információknak olyan zavaros és szennyes forrása áll rendelkezésre, amelyből nagyon óvatosan kell meríteni».

A háború alatt az okkal gyanúsított szerbeket vagy internálták, vagy erős ellenőrzés alatt tartották. A nagyszerb törekvések szolgálatában magukat exponált horvát politikai vezérek (Trumbics, Hinkovics, Potocsnyak) Londonban. Párizsban, az északamerikai Unióban segítették elő a monarchiaellenes jugoszláv agitációt. Ezzel szemben a magyar képviselőházban 1917. június 27-én, a magyar-horvát-szlavon pénzügyi egyezmény tárgyalása során, Tisza, már nem mint miniszterelnök, a következőleg nyilatkozott: «Felszólalásomnak egyetlen célja az, hogy hazafiúi örömet fejezzem ki a fölött, hogy amint látszik, a jelenlegi horvát országgyűlési többségnek a mostani magyar kormánnyal sikerült bizonyos megegyezésre jutni. Én ebben nagy nemzeti érdeket látok, amely messze felette áll minden pártérdeknek. Mert azt tartom, hogy úgy a magyar nemzetnek, mint különösen a horvát testvérnemzetnek is életbevágó érdeke az,

hogy a magyar kormányválságok, melyek a horvát kérdéstől függetlenek, ne járjanak felfordulással Horvátországban. Megvallom őszintén, ebben a tekintetben súlyos aggodalmaim voltak, és fokozza örömeimet az elért eredmények fölött az, hogy ez aggodalmak, úgy látszik legalább, alaptalanoknak bizonyultak. Nekem volt alkalmam az utolsó eseménydús évek folyamata alatt meglehetősen behatóan foglalkozni a horvátországi viszonyokkal. Láttam árny- és fényoldalaikat, de abban a meggyőződésben vagyok, hogy azoknak a politikai tényezőknél, akikből a horvát országgyűlés jelenlegi többsége áll, értem úgy a szerb-horvát koalíció tagjait, mint a régi unionistákat, a zöme igenis alkalmas arra, hogy Horvátországban tartós unionista politikát lehessen követni.»

Ennél határozottabb és világosabb elismerését a horvát nemzet külön nemzeti egyéniségének alig lehetne adni s egyúttal teljesebb cáfolását sem azoknak a zsarnoki, elnyomó, beolvasztó törekvéseknek, amelyekkel a jugoszláv propagandisták a magyar kormányzást megvádolták.

De volt ennek a jugoszláv gyűlölet központjába állított magyar államférfiúnak ennél melegebb szava is a horvátokhoz. 1915. április 26-án a világháború eseményeinek tárgyalása alkalmából gróf Tisza István a képviselőházban többek között a következőket mondta :

«... ebben a nagy pillanatban a hazaszeretetek fényes cselekedetekben adták tanujelét a nemzetnek nem magyarajkú polgárai is. Nagy erkölcsi erő rejlik ez igazságban, nagy erkölcsi erő, amely tanubizonysága annak a vonzerőnek, amelyet a magyar szent korona, amelyet a magyar állam eszméje az ország minden polgárára gyakorol s amely nagy és üdvös tanulságokat rejt számunkra a jövőben. És bizonyára egyet fog érteni velem a t. Ház minden tagja is, ha különös nyomatékkal emelem ki a feletti hazafiúi örömeimet, hogy ebből a küzdelemből a horvát társnemzet is olyan fényesen vette ki a részét. A magyar történelemnek fényes és sötét, de mindenképpen dicsteljes napjai azok, amelyekbe a magyar és horvát nemzet saját hősiessen kiontott vérével véste be a nevét... Az a meleg, amely ebből a kölcsönös küzdelemből kiárad, a kölcsönös szeretetnek, a kölcsönös

bizalomnak ez a melege túl fogja élni a háborút és meg fogja teremteni áldásos gyümölcseit a jövőben is.» (Élénk helyeslés és taps.)

Megállapíthatjuk, hogy gróf Tisza Istvánnak e nyilatkozataival a magyar képviselőház minden tagja egyetértett s a közvélemény is.

Gróf Tisza Istvánnak ez a jövődőlése egyelőre nem vált be. De a szerbek és horvátok nemzeti egységének, együttélhetésének fantomja is letűnt és az ezeket propagáló politikusok teljes dezavualásukat kénytelenek voltak maguk is elismerni.

A nemzeti élet teljességéért elismerésreméltó energiával és szívóssággal küzdött, a nemzeti ideáloktól eltöltött horvát nemzettől az új állami kapcsolatban :

elvették a nemzeti báni kormányt, megszüntették a nemzeti akaratot képviselő szabort és az egész horvát autonómiát :

az 1921 jún. 15/28-i jugoszláv alkotmányt a horvát képviselők teljes mellőzésével szavazták meg ;

a belgrádi kormány a horvát népet aránytalanul súlyos adókkal terhelte meg ;

a horvát nemzeti törekvések képviselőjét, Radics Istvánt egy szerb politikus gyilkos golyója végezte ki. Párthívei vagy börtönökben sínylődnek vagy elmenekülni kényszerültek ;

az 1929. évi október 5-én kihirdetett diktatúra-törvény kitörölte a horvátságnak még a nevét is az állam elnevezéséből és Horvátország három banovinára osztásával megszüntette a sok százados közigazgatási területi egységet is.

Mind e fejlemények taglalása az aktuális politikát érintené s már e miatt is kívül esik e tanulmány keretén.

NÉMETH JÓZSEF.

MAUPASSANT ÍRÁSMŰVÉSZETE.

«Csak egyszerű dolgokkal és határozott szenvedéllyel lehet nagy hatást elérni!»

Flaubert magyarázgatta ezt Maupassant-nak. Mindeddig észrevétlenül maradt világirodalmi különlegesség, sőt talán egyedüli példa, hogy Flaubert olyasmit tanított, amit ő maga sohsem tudott kedvére megvalósítani, és olyasvalakinek bizonyított, aki azután épp az illúziókeltés világgraszoló egyszerűségével és szenvedélyességével magasodott a klasszikusok közé.

Maupassant-nál az egyszerűség tisztaságot, könnyedséget és természetességet is jelent, a szenvedélyesség pedig feltétlen őszinteséget, mozgalmasságot, állandó hevülete: s dobogószívű együttérzést is.

Mint embert és író-t Zola ismerte őt legjobban, aki Maupassant temetésekor a sírnál mondott gyászbeszédében arról szólt, hogy Maupassant-t mindig szeretni fogják örök szerelmi daláért, melyet az élethez énekelt: «L'aimeront pour l'éternel chant d'amour qu'il a chanté à la vie.»

De az örök szerelmi dalba, bár Zola nem mondta. beletartozik az is, amiről Voinovich Géza 1905. december végén Párizsból írt egy akkori hetilapunknak: «Maupassant a mindennapiság zűrzavarát akarta megírni, ez a zűrzavar, ez a logikátlanosság épp a kiszámíthatatlanságánál fogva egyszerű, s éppen azért nem lealázó semmi bukás.»

Beletartozik az emberszeretet is, hiszen az élethez énekelt örök szerelmi dal nem lehet emberszeretet nélkül: a kisemberek nagy nyomorúságáról *Grandes misères de petites gens* címen elbeszélés-sorozatokat akart írni, és a sorozatot, bár gyűjtőcím nélkül, meg is írta. A nők csalódásának, meg-

aláztatásának, szenvedésének egész pályafutásán át ő a legbuzgóbb panaszosza. Bírálói csodálatos módon nem vették észre, hogy a nőkön esett különféle sérelmek *A gömböc*-ben (*Boule de suif*), az *Egy tanyai leány történetében* (*Histoire d'une fille de ferme*) s a *Mademoiselle Fifi*-ben, *Madame Baptiste*-ben épp oly hangsúlyozottak, ugyanúgy bántják őt, mint pl. a *Miss Harriet*-ben, *Berthe*-ben, *Yvette*-ben, *Mademoiselle Perle*-ben, *Modèle*-ben, *Rosalie Prudent*-ban, az *Ordonnance*-ban és még sok más novellában. A nők szerelem miatt boldogtalanok s megpróbáltatásukat az *Egy cselben* (*Une ruse*) s *A 11-es szobában* (*Chambre 11*) véletlen baleset még súlyosabbra is fordítja. Legtöbbször férfi alávalóság sodorja őket bajba.

Első regényének, az *Egy életnek* (*Une vie*) női főalakja, Jeanne, nemcsak az édesanyjában csalódik, hanem a férjében és fiában is. Talán csak Waltérné szenved többet nála a *Bel-Ami*-ban; Christiane Andermatt a *Mont Oriol*-ban annyira megbánja, hogy valaha szerelmes volt Paul Breigny-be, amennyire nő még sohasem bánt meg odaadást. Rolandné a *Péter és Jánosban* szenved, Guilleroy grófné az *Erős, mint a halálban* (*Fort comme la mort*), Élisabeth pedig *A mi szívünkben* (*Notre cœur*). Valamennyi nőalakja közül az *Angélus* regénytöredék Brémontal grófnéja a legfájdalmasabb. Mater dolorosa.

Élesen látja, hogy a nők egyetlen logikája a logikátlan-ság, pirongatja is őket, de rosszalásában a női bájnak akkora hódolata izzik, hogy a nők ellenállhatatlannak élvezik minden könnyvét. Így még nem hibáztatta s becézte őket senki, illúziói drágaköves kincsesházát soha más író ennyire meg nem őrizte.

Dobogószívű együttérzésében megindul egy ló, egy kutya pusztulásán, sőt szerinte a bibelot-nak is van lelke. Az együttérzést titkolni szeretné, nehogy eltökéltnek, programmszerűnek lássék. S amikor Lecomte du Nouy asszony arról beszél neki, hogy minden sorában részvét buzog, sajnálkozva vette tudomásul, mennyire nem lehet vérbeli hajlandóságot elrejteni.

Neki, az örök szerelmi dal dalosának, illatosabb, szí-

nesebb a virág, dalosabb az erdő, gyönyörűbb a tenger, a szabadság, mint sok más híres írónak. Oly érzéki, hogy jobban szenved, de jobban is örül, mint mások; oly szenvedélyes panaszosa annak az emberi sorsnak, hogy töméntelen a bajunk, aztán meg kell halni, itt kell hagynunk finom ételt, italt, bizalmas otthont, művészetet, tengert, Sorrento s Castellamare narancsligeteit, a nőket, az egész világot. — hogy varázslatosan hozzáédesedik millió és millió ember szívéhez. Nincs író, aki a halált, mulandóságot szörnyűbbnek látná, mint ő. Az élethez énekelt örök szerelmi dalban rémítő hamis hang van: a halál. Gyötrelmes, megalázó, teljesen érthetetlen, s érthetlenné teszi magát az életet is. Mirevaló az életöröm, ha úgyis meg kell halni? Minden pillanattal közelebb és közelebb jutunk a végső és teljes felozláshoz. Maupassant a *Sur l'eau* (Vizen) útirajzgyűjteményben, a saját személye megnevezésével, egész faj élettartamát szeretné, mindenféle kíváncsiság s vággy él benne. Ujjongó életörömmel kívánna beleolvadni a halhatatlan természetbe. Pantheista.

Ilyen ember sohsem lehet eredendően meggyőződéses pesszimista, csak a legaggasztóbb betegség kénytelenségéből, külső nyomásra hajlik sötétenlátásra, holott derűs élvező szeretne maradni mindvégig.

Ő maga szkeptikusnak vallotta magát, de én mégsem hiszem kételkedőnek. A betegség komolyra fordulása előtt tündökletesnek élvezte az életet, sőt még írói pályafutása közepetáján is, pl. a *Monsieur Parent* című elbeszélésben, melyet a Budapesti Szemle 1911 végén közölt, ezerféle örömet lát «a rejtélyes, kedves, kegyetlen, a mindig változó, mindig érthetetlen, mindig érdekes életben». — végül pedig csak gyötrelmeknek érzi az életet.

Mint pogány faun tűnt fel. — a saját szavai szerint meteorként: «Je suis entré dans la vie littéraire comme un météore» — de a betegség súlyosbodása elől hiába jár nagybuzgón Flammarionhoz vizsgáztatásért: — van-e másvilág? mi a lélek hivatása? — hiába olvassa Kempis Tamást, mégis kétségbeesik azon, hogy elért minden elérhető dicsőséget, de betegsége miatt egyetlen percig sem örülhetett neki zavartalanul.

Nem kételkedésről van itt szó, hanem arról a legkeserűbb veszteségről, hogy nem élvezhet tovább. Ettől a veszteségtől esendül meg legegységibb hangja, a lány, csak egy csöppnyi kis rekedtséggel gyöngített bariton, melynél behízeltgöbbit, édesebbet, megkapóbbat a műértők nem ismernek s amelyek párja csak Shakespeare-től telt ki.

Anatole France azt állítja a *Vie littéraire*-ben, hogy Maupassant az emberi grimászok nagy festője. Szerintem a grimászok egyáltalán nem érdeklik Maupassant-t, és ha szól is róluk, akkor csak annyira, amennyire az emberábrázolás teljessége megkívánja. Ugyanily bajos elfogadni a France-féle *Vie littéraire*-nek azt az állítását, hogy Maupassant nem ítéli meg alakjait, nem tudjuk, mit gondol róluk.

De miért is ítelné meg bizonyos szándékú bemutatáson kívül még külön szerzői észrevételekkel is? A szorongó Caravan-t az *En famille*-ban nagyon jóra való, de gyöngé, kis embernek látja, tehát ilyennek írja meg s mi is ilyennek látjuk. Ugyanígy tesz száz más alakjával. Érdeklik őt s minket is érdekelnek. Caravan feleségét tisztogatási és takarítási szenvedély, valóságos betegség bántja. Minek ehhez a szerző hibáztató ítélete? Vagy minek ahhoz, hogy Roland (*Péter és János*) jószívű, de goromba ember, káromkodás nélkül nem tud parancsolni? Rosémillyné (*Péter és János*) «zavar nélkül, mint okos és elmés asszony» beszélget, «aki szereti az életet és tiszteli a halált». Kell-e bővebb szerzői ítélet?

Hanem a meleg, színes, hajlékony, gazdagon árnyalatos kifejező erőig fáradságosan jutott el Maupassant. Közben világnézete is bővült, és tisztán ki lehet mutatni, mennyire nem materialista, amikor a Petite Roque-kötet *Julie Romain* elbeszélése szerint épp az illúziók ragadnak bennünket a csillagokig, a valóság pedig örökre a földhöz tapasztja az embert.

A mindennapiság zűrzavara Maupassant egész pályafutásán fő tárgykör marad. Az alábbiakban e fő tárgykörön belül a pályafutás egyes fokairól óhajtok szólni.

*

Flaubert lekötelező tanítómestere Maupassant-nak, 1873-tól 1880-ig a legbuzgóbban oktatta, de még Flaubert-nál is lekötelezőbb oktató Turgenyev, akivel Maupassant Párizsban éveken át személyesen érintkezett.

Flaubert-nek egy alapvető és soha vissza nem vont esztétikai tétele az 1857 március 18-i levelében is előfordul :

«Az írónak nem szabad önmagát megírnia. Olyannak kell lennie a művészetben, mint az Istennek a teremtésben : láthatatlannak és mindenhatónak ; mindenütt érezni kell őt, de sehol sem szabad őt látni.»

Turgenyev így módosított Flaubert tételén : «Lehetetlen, hogy az író ne írja meg önmagát. Sohsem is tesz egyebet. Flaubert sokszor mondta, hogy minden igazi művész átéli különféle alakjai életét. Ez kétségtelen. De szerintem a leg-erősebb átéléssel sem léphetünk ki önmagunkból. Olyasmit, amire nincs hajlandóságom, sohsem élhetek át. Amit átélésnek hívnak, az csak gazdagsága a művész életének. Igazi művész százszor annyit él át, mint más művelt ember. Ma szibériai parasztnak írom meg magam, holnap nizzsinovgorodi hajósnak, aztán Szent Pétervár valamelyik kereskedőjének, orvosának. Mindig csak magamat. Francia parasztnak, szajnai hajósnak, párizsi orvosnak nem? Aligha. Legfeljebb nagyon gyöngén. Orosz vagyok, csak mint orosz tudom magamat megírni. A nemzeti kapocs hihetetlenül erős. Goethe észrevette, hogy Shakespeare római, görög alakjai mind angolok. Nem tudom, észrevette-e azt is, hogy az övéi mind németek. Nagyon természetes, hogy Puskinéi, Gogolói. Dosztojevszkijéi, Tolsztojei mind oroszok. Írtam egy tanulmányt, *Hamlet és Don Quixote* a címe. Még nem kész, el fogom mondani benne azt is, hogy Don Quixote éppúgy maga Cervantes, mint Sancho Panza, Shakespeare pedig éppúgy III. Richard, mint Romeo, Falstaff, Othello, Jago, Lear. Shylock, Antonius, Thersites, Timon s különösen Hamlet. Ennek a szerepébe még azt is beleírta, hogy polgári hivatalokkal bajoskodott, ami pedig királyfival sohsem történhetett meg. Flaubert-nek az a figyelmeztetése, hogy az írónak nem szabad önmagát megírnia, annyit jelent, hogy érzését ne a saját érzéseként lopja bele az olvasóba. hanem te-

remtsen új alakot, hiszen művész, emberábrázoló. Ami engem illet, én inkább azt gondolnám, hogy érzését ne a saját, ne is az egyik alakja, hanem a szóbanforgó elbeszélés, regény, dráma valamennyi alakja érzéseként lopja bele az olvasóba. Igazi művész lelki életéből mindegyik alakjának jut. Most pedig én kérdezek valamit. Megírhatom-e enmagamat, ha érdekes dolog történt velem? Flaubert aligha tiltakoznék ilyenkor is. Szabad, — mondaná — de új alakot teremtve. Ugyanezt kívánom én is. Hogyan jut el a lélekfeltáró emberábrázoláshoz, e körül ne vágjunk elébe semmiféle tilalommal. Teremtsen, ahogy tudnia adatott. Csakhogy szépséghiba nagyon gyakori az emberábrázolásban, és pedig az alakok beszéltetésében. Új alak beszéljen is a saját nyelvén. Kiki a magáén. Bár mindig az író beszél. S mégsem fából vaskarika ez a figyelmeztetés. Shakespeare, Schiller és — ezer bocsánat, hogy francia írókat is hibáztatok! — Dumas fils alakjai mind írójuk nyelvét beszélik. Azt hiszem, nem volt műbírálójuk, aki erre figyelmeztette volna őket. A magam alakjairól nem szólhatok . . . »

Turgenyev baráti körben világított meg művészi kérdéseket s ezek a megbeszélések percről-percre újabb szempontokat s mesterségbeli tudnivalókat tártak fel. Amikor pedig Maupassant megtudta, hogy Taine a világ minden művésze közül, az egykoriakat is beleértve, Turgenyevet a legislegkülönbek közé sorolja, akkor már ámulva gyélt.

Turgenyev fájdalmas panaszosa a betegségnek, megöregedésnek, mulandóságnak. — Maupassant szintén, természetesen mindig a maga eredeti hangján.

Flaubert az említett 1857 március 18-i levelében megvallotta, hogy a *Bovaryné* teljesen költött történet; Turgenyev sohsem tudott költeni, mindig élő minták alapján dolgozott, mert a valóság gőzölgő életerejét sokkal többre becsülte bármiféle képzelőtehetségnél, — ugyanígy Maupassant. Természetesen oly alkotásokról van szó, amelyeket mint valóságot akarnak elhíttetni az íróik, Shakespeare *Szentivánéji álma* tehát nem tartozik ide. A valóság feltüntetéseül szánt művek élő mintáival, epikai hitelével sohsem szorul az író kieszelésre. Egészen más kérdés, hogy az élő minta a meg-

írásban is valóságos élő ember marad-e, nem törpül-e az elbeszélés, regény, dráma szolgálai, élettelen mozgatójává.

Novellát Turgenyev mintájára szeret Maupassant valamelyik alakkal elmondadni, de Turgenyev a novellaelmondó alak közvetítésével rikító vonásokon enyhít, a Maupassant-féle novellaelmondatásnak pedig sokszor csak az a fejlődéstörténeti, külsőséges jogcíme van meg, hogy novellát valamikor nem írtak, hanem hallgatóságnak elmondtak.

Tájéleírásra Flaubert csak tanította Maupassant-t, Turgenyev pedig megtanította; a hangulat, sajátos párázat jelentőségét Turgenyev fejtette ki Maupassant-nak; kitűnő példa Turgenyevnek a *Biëschin-rét* című nagyon magas színvonalú rajza s Maupassant-nak a *Sur l'eau* című novellája. Mindkettő éjszakai kép. Az éjszaka aztán lassan-lassan átmegy a virradatba.

Turgenyev hívta fel Maupassant figyelmét arra, hogy a nappalnak, éjszakának, tájéknak megvan a maga hangulata, meg kell találni s az olvasóval éreztetni kell tudni ezt a hangulatot.

Flaubert, *Salammbó*-járól szólva, azt írta 1862 végén Saint-Beuve-nek, hogy az író sosem vétkezik azzal, hogy valamelyik alakjáról túlsokat ír, hanem igenis azzal, hogy nem eleget ír; — Turgenyev pedig a mondanivalója leglelkét hirtelen s egyetlen vonással világítja meg. Maupassant ezt a technikát a rövidke és cikázó villanású tárcanovelláig elsőnek fejlesztette tovább. A mesélve is cikázón lélekfeltáró, minden szavában szigorúan nemesfémjelzésű, klaszszikus novella, Boccaccio után, Maupassant sajátos műfaja, nálunk pedig Herczeg Ferencé.

Az 1880-as év gazdag éve Maupassant-nak: első hosszabb elbeszélése, a *Boule de suif*, nagyon tetszett a közönségnek; ugyanebből az esztendőből valók az *En famille*, *Histoire d'une fille de ferme* és a *Sur l'eau* elbeszélések; takarékosabbakat, különbeket később sem írt. Egyéb legjobb elbeszéléseit is 10—11 éves pályafutása első felében írta:

Mademoiselle Fifi, 1882.;

Le loup (A farkas, Gil Blas, 1882. november 2.), megjelent a Budapesti Szemle 1913. márciusi számában;

Deux amis (Két barát, Gil Blas. 1883. február 5.), megjelent a Budapesti Szemle 1913. januáriusi számában;

L'enfant (A gyermek. Gaulois, 1882. július 24. és Gil Blas. 1883. szeptember 18.).

Egy-két évvel későbbiek: *Le retour*; *Yvette*; *La ficelle* (A zsinag): *Idées du colonel* (Az ezredes eszméi); *Petite fût* (A hordócska); *Monsieur Parent*; *Solitude*; *Père Amable*; *Petit soldat*; *Les caresses* (Az ölelés).

A világ legkülönb elbeszélői közé magasodott velük; témáik csaknem egytől-egyig olyanok, hogy nyersanyagukat mint újsághírt is szívesen közölné bármely napilap, amnyira meglep és fogva tart mindenkit ingerlő újszerűségük, de nem a kalandtörténetek vadregényességével, — hiszen az ilyesmi teli van túlzással, elveszít emberi méreteket — hanem igenis mélységesen emberi vonatkozásukkal, életválságok feltárásával, életszimbólumukkal.

Maupassant esztétikája és írásművészeti követelményei szerint ezen belül kell már magának a téma nyersanyagának ingerlő újszerűségével meglepnie, megkapnia az olvasót, képzeletet ébresztenie, illúziót keltenie, ilyen témát kell egyszerűen, kristálytisztán s oly tömören megírni, hogy mindegyik szava jellemezzen, mindegyikre szükség legyen, de az író tollában se felejtődjék semmi; ezenkívül: könnyedén, természetesen, lélekzésszerűen önkéntelenül, mozgalmasan, színesen, mindvégig erővel, őszintén, együttérzőn, különösen pedig eredeti hangon kell megírni. Szerves egészben minden hajlat, fordulat természetes folyománya az előzőnek, külön indokolásra semmi szükség, csinoskodó fogalmazási kárpitozásra, artisztikus drapériákra sem.

«A szavaknak lelkük van! (Les mots ont une âme!) — hangsúlyozta maga Maupassant az 1883. dec. 25-iki Gaulois *La finesse* cikkében s 1885-ös Flaubert-tanulmányában — de az olvasók, sőt az írók nagy része csak értelmet kíván tőlük. Meg kell találni ezt a lelket, amint a többi szavakkal összefügg, bizonyos könyveket ismeretlen fényel ragyog be s világit meg és amelyet nagyon nehéz kisugároztatni.»

Egy-két példa a *Mademoiselle Fifi* elbeszélésből. A megszállott Normandia valamelyik falusi kastélyában porosz tisz-

tek szörnyen unatkoznak. Odakint csúf idő, zápor, ki se mehetnek a kastélyból. Egyikük arról beszél, milyen jó volna hölgyeket hozatniok Rouenből, nagyszerűen mulatnának. A parancsnokuk, Farlsberg őrnagy, elveti a tervet, de aztán a tisztek kérésére mégis beleegyezik. Altisztet hívatnak s elküldik a hölgyekért. Maupassant itt a következő sorokat írja :

«Aussitôt un frisson de réveil sembla courir dans les esprits ; les poses languissantes se redressèrent, les visages s'animèrent et on se mit à causer.

Bien que l'averse continuât avec autant de furie, le major affirma qu'il faisait moins sombre, et le lieutenant Otto annonçait avec conviction que le ciel allait s'éclaircir.»

Magyarázat nélkül írja ezt, holott más írók, nagyon sokan, szóvá tették volna azt is, hogy Farlsberg utóbb szintén megkívánja a hölgyek társaságát, azért látja kevésbé borús-nak az időt, bár a zápor éppúgy szakad, mint előbb, és hogy Ottó hadnagy mint fiatalember és alantas tiszt nem kevésbé borús időről, hanem az ég kiderüléséről beszél, mégpedig meggyőződéssel, mert kedveskedni akar az őrnagynak.

Maupassant óta az írók gyökeresebben látnak, tömörebben írnak s az olvasók igényesebben olvasnak. Francia írókon kívül oly művészek jártak nagyon szorgalmasan Maupassant iskolájába, mint d'Annunzio és Thomas Mann.

Emlékezetes jellemvonás nélkül semmiféle alakja sines, még a porosz tisztek altisztje sem, bár nagyon mellékes alak, egyetlen szót sem szól s alig szerepel. Maupassant mégis így vési ki alakját : öreg, nevetni még senki se látta s feltétlenül engedelmes, bármit parancsolnak is neki ; most is feszesen, szemrebbenés nélkül veszi át a parancsot.

Amint az őrnagy később ablakot nyit s mindnyájan oda-sietnek, nedves levegő nyomul a szobába zápor szagával, víz porával s ellepi a tisztek szakállát.

Itt most tájkép következik, a tisztek az ablakból nézik :

«Ils regardaient les grands arbres accablés sous l'averse, la large vallée embrumée par ce dégorgement des nuages sombres et bas, et tout au loin le clocher de l'église dressé comme une pointe grise dans la pluie battante.»

Festőibb, szemléltetőbb nem lehet a kép, erős, mély színekkel se lehet jobban telirakni: a nagy fák meghajlanak az eső terhétől s látni a borús, alacsony felhők csapadékától gőzölgő messzi völgyet és a távoli templomtornyot, amint szürke csúcsa homályosan kiválik az esőfátyolból.

Maupassant, amennyire csak lehet, mindig a mondani-
valója legelején képszerű, szemléltető. Pl. *A zsinég* (La ficelle) c. elbeszélés elején parasztok vásárra mennek. Testtartásuk hajlott s a balválluk felfelé húzódott, mert szántás közben mindig jobbfelől nyomják az ekeszarvát. Hajlott térdűek, hogy nagyobb lendülettel kaszálhassák a takarmányt. Most, a vásárra menet, kék, keményített kötény van rajtuk, s amint a szél felduzzasztja kötényüket, léggömböknek látszanak, már-már szinte felkapja, tovaviszi őket a szél s a léggömbből majd kinyúlik a fejük, kezük, lábuk.

A hordócska (Petite fût) elején Chicot koreszmáros, a nagy kópé, abban sántikál, hogy megveszi az öreg Magloire anyó telkét. Chicot épp ott van a parasztasszony udvarán, az öreganyó burgonyát hámoz az ajtaja előtt: «A görbe, köszvényes újjak, melyek oly merevek voltak, mint a rák ollói, kikötorták a kosárból a barna gömböket; gyorsan megforgatta a burgonyát és egy régi késsel hosszú sávokban leszeldeste a héját. S mikor kibukkant a héj alól teljes szépségében a burgonya, beledobta egy vízzel telt edénybe. Három merész tyúk ezalatt odajött egészen a kötényéig, ott fölkaptak egy-egy darab burgonyahéjat és sebesen megugrottak, csőrükben cipelve a zsákmányt.» (Ambrus Zoltán fordítása.)

A kis katona (Petit Soldat) c. elbeszélés elején két katona sétára indul, de zubbonyuk oly bő, nagy és hosszúujjú, hogy szinte eltűnnek benne, piros nadráguk pedig oly alkalmatlan, hogy csak szétterpesztett lábbal tudnak benne járni.

Nagyerejű képet szívesen ismételt más művében, pl. *A farkas* c. elbeszélése egyik helyén két vadász farkast üldöz lóháton, bős hajszában. Sarkantyúba kapják lovaikat s úgy látszik, mintha vágatás közben felemelnék paripaikat, hogy towarepüljenek velük. Ez a kép az *Egy élet* c. regény 9. fejezetében is előfordul; a *Lóháton* (A cheval, Gaulois,

1883. jan. 14.) c. elbeszélés szerint egy Gribelin nevű úriember úgy lovagol, mintha el akarna repülni.

Az a megfigyelés, hogy lelki válság idején úgy rémlik valakinek, mintha tükörképében nem ismerne önmagára, mintha még schsem látta volna tükörképét, vagy mintha még sohsem látta volna legközelebbi hozzátartozóját, akiben csalódott s aki idegenné lett a számára, az *Egy életben* kétszer fordul elő, aztán az *Yvette*-ben, *Bel-Ami*-ban. *Péter és János*ban s az *Erős, mint a halál*ban egyszer-egyszer.

Nagyon érdekli, hogy ugyanaz a helyzet vagy jelenet mikép alakul s szövődik tovább más emberek másféle életviszonyaiban. Henri Parent, a *Monsieur Parent* c. hosszabb elbeszélés főalakja, kiutasítja a lakásból hűtlen feleségét, Henriette-et. Az asszony, a kis Gyuri édesanyja pedig bosszúból szörnyű titkot lepez le Parent előtt. ezt kiáltja oda neki:

— A gyermek nem a te fiad!

Ugyanez a jelenet az *Inutile beauté*-kötet két helyén is előfordul: a *Champ d'oliviers* c. elbeszélésben Vilbois báró úgy jár a kedvesével, mint Parent a feleségével, az *Inutile beauté* c. elbeszélésben pedig a tisztességes Mascaret grófné csak ráijeszt hűtlen férjére azzal a koholt vallomással, hogy gyermekeik közül az egyik nem Mascaret gróftól való.

Törvénytelen fiú és apja találkozásáról, mint kophatatlan élményről, sokszor írt, pl. az *Un fils, Le testament. L'abandonné, Duchoux, Champ d'oliviers* c. elbeszélésekben. *A rémete* (L'er-mite) c. elbeszélésében az apa törvénytelen leányával találkozik.

Mily gyöngék, esendők az emberek! Mennyi bajuk van egymással! Pedig — amint *A végrendelet* (Le testament) c. elbeszélésében írja — az Isten azért teremtette az embereket, hogy szeressék, támogassák, vigasztalják egymást, hogy együtt sírjanak a keserűség órájában.

«Női ballépést — mondja a *Main gauche* (Balkézről)-kötet *Allouma* c. elbeszélése végén — vagy mindig meg kell bocsátanunk, vagy pedig úgy kell tennünk, mintha semmit se tudnánk.»

Mi a legszebb dolog a világon? Erre a kérdésre így felel a *Monsieur Parent*-kötet *Solitude* (Magány) c. elbeszélésében:

«Hallgatagon eltölteni egy estét olyan asszonnyal, akit szeretünk s aki már a puszta jelenlétével boldogít minket.»

Maupassant-nál a vígságtól a legbensőbb gyászig, a könnyed fodrozódástól a viharos szenvedélyességig minden érzés előfordul, alakjai a legkülönbélebbek, úgy hogy ő oly teljes skálájú, mint csak nagyon kevesen a legkiválasztottabbak közül.

Akkora léleklátással, erővel és híven jelenít meg minden életrebbenést, hogy amennyire megcsinálatlan, kikészítetlen az élet, oly lélekzésszerűen önkéntelenek s minden eltökéléstől messzi-messzi járók az ő java írásai.

Megjelenítő, kifejezési módról lévén szó, kell, hogy legyen stílusa, de oly gazdagon ír, hogy amennyire nincs stílusa az életnek, látszólag neki sincs. Művei annyira teli vannak élettel, hogy ismételten elolvassuk őket. Személyesen is szívesen megismerkednénk alakjaival, szeretnénk köztük élni, úgy ismerjük világukat, mint a mienket. Nagyobb, dicsőbb hatás írótól nem telhetik ki.

S ez a varázslatos hatás természetes velejárója őszerejű művészetének: alakjait nemcsak bizonyos szempontból ismerjük, hanem minden oldalról. Megtapinthatjuk, körüljárhatjuk őket, mert önálló, viruló az életük akkor is, ha épp nincsenek a főalakkal együtt; semmi szükségük arra, hogy tőle kapjanak egy kis fényt.

Maupassant illúziót keltő hatalma akkora, mintha nem is olvasnók, hanem közvetlenül mi magunk látnók, hallanók mindazt, amit ír: az öreg Amable-t, amint sántikálva létrán felmászik a padlásra aludni, üde asszonyok gyöngyöző nevetését és száz másfélét. Vonaglon eleven ez az élet.

Alakjai szinte szólnak hozzánk, néznek reánk. A felejthetetlen Caravan tőlünk, olvasóktól kérdi, hogy mit mondjon a főnökének: «Qu'est-ce que je vais dire à mon chef?»

Maupassant műveiben az események nem tűnnek el a multba, hanem a maguk jelentősége, távlata, színértéke szerint tovább élnek s valamennyien egyidejűleg szemléltetők, mint ahogy festményen mindent egyidejűleg látunk. Vagy zeneelméletileg szólva: bizonyos hangot hosszan kitart s

zengése közben akkordokat vonultat el fölötte : orgonaponttal dolgozik.

Híres írók mondanivalója is csak sorrendi a Maupassant-éhoz képest, még érzelmi s gondolati fedezettel is ; nincs oly állandó hevületük, mélyreható tekintetük s formáló erejük, hogy mondanivalójuk szálait festmény módjára egyidejűleg szemléltessék ; felszínesek öhozzá képest, az élet-szövedék ezernyi szálát nem látják szerves egészében a gyökeréig, vagy ha látják, akkor nem vonaglón elevenek, nem tudják adataikat duzzadó egységbe vasmarokkal összefogni.

Tolsztoj nyomatékosan kifejtette, hogy az igazán világ-jelentőségű művek bármily rangú-rendű olvasónak tet-szenek, oly általános, gyönyörködtető s lélegz gazdagító ben-nük a mély emberi vonás. A maga műveit Tolsztoj csaknem egytől-egyig rossznak ítélte, hanem Maupassant remekeit ő maga oroszra fordította, bevezető tanulmánnyal együtt könyv-alakban kiadta és ingyen terjesztette.

Kiváltságosan megkülönböztetett hely illeti a *Monsieur Parent* második felét. Parent elkergette hűtlen feleségét és egyedül él. Tanácstalan, nem tud mihez kapni, szörnyű ter-hére van a magány. Maupassant lapokat ír erről minden pár-beszéd nélkül. Tisztán csak állapotrajz az egész, statika. De hogy mozdulatlan állapotrajzban mennyi erő feszülhet, arra ez az elbeszélés ad a világirodalomban elsőnek példát. S első-nek ad példát abban a tekintetben is, hogy mozdulatlan álla-potrajz után mily örökéletű a megoldás, a saint-germaini ta-lálkozás. Tolsztoj azt mondta rá, hogy oly gyönyörű, mint a szentírásban az a példázat, amelyben Józsefet testvérei el-adják.

A befejezés a *Mademoiselle Fifi*-ben is lelkes ügye Mau-passant-nak : Rachelt hiába kerestetik halálra a poroszok, ő a templomtoronyba menekült, ott él halálfélelemben, csak a plébános és a sekrestyés tud rejtekhelyéről, ezek ketten éllelmezik őt titkon. Maga a befejezés pedig ily ritka nemes, előkelő és dúsnedvű :

«Puis, un soir, le curé ayant emprunté le char-à-bancs du boulanger, conduisit lui-même sa prisonnière jusqu' à la porte de Rouen. Arrivé là, le prêtre l'embrassa ; elle descendit et

regagna vivement à pied le logis public, dont la patronne la croyait morte.»

Elle en fut tirée quelque temps après par un patriote sans préjugés qui l'aima pour sa belle action, puis l'ayant ensuite chérie pour elle-même, l'épousa, en fit une Dame qui valut autant que beaucoup d'autres.»

A Maupassant-ról szóló eddigi könyvek, tanulmányok említetlenül hagyták, hogy maga Maupassant valamennyi elbeszélésének befejezése közül az *Egy tanyai leány történetét* s különösen a *Mademoiselle Fifiét* szerette legjobban, regényeié közül pedig az *Egy életét* s különösen a *Péter és Jánosét*.

Maupassant hatása általánosságának legjobb magyarázata: Maupassant és újszerű témája közti kellő távolság és megfelelő színezet. Más író a témájától túlságosan távol állva, eltökélten hűvös, vagy tartózkodásba tompítja nekihevülését, esetleg csak színleli a közönyt, túlközel állva pedig kelletlenül lágyabb, érzelgős, vagy sötétenlátó, fájdalmas, és ami a legnagyobb hiba: oly közel áll témájához, hogy személyes ügyének érződik, nincs emberábrázoló ereje, plasztikája, elvész önmaga lírájában, a helyett, hogy más emberen keresztül vetítené ki lelkivilágát, ami az epika legfőbb jegye. (Bármily nagyra van is sok bíráló Maupassant hírhedt *Le Horla* elbeszélésével, szerintem ez a műve főképp a túlközelállás, a téma személyessége miatt művészietlen. Egyéb hibája is van, de erről később szólok, mert kísérteties történeteit a könnyebb áttekinthetőség kedvéért külön csoportosítom.)

Hangulati különlegességeken felülemelkedve, — amikor kellő az író és a témája közti távolság — elfogulatlanabb, tárgyilagosabb az író és sosem szorul rá az olvasó különleges ízlésbeli hajlandóságára, művészi látása és érzése egyensúlyozott, kellő hőfokú, összhangzó.

Az, amit a témaválasztásról az előbb mondtam, hogy t. i. oly újszerűnek és megkapónak kell lennie, hogy nyersanyagát is szívesen közölné bármely napilap újsághírnek, most is fennmarad. És fennmaradnak természetesen a megírási mód ugyanott említett követelményei is, amelyekhez

fokozatosan, harmadik tételül, a kellő távolság írásművészeti követelménye illeszkedik.

A három tétel így egészül ki tovább :

Más-más megírás felel meg a témának legbelsőbb, sajátos lényege és a színhely s a szereplők roppant különfélesége szerint. Sok író, nálunk is, teljesen járatlan falusi légkörben, mások pedig városiban; érzelmekre, szenvedélyre semmi hangjuk, alakjaik csak névszerint százfélék, mert amit szűkre szabott tehetséggel elmondanak róluk, mindaz ugyanúgy megtörténhetett volna két-három alakjukkal.

Hanem minden témát csak egyféleképpen lehet igazán jól megírni, ezért említette Turgenyev, hogy ő ugyan meg van elégedve az *Apák és fiúk* regényével, de kérdés, nem tudta volna-e máskor jobban is megírni. Valamennyi író munkájára egyaránt vonatkozik ez, tehát senki sem mondhatja meg, hogy a világirodalom művei közül melyik illik bele teljes egyensúllyal mai alakjába, az említett írásművészeti követelmények legszigorúbb acélpántozata sem nyugtathat meg abban a tekintetben, hogy valamely szépirodalmi ábrázolás csakugyan az igazi egyetlen-e, a legjobb-e. Az írásművészet határozottan metafizikai jelenség, misztikum. Az író és témája közti kellő távolságról, kellő hőfokról beszélünk ugyan, de hogy csakugyan olyan-e, azt nem tudjuk.

Maupassant könyvet szándékozott írni arról, hogy más írók milyen művei érlelték meg tehetségét, buzgón gyűjtött írásművészeti adatokat, technikai követelményeket, holtt ezer szabály pontos követésénél is többet ér, hasonlíthatatlanul többet, az illúziókeltés. Egyetlen szó. Ez csakugyan misztikum, és pedig annál inkább, minél plasztikusabban s eredetibb módon mutat meg s éreztet az író mindent. Ide-oda-kanyargó történésű könyvekben se veszünk el, ha az író nyomatékot tud adni mondanivalójának, sőt az élet csodálatos színárnyalatossága és szövevényessége épp az epizódok sokaságában mutatkozhatik meg leginkább, ha egy külön szerves világ illúzióját keltik. Ezzel az elhithető s elsodró erejükkel, a misztikummal szemben minden szabály kicsinyesen iskolás.

Maupassant-t, akárcsak más írot is, időnkint több hiba

zavarta művészetében : a sikamlósság, az érzelgősség és ennek homlokegyenest ellentétje : a keménység. Időnként meglepően aprólékos és jelentéktelen is tud lenni.

A sikamlósság vádjára azt felelte Maupassant, hogy neki egyáltalán nem célja az érzékcsiklandozás. és ha valakiből mégis ilyen hatást váltanak ki művei, arról ő nem tehet. Némelyik ember számára két ártatlan szó is erotikus, pl. : «szép leány», — vagy még inkább : «szép leánnyal táncolt és nevetgéltek», — különösen pedig : «a leánynak formás, kis lába volt». — Maupassant arra hivatkozott, — és méltán — hogy nők lábáról soha senki sem írt kíméletlenebbül, tapintatlanabban, kiábrándítóbban, mint ő a *Maison Tellier* második fejezetében, és hozzátette, hogy ő egyébként is nagykorúaknak, nem pedig sunyi képzeletű fiataloknak ír. S amikor Albert Wolff azzal támadta a *Figaro*-ban (1882. júl. 21.) a *Mademoiselle Fifi*-kötetet, hogy szerzője «az irodalmi csatornatisztítóknak máris tekintélyes hadát szaporítja», Maupassant egy héttel később azt válaszolta a *Gaulois*-ban, hogy az életben minden egyformán érdekes, minden emberi dologgal foglalkozni kell.

Még inkább helyesnek vallotta meggyőződését, amint Lemaitre erősen bizonyította, hogy Maupassant-ban csak érzékiség, sensualité van, nem pedig sikamlósság, grivoiserie.

Az érzelgősség és keménység hibáját elismerte, de bírálói közül, tudtommal, még senki sem szólt a keménységről, mint az érzelgősség nagyszerű ellenszeréről.

Az a keménység és érdesség, melyet az *Egy tanyai leány történetétől* kezdve az *Egy életben* is szemére vetnek Maupassant-nak, kerékkötője az érzelgősségnek, s magyarázatul Schopenhauer-nak, Maupassant különösképpen nagyrabecsült bölcselőjének az az igazsága vág ide leginkább, hogy a sors kalapácsütéseit legalább ugyanakkora keménységgel lehet csak elviselni. Maupassant tehát ellenáll, erőt vesz magán, s teljesen igazuk van azoknak az olvasóknak, akik a keménységet csak látszólagosnak, felszínesnek mondják, hiszen tisztán megérezhető alatta a legőszintébb részvét. Találó példa erre az *Egy életben* Lison nénike története ; Maupassant, mint

nagyon figyelemreméltót, *Par un soir de printemps* címen külön is közzétette (Gaulois, 1881. május 7).

Az érzelgősség a *Boule de suif* előtti művektől kezdve — beleérttem a *Régi rege* (Histoire du vieux temps) egyfelvonását is — egész írói pályafutásán végigkísérte.

A Gaulois egykori *Miss Hastings* elbeszélése szerint egy öreg festő, társaskocsiban vidéken utazva, úgy mondja el útítársainak egy angol aggszűz történetét (szerelmi bánatában öngyilkos lett szegény), hogy nemcsak a hölgyutasok sírnak, hanem D'Etraille gróf is. Csak a kocsis szundikál, így halad a zokogó társaság.

A *Miss Hastings* cím később *Miss Harriet*-re változott s az ugyanily című 1884-es novelláskötetben a befejezés a következő hasonlattal bővült: a kocsi úgy megnehezült, mintha bánattal lett volna telirakva.

A szintén 1884-es *Clair de lune* (Holdvilág)-kötet *Egy özvegy* (Une veuve) c. novellája szerint valamelyik vénkisasszony, vidéki kastélyban, társaság kérésére, elmeséli, hogy amikor ő tizenhét éves volt, akkor egy tizenhárom éves, reménytelenül szerelmes fiú, Gontran Santéze, öngyilkossá lett miatta. Elmondja azt is, hogy a szörnyű esemény idején ő már jegyben járt valakivel, de Gontran öngyilkossága annyira feldúlta nyugalmát, hogy felbontotta az eljegyzést s azóta a tizenhárom éves fiú özvegyének tekinti magát. A halott Gontran szőke hajából font kis gyűrűt most is az újján viseli.

Amint a vénkisasszony elmondja a történetet, aztán fejét lecsüggesztve, elmerengve sírdogál, az egyik vendég ezt súgja a szomszédjának: «Úgy-e, nagy szerencsétlenség, ha az ember ennyire szentimentális?!»

Az 1886-os *Petite Roque*-kötet *Gyöngy kisasszonyának* (Mademoiselle Perle) címszereplője szintén szerelemben csalódott aggszűz, kit valamikor réges-régen, téli estén, sűrű havazás közepett mint hathetes kitett csecsemőt talált meg egy Chantal nevű család a háza előtti mezőn. A leánya gyönyörű kisasszonnyá növekedett a jószívű családnál. A történetet az 56 éves Chantal úr sírva meséli el egy vendégnek, és sírása közben kitudódik, hogy neki nem az unoka-

nővérét kellett volna annakidején feleségül vennie, hanem Gyöngy kisasszonyt, hiszen szerették és most is szeretik egymást.

Maupassant a *Mont-Oriol* regényen dolgozva, 1886 március 2-án, levélben, azt írta Lecomte du Nouy asszonynak, hogy gyakran nevetnie kell nagyon érzelgős gondolatain.

A *mi szívünk* Andre Mariolle-ja sír szerelmi bánatában, könnyei végigfolynak az arcán, megnedvesítik a bajuszát és sós nedvvel áztatják ajkát. Amikor aztán így megízleli a saját keserűségét, szerelme és kétségbeesése még inkább fokozódik s később, a Loing-folyó partján sétálva ezt kérdezi önmagától: «Hát a bánat miért nem folyik el?»

Az időnkint túlzott érzelmesség eredendő vonása Maupassant írói egyéniségének, csak azt ne tévesszük soha szem elől, hogy nem az egyedüli eredendő vonása. Az érzelgősség említett példái után a keménység, majd a vígság, aztán a természetrajongás példáit is csoportosíthatnám, de önmagában, elszigetelten mindegyik csoport úgy mutatkozik, mintha ellepné Maupassant-nak harmincnál több könyvét, holott Maupassant írói egyéniségének épp a teljes-skálájúság a legjellemzőbb vonása, az érzéseknek, gondolatoknak és színeknek oly árnyalatos dúsgazdagsága, mely csak Maupassant előadásában virul ki üdén, pompázatosan, alkotórészenként felsorolni nem lehet s bárkit megejt.

A 80-as évtized közepe táján a keménység különben is felenged s nem is mutatkozik többé.

Az 1886-os *Petite Roque*-kötet *Julie Romain* elbeszélése nemcsak az illúziók elragadó hatalmáról szól, hanem arról is, hogy «a szerelem magában semmi, bele kell abba vinni az ég és a föld minden szépségét, minden zenéjét».

Ugyancsak a *Petite Roque*-kötetnek *Az ölelés* (*Les caresses*) című nagyon finom, nagyon gyöngéd elbeszéléseben az a panasz esik a szerelemről, hogy mily dürgő, mindennapi, mennyi szennyel jár. Asszony panaszolja fel levélben az udvarlójának. (Az elbeszélés megjelenése után ötezernél több úrihölgy írt Maupassant-nak levelet, egytől-egyig a legnagyobb elragadtatással.) Utolsó elbeszéléskötetének, az 1890-es *Inutile beauté*-nak ugyanily című elbeszéléseben már

férfi panaszolja fel ugyanezt. Érzékenyen fájdalmas neki egy-egy testi szervünk kettős vagy többféle rendeltetése. Legenyhébb közönségesség: ugyanaz a száj, amely eszik-iszik, beszél, rágalmaz, csókol is. Sehol semmi költészet, mindent a vak, sötét, lomha, könyörtelen természet lapít és terpeszt szét. Maupassant, a természet egykori rajongója, ennyire elkényesedett.

Brandes az *Erős, mint a halál*ban és *A mi szívünkben* majdnem érzékfölötti szerelmet és a szemérmetességig gyöngéd stílust csodál.

Ily átszellemülés csak sokrétű, roppant hajlékony tehetőségtől telhetik ki; remekműveket ír tulajdonképpeni pályafutása első évétől kezdve, és oly kitűnő elbeszélések, mint pl. a *Vieux objets* (Régi dolgok), *Première neige* (Első hó), *Clair de lune* (Holdvilág), csak halála után jelennek meg könyvalakban. Tehetsége ugyan időnkint ki-kileng, mint a világ bármely írójáé, de a főirány mindig a bőzamatú felfelétörekvés, oly náobbi gazdagsággal, hogy csak nagyon kevés író állítható melléje.

*

Maupassant több dicsérő cikket írt Poe-ról s Ernst Teodor Hoffmannról, és nagy érdeklődéssel hallotta Turgenyevtől, hogy Daniel Defoe, a Robinson Crusoe szerzője, mint kísérteties történetek írója, jelentékenyen hozzájárult Poe művészetéhez. Egyik-másik bíráló a Barbey d'Aurevilly-féle *Diaaboliques* (Ördöngösök) hatását érzi Maupassant kísérteties történeteiben, de ma már egészen bizonyos, hogy a félelemtől, borzalomtól, örületről szóló elbeszélései csaknem mind személyes élményei és megírásukhoz semmiféle külső ösztönzés sem kellett. Bourget, Hérédia, Mirbeau s mások feltétlenül hiteles baráti megemlékezései a betegség valamennyi tünetét elárulták. Bourget már egy 1883-i levelében Maupassant szörnyű hallucinációiról ír, és félő, hogy a hetvenes évekből való *La terreur* (A rémület) című vers szintén személyes élmény.

A *Fou?* (Őrült) című elbeszélés a Mademoiselle Fifikötetben jelent meg; a kérdőjelnélküli *Fou* a Monsieur

Parent-kötetben egy örült, gyilkos törvényszéki elnök története; a kérdőjeles *Un fou?* (Figaro, 1884. szept. 1.) elbeszélést Maupassant ki sem adta könyvalakban, nehogy feltűnjék a sok fou. Ebben a történetben egy Jacques Parent nevű úr oly mágneses kezű, hogy nehéz bútorokat elmozgat helyükből a nélkül, hogy érintené őket, az asztalon heverő kést pedig mágneses keze messziről magához vonzza.

Az a részlet, hogy valaki nem látja magát a tükörben, mert titokzatos rémalak áll közte és a tükör között, már a *Lettre d'un fou* (Gil Blas, 1885. febr. 17.) elbeszélésben előfordul, a tükörjelenet, más részletekkel együtt, innen származott át a *Le Horla* első fogalmazványába (Gil Blas, 1886. okt. 26.), mely csak Maupassant halála után jelent meg könyv alakban.

Az első Horlában egy kórházi beteg panaszkodik orvosoknak azokról az eseményekről, amelyeket Maupassant a bővített, 1887-es Horlában mind felhasznált, de Parent idegorvos hipnotizáló kísérlete és az elbeszélést befejező gyujtogatás csak a 87-es alakban fordul elő.

Nem három idevágó története kérdőjeles, mint ahogy Édouard Maynial, Maupassant kitűnő francia életírója is hiszi, hanem négy: *Fou? Lui? Un fou?* és *Qui sait?* (A többi, körülbelül 260, nem idevágó elbeszélése közül csak egy kérdőjeles: *Enragée?* a *Le Rosier de Madame Husson*-kötetben.) A kérdőjellel — ezt már helyesen állapítja meg Maynial — Maupassant szinte az olvasóközönséghez fordul megnyugtatóért, hátha csak üres képzelődésről, az érzékek múltó csalódásáról van szó, nem pedig a közelgő örület réméről. Ehhez a megállapításhoz bizvást hozzátehetem, hogy közben a kétszeresen gyilkos törvényszéki elnök förtelmével szeretné elterelni a figyelmet rémtörténetei személyes élményjellegéről, és gondosan terjeszti azt a füllentést, hogy nevetve beszélt Pinchon nevű gyermekkori jóbarátjának arról, mennyire megborzongatta a *Le Horla* az olvasóközönséget. Ha már a nagyközönség előtt váltig titkolta magánélete körülményeit és szépirodalmi alakban mégis közreadta legbizalmasabb vallomásait, legalább a füllentés terjesztésével iparkodott kárpótlást szerezni.

A *Berthe* címszereplője örült leány (Figaro, 1884. okt. 20. és az *Yvette*-kötetben); a *Toine*-kötet *La chevelure* (Hajfürt) elbeszélésében egy képzelődő, túlérzékeny férfi örül meg; a *Main gauche* (Balkézről)-kötet *Madame Hermet*-jának a fia örült.

A legkorábbi idevágó történetek időrendje, zárjelben az illető kötet címével:

Fou? (Örült?) — Gil Blas, 1882. aug. 23. — (Mademoiselle Fifi.)

La peur (A félelem). — Gaulois, 1882. okt. 23. [A *Contes de la bécasse* (A szalonka meséi)-köteten kívül az Afrikáról szóló *Au soleil* (Napsütésben) című útirajzgyűjtemény is közli; nagyon rokon a *La peur*rel a *L'horrible*. posthumus könyvben; *La peur* című elbeszélés a *Petite Roque*-kötetben is van.]

Apparition (Jelenség). — *Revue Bleu*, 1883. ápr. 4. — [Claire de lune (Holdvilág.)] — Vidéki kastély női kísértete arra kér egy férfilátogatót, hogy fésülje meg.

Lui? (Ő?) — Gil Blas, 1883. júl. 3. (Les soeurs Rondoli, Rondoli-nővérek.) — Egy párizsi úr — maga Maupassant — késő este hazaérve, egyik barátját találja a lakásban. A látogató barát karosszékekben alszik. A házigazda felkeltené, de rémületére észreveszi, hogy hallucinációja van, hiszen a szék üres!

Későbbi kísérteties történetek:

Petite Roque (A kis Roque). — Gil Blas, 1885. dec. 16—23. — (Ugyanilyen című kötet.) — Joseph Rénardet, a gyilkos falusi előljáró minden éjjel látja a megölt Roque Lujzika kísértetét. Gaztettét levélben megvallja a vizsgálóbírónak, aztán háza tornyáról a mélységbe veti le magát. A kínos témát Maupassant legjava tudásával írta meg, s amikor szemére vetették, hogy mirevaló ilyesmivel foglalkozni, arra hivatkozott, hogy az érzéki elvakultság szörnyű átkát tárja fel ebben a művében, lelki szakadékot, a véletlen körülmények kerítő hatalmát és hogy a *Petite Roque* különb a *Père Amable*-nál.

Ezt az önbírálatot különösen az teszi érdekessé, hogy Rénardet, hallucinációk elől menekülve, éppoly nagyon

fárasztó gyalogutakat tesz, mint Maupassant és mindketten vágyva vágnak öngyilkossággal szabadulni az élet gyötrelmétől. Aztán megint kívánatosnak látják az életet, hiszen csak árnyéktól féltek, semmitől! Mindketten gazdagok, fiatalok! Szórakoztató utazást kellene tenni, akkor majd minden baj elmúlik!

S Maupassant végre is hajtja Rénardet tervét: utazik, szakadatlanul utazik, hogy felejtse. Sajna, hiába.

Teljesen megértem, hogy Maupassant többre becsüli a Petite Roque-ot a Père Amable-nál, de ez még nem jelenti a Petite Roque nagyobb értékét, annál kevésbbé, mert a Père Amable is lelki szakadékot tár fel.

Különösképpen érdekes pedig, hogy Maupassant eddigi bírálói csak a *Le Horla* túlságos személyes nyíltságában vettek észre részletesebb önéletrajzi vallomást, holott a Petite Roque is bő, őszinte életrajz, — gyilkossággal burkolva. Rémlátomás éppúgy magva mindkettőnek, mint az utazás, szórakozás vágya, majd pedig az öngyilkosság terve.

L'auberge (A menedékház). — *Les Lettres et les Arts*, 1886. szept. 1. — (Le Horla.) — Alpesi menedékházban két vadász telet. Az egyik odavész vadászat közben, a másik pedig hiába keresi, hiába várja sokáig. Később segélykiáltást hall, de annyira fél a menedékház magányában, hogy kutyáját eltűnt társa hazajáró lelkének nézi és megőrül.

Le Horla: idegbeteg ember naplója május 8-tól szept. 10-ig, s az elbeszélésnek épp az a legnagyobb hibája, hogy nagybeteg ember vallomása. Borzongás helyett csak szánsálat érzünk, szabad, teremtő művészet helyett az író szörnyű vergődését, olyannyira, hogy csak a *Qui sait?* (Ki tudja?) ennyire nyomasztó; szintén nagybeteg ember naplója. — [Echo de Paris, 1890. ápr. 6. és az *Inutile beauté* (Haszontalan szépség)-kötetben.]

Paul Mahn, Maupassant német életírója szerint Poe és Hoffmann írásai csak külsőségesek, «*äusserlich*», a *Le Horla*-hoz képest. Mahnnak teljesen igaza van: fölötte állnak témáinknak, urai mondanivalójuknak, mert — amit Mahn szem elől vét — alakító művészet nem is lehet más.

François Tassart tíz évig hűséges inasa volt Maupassant-

nak, könyvet írt róla s elmondja azt is, miként nyilatkozott Maupassant a *Le Horláról*, közvetlenül a megírása után : «Azt fogják rólam írni a lapok, hogy megbolondultam. Nem bánom, mondjanak akármit, mert épelméjű vagyok s nagyon jól tudtam, mit csinálok, amikor ezt az elbeszélést megírtam. Csak fantázia, amely meg fogja lepni az olvasót s nem egy borzongást kelt, mert hát különös. Sőt mondhatom, a közéletünkben is sok dolog rejtve marad előttünk. Ha aztán később felfedezzük őket, nagyon elcsodálkozunk, miért nem vettük már előbb észre valamennyit. Közönyünk az oka, hogy mindenhol a lehetetlent és valószínűtlent látjuk.»

Maupassant jól sejtette : az elbeszélés megjelenése után ezren és ezren gyanakodtak, nem örült-e a szerző. A kérdésbe a drámaíró Porto-Riche is beleszólt és elmondta, hogy a *Le Horla* témáját ő adta Maupassant-nak, tehát ha valaki örült, akkor ő, Porto-Riche az, nem pedig Maupassant.

De Porto-Riche áldozatkész kijelentéséből csak annyi derült ki, hogy ő titoktartó barátja a nagybeteg írónak, Bourget, Mirbeau, Hérédia s mások pedig nem.

*

Regényeit a megírásuk idejéből való néhány elbeszéléssel a következőkép csoportosítom :

1. *Une vie* (Egy élet), 1881—2.

Gil Blas, 1883 febr. 25.—ápr. 6.

1882-es elbeszélések : *Le lit* (Az ágy) ; *Rencontre* (Találkozás) ; *L'enfant* (A csecsemő) ; *Une ruse* (Egy csel) ; *La relique* (Az ereklye) ; *Le loup* (A farkas) ; *Fou?* (Őrült?) ; *La peur* (A félelem).

2. *Bel-Ami*, 1883—4.

Gil Blas, 1885 ápr. 8.—május 30.

1883-as elbeszélések : *A cheval* (Lóháton) ; *Deux amis* (A két barát) ; *Le père Milon* (Milon apó) ; *Un duel* (Egy párbaj) ; *Apparition* (Jelenség) ; *Lui?* (Ő?)

1884-es elbeszélések : Les soeurs Rondoli (A Rondoli-nővérek) ; Le retour (A visszatérés) ; Yvette ; Un fou ?

1885-ben nem dolgozott regényen ; ebből az évből valók : Monsieur Parent ; Joseph ; Toïne ; Petite Roque ; Lettre d'un fou ; Les caresses (Az ölelés).

3. Mont Oriol, 1886.

Gil Blas, 1886 dec. 23.—1887 febr. 6.

1886-os elbeszélések : Père Amable ; Le diable (Az ördög) ; Le Horla ; L'auberge (A menedékház) ; Le vagabond (A csavargó) ; ez az utóbbi elbeszélés a 87-es Nouvelle Revue jan. elseji számában jelent meg.

4. Pierre et Jean (Péter és János).

1887 nyarán írta 9 hét alatt, közvetlenül a bővített *Horla* után.

Nouvelle Revue, 1887. második fele.

1887. júniusából való a *Le rosier de Madame Husson*.

5. Fort comme la mort (Erős, mint a halál), 1888—9.

Megjelenése előtt *Vieux jeunes* (Öreg fiatalok) címen hirdették.

Revue Illustrée, 1889 febr. 15.—május 15.

E regény írása közben adta ki a *Balkézről*-kötet elbeszéléseit.

6. Notre coeur (A mi szívünk), 1889—90.

Revue des deux Mondes, 1890.

1890-es elbeszélések : Le champ d'oliviers (Olajfamező) ; Mouche (Legyecke) ; L'inutile beauté (Haszontalan szépség) ; Qui sait? (Ki tudja?) ; Utolsó elbeszélése állítólag a *Le colporteur* (A házaló) ; posthumus kötetben jelent meg.

Regénytöredékei 1890-ből :

L'âme étrangère (Az idegen lélek) ; a *Revue de Paris* közölte a Maupassant halála utáni évben, 1894. nov. 15-én ;

L'angélus, *Revue de Paris*, 1895. ápr. 1.

Az éles, fanyar, normandiai fűszerű *Egy élet* bő vázlatát, sőt talán egyik-másik kidolgozott részletét is többször megbeszélte Flaubert-rel s a jóakarók közül bizonyára senki sem örült jobban Flaubert-nél az *Egy élet* nagyvonalúságának, regényírói lélekzetvételének. Én ugyan Maupassant egyik művében sem látok Flaubert-utánzást, de kétségtelen, hogy megbeszéléseik jelentékenyen elősegítették az *Egy élet* értékét. Lépten-nyomon érezhető rajta Flaubert fegyvelmező keze. Egyszersmindenkorra szóló regényírói tudást természetesen nem önthetett Maupassant-ba a mester, az ilyesmire idő, fejlődés, teljes érettség kell, olyannyira, hogy a második regény írása közben is nagy szükség lett volna útbaigazításra, de Flaubert akkor már nem élt s 1883 szeptember elején, amikor a *Bel-Ami* élénken foglalkoztatta Maupassant-t, Turgenyev is meghalt. Flaubert-en, Turgenyeven, Zolán kívül bizalmas irodalmi tanácsadója Maupassant-nak nem volt, de Zola vadregényességét sohasem szerette, úgy hogy a *Bel-Ami*-n dolgozva teljesen egyedül állt belső fejletlenségével.

A francia kritika egyensúlyozatlanságot, banalitást, szerencsétlenségek halmozását, keménységet, sőt szemérmertlenséget is hibáztatott az *Egy élet*ben a regény megjelenésekor, s Maupassant sajtó csalódással tapasztalta, hogy amily hajszálpontosan célbataláló s döntő sikere volt az 1880-ban írt *En famille* elbeszéléssel 1881-ben, — amikor Anatole France *Bonnard Sylvester vétkének* még semmi sikere se volt — oly balra fordult most szerencséje első regényével a bírálók legtöbbször szemében. «A kritika, ez a nagy fecsegő, nem értette meg az *Egy életet*» — említette Maupassant, de mégis iparkodott okulni a hibákon.

Önmagára utaltan kelleténél többet gondolt arra, hogy a regényíró nem azzal vétkezik, ha valakiről túlsokat ír, hanem azzal, hogy nem eleget ír. Eszében járt az is, amit annak idején Turgenyevtől hallott, hogy Dosztojevszkij súly szerint értékelte regényeit: melyik nyom többet mérlegen? Turgenyev ugyan tréfásan mondta el az adomát, de Maupassant-nak így is nagyon tetszett Dosztojevszkij regényírói nagyméretűsége és erkölcsnemesítő iránya.

Maupassant tehát sokágú mese keretében egész Párizs nagyszabású erkölcsrajzának szánta a Bel-Ami-t.

Kiforrott tehetséggel is merész vállalkozás lett volna, fejletlen regényírói tudással pedig határozottan reménytelen, hiszen úgyszólván tegnapról-mára akart elkerülni minden hibát, programmszerűen, eltökélten, mintha a tehetség érlelődését siettetni lehetne. Került minden banalitást, óvakodott a keménységtől és túlzott érzelmességtől, erőt vett leggyénibb vonásain, hogy mindenáron új stílust teremtsen magának. Meg is teremtette, de nem gondolt azzal, hogy alapvető egyéni vonásokat csak a legsúlyosabb veszteség árán lehet elfojtani, új vonást, hűvös közönyt pedig nagyon bajos helyükbe erőltetni.

Az egész nagyvonalúnak szánt erkölcsrajz botránnykrónikává fajult el kezében a címszereplő Georges Duroynak oly példátlan vakmerőségével, erőszakosságával, aljasságával és hihetetlen boldogulásával, egész Párizsnak akkora romlottságával, hogy esztétikai hatás helyett idegélettantit vált ki. Néhány szép oldala s az öreg Norbert de Varennes alakja nem elég arra, hogy a regény fényt kapjon. Oly sívár, hogy Brandes szerint nem a szereplőktől, hanem az olvasótól ragad el minden illúziót; Julius Wolff német műbíráló felháborítónak «empörend»-nek ítéli a Bel-Ami-t, Tolsztoj pedig nagyon piszkosnak, mert több fejezete sárral van írva.

Duroy György lába elé azért omlanak Párizs hölgyei, mert — szép a bajusza. Holott Duroy maga Maupassant: szerény vidéki sorból Párizsba jut, alárendelt hivatalt kap, — Duroynak is évi 1500 franc a fizetése, mint Maupassant-nak a tengerészeti minisztériumban — pénztelenséggel bajoskodik, cikkeket próbál elhelyezni hírlapoknál, aztán újságírással nemcsak hogy szabadul súlyos hivatalától, hanem mint a *Boule de suif*, *En famille*, *L'enfant*, *Le loup*, *Deux amis* szerzője s a francia irodalom duzzadó, új reménysege, előkelő társadalmi állást szerez, — szép, tömött bajusza is van — és körülhízelgik a nők.

Maupassant a «hörögő érzelgősség romantikusá»-nak hívta Victor Hugót, de nem vette észre, hogy ha ő Duroy alakjában mindent odahamisít, hogy szép bajusza miatt vesztik el az

eszüket Párizs hölgyei, akkor neki, Maupassant-nak, édes kevés a joga hamisítást, túlzást, vadregényességet hibáztatni Hugóban.

1884 okt. végén, — Alphonse Daudet *Saphojának*, France *Epikur kertjének*, Ibsen *Vadkacsájának* megjelenése évében — fejezte be ezt a művét s utolsó fejezeteinek közlésére épp Hugó halálakor került a sor a Gil Blas-ban.

(A regénynek forró siker kedvezett, bár Franciacrszágot akkoriban súlyos gazdasági és pénzügyi válság zavarta; megjelenése első három hónapjában 37 kiadás fogyott el belőle s a 67. kiadás még Maupassant életében jelent meg; ugyanily kapós volt az *Erős, mint a halál*; az *Egy életnek* a Maupassant halála előtti évben, 1892-ben jelent meg a 37., a *Mont Oriolnak* pedig ugyanakkor a 40. kiadása.)

A csodálatosan üres *Les soeurs Rondoli* elbeszélést ugyan a Bel-Ami írása közben adta ki (Echo de Paris, 1884. május—június), de az egész Bel-Ami s a Rondoli-nővérek csak múlt tévedése Maupassant-nak. Már írása közben észrevette, hogy ilyen hangú erkölcsrajz nem neki való; valósággal felüdítette a *Le retour* (A hazatérés) földszaga (Gaulois, 1884. júl. 28.), és hosszabb lélekzetű munkául is a Bel-Ami-tól élesen eltérő hangú erkölcsrajzot s megrendítő női tragédiát írt meg — valamennyi nőét, nemcsak egyét — a Bel-Ami közben, legjava tudásával, az *Yvette*-ben (Figaro, 1884. aug. 29—szept. 9.).

Maupassant elbeszélései közül az *Yvette* a leghosszabb, Brunetiére regénynek mondja; női alakjai már az *Yveline Samoris*-ban felbukkannak (Gaulois, 1882. dec. 20.). Élete végén drámának akarta megírni Maupassant, hat oldal maradt reánk a megkezdett drámából az író hagyatékában.

Ha művei közül csak egyetlen-egyet volna szabad ajánlanom valakinek, határozottan az *Yvette*-et választanám, részben azért is, mert ő maga ezt a művét szerette valamennyi közül a legjobban.

A Bel-Ami rendkívüli sikere kristálytisztán megvilágította előtte a tömegolvasók ízlését: botránykrónika kell, lihegő, éhes riport. És hogy ilyen kell, ez igazán erkölcsrajzi adat. De ezzel már nem foglalkozott Maupassant.

Bízvást folytathatta volna a Bel-Ami-féle irányt, — a

penz ömlött hozzá, a regényt világszerte kapkodták, — de Maupassant-t sokkal inkább érdekelték a Bel-Ami hibái s tehetségének továbbfejlesztése. Ez az adat pedig Maupassant erkölcsének jellemző adata.

1885-ben, Zola *Germinal*-jának megjelenése és Henri Becque *La parisienne*-jének párizsi bemutatója évében, nem dolgozott regényen.

A Maupassant-ról szóló irodalom egyáltalán semmit sem említ Maupassant regényírói kibontakozásának legfőbb sajátosságáról, pedig nagyon is érdemes legalább egy-két szóban szerves folyamatát látni a fejlődésnek; Maupassant úgy tervezte, hogy a tehetsége fejlődéséről szóló könyvben majd megemlékezik erről is: «Feltéve, de meg nem engedve, hogy az *Egy élet* csakugyan banális, ilyen banalitás helyett mégsem helyes kalandregényt írni, mert a bonyolult kalandosság kikészített képe az életnek, művészietlen. Napihírnek is meglepő esemény, pedig sokkal szűkebb és kisebb, semhogy betölthessen regényt. Tehát az egyedüli helyes választás: tisztán csengő, meleghangú, egyszerű történetet, pl. a Mont Oriol-ban Christiane Andermatt és Paul Bretigny szerelmét egy gyógyfürdő alapításának a keretében elmondani és kimutatni, mily éreztések az érzéseink, miként fejlődnek, hogyan szövődnek össze s miként halnak el. Az éreztesség még egyszerű mesét is nagyméretűvé avat.» (Hátrahagyott jegyzeteiből.)

A *Mont Oriol*-t közvetlenül a Père Amable után kezdte írni 1886 elején s ugyanabban az évben. Zola *L'oeuvre*-jének és Tolsztoj drámájának, *A sötétség hatalmának* megírása évében be is fejezte.

Bármily rövidke is az imént idézett jegyzet, világosan tájékoztat arról, mit akart Maupassant szóbanforgó regényében megírni. A szándék kivitele pedig oly feltétlen sikerű, hogy Christiane és Paul szerelmének kivirágzása és elhervadása mindenki számára emlékezetes marad, s talán még inkább emlékezetes marad, ha felhívom a figyelmet arra az írásművészeti problémára, amelyet Maupassant ebben a regényében a lehető legtökéletesebben megoldott.

Szerintem ugyanis a Mont Oriol témájának veszélye

abban lappang, hogy ha frissen perdül a regény, akkor nem jut elegendő hely Christiane és Paul szerelmének, különösen elhervadásának; semmitmondóvá, igazán banálissá törpül, hiszen csak belső fejleményű; semmiféle külső mozgalmasság nem élénkíti s nem is élénkítheti. A keretet, a gyógyfürdő alapításának történetét pedig csak annyira szabad közelhozni az olvasóhoz, hogy az érdeklődés egyetlen pillanatra se terelődjék el Christiane-ról s Paulról. Így aztán a szándékosan igénytelen keretből új hangon, még pedig szenvedélyességgel emelkedik ki a szerelmesek végzete, túl is nő a kereten, beleavat az érzéseknek még hajszálfinom rebbenéseibe is, és mélységesen emberi általánosságával, mint az egész élet szimbóluma, szívet elfogó zengéssel illeszkedik bele életünkbe.

Otto Flake német műbíráló szerint a Mont Oriol-ban «grandiose Logik» a magasztalnivaló. Nem mondja meg, miért, ezért próbálom a grandiose Logik bizonyosságát adni. Művelődéstörténelmi adat, hogy a múlt század nyolcvanas éveinek közönsége nem tudta kellően méltányolni ezt a regényt, csak a hozzáértők élvezték és kíváncsian találgatták, hová fejlődik majd Maupassant regényírói művésze, hiszen az *Yvette* után perdülő cselekvényű, külsőleg is élénk, mozgalmas és mégis hatalmasan lélekfeltáró regényt várt volna mindenki a Mont Oriol helyett.

Következő regényében Maupassant a külsőleg is élénk fordulatú regény pártjára állt; azt kell mondanom erről a regényről, a *Péter és János*ról, hogy hézköznapokról ír benne, de ünnepnapjaink számára. Oly tisztán szemléli s fogja át az élet derűs és lesújtó fordulatait egyaránt, oly árnyalatosan hatalmas lélekábrázoló, felülemelkedve egy és más hangnemen, hogy e látszólagos személytelenségben csakugyan annyit és úgy kellett szólni, mint ő. Élésen és messzire lát, átél, felolvaszt magában mindent és elmondja, hogy milyen is az élet a maga ezerárnyalatú csillogásában és színjátkozásában. Teljesen visszatükröz mindent, ezért ünnepnap a regény, mindnyájan benne vagyunk érverésünk valamennyi lüktetésével, — élettársunk ez a regény.

Maupassant a *Péter és János* elé egy kis tanulmányt írt a regény műfajáról általában és szóvá teszi azt is, hogy a Péter

és Jánosban (nyílt lélekelemzés helyett) események, tettek mögé rejti a lélektant, mint ahogy a festő sem mutatja a képen a csontvázat és mint ahogy a lélektan a valóságban is mindig rejtve marad a tettek mögött, cselekménybe felolvadva.

Én e ponton arra hivatkozom, hogy a drámában is mindig rejtve marad a lélektan. Maupassant-t ugyanis nagyobb lélekzetű művei közül csak kettő érdekelte dramatizálás szempontjából: az *Yvette* és a *Péter és János*, kétségtelenül azért, mert a tettek mögé rejtőzés az írónak egy és más hangnemen, pl. epikai mélabún való felülemelkedését, összhangját, oly tárgyilagosságát kívánja, mint ahogy az élet eseményei író közreműködése nélkül játszódnak le előttünk.

A *Péter és János* Zola szerint «maga a esoda, a ritka kincs, az igazságnak és nagyságnak felülmúlhatatlan műve»: «Et je veux même faire une place à part à Pierre et Jean qui est, selon moi, la merveille, le joyau rare, l'oeuvre de vérité et de grandeur qui ne peut être dépassée.»

Zola ugyan ezt Maupassant temetésekor, a sírnál mondott beszédében hangoztatta, mégis tévedés volna azt hinni, hogy a különös alkalom címén olcsón mérte a szót. A *Péter és János* alakjai megtapinthatóságával, érzéseik, gondolataik folytonos egymásrahatásával, harcával a legfeszülőbb dráma, hat regénye közül csak ez az egy, szerintem ezért is ritka kincs.

Amit fogyatkozásaiképpen említek. arról, tudtommal, még senki se szólt.

Roland valamikor ékszerész volt Párizsban, ahol kellő szorgalommal, hozzáértéssel évjárdékot szerzett s nyugalomba vonulhatott Havre-ba. A jómódba jutott párizsi ékszerészt eszesnek, ügyesnek képzeljük, a regény pedig korlátoltnak mondja őt. Csak később világosodik meg, hogy miért. Roland azért korlátolt, közönséges. Rolandné pedig azért költői lelkületű, hogy Maréchal és Rolandné szerelmi viszonya menthető legyen. A jellemvonások szembeállítására nincs minden szándékosság nélkül.

A másik észrevételem: William Andermatt bankár, Ravenel marquis leányának, Christiane-nak férje a Mont Oriol-ban, mint vérbeli üzletember, bárhol bármit rögtön

megvizsgál és pénzben megbecsül, Roland pedig, a szorgalmas, ügyes ékszerész, soha még csak nem is gondol ékszerre, bizonyára azért, mert sohasem volt ékszerész, amint hogy Roland modellje, Maupassant irodalmilag műveletlen édesapja, Gustave, csakugyan nem volt ékszerész soha.

Maréchal végrendeletén sok bíráló fennakadt és méltán. Az okos, figyelmes, tapintatos Maréchalnak tudnia kellett, hogy ha minden vagyonát egyesegyedül Jánosra hagyja, akkor Jánost mindenki az ő fiának tekinti, nem pedig Rolandénak, így tehát Rolandnét mindenki az ő egykori kedvesének fogja nézni.

Lehetséges-e, hogy az okos, gyöngéd Maréchal nyilvánvalóvá tegye Rolandné botlását? A kérdés a regényben ismételtelen felvetődik s mindannyiszor megoldatlanul marad. Maupassant tehát maga is tudott a bajról, s amily becsületes író, ravasz tovasiklás helyett ismételtelen felveti a kérdést s gyanakvóvá teszi az olvasót. Szerintem az lett volna a leg-egyszerűbb és legjobb megoldás, hogy Maréchal, a magányosan élő, régi jóbarát már előzetesen megállapodott Rolandékkal abban, hogy vagyonát a fiúk valamelyikére, talán Jánosra hagyja, a másik fiú pedig a szülei vagyonát örökli. Péter is tud a szülei és Maréchal előzetes megállapodásáról, hanem amint Maréchal vagyonát egészében János örökli, fáj neki a mellőzés, aztán lassan-lassan gyanakodni kezd.

A valóságban Maréchal s Rolandné modellje, vagyis Flaubert és Maupassant édesanyja, Laura között, — felesleges mondani — gyermekkori, játszópajtási jóbarátságon kívül semmiféle kapcsolat sem volt. Flaubert könnyen mellőzhette Maupassant tehetségtelen, iskolakerülő öccsét, Hervét, senkinek sem tűnt fel, hogy író létere a költői hajlamú Guyt támogatja. De Maupassant ezt a pártfogást, vagyonöröklés alakjában a regény számára sántítás nélkül átmenteni nem tudta.

Ugyaníly elfogulatlanul szólok pl. a harmadik fejezetről: az elején Péter még óvakodik a házasságtól, nehogy egyetlen s feszélyező asszonyhoz láncolja egész életét; négyöt oldallal később pedig házasodni kíván. A házasságellenző majd pártoló érzés közti átmenet oly erezetes és meggyőző,

oly léleklátó s annyira élmény, hogy a legkülönb dicséretet is megérdemli.

A hatodik fejezet rákász-jeleneténél bájosabbat, finomabbat, igazabbat Maupassant sohasem írt.

Örökéletű mellékalak Rosémillyné, a fiatal, bájos özvegy. De az «örökéletű», vagy «szoborbakívánczozó»-féle jelzők mind fakók Rosémillyné s Beausire hajóskapitány virulásához képest. Maupassant bizalmasan megvallotta, hogy valamennyi alakja közül Beausire az egyetlen, akire irigykedik s akivel bármikor szívesen cserélne, hiszen a kapitány szerint az élet kitűnő dolog s minden oly jó benne, hogy teli torokból nevetni kell rajta. És mások is nevetnek rajta, ha Beausire mulatságos arcjátékkal elmeséli, hogy a kínai és japáni halaknak oly furcsa képük s nagy szemük van, mint az ottani lakosoknak. A kapitány boldog ember.

Anatole France *Vie littéraire*-je szerint Maréchal végintézkedése nem feltétlenül valószínűtlen, a regény pedig különös, kivételes, kitalált, hálátlan.

Maupassant többször így nyilatkozott a *Péter és János*-ról édesanyjának: «A könyv jó, de kegyetlen s inkább műértőknek, nem pedig a nagyközönségnek való.»

Szenvedélyes részletek már a *Bel-Ami*-ban s *Mont Oriol*-ban is vannak, — elbeszélései közül a koraiakban is — de az *Erős, mint a halál* teljes egészében a szerelemvágy, szenvedély, megöregedés, mulandóság dúshímezű regénye, Olivier Bertin festő és Guilleroy grófné szerelmének lehetőszerűen finom árnyalataival.

Flaubert-nek már említett véleményére alkalmoszerű most gondolnunk: «Csak egyszerű dolgokkal és határozott szenvedéllyel lehet nagy hatást elérni!»

A regény meséje csakugyan egyszerű: az öreg fiatalok, vieux jeunes, Guilleroyné s különösen Olivier, akinek csak teste öregszik meg, szíve változatlanul fiatal. Tizenkét évig szerette Guilleroyt s a szerelme oly erős volt, mint a halál, hiszen a grófné szeretőnek oly gyöngéd, gondos, mintha jó felesége volna Olivier-nak. Aztán ötvenéves szívvél, a grófné üde leányába szerelmes, de szíve hiába lobog lángolon, Annette, akiben Guilleroyné egykori hamvassága új életre

kel, másnak a menyasszonya, Olivier csak atyái barátja neki, a leány nem is tud a festő szerelméről, pedig ez a szerelem már erősebb a halálnál.

Csupa szenvedély. Maupassant sokáig dolgozott rajta, bizonyoság rá egyik levele 1888 májusából, édesanyjához: «Regényem megírása nagyon nehéz. Oly színesnek kell lennie és oly sok csak sejtett, említetlen dolognak kell benne lennie, hogy mint valami látomás vonuljon el az olvasó előtt, félelmetes, finomidegű s kétségbeesett létünk látomásaként.»

Szándéka tökéletesen sikerült, a regénynek világszerte nagyon sok a magasztalója, bírálók össze is mérték a *Péter és Jánossal* s érdekes eredményre jutottak.

Zola határozottan csak a *Péter és Jánost* mondja csodának, ritka kincsnek, az igazság és nagyság felülmúlhatatlan művének; Pol Neveux, Maupassant barátja, Maupassant műveinek Conard-féle gyűjteményes kiadása elé bevezető tanulmányt írt s benne a *Péter és Jánost* a tipikus igazság csodálatos mesterművének ítéli, az *Erős, mint a halálról* és *A mi szívünkről* pedig úgy vélekedik, hogy a két regény elemző módszere lázadozik Maupassant kezében és rosszul szolgálja őt.

Az én véleményem a következő.

Az *Erős, mint a halál* nagyméretűvé tenne más író, de Maupassant pályafutásán nem jelent emelkedést, mert epikai mélabúba szigetelődik el. Igaz, hogy az *Erős, mint a halál* témájánál, az érzésárnyalatok összeverődésénél s tragikumba fokozódásánál nehezebb téma nincs, csak hogy mindezzel a *Péter és János* is teli van, és ezenkívül teli van oly világszemlélettel, mely az író kellő távolállása és ábrázoló ereje által a legkényesebb követelménynek is eleget tesz: a tárgyvilagosság illúzióját kelti és új alakokat teremt. Paul Bretigny a *Mont Oriol*-ban szintén maga Maupassant (egyikük sem való férjnek, családapának, mindketten csak szeretők), de Bretignyben kellő távolságú a megjelenítő erő, Olivier Bertin pedig *A mi szívünk* Mariolle-jával s Lamarthe-jával a kelletnél nagyobb mértékben maga Maupassant. Szerintem nem az elemző módszer lázadozásában van a hiba, hanem abban, hogy Maupassant az *Erős, mint a halálban* s *A mi szívünkben*

az epikai mélabún felülemelkedni nem tud, a *Péter és János*-ban igen s a mindent átfogó, elborulatlan világszemlélet erejével a legdicsebb sikert éri el: optikai csalódásba ejt, mert szinte azt hinnők, hogy nem is nehéz ilyen regényt írni. Ehhez még csak annyit tesztek hozzá, hogy az *Inutile beauté* és a *Champ d'oliviers* c. elbeszélések felülemelkednek ugyan egy és más hangnemen, de nincs meg bennük Maupassant egyéni feszítőereje, dúsnedvű zamata, bármely harmadrangú tehetség ugyanígy megírta volna őket. Ugyanez a véleményem a *L'heritage* c. egyik leghosszabb elbeszéléséről, melyet egy régebbi tárcájából írt (Un million, Gil Blas, 1882. nov. 2.).

Brandes azon akadt fenn, hogy az ötvenéves Olivier, aki Maupassant egy megjegyzése szerint nem volt művész, csak tucattehetség, oly izzón megszereti Annette-et. Brandes szerint Oliviert igazi művésznak kellett volna megtenni, a lángolása így sokkal érthetőbb volna.

Maupassant eleinte csakugyan nagy művésznak akarta megírni Oliviert, csak később gondolt arra, hogy Olivier művészetének semmi köze a regény tulajdonképpen mondani-valójához: ötvenéves férfi szerelme fiatal leány iránt a lehető legáltalánosabb dolog, s idős ember sokkal forróbban szeret, mint fiatalor.

Utolsó regényét, *A mi szívünket*, 1890. ápr. végén fejezte be Maupassant. Forró szerelmi vallomást és fájdalmas panaszt ír meg benne a férfi és a nő vágyainak különbözőségéről, szinte mese nélkül búsong végesvégig, bizvást folytatódhatnak tovább, annyira végefogyhatatlan szívügy s ebben a tekintetben, mint virtuozitás, bravur, még az *Erős, mint a halált* is túlszárnyalja.

Pálmaházi, tikkasztó melegség árad ki belőle, a gyönyörű, édes szőkeség, Michèle de Burne asszony melegsége, amint bővös plasztikájú jelenlétéből felénk árad, bódít, és szívesen elismerem, hogy ha a *Péter és János* csak műértőknek s nem a nagyközönségnek való, akkor *A mi szívünk* inyenceknek van szánva, nyalánkságok torkos szemelgetésére. Minden mondata selyemből van szöve habfinom, drága csipkemunkának, s folyamatosan végigolvasva, nem is érünk rá észrevenni az egyes hajlatok remekművű fényét.

Michèle de Burne — Maupassant legokosabb asszonya — titkon valami megindító naívságot, élettani tudatlanságot lát a vágyak különbözőségének firtatásában. Kitűnő férfi- ismerő létére nagyon jól tudja, hogy a férfiszerelem tüzét csak élesztetni szabad, nem pedig, mint a férfi kívánná, szintén ugyanakkora vággyal lánggra lobbantani, nehogy előbb-utóbb, talán nagyon is rövidesen, örökre elhamvadjon. Ő csak élesztíti a tüzet. Hát még ha látná, hogy ezzel a módszerrel csakugyan mennyire fokozza a puha André Mariolle szerelmét!

André túlkicsi Michèle tüneményes portréja mellett. Alig-alig ismerék könyvet, mely a női báj dallamosságát üdöbben sugallná belénk, mint ez a regény.

Maupassant a *Péter és Jánost* mondta kegyetlennek, Anatole France pedig *A mi szívünket*. De semmit sem szükséges annyira hangoztatni, mint azt, hogy Maupassant az *Angelus*-t szánta kimagasló mesterműnek. A reánk maradt 31 oldalnyi töredék teljesen szabadul az epikai mélabútól és több jel arra vall, hogy Maupassant a *Péter és János* mozgalmas mesemondó hangján, mindent átfogó világszemlélet erejével s egyéni zamatával szerette volna a kimagasló, a *Péter és Jánosnál*, *Erős, mint a halálnál*, *A mi szívünknel* is sokkal különb mesterművet megírni.

La pendule sonna six heures, — a falióra hatot ütött — így kezdődik a töredék. Normandiai kastély a színhely, 1870 telén. A kastély tulajdonosa, Brémontal gróf, hadbavonult (később hősi halált halt), fiatal felesége pedig áldott állapotban otthon van négyéves kisfiával, Henrival.

Vendégek jönnek, a grófné édesapja Marvaux abbával s egy orvossal, de amint elmennek, az elhagyatottság még inkább ránehezül Brémontalnéra.

A környéken ellenség portyázik s egy porosz tiszt azzal állít be, hogy a grófnénak felsőbb parancsra el kell hagynia a kastélyt. Brémontalné felháborodva útnak is indul Henrival.

Ennyit mond el a töredék. Maupassant több jóbarátja, különösen Lecomte du Nouy asszony *En regardant passer la vie* könyve a tervezett folytatásáról is jól tájékoztat.

Brémontalné, istállóban meghúzódva, szalmán, az esti harangszó, Angelus közben egy koraszülött, nyomorék fiú-

gyermeknek ad életet. Henri az öccsével együtt felnövekszik s a kisebbik oly kiváló tehetségű, hogy az édesanyja Marvaux abbé segítségével a legbuzgóbban tanítja.

Múlnak az évek s a nyomorékot hiába biztatják hozzátartozói szórakozásra, ő csak a gyógyfürdő ablakából nézi mások tenniszjátékát, leginkább pedig egy szép leányt. A grófi család kívánságára a leány is biztatja a nyomorékot s a fiú tolókocsin le is kívánczik a tennispálya mellé, később pedig egy csillagos estén, a leány kezét csókolgatva, elpanaszkodik neki. Szerelmes belé, de egyelőre még nem szól szerelméről. A leány nem vonja vissza kezét, nehogy megsértse a nagyon érzékeny fiatal grófot, még vigasztalja is, az pedig vizsontszerelemnek gondolja a gyöngédséget.

Boldogan telnek napjai és nem is sejti, hogy bátyja időközben eljegyzi a leányt. Mindenki titkolta az eseményt, Brémontalné szól neki róla később, mikor a fiú tartós boldogsága felbátorítja a hírközlésre.

Szörnyű bajt idéz elő vele. A fiú azt is csapásnak érzi, hogy lelki finomságát neveléssel, tanítással ápolták. Roueni otthonukba viteti magát és hajnali Angélus közben öngyilkosságot követ el.

A *L'âme étrangère* (Idegen lélek) c. másik regénytörredékéből 21 oldal maradt reánk: Robert Mariolle, 35 éves dúsgazdag párizsi úr, háromszor csalódott egy párizsi hölgyben, aztán a romániai Mossca grófné iránt érdeklődik Aix fürdőhelyen, ugyanott, ahol az Angélus jókora része is játszódik.

Bourget-tól is csak annyit tudunk, hogy idegen származásúak — francia úr és romániai grófné — szenvedélyes szerelme lett volna a témája. «Jó regény lesz, kissé talán szenzációs is (serait un bon roman, un peu sensationnel peut-être)», — beszélte Maupassant.

A kiváló tehetségű, nagybeteg, érzékeny fiú az *Angélus*-ben természetesen maga Maupassant. Több társaságban oly megindultan s annyiszor elmesélte az *Angélus*-t, hogy a két fiú története nemcsak a *Péter és Jánosra*, hanem egyéb művekre is mint önéletrajzi adatokra hívta fel a figyelmet.

Edmond de Goncourt két nappal azután, hogy Mau-

passant-t elmeogyintézetbe szállították, a következőket írta a Naplójába: «Maupassant est un très remarquable novellière, un très charmant conteur de nouvelles, mais un styliste? un grand écrivain? — non! non!» (Maupassant nagyon figyelemreméltó novellista, nagyon bájos elbeszélő, de stílusista? nagy író? — nem! nem!)

Világhírű bírálók ítélete homlokegyenest ellenkezik a Goncourt-éval. Ő nem szívelhette Maupassant-t, elfogulatlanul nem is nyilatkozhatott. Szomorúbban aligha végződhetik írói pálya, mint Maupassant-é, s Franciaország nagy nevű emberei közül Goncourt az egyetlen, aki a tragikumot még jobban kiélezte. Ma már túl vagyunk tapintatlanságán, sőt a kicsinylés talán épp az ellenkező hatást éri el, mindenki idáig Maupassant pártjára áll ilyesmi olvastára: «Mais un styliste? un grand écrivain? — non! non!»

*

Naturalista-e Maupassant?

A kérdés nemcsak ma, a naturalizmus teljes csődje után, múlta idejét, hanem bántotta már Maupassant-t is. A naturalizmus-, romanticizmus-, realizmus-féle jelszók hallatára rosszullet környékezte, Flaubert-t szintén. Mert hát milyen az élet? Idealista? materialista? romantikus? Vajjon egyik sem a maga elszigeteltségében? Akkor mire való egy-egy szűk látkörből szembeállni vele? Mi köze az illúziótkeltő lélekfeltárásnak irodalmi jelszavakhoz, irányokhoz?

«Maupassant a világot akarta megírni» — hangsúlyozza Voinovich Géza, s e megállapításnál találóbbat az egész Maupassant-irodalomban nem ismerek.

(Más író is a világot szeretné megírni, de nem teljes a skálája.)

Némelyik bíráló hibát lát abban, hogy Maupassant-nak semmi érzéke sincs a történelmi levegő iránt. Kétségtelen, hogy a történelmi regényekben, Flaubert *Salammbó*-jában is, csak operaszövegszerűséget látott, de aztán a saját kedves szerinti történelmi regényt kívánt írni Fréjus rivierai város emlékeiről. Maga mondogatta élete utolsó éveiben: «A fejem

műhely, teli anyaggal, több évi munka számára. De nem foghatok bele mindenbe.»

Egyetlen verseskönyve kiadását (*Des Vers*, 1880.) megbánta, színműveiben sem telt öröme, mindig jobbat és jobbat akart, folyton fejlődött. A XIX. század francia írói közül egyik fölött se suhantak el évtizedek oly nyomtalanul, mint ő fölötté, minden sorában senki sem oly üde kívülé ma is, mint annakidején. Java munkáival fölötté áll az időnek, divatnak, klasszikus. Ambrus Zoltán «minden nehézséget kigúnyoló varázslatot, a kevés szóval való kábító érzékítés kivételes adományát, a jellemzés shakespeare-i erejét s csodálatosan gazdag szellemet» magasztal művészetében.

Pol Neveux-nek panasza van az *Erős, mint a halálra és A mi szívünkre*: «A félhomályban, melyet kedveltek a divatos szépségek. Maupassant nem játszatta a nehéz szőnyegek reflexét, nem mutatta meg nekünk a drapériás kandallókat, a selyemmel bevont pamlagpárnákat, az aranyozott etagère-okon cifrálkodó szász porcellánfigurákat, a kis asztalokat, megrakva gyermeki és bájos csecsebecsékkal»...

Maupassant ugyan, többek között, *A mi szívünkben* gazdag szőnyegről, pamlagpárnákról, szász porcellán cigarettadobozról, csecsebecséről, szobrokról, drapériás fürdőfülkéről, lépcsős, zöld márvány fürdőmedencéről és szárnyas tükörről is szól, de aprólékos leírásuk helyett inkább mást mutat nekünk: a megjelenítésnek vívótőr-suhintású módját, és szőnyegreflex helyett nagyon okosan azt az illúziót játszattja, hogy művészete visszatükröz minden színt, vonalat, fényt és meleget. Ez pedig bőven indokolja azt, amit Taine tett Maupassant-nál: csodálta és másokkal is csodáltatta.

REZEK ROMÁN.

BETHLEN GÁBOR ÉS A MAGYAR IRODALOM.

— Első közlemény. —

I.

Bethlen Gábor alakja többféle minőségben is helyet foglal a magyar irodalom történeti fejlődésében.

Először is mint mecénása, fejedelmi pártfogója a tudománynak, irodalomnak, ahogy kora felfogta és értelmezte az irodalmat, istápolója a művészeteknek s általában a közmívelődésnek. E tekintetben uralkodóink közül Mátyáson kívül koráig senki sem fogható hozzá. Kortársai közül is csak az egyetlen Pázmány.

Nem feladatunk idevágó cselekedeteinek ismertetése. Csak egyszerűen utalunk gyulafehérvári, váradi és vajdasági, hunyadi építkezéseire. Tartott udvarában iparművészeket, különösen és nagyobb számban ötvösöket. Volt állandó udvari festője, Rubinner Mihály, de dolgoztatott más művészekkel is. A kálvinista egyházi énekek és templomi éneklés fejlesztése érdekében, még papjainak ellenkezéseit sem véve tekintetbe, különféle intézkedéseket foganatosított. Tán ábránd volt a Corvinák összegyűjtésének gondolata, de tény, hogy volt udvari könyvtárnoka, Barsi Mihály, volt udvari történetírója, előbb Bocatius János, utóbb Bojthi Veres Gáspár. Általában nagy céltudatossággal s költséget nem kímélve törekedett arra, hogy fejedelmi székének fényét és méltóságát, uralkodói tekintélyét fokozza az uralkodói hatalomnak mindenkori velejárójával, a művészetekkel és tudománnyal is.

Mert az általa alapított gyulafehérvár—nagyenyedi schola is (közönséges academia, ahogy ő emlegeti, mely örök kár, hogy nem fejlődhetett azzá, aminek szánva volt, t. i. egyetemmé) félig-meddig szintén udvari intézet volt. A pro-

fesszorok fizetése, az alumnusok tartásdíja a fejedelmi költség-lajstromnak állandó tétele évről-évre.

Lehet, hogy mindebben Mátyás vagy általán a humanista olasz fejedelmek állottak előtte példaként.¹ Udvartartásában, fejedelmi berendezkedésében a humanista hagyományok és stílus számos vonása is azonnal fölismerhető. De az is lehetséges, hogy határozott példák nélkül eszmélt rá arra, hogy souverainitásának teljes kiépítésében nem mellőzheti a szellemi eszközöket sem.²

Abban a tényben azonban, hogy végrendeletében gondoskodott a gyulafehérvári iskola fennmaradásáról holtá utánra is, amikor a schola udvari jellege megszűnhet, — aminthogy meg is szűnt — ha nem is az egyetemes magyar, de legalább is a kálvinista magyar tudományosság, irodalom és műveltség országos fontosságának világos tudata és biztosításának határozott szándéka jelentkezik. Tehát jóval több, mint amennyit udvartartásának fénye, személyes fejedelmi maiestásának teljessége megkívánt. Udvarának fénye, fejedelmi tekintélye és souverainitása szempontjából pedig egyenesen közömbösnek mondható az az okmány, melyben «plus arte, quam Marte dimicandum» jeligével egyszerűsmindenkorra nemességet adományoz a református papoknak nemcsak saját személyüket illetőleg, de fiú- és leányutódaiknak is egyaránt. A gyulafehérvári iskola alapítólevele

¹ Ezekre vonatkozó kútfők az egykorú krónikák (Szalárdi), önéletrajzok (Kemény János) és más feljegyzések mellett a Bethlen Gábor levelei és főképpen a báró Radvánszky Béla gyűjteménye: *Bethlen Gábor fejedelem udvartartása*. Budapest. 1888. E forrásokat valamennyi feldolgozó értékesítette. Legrészletesebben Acsády Ignác (*Bethlen Gábor udvara*. Budapesti Szemle 58 k. 42—59. l.) és a Gindely-féle Bethlen-életrajz függelékében. Magy. Tört. Életrajzok) és Pokoly József (*Az erdélyi református egyház története*. Kolozsvár. 1904. II. k. 53. s köv. l.). Egyes részletkérdésekre nézve ma is nélkülözhetetlen Szilágyi Sándornak több, Bethlenre és korára vonatkozó forrásközlése és tanulmánya.

² A Bethlen személyiségét, egyéniségét és «kifejezésformáit» részletesen s számos találó megállapítással elemzi Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor*. Budapest, 1929. Különösen a *Tetőponton* c. fejezetben (152—207. l.).

meg a református lelkészeknek és törvényes utódaiknak adott armalis, melyet a későbbi uralkodók is érvényesnek ismertek el, az erdélyi, sőt általán a magyar szellemi életnek legszebb, legáldásosabb okmányai közé tartozik.¹ E két dokumentum nélkül szellemi életünknek, a magyar tudományosságának és irodalomnak számos derék és kiváló művelője rejtve maradt volna a misera plebs contribuens tömegében. Míg így a Bethlen Gábor alapította iskolában évszázadokon át egy padban ült s együtt tanult a nemes úrfi és zsellér gyermek. S az úgyszólván ingyen kapott egyenlő műveltség birtokában s társadalmilag is egyformán nemesi rangban tagjai lettek a nemzetet jelentő magyarságnak s vált belőlük mester, pap, bíró, katona, államférfiú, kinek mint adák az istenek. Belőlük és utódaikból került ki a XIX. század közepéig az erdélyi magyarság értelmi rétegének az a szellemileg is tekintélyes és számban is inkább folyton növekvő sok-sok nemzedéke, amelynek jeles tagjai művelték, előbbrevítették, vagy mint közönség tovább adták és éltették a tudományt, az irodalmat, a magyar szót.

A trónjának tekintélyét s a maga souverainitását tudománnyal és literatúrával is építgető fejedelmi mecénás közvetlenebbül, szinte szemünk láttára lép be irodalmunk történetébe azoknak az egykorú könyveknek lapjain, melyek az ő támogatásával vagy épp egészen az ő költségén jelentek meg s amelyeket a hálás szerzők rendszerint neki dedikáltak, az ő panegyrisével kezdtek. Az első Bethlennek ajánlt magyar nyelvű mű Debreczeni János *Christianus suspiransa* (Debrecen. 1615). Az első latin nyelvű mű is ebből az évből való s ez Váczi Péter disputatiója : *De filii dei genuina naturali etc.* (Heidelberg). Csupán Szabó-Hellebrant nyomán is közel harminc s köztük több nagyfontosságú olyan művet lehetne felsorolni, amelyik Bethlen Gábornak van dedikálva, tehát egészben vagy részben Bethlennek köszönheti létrejöttét.

¹ P. Szathmáry Károly : *A gyulafehérvár—nagyenyedi Bethlen-főtanoda története.* Nagyenyed, 1868. Váró Ferenc : *A Bethlen Gábor-kollégium.* U. o. 1903. A Lukinich Imre szerkesztette *Nagyenyedi Album.* Budapest, 1926. Ez utóbbi közli a nevezetes címerlevél facsimiléjét is.

Pedig ilyen mű bizonyosan több is van. Ha tudjuk, hogy még az őt állítólag feddő jezsuitának, Káldi Györgynek is száz tallért adott bibliafordításának kiadási költségéhez, bizonyosra vehetjük, hogy még inkább segítette a maga hitén levő tudós emberek munkáját, noha erről, mint megszokott dologról, nincs mindig külön emlékezet, külön írott hagyomány.

II.

E könyvek szerzői, akár ifjú alumnusok, akár már kész tudósok, nem elégszenek meg az egyszerű, csak néhány szóban kifejezett ajánlással, mely a pártfogó támogatását s a szerző háláját csak tényszerűleg juttatja kifejezésre. Személyes érzelmeiket és a kor divatját követve dicsőítő panegyrist zengenek Bethlen Gáborról prózában és versben, magyar és még inkább latin nyelven. E panegyrisekben válik Bethlen Gábor személyisége először ihletforrássá, költemény tárgyává. Kívánatos volna a Bethlenre vonatkozó egykorú költemények egybeállítása és kiadása annál is inkább, mert egy részük unicum, más részük is csak egy-két példányban maradt fenn s így nehezen hozzáférhető ritkaság. E helyen csak néhány szemelvényes ismertetést adhatunk.

E dicsőítő versek vagy közvetlenül a fejedelemhez vannak intézve, vagy közvetve a szerzőhöz írt üdvözlő költeménybe vannak beiktatva.

Az előbbi csoporthoz többek között két önállóan megjelent panegyris is tartozik. Az egyik Bojthi Veres Gáspárnak sokat emlegetett költeménye: *Panegyris in Excellentissimas Heroicas . . . laudes Serenissimi . . . Principis Ac Domini Gabrielis Bethlen . . .* Heidelberg, 1617. (Szabó-Hellebrant, 1193. sz.) A másik magyar nyelvű; írója Vásárhelyi Kerekes István: *Epitaphion katastrophikon. Az az szomorúságról örömré változó versek.* Irattattak az mi kegyelmes Urunknak, Bethlen Gábornak, Isten kegyelméből Erdélyországnak Fejedelmének . . . tisztességére. Szeben, 1618. (Szabó, 483. sz. Szinnyei: Magy. Írók. IX. 1216. l.) A kisebb terjedelműek, tehát külön nem, csak valamely mű lapjain díszként megjelentek közül leginkább csak a Bocatius János panegyrisét

szokták emlegetni, mely Nagy Sándor históriájának 1627-i lőcsei kiadásában, a címlap hátoldalán jelent meg (Szabó, 564. sz.). De ilyen is több van : Gyulafehérvári János (Szabó—Hellebrant, 1190. sz.), Koródi Bedő Dániel (Szabó—Hellebrant, 1197), Simonides Gáspár (u. o. 1425. sz.), Forró Pál (Szabó, 485. sz.) és mások.

E panegyriseknek megvolt a maguk kialakult formája és pszichológiája. Bennök sem a költő, sem a dicsőített személy egyéniségét nem szabad keresnünk. Az író rendszerint azzal kezdi, hogy a maga erejének csekélységével szemben pártfogója nagyságát, hatalmát, tudományát, vitézségét, bölcsességét dicséri. A valódiság bizonyítása végett aztán a költemény rendjén a korviszonyokat, a tényleges eredményeket alighogy érinti. E helyett bibliai, világtörténeti általában mythológiai személyekhez és nagy világtörténeti eseményekhez fordul, amelyekből a hősből nem is csak egy testesült meg, hanem egyszerre több is jelen van. Ennek következtében a megénekelte férfiú és tettei amazoknál nagyobbak és dicsőbbek.

Érdeemes egy idevágó munka beosztását, rendszerét közelebbről megismernünk. Geleji Katona István, ki a fejedelemnek alumnusa volt, 1617. június 28-án tartotta meg a szokásos disputatiót Heidelbergben. Tézisét : *De iustificatione hominis peccatoris coram Deo* — ugyanott ki is nyomtatta a fejedelem költségén. (Szabó—Hellebrant, 1197. sz.) Csak természetes, hogy urának és mecénásának dedikálja. Latin nyelven írt dedikációja a tulajdonképpeni panegyristől csak annyiban különbözik, hogy prózában van írva. Gondolatmenete a következő : Az igazság védelmében semmitől se szabad félni, mert az igazság legyőz és felülmúl mindeneket. Ez és a fejedelem kegyes jósága adott neki bátorságot, hogy a vitában értekezésével helyét meg tudja állani. Tézisét, mely magában foglalja az egész üdvtan sarkalatos tételeit, a fejedelem kegyesen fogadja, terjeszteni és az utókor számára is megörökíteni akarja. Az a fejedelem, kit e mostani világörjögésben az isteni végzet rendelt az ország trónjára. Általa a tüztől és hosszas hadakozások miatt nyomorultul elpusztult Erdély, ez a hajdanában igazi arany

alma, utóbb a sorsnak rongyos labdája, kezdi visszakapni régi ábrázatját. A már-már száműzött szent religiót újra vissza- s biztonságba helyezte. Ezért minden jó lélek kitárt karokkal esedezik az isteni kegyelem trónusához a fejedelem épségéért, szerencsés uralkodásáért. Hiszen Ő az, ki az ország bölcs kormányzása mellett messzenéző tervvel a Múzsák számára Helikonról gondoskodott, honnan az üdvösségnek és egyéb szentséges eszméknek hívei és terjesztői csapatostól jöhessenek elé. A szent szándéknak, amennyire fegyverek zaja s a Catilinák árulása engedte, máris bizonyítékait adta. Hősi tetteit elősorolni szűk a hely. És végre Ő az, ki nemzetünknek filozófiát és szent teológiát tanuló komoly ifjait bőkezű költséggel ellátva külföldi, teuton akadémiákra küldi, hogy méhként gyűjtsék, hozzák haza és terjesszék az eklézsiákban a drága mennyei tudományt. Így fogadta őt is kegyeibe a Keserői Dajka János ajánlatára. Naponta hálás szívvel és szóval emlegeti e kegyességét. Hálájának jeléül első művét a fejedelemnek ajánlja, kérve, hogy fogadja kegyesen.

Az LVI pontból álló tézis kifejtése következik az előbeszéd után (5—14. l.). Ezt követi Koródi Bedő Dániel panegyrisé Bethlen Gáborhoz: *Odé euktiké ad Sereniss. et Potentiss. Transsylvanarum Principem. Partium Regai Ungariae Dominum et Siculorum Comitem etc. Gabrielem Bethlen, Patronum Ornatissimi Domini Respondenti Clemētiss. et Dominum suum benigniss. címmel* A tíz alkaiosi versszakra terjedő ódában így énekel szerzőnk:

Hatalmas fejedelem, fényes királyok között is dicső, kit Pannonia népei buzgón tisztelnek s tisztel minden keresztyén rend, virtustól ékes fejed vesd föl az égre. Bizony méltó vagy, hogy hősök sorába iktattassál és díszítsd a hazai hősök szent seregét. Ismeri hírneved a széles Duna, a Rajna, dicsőséged visszhangozzák az öblös nicriniai partok, emlegeti tetteidet a ködös Albis. Míg egyfelől hatalmas erővel visszautód a körülözönlő ellenség fegyvereit, durva fenyegetését s mint győző diadalokkal ékes, páratlan koszorút hordasz homlokodon, addig a te pártfogoltjaid és alumnusaid is háborút viselnek a zsarnok és istentelen szenvedélyek ellen.

melyről a nép azt hiszi, hogy helyeselnie kell. De ha a haza laresei a pártfogoltak seregét, mézzel telt ajkait észrevevendi s tőlük az életnek szelid szavait meghallgatná, akkor lenne Erdély, a kapcsolt részek s Krisztus nyája igazán boldog. S ha az állam gyepőlójét te hosszú ideig tarthatod kezekben, százszor boldogabb lesz a haza, a bőség szarujából ömlik majd az áldás, fényleni fog a hit, a hajdani béke s az ősi tisztesség. Akkor a tanulékony ifjúság erkölce lesz a jóság : pihenhet az öreg ; Jeruzsálem szent bástyái újra tündökölni fognak; rólad dalol Minerva kórusa, téged zeng Pallas papja.

Ezután alumnus-társa, Gyulafehérvári János, ír üdvözlő verset Gelejihez s inti, hogy bízzék Istenben és a fejedelem gráciájában, hiszen az ő fényes feddhetetlensége s lángbuzgalma Krisztus dicsőségének védelmében mindenenek között fennragyog.

A tézist bezárja két üdvözlő vers, melyet a szerzőhöz írt Gyulafehérvári János és Jászberényi Mátyás. Ezekben a fejedelemtől nincs szó.

A többi, Bethlennek ajánlott mű beosztása is nagyjában ugyanezt az elrendezést tünteti föl. A szerzőhöz intézett üdvözlő versek ezekben is ki-kitérnek a fejedelem dicsőítésére. Idevonatkozólag csupán Kiséri Gyöngyösi Andrásnak Váci Péterhez írt üdvözlő verséből (Szabó--Hellebrant, 1153. sz.) idézem a következő, Bethlenről szóló sorokat :

Nam fulgent in eo Scipionis fortia facta.
Nec tamen hinc fastu turgida corda gerit,
Trajani probitas, Salomonis provida virtus,
Hunc celebrant, celebrat de pietate David.

Megszemélyesítéssel párosult allegorikus formájú panegyriszsel is találkozunk. Háportoni Forró Pál lefordította, illetőleg átdolgozta Q. Curtius Rufustól Nagy Sándor történetét. (Szabó, 485. sz.) Ebben a műben az ajánlás, endelosis, encomium és elogium után, melyek mind a fejedelemre vonatkoznak, három ilyen panegyris következik : 1. Proso-popaeia arcis Várad de finali sui aedificatione, 2. In pontem ad viam Váradgya, 3. In officinam cusoriam Albae Juliae aedificatam (valamennyi 4—4 distichon). Ezekben a váradi

vár, a váradgyai híd s a gyulafehérvári pénzverőműhely szólalnak meg, hogy dicsőítsék alkotójukat, Bethlen Gábort. A Háportoni Forró műve magyar és éppen fordítás. De a Bethlenről írott, összesen hét költemény nyelve idegen, latin.

Külön is fel kell említenünk egy eddig ismeretlen, ránk csak kéziratos feljegyzésben maradt latinnyelvű, Bethlent dicsőítő költeményt. Írója Ascanius — másként Hasko — Mihály, kiről tudjuk, hogy jó verselő s utóbb egyideig I. Rákóczi György udvari orvosa volt.¹ Ascanius versét Jacobus de Strada Mantuanus *Epitome Thesauri antiquitatum* etc. (megjelent Lyon, 1553) című művének abba a példányába, a hátsó bekötési táblára írta be, amelyik ma a gróf Gyulay-hagyatékából az E. M. E. könyvtárának birtokában van. Az eddig ismeretlen költemény, melyre Kelemen Lajos levéltáros úr hívta fel figyelmemet, így hangzik :

Bethlen Gabor de se ipso ad posteritatem.

Me Bellona suis nascentem sustulit ulvis
 Inque meo spirat Martisque ore vigor.
 Et fama et meritis ingens, ingentior armis
 Sum timor Eois, sum timor Hesperiiis.
 Solum ego potui prosternere Marte secundo
 Victrices aquilas Cæsareosque duces.
 Ter pepuli victor sociis ter finibus Hastam
 Asserui patrii iura decusque soli.
 Pro meritis tantis et nostro nomine moti
 In regem proceres me voluere sibi.
 Sceptra mihi laus est oblata fuisse, sed illa
 Possideant alii, me meruisse iuvat.

A költemény a hadvezér fejedelemnek tömör dikciójú, erőteljes jellemzése. A négy utolsó sor tanúsága szerint Bethlen királlyá választása, a besztercebányai országgyűlés után iratott, de akkor, amikor már Bethlen a megkoronáztatást magától elhárította volt. Hogy a költeményt Ascanius-Hasko írta, azt ugyancsak az említett könyvben, de a mű első lapján előforduló más feljegyzésének és névalírásának

¹ Bibliográfiáját l. Gulyás Pál: *Magyar életrajzi lexikon*, I. k. 687. l.

betüiből lehetett kétségtelen bizonyossággal megállapítani. Haskó első külföldi útjáról hazatérte után, talán zsolnai tanítóskodása idején írhatta jól perdülő disztichonjait az akkor éppen ott, a Felvidéken hadakozó és tartózkodó fejedelemről. Szó szerint való teljes közlését nemcsak ismeretlen volta indokolja, de az a körülmény is, hogy a Bethlent dicsőítő latinnyelvű versek között a legszebb. Továbbá az, hogy a benne előforduló gondolatok az alább tárgyalandó *Gabriel Bethlen princeps Transylvaniae* c. magyar szövegű költemény gondolataival feltűnő rokonságot mutatnak, szinte közös forrásra utalnak.

A humanista egyetemes irodalmi hagyomány szerint a panegyris nyelve még ebben az időben is latin. Ennek következtében a Bethlenről írott panegyrisek nagy többsége latin nyelvű.

De van több magyar nyelvű is. Ilyen többek között Vásárhelyi Kerekes István egész könyvet kitevő encomiuma: Ἐπιτάφιον κατατροφίον Szeben, 1618. (Szabó, 483. sz.) A szerző művét Bethlen Gábornak ajánlja. Hogy már régebben nem nyomtatta ki verseit, okul a fejedelem nagyságát és a maga személyének csekélységét, majd a fejedelem «szárnyai árnyékától távollétét», aztán nyomorúságát és zoilusait hozza fel. Most azonban közzéteszi ezt a kis epitaphiumot, mert Bethlen országába jött lakni és köteles hálával viseltetik iránta. Az első részben a múzsák és az istenek siratják Erdély 1613-beli nyomorúságát, a második részben a csillagok keresik a bajok okait. A harmadikban a sybillák panaszkodnak Báthori Gábor búcsúján és halálán. Végre az utolsóban örvendeznek az angyalok, hogy Bethlen lett a fejedelem. A versfőkből Szabó, Bodnár és Szinnyei szerint is Pater *Stephanus* Rothari Agropolitanus jön ki. Mégis Szabónál is és Szinnyeinél is Kerekes *Ferencet* találunk. Érdemes volna újra kiadni e versezetet már csak azért is, mert szerzője páter, tehát a római katolikus papi rendhez tartozó, sőt Burián szerint egyenesen jezsuita. Ennek következtében a mű szintén beszédes bizonyosság a mellett, hogy Bethlen a vallásszabadság elvét vallotta és gyakorolta, amit különben a hivatalosnak mondható katolikus történet-

tudomány is — a XVIII. század kivételével — mindig elismert és ma is vall.¹

Pataki Fűsüs János könyvében (*Királyoknak tüköre*; Bártfa, 1626. Szabó Károly, 549. sz.) a szerzőhöz írt latin üdvözlő versekben (Félegyházi Jánostól és Szenczi Molnár Alberttől) szintén vannak Bethlent dicsőítő sorok. Maga a fejedelemhez intézett latinnyelvű ajánlás természetesen panegyris. Ellenben *Az olvasónak* c. ajánlásban primitív helyesírással a következő, még a Baróti Szabóék ajkáról is szokatlanul hangzó, inverziókkal telt dicsőítést olvassuk *magyar nyelven*:

... Vagy kérdjed micsodás bíró most kellene legfőbb,
Népet ki szabadon feddeni birna szépen?
Szüntelen a törvényt forgatja megértő eszében;
És az ki teljes életét arra viszi.
Álhatatos szüvel, tudós elmével őrálló;
Eő maga s népe között Krisztusa becsbe vagyon.
Nyelve szépen szóló, fősvénység nincs soha nála.
Ki sokakat rítul végre pokolra vezet.
Mindez ajándékok Gáborban, ládde, ragyognak:
Gondja kinek az nép s jóra vezérlő bötük.
Már ezekért Bethlent ez földön tötte királya
Az mennyei Fölség, földre vigyázó király.
Hitünknek mikoron koronáját Krisztus adandja.
Angyali kéz karban hütbe fogadja fiát.
Mondjad ezért a szent Léleknek menybe dicsőség
És földön legyen; s lelked is égbe megyen.

Látnivaló, hogy a meg nem nevezett szerző szemlélete melegebb és szélesebb, mint általában a panegyris-íróké.

III.

Ez utóbbi magyarnyelvű költemény 1626-ban jelent meg nyomtatásban. Tehát oly időben, amikor Bethlén Gábor már régen és valóban történelmi nagyság, tényezője a világpolitikának is. Amikor az őt dicsőítő költői kedély már bátran túlléphette a panegyris szokványos szókészletét és

¹ «Politikájának alap gondolata a vallási türelem.» L. *Az erdélyi katolicizmus multja és jelene* c., az egyházi cenzura által is jóváhagyott mű 67. l. Dicsőszentmárton, 1925. és Bíró Vencel: *Bethlén Gábor és az erdélyi katolicizmus. 1929.*

kereteit s írhatott ódát, olyan dicsőítő költeményt, melynek érzelmi tartalmát nagy közösség, egy nemzet vallja magáénak, mert a költői szemlélet tényei maguk is nagyjelentőségűek, országos fontosságúak s közelismerésben részesülnek. Ilyen az a három költemény, melyet Thaly Kálmán közölt (*Régi magyar vitézi énekek*. I. 105—123. l.), még pedig a *Bethlen Gábor* címűt, melynek eredeti latin címe *Gabriel Princeps Transsylvaniae*, és a *Hungaria* címűt a *Sebes agynak késő sisak* c. kéziratos gyűjteményből,¹ míg a *Bethlen Gábor diadaléneke* címűt az azóta nyomaveszett *Kazay*-kódexből. Mindhárom költemény keletkezése a Bethlen első kitámadásával esik össze. Szerkezetileg is hasonlítanak: mindhárom első személyben beszél, kettő éppen a fejedelem szájába adott monológ.

A keletkezés szerint korábbiak tetsző, Szilágyi szerint 1619 második feléből való *Hungaria* címűben Hungária szólal meg s a nyolc első versszakban költői visszapillantással összefogva elmondja a magyar nemzet történetét a fehérlómondától IV. Béláig, ennek Bécsbe meneküléséig s Frigyes hűtlenségéig. A IV. Béla keserű csalódásának érintése után merész ugrással azt panaszolja föl Hungária, hogy: «az minap is mint járék, hogy Prágába küldék egy néhány jó vitézeket». A vitéz cseh urak gyalázatnak tarták az magyar serénységet. Addig disputáltak, addig vonakodtak magyar vitéznek adni az első harcot, míg elkapták előlük a koncot. (9—10 versszak.) Tanítással s intő buzdítással végzi Hungaria:

Az sok nyelvő tolmács;
Egyetlen tanács,
Egyetlen virágzik.
Tűkörben az korának
Színes árnyékával
Az gyomor lassan telik;
De te magyar nemzet
Tarts meg jó híredet,
Amig benned egy látszik.

¹ L. a codex részletes ismertetését Rajka Lászlótól: *Irodalomtörténet*. 1915. évf. 102—114.

Nyilván a fehérhegyi csatával kapcsolatos harcéri és diplomáciai cseh egyenetlenségre és huzavonára s az így előállott cseh kudarcra céloz Hungaria. A jó hír megőrzése meg viszont arra vonatkozik, hogy a nemzet tartson ki Bethlen mellett.

A Hungaria panasza és buzdítása a Bethlen diadalai és a nikolsburgi béke előtti, aggodalommal és várakozással telt időkből való, míg a másik kettő már a nagy eredmények után beállott diadalmas hangulat kifejezője.

A *Gabriel Bethlen princeps Transsylvaniae*ban, melynek keletkezési idejét Thaly csak általánosságban jelöli meg (a XVII. század első feléből), Bethlen azt mondja, hogy «Tompérnak (Dampierre), Bouquoy-nak és sok német uraknak holtokig hadakoztam». Minthogy pedig Dampierre 1619-ben, Bouquoy 1621. júl. 10-én esett el Érsekújvár mellett, a költemény 1621. júl. 10-énél nem lehet régibb keletű. Később hivatkozik arra, hogy a pozsonyi országgyűlés jutalmul közvokssal királynak választotta. De

Elég vala nékem:

Hogy vala érdemem

Az magyar koronára.

Nem akartam venni.

Fejembe tétetni

Másnak gyalázatjára.

Csak tartsa határát.

Am viselje gondját —

Ninesen boszuságomra!

De az közigazság

Hitbéli szabadság

Igen nagyok előttem.

Melynek oltalmára,

Bosszuállására

Magamat lekötöttem.

Ha ki ellenem jár:

Míg életem fönn áll.

Kardomat le nem teszem.

Ez utolsó versszakból s az egész költemény önérzetes, harcias hangulatából arra következtethetünk, hogy a költemény éppen a nikolsburgi békealkudozások izgalmas napjaiban, de még a békekötés kölcsönös elfogadása és aláírása előtt, tehát 1621. júl. 10—1622. jan. 7. között íratott, mint már Szilágyi is vélte. (*Századok*, 1875. 384. l.)

Egyébként Bethlen azzal kezdi monológját, hogy «a magyar nemzetnek s az egész keresztyénségnek én vagyok Gedeona», kin sok fejedelemnek és minden rendnek rajta függ a szeme s a jámbor süvegemeléssel hallja nevét. Mint Cyrus országát előre példázta Astyages álma, úgy az ő nagy

hercegségét sem vakszerencse adta. Isten segítette őt is, mint egykor Dávidot. Ezért tudja ő is a régi jeles királyok nyomdokait nyomni, bírva Hunyadi fiának, «amaz nagy hadnagynak», bátorságát s oldalán hordozva Attilának kétélű pallosát.

Egész napkeletnek,
 Napnyugati résznek
 Félelmére én vagyok.
 Az föld is megrendül,
 Sok fül hirrel csendül,
 Ha trombitát fujatok.

Majd elmondja, hogy Ferdinánd császárnak s nagyszámú hadának gátat vetett. Dampierre, Bouquoy leverésével nemzetét a nagy iga alól felszabadította. Mint egykor Mátyástól, úgy félnek ma tőle a németek s úgy ijesztik az ő nevével síró gyermekeiket a bécsi asszonyok. Erre következik a fentebb ismertetett s a költeményt bezáró 10—12 versszak, amelyekben a béketárgyalások eredményét feszülten váró fejedelem bölcsesége, de egyben, ha kell, holtig hű harcrakészsége tűnik ki.

A Bethlenről szóló egykorú költemények között költői értékre nézve ez a legszebb. Menete, szerkezete tudatos kézre vall. Példái, hasonlatai szemléletesek, Bethlen hadvezéri nagyságát kitörölhetetlen közvetlenséggel írják be az olvasó elméjébe. Az egyes tények felsorolása is tömör, világos. A mű szerzője költői tehetség: felfogása emelkedett, szerkesztése és nyelve könnyed, természetes és mégis méltósággal, ódai hevülettel teljes. Érthetetlen, hogy Bodnár Zsigmond (*A magyar irodalom története*. II. 158. l.) az éneket ritmusosnak találja, de ugyanabban a mondatban megjegyzi, hogy a bibliai és ótörténeti hasonlítások nehézkessé teszik előadását, tudákos ízt és színt adnak neki.

A *Bethlen Gábor diadal-éneke*, eredeti címe szerint: *Bethlen Gábor hálaadó éneke, melyet írt az ő ellenségein vitt győzedelme után*, későbbi időben, a nikolsburgi béke után, hadaközástól mentes, nyugalmas korban keletkezett. Erre következtethetünk nemcsak a címből, hanem a költeményen végigömlő nyugodt epikai hangulatból, magábaszálló s Istenben bízó vallásosságból.

A tizennégy versszakból álló hálaadó ének, melynek versformája sem azonos a másik kettőnek Balassa-strófájával, tulajdonképpen himnusz, istennek dicsérete, köszönetmondás áldásaiért s könyörgés további kegyelméért. Ki eddig könyörgését meghallgatta s minden veszedelemben megoltalmazta, áldja az Urat. Jézushoz, a mennyieiek és földiek egyben békéltetőjéhez fordul erőért, hogy nyelvét méltó köszönetmondásra oldja meg. Köszöni az irgalmasságot, noha tudja, hogy gyermekése, ifjúsága éktelen bűnökkel volt teli. De a bölcs, igaz Isten rája tekintett, gondot viselt s bűneinek jó véget adott. Minden, ki féli az Urat s szent fölségét segítségül hívja, megtapasztalja nagy kegyelmességét. Sem égen, sem földön nincs nélküle segítség. Fogadja, hogy míg él, neki szolgál, s bár igen nagyon bűnös, a Jézus érdeméért és ígéretének teljes voltaért bizvást járul hozzá. Kéri az Űristent, hogy bár ő bűnös, mérsékelje vesszőjét, ne távozzék el, őrizze végiglen, adjon életének jó véget. Hadd gyönyörködhessék az Űr igéjében, csak őróla énekeljen, szent törvényire nézzen. Ha ember el is hagyja, de vele marad Isten, tudja, megtartatik még a halál völgyében is.

Tántorodástul,
 Botránkozástul
 Tartóztasd lábaimat.
 Az fegyhetetlen,
 Jámbor életben,
 Igazgasd utaimat.
 Akaratomat
 Akaratoddal,
 Indulataimat
 Indulatiddal
 Egyben kössed dolgunkat!

A címen kívül semmi sem árulja el, hogy e himnuszt Bethlen Gábor mondja. Magában a szövegben sem juttatja eszünkbe semmi nyom, hogy a fejedelem szájába adott imát olvassuk. A himnusz jellege határozottan protestáns, sőt erősen kálvinista. De a címen kívül semmi sem utal arra, hogy az a kálvinista szív és ajak éppen a Bethlen Gáboré, az erdélyi fejedelmé. Egyéni vonatkozás benne nincs, legkevésbé fejedelmi. Úgyhogy a címbe foglalt az ő ellenségén

vött győzedelme után» kifejezés olvastára csak azért gondolunk fegyveres ellenségre is, mert ott áll előtte: Bethlen Gábor. Különben a himnusz belső, eszmei tartalma alapján az ellenség alatt a bűn, az emberi gyarlóság értendő, melyből a kálvinista dogma szerint az isteni ingyen kegyelem vezet ki a hívőt a diadalra.

Thaly kiemeli a himnusz ritmikai és nyelvi szabatoságát, emelkedett szellemét s a benne megnyilatkozó valódi lelki buzgóságot (i. h. 117.); Bodnár is rámutat a lírai sorok könnyedségére, az ügyes ritmusra és folyékony nyelvre (u. o. 158. l.). Bizonyos, hogy tisztán költői szempontból is értékes alkotás.

IV.

Vajjon ki volt a költője e himnusznak?

Thaly Kálmán szerint ez emelkedett szellemmel és a valódi lelki buzgósággal írt ének egyebek között arról is tanuságot tesz, hogy «fejedelmi szerzője» énekek írásával gyakran foglalkozhatott, mivel versidomai az akkori időkhöz képest meglehetősen szabatosak s kora költőinek műveivel — kivéve tán az egy Balassa Bálintéit — versműtani tekintetben is kiállják a versenyt. Thaly szerint tehát nem kétséges, hogy a szerző Bethlen Gábor, aki még máskor is és gyakran írt éneket (i. m. 117. l.). Thaly állítása azonban téves. Az a körülmény, hogy a fejedelem szájába van adva a költemény, nem jelenti egyszersmind azt is, hogy az elmondó szerezte. Az eredeti cím ugyan határozottan kijelenti, hogy Bethlen Gábor írta. Azonban, mint később egy másik himnusszal kapcsolatban is látni fogjuk, az «írta» kifejezés sem feltétlenül a szerzőséget jelenti, hanem csak annyit, hogy valakinek nevében, nevére, helyette. A szájbaadás, az első személy monológikus előadása tisztán fogás, az elhitetés eszköze. S ennél a költeménynél fejedelmi szerzőjéről azért sem beszélhetünk, mert a tartalom sem engedi meg, nem nyújt semmiféle támaszpontot. Tartalom szerint a fejedelmi szerzőség inkább bizonyítható a *Hungariánál*, de legtöbb érvel a *Gabriel Princeps Transsylvaniae* címűnél. Abban is a fejedelem beszél. De az a magánbeszéd valóban illik ajkára s a

költemény tartalmi elemeiben is tüstént és közvetlenül ráismerünk Bethlen jellemére és egyéni cselekedeteire. Azoknál azonban Thaly nem emlegeti a fejedelmi szerzőt, csak itt, hol legkevésbé valószínű.

Már Bodnár Zsigmond észrevette, hogy a Bethlen Gábor diadalénekének versőíi Ártón Erzsébet nevét rejtik. Ennek alapján Bodnár a költemény szerzőjéül Ártón Erzsébetet tartja. Sőt szerinte a fejedelem ajkára tevés azt a sejtelmet kelti, hogy a többi ének is, a már említett *Gabriel Princeps . . .* és *Hungaria* címűek is tőle, Ártón Erzsébettől erednek; tőle eredhet a Bouquoy-ról és Wallensteinről szóló vers is.¹

A Bouquoy-ról és Wallensteinről szóló hosszabb költeménynek két, illetőleg egy versszaka azért került bele a Thaly-gyűjteménybe, mert a XVII. század első feléből valók s közvetve ugyan, de dicsőítik Bethlent. Bouquoy elmondja, hogy minden hadait a magyarokra fordítá s toppantó lovait Újvár alatt a magyar lovakkal pályafutni bocsátá, mert úgy hallotta, hogy a magyar nem tud harcolni. Azt gondolta, hogy ő majd megtanítja.

De az magyar korbács
Német vasderékban
Halált tudott okozni.

Wallenstein csak annyit mond, hogy Magyarországot, a németek koporsóját megfenyegette. Csodálatos, hogy Thaly nem vette észre, legalább is nem közölte ugyanabból a kéziratból egy másik, a Dampierre szájába adott versnek azt a szép, Bethlenre dicsőséget árasztó szakát, melyet Rajka közölt.²

Mikor én is Bécsből
Szép rendelt Sereggel
Pozsony alá jutottam,
Hogy az Duna hidját
És az Pozsony várát
Gábortól elszakasszam:
De lám csak magamat
Pozsonyi templomban
A temetésre hoztam.

¹ Bodnár Zs.: *A magyar irodalom története*. II. k. 158. l.

² I. h. 109. l.

E Bethlenre csak közvetve vonatkozó versek a *Hungaria* és *Gabriel Princeps* etc. címűekkel együtt a Nemzeti Múzeum *Sebes agynak késő sisak* néven emlegetett kéziratában vannak. A benne foglalt költemények deák versekből vannak magyarra fordítva, a Rajka értekezéséből kitetszőleg, mind; Thaly Kálmán szerint azonban csak nagy része, természetesen az általa közlötteket kivéve, amit ugyan nyiltan ki nem mond, de sejtet.

Ebből bizonyossággal következik, hogy téves a Bodnár állítása is, mely szerint a Kazay-kódexben fennmaradt egyetlen eredeti s a *Sebes agynak* c. kódex fordított vagy valószínűleg fordított, néhány Bethlenről szóló versét ugyanaz a személy, Ártón Erzsébet szerezte volna. A két kézirat között nincs kapcsolat, a feltevés kizártnak vehető. Aztán az Ártón név egészben véve is gyanús. Először is azért, mert úgy jön ki a versfőkből, hogy a második versszakot figyelmen kívül kell hagynunk, ami szokatlan. Másodszor, mert az Ártón név érthetetlen, ismeretlen és furcsa név. Ellenben, ha felteesszük, hogy Thaly közlésébe a másolás vagy szedés alkalmával hiba csúszott be azáltal, hogy a két első versszak felcserélődött s ha ez alapon a második versszakot elsőnek vesszük, aminek a költemény tartalma és gondolatmenete éppen nem mond ellent: akkor minden versfőt tekintetbe véve a furcsa Ártón név helyett kapunk egy mindenképpen elfogadható helyes nevet: Márton Örsébet. Hogy már most Márton Erzsébet csak tulajdonosa volt-e a kéziratnak, vagy szerzője is, bajos eldönteni. Lehetséges mindkettő. Ha szerzője e himnusznak Márton Erzsébet, akkor felmerülhet az a kérdés, hogy vajjon e költemény nem csak egy kálvinista nő hálaadó imája-e azért, hogy az Isten kegyelme őt, a bűnös és gyarló embert megtartotta és diadalra segítette? Vajjon Márton Erzsébet, a szerző, gondolt-e Bethlenre? Mert hiszen, mint láttuk, a tartalomban Bethlenre vonatkozó pozitív nyom nincs. Vajjon az egész alcím nem a Thaly betoldása vagy téves közlése, mely tulajdonképpen a *Gabriel Princeps*-hez volt szánva magyarázó alcímnek? Ahhoz a költeményhez, amelyikben határozottan Bethlen Gáborról s az ő valóságos diadaláról van szó? Mindenesetre csak akkor lehetne felelni,

ha a Kazay-kódex, mint a Thalytól használt kéziratok közül több, már el nem tűnt volna fellelhetetlenül.

Annyi azonban bizonyos, hogy Márton Erzsébet, ha szerző is, csak egy költeménynek a szerzője, a Kazay-codex ama himnuszának, amelyiknek Thaly *Bethlen Gábor diadaléneke* címet adott (ami azonban az alcímmel együtt tartalmilag jobban ráillik a *Gabriel Princepsre*). És bizonyos, hogy a Bethlenről közvetve vagy közvetlenül szóló többi versnek, melyek mind egy másik, a *Sebes agynak* stb. c. codexben maradtak fenn, nem Márton Erzsébet, de nem is Bethlen Gábor a szerzője. Valószínű, hogy ezek tulajdonképpen fordítások deák versekből. Ezt a feltevést nem zárja ki Thaly sem; a Rajka tanulmánya meg egyenesen megköveteli. Talán olyan esettel állunk szemben, mint amilyen az alább ismertetendő K. Váradi Mihály eljárása. Váradi elsíratja Bethlent előbb latinul, aztán magyarra is lefordítja s ki is nyomtatja párhuzamosan, jobbról a latin, szemben vele balról a magyar szöveget. És végül bizonyos, hogy egyik verset se szerezte maga a fejedelem. A *Gabriel Princeps*et és társait azért sem, mert azok valószínűleg fordítások;¹ a diadaléneket azért nem, mert annak versfőiből Márton Erzsé-

¹ Már előbb megjegyeztem e költemény és az Ascanius-Haskó versében előforduló gondolatok között mutatkozó feltűnő rokonságot. Ilyenek

Ascanius: Sum timor Eois, sum timor Hesperis...

Thalynál: Egész napkeletnek,
Napnyugoti résznek
Félelmire én vagyok...

Ascanius: Sceptra mihi laus est oblata fuisse, sed illa
Possideant alii, me meruisse iuvat.

Thalynál: Elég vala nekem,
Hogy vala érdemem
Az magyar koronára...

A két költeményt átlengő hangulatnak, sőt az egyes gondolatoknak és kifejezéseknek szembetűnő hasonlósága és rokonsága alapján vajjon nem lehetséges-e, hogy a két költemény szerzője egy személy, Ascanius-Haskó Mihály? Kérdés, melynek eldöntése a további filológiai kutatásnak feladata.

bet neve jó ki s tartalmilag sincs benne semmi, a fejedelmet jellemző egyéni vonás.

Így aztán eszik Thaly szép állítása, melyben fejedelmi szerzőről beszél, ki gyakran foglalkozott énekek írásával. Bármilyen jól esnék hirdetni, hogy Bethlen Gábor költő is volt, s mint ilyen közvetlenül, mint alkotó művész is beletartozik a magyar költészetbe, a magyar költők névsorába, a tények ellentmondanak. Bethlen nem írt világi tárgyú költeményeket.

V.

De nem írt vallásos tárgyú költeményt sen.

Sajnos, véglegesen fel kell adnunk azt az irodalomtörténeti kedves hagyományt is, mely örömmel jegyezte fel s adta át az utókornak a «zsoltáríró» fejedelem jelzőt.

Tény, hogy a régi református egyházi énekeskönyvekben, nyomtatták legyen Kolozsvárt, Debrecenben vagy Kassán, volt egy egyházi ének, a huszadik, melyiket a versfők szerint «Gabriel Betlen fecit», azaz Bethlen Gábor szerzett. Ez az ének nemcsak benne volt a ref. énekeskönyvekben egészen a XIX. század közepéig, hanem széltében énekelték a gyülekezetekben, úgy hogy Engel *Geschichte des ungarischen Reiches* c. 1813-ban megjelent művében (IV. k. 463. l.) fellemlítve azt, hogy Bethlen maga is írt egyházi énekeket, jegyzetben azt írja: «Noch singt man in den reformirten Kirchen einen von G. Bethlen gedichteten Psalter.» A hagyomány és Engel nyomán Szinnyei *Magyar Irólkjában* is ezt olvassuk Bethlen Gáborról: Maga is énekszerző volt, «Gyakorta való buzgó könyörgést kíván az Isten» kezdetű éneke a ref. énekeskönyvekbe is be van iktatva, neve a versfők kezdőbetűiben van. Ezek alapján Bethlen zsoltáríró voltát szívesen és lelkesedéssel emlegették nemcsak az alkalmi és ünnepi méltatások, hanem a modern történettudomány is. (Acsády: *A magy. birod. tört.* 1904. 300. l.)

A szóbanforgó egyházi ének tulajdonkép nem egyéb, mint a Dávid XX. zsoltárának parafrázisa. Az eredetiben a zsidó nép és Dávid hálát adnak Istennek az ellenségén nyert győzedelmekért. Tárkányi Bélának, a Vulgata jeles

fordítójának megjegyzése szerint az eredeti zsoltár kifejezései magasabb értelemben Krisztus győzedelmére is alkalmazhatók. Bizonyos, hogy mint minden himnusz, a Dávidé is hatással alkalmazható hasonló esetekben. Erdély és Bethlen is diadalokat arattak, melyek a nikolsburgi békéhez vezettek. S minthogy az adatok szerint ez ének 1623 körül íródott, a konkrét alkalom csakugyan sokban hasonlított a Dávidéhoz, a XX. zsoltár ráillett Bethlenre. Az ének szerzője hivatkozik is a Dávid zsoltárára. Egyébként a parafrázis sikerültnek, költőinek éppen nem mondható. Ami a bibliában 14 rövid versszak, inkább mondat, azt énekünk 19, többnyire lapos versszakká szélesíti ki. Ami Szenczi Molnárnál tömör, emelkedett, költői nyelven és köntösben jelenik meg, ebben a dícséretben legtöbbször dőcögős, lomha próza. Biblikusan vallásos s kegyesen hálálkodó a költemény, de mint műalkotás terjengő, száraz, úgy hogy ha Bethlen írta volna, akkor is meg kellene állapítani, hogy az íróban több az igyekezet, mint az alakító készség, a költői tehetség.

De e Bethlennek tulajdonított költeményt nem Bethlen írta, hanem másvalaki. Talán egyik az egykori alumnusok közül, ragaszkodásból és rajongó tiszteletből a nagy fejedelem iránt. Ugyanis a versfők adata, mint fentebb is láttuk, nem mindig és nem biztosan a szerzőt jelenti, még a cím vagy alcím sem. Hanem jelenti sokszor annak a nevét, akiről szól a költemény, akinek tiszteletére, dicsőítésére íródott. A költeményünkre vonatkozó döntő cáfolatot megtaláljuk az 1683-ban névtelenül megjelent, de Tofeus Mihály által írt *Szent zsoltárok rezolúciója* c. mű 116. lapján. így: «Mondjuk a jó magistratusért, amit mondott az anyaszentegyház és amit csak ezelőtt 60 esztendővel is, Bethlen Gábor idejében, midőn ugyane huszadik Soltárt az ő nevére formálták, a régi psalmusok között: Gyakorta való» stb. Ez az adat, melyet először Szilády Áron idézett volt még 1897-ben (*Irod.-tört. Közl.* 45—46. l.), teljesen és végérvényesen megdönti a Bethlen szerzőségét. Angyal a Millenáris történetben a Bethlenről mondottak végén, jegyzetben, hivatkozva Sziládyra, kijelenti, hogy Bethlenről mint zsoltáríróról beszélni nem lehet.

AZ IDEGEN.

— Második közlemény.¹ —

Október 6.

Ma délelőtt a helybeli gimnáziumban megtartották a szokásos ünnepélyt az aradi tizenhárom vértanu emlékére.

Bevallom, eddig bizony nem igen jártam el az iskolai ünnepélyekre. Most nagyon megbántam közönyösségemet. Nem is szólván arról, hogy idestova fiacskámat is benyeli a kollégium tátott kapuja.

Sohasem hittem volna, hogy iskolai ünnep olyan mély hatással lehessen a lélekre, mint ez most az enyémmre. Mikor fölharsant a *Szózat*, mikor száz torok zengte: «A nagy világon e kívül, nincsen számodra hely, áldjon vagy verjen sors keze, itt élned, halnod kell,» — mikor fölszakadtak a szívekből ezek a gondolatok, akkor éreztem életemben először, hogy mit akart mondani a költő. Durva csorda tör be hazánk földére s mi hová menjünk előle? Kihez meneküljünk, hová fussunk? Ki fogad bennünket szeretettel, ággyal, étellel, itallal, ruhával? Felséges Isten, a nagy világon e kívül nincsen számunkra hely!

S az ünnepély utolsó számául a *Himnusz* megrázó fohásza: «Hozz rá víg esztendőt, megbűnhötte már e nép a multat s jövődőt!» — Úgy látszik, sok volt a bűnünk, mert még mindig bűnhődjük s talán soha rettentőbben, mint mi most.

Mélyen megrendülve, megtisztulva mentem haza. Márta görcsösen szorította a karomat s egész úton hallgattunk. Lelkünkben zúgott: a nagy világon e kívül nincsen számodra hely!

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1930. évi 626. számában.

Az esti lapok megint egy kis enyhületet hoztak volna, ha folyton nem keringenének gonosz hírek. Úgy látszik, a beregmegyei betörést is visszaverték. Az újságtudósítók részletesen írnak az ellenség kiszorításáról. Szolyva környékén, Ákos és Polena között folyt a döntő csata. Hozzáfűzik a helyszínen járt újságírók, hogy a muszka jóformán sehol sem a hágón jött be, hanem cserkész-utakon, titkos vadász-ösvényeken, áruló rutének vezetése mellett nyomult házánkba.

Az egyik lapban hosszú értekezés volt arról, hogyan védik a csapatok országunk határait. Mivel a megtámadott határ száz kilométer hosszú, ezt úgysem tudnánk ellátni kellő csapattal, ezért beljebb, egyes főbb pontokon állnak készenlétben századaink, s ahol szükség van rá, jó összeköttetésű vonalakon odavetik a katonaságot. — Ez mind érthető, szép, jó, csak a hírek, a hírek! Mit ér, hogy a hatóságok büntetéssel fenyegetik a rémhírek terjesztését, hiszen az emberek száját úgysem lehet befogni. S ha nagyít is a megrémült lélek, azért ok nélkül sohasem ijedezik ilyen kitartón.

Most meg Ökörmezőt rebesgetik : ott dül a harc. Rohantam a térképhez (jó megyei térképeim vannak) s rémülve láttam, hogy ez a helység Mármíaros megyében fekszik. Rettenetes. Hát már minden szoroson, hágón tódul az orosz? Előbb-utóbb sikerülni fog neki a kísérlet. És ha nem is az egész ország a célja ezúttal, de hozzánk, a mi városunkba eljuthat! S Isten bocsássa meg önzésemet, csak ez érdekel engem elsősorban. Legyen a betörés helye bárhol, az első cél csak Debrecen lehet, oda pedig mindenfelől a mi városunkon visz át az út.

A legutolsó vonattal is jön újság. Ebben arról ír valaki, hogy már ez év tavaszán előkészítették a betörést. Petróleummezők megvételének ürügve alatt előbb francia ügynökök, később francia mérnökök jelentek meg, akik automobilon bejárták, fölmérték az egész területet s a vételdíj felét ki is fizették. A tízmillió frank nem is volt nagy ár s az orosz vezérkar örömmel fizetett. Az uzsoki szorost meg egy párizsi híres filmgyár alkalmazottai kémlelték ki.

Mindez igen-igen szép, csak ide ne jöjjön az orosz! Száz szónak is egy a vége: csak ide be ne törjön a kozák!

Hogy a nap minél tartalmasabb legyen, délután tragikomikus esemény történt. Gál Domokos, a végrehajtó járt nálam. Egy kis követelésem volna valakin, e miatt jött be.

Leültettem. Borral kínáltam meg, már amint ez kisvárosban szokás.

Elüldögélt csaknem estig Gál Domokos uram s ivogatott jócskán. Beszélgettünk mindenféléről; persze leginkább az orosz betörésről, mikor egyszer csak elérzékenyül Domokos uram, s könnyes szemmel (nos, az erős bornak bizonyára része volt benne) furcsa vallomást tett ez a jámbor ember:

— Senki nem áll ki olyan félelmet, mint én, — mondta felém hajolva — tudod, neked elmondom, irántad mindig mély bizalmat éreztem, neked elmondom, hogy én nagyon féltem az asszonyt. Tudod, hogy huszonöt esztendővel fiatalabb nálam és temperámentumos, nagyon is temperámentumos! — torzult arccal kacsintott és az á-t előkelően megnyujtotta. — Hát hallgasd csak, mit mondott ez az asszony! Azt mondta, azt mondta, . . . hogy ő szeretné, hogy . . . ő . . . kívánná, bárcsak bejönnének a nyalka kozáktisztek. Lakcsizmásan, csiptetővel, illatosan, frissen borotvált állal . . . Ő bizony nem bánná, ha egy temperámentumos muszkatiszt az én házamba venne szállást . . . Hallottál ilyet? Mit csináljak ezzel a nővel?

Én azt akartam mondani: rúgd ki, hogy nyaka törjön, de aztán elnyeltem a jogos tanácsot. Mert ránéztem erre az ötvenesztendős, pipogya férjre, erre a szerencsétlen flótásra, kinek házasságáról csiklandós pletyka járt a városban — és hallgattam. Minek avatkozzam bele a dolgába? Tudtam, hogy imádja rossz feleségét s nem tud nélküle élni. Csak ennyit mondtam:

— Ugyan Domokos, tréfál az asszony.

— Úgy-e, csak tréfál? — kapott a szón Domokos és megnyugodott.

Engem azonban felizgatott az elbeszélés. Megint eszembe jutott az, amitől (íme!) Domokos is fél. Eszembe jutottak

az orosz tiszték. A sok rémség, amit életemben ilyesmiről olvastam, hallottam, s újra végigfutott hátamon a hideg.

— Eh, ha baj lesz, elküldöm az asszonyt vagy elviszem. Üssön bele mindenbe a mennykő — gondoltam, miközben kikísértem a végrehajtót, aki piros arccal, szerfölkött vigyázva lépegetett le a veranda lépcsőjén. Egy kicsit a fejébe ment az erős bor.

Október 7.

Nincs borzasztóbb, mint mikor este hall az ember valami rémítőt. Nappal még van ideje a léleknek, hogy éjszakáig összeszedje magát, sőt talán a nap derűs világánál semmi sem olyan félelmes, mint a homály alattomos leplébe burkolva.

Ezért volt irtózatos ez a mai nap.

Sem délelőtt, sem délután nem jött újabb hír. A pletyka is, a lapok is hallgattak. Mellékeseményeket mondtak el a vereckei, szolyvai harcokról; dicsérték katonáink bátorságát, kitartását. Óvtak bennünket az időelőtti rémülettől. Váltig erősítették, hogy ez nem lehet komolyabb vállalkozás, hiszen a galíciai orosz-csatavonal lassan visszavonul s ekkor engednie kell az itt határainknál ható nyomásnak is. Bukovinát lassan kiürítik az oroszok, néhány nap mulva csak mint gonosz álmra gondolunk vissza erre az ijedtségre.

Úgy legyen, csak ide ne jöjjenek!

Délután, úgy estefelé, hosszú tudósítást olvastunk az uzsoki hareról. Ez a betörés csakugyan el van intézve. Nyolcezer orosz teste nyugszik ott. Nyolcezer halott, iszonyú! Nyolcezer sír és a nagy Oroszországban nyolcezer család gyászolhat.

De ami nekik gyász, az nekünk öröm! Jogunk van örülni romlásukon. Ez már így van a háborúban. Mindig kettőnek az életéről van szó, az enyémről és a tiedről. Már pedig nekem az enyim kedves.

Örültem is a cikknek, amíg a végére nem jutottam, ahová dátumot is biggyesztett a tudósító, még pedig szeptember 28-át. Tehát a döntő ütközet Uzsoknál szeptember 28-án folyt le. Jól tessék ám ezt megérteni! Az orosz betörésről a legelső hír lapjainkban szeptember 30-án jelent meg, holott két nappal előbb már a döntő csata is megtörtént.

E szerint ha ide betör az orosz, rólunk azt az ország többi része tíz nap múlva tudja meg. Mi akkor már régen alulról szagoljuk az ibolyát — amint katonáink humora jelzi a halált. Szép kis megbízhatóság, mondhatom. Mégis Mártá-nak van igazza.

Mindamellett a nap elég jól telt el. Azonban este... Megjött az utolsó lap. Mindjárt az első oldalon kövér betűkkel:

— Bizonyára hivatalos jelentések hírül adták már,...

— Adták a fenét! — törtem ki dühösen...

— ... hogy csapataink felvonulása Mármarosban Bereg megyére támaszkodva befejeződött és megkezdődött az oroszok visszaűzése. A harc folyik, áttekinthető, részletes jelentést adni lehetetlen, de mindenkit megnyugtathat az a hír, hogy Taracközön az egyik sereget tegnap délelőtt visszavertük.

Márta, ki most is velem együtt olvasta a lapot, megszólalt:

— Tegnap délelőtt már csata is volt. Látod, Miklós, napok óta benn van itt is a muszka.

Végigolvastuk a tudósítást. Elfehérült arccal meredtünk egymásra s szóltanul ültünk vacsorához. Alig ettünk, s egy óra múlva, titkolva egymás elől aggodalmainkat, lefeküdtünk. Azt hiszem, szegény Mártám is rosszul aludt.

Október 8.

Sűrű köd ülte meg a várost ma reggel. Borzongó testtel álltam a tornácon s kissé fájlódva néztem az udvaron hömpölygő párába. Még a kutat is alig láttam, pedig az udvar közepén van.

Egyszer csak hallom, hogy hátul az istálló előtt egy hang kérdi:

— Fölkelt már a tekintetes úr?

— Föl, — mondta kocsisom — tessék bemenni.

Homályos alak bontakozik ki a gomolygó ködből. Elém áll, sajtáságosan néz rám és egy írást ad át. Csak aztán köszön:

— Szerencsés jóreggelt kívánok!

Egy öreg hajdú a városházáról. Dombi bácsinak hívják. Régi szolgálja már a nemes tanácsnak.

A géppel írott lap remegni kezd az ujjaim között. Olvasom :

... felhívatik, miszerint a kiürített Nagybocskóról menekülő polgártársaink elhelyezése céljából kilenc órára a városháza nagytermében tartandó rendkívüli gyűlésen jelen-jék meg. A menekülők különvonaton érkeznek a délután folyamán. Gábor Antal polgármester.

Az öreg Dombit is régen hagyták ott olyan hirtelen, mint én most. Előragadtam a térképet s kerestem Nagybocskót. Sejtettem, hol fekszik. Sejtésem szörnyű volt. Igen, az, amitől mindig féltam : útba esünk!

A feleségem most is megérezte, hogy történt valami rossz. Azonnal ott termett a szobámban.

Nincs értelme a titkolódzásnak, átadtam neki a gyűlési meghívót. Elolvasta s egész testében remegett. Alig tudott szólni :

— Jönnék, három nap alatt itt lesznek — csak ennyit mondott és kiment.

Én ottmaradtam tenger aggodalommal. Megkövülten álltam asztalom mellett és a szívem lassan vert, távoli veszélyt jelzett, mint a földrengésjelző inga.

Nem is tudom, hogy telt el a gyűlés, a délelőtt, csak arra emlékszem, mikor már a délután homályosodó távolából hosszú vonat bontakozott ki ; lassan jött, csikorogva állt meg és olyan utasok szálltak ki belőle, minőket még sohasem láttam.

Az utas ruhájának megvan a maga jelleme. Táská van a kezében, kosár, batyu stb. Utazáshoz van öltözve s tudja, hová megy, honnan jött.

Ezek úgy érkeztek, mint aki égő házból rohan ki. Házi-ruhájukban hullottak le a kocsikból, tétován álltak meg a vonat előtt s rémült pillantással tekintettek körül. Csaknem mindnek a karján gyermek ült s egy csomó még a ruhájukba kapaszkodott. Először csendben voltak, de aztán siránkozó, zavaros lárma kelt remegő ajkukról.

Többen visszamentek a kocsikba (nagyrésze marha-

kosci volt) s kezdtek lerángatni holmijukat. Mondhatom, furcsa podgyász volt az. Kefe, gyúródeszka, vasaló, seprő, fazekak, csizmahúzó és még a jó Isten tudja, mi minden! Csak élelmiszer és ruhanemű volt kevés. Ami legjobban kellett volna.

Most már világos mondatok lökődtek a levegőbe :

— Mi lesz belőlünk? Az Isten is elhagyott!

Valami asszony kezdett borzasztón jajgatni :

— Hová lett a kisebbik lányom, hol van?

Másik is tódította :

— Nekem meg a négyesztendős fiam vészett el — s a két asszony egymás karjába fogódzott.

A polgármester felállt egy székre :

— Honfitársaim, emberek, ide hallgassatok!

S elmondta nekik, hogy az iskolákba lesznek elszállásolva. Fekvőhelyről, élelemről gondoskodtunk és hogy pár nap mulva visszatérhetnek otthonukba.

Megindultunk befelé.

Az úton egy nyugodtan lépdelő gazda mellé szegődtem. Beszélt halkán és nyugodtan. Szerencsés jellemű ember volt :

— Hát úgy volt az, uram, hogy váltig biztattak bennünket, ne féljünk, nincs itt a muszka. Pedig az urak már ugyancsak szedelőzködtek. Miközülünk is kezdtek szökdösni. Tegnap délután aztán jött a parancs, hogy egy óra mulva megy a vonat, mindenki pakkoljon, amit tud. De ne sokat, mert csak egy pár napra szól a veszedelem. Hát eljöttünk, uram, amint tetszik látni.

— Maga nincs megijedve, barátom — szoltam a jóképű magyarhoz.

— Én aztán nem. No de annál jobban megriadtak a többiek. Én, uram, hoztam élelmet, ruhát meg a pénzemet. Tudja-e, hogy a pénzüket sokan otthon felejtették? Hát nem fura ez?

— Fura biz' az — feleltem, azonban én megértettem őket.

Beértünk az iskolához. A menekülők lehettek vagy kétszázan, már gyerekestül tudniillik.

Beosztottuk őket s jól-rosszul elhelyeztük. Fáradtak

voltak, kimerültek, agyonijesztettek. Hálával fogadtak minden jó szót, minden adományt.

Főzettem vagy harminc emberre, s magam meg a feleségem osztottuk ki a bőséges vacsorát. Nem kíméltünk semmit. A háború még a gazda telkén csak a munkáskéz hiányában érzett. (Vajjon hogyan lesz ezután?)

Sohasem fogom elfelejteni azt a képet, amely a szemem elé tárult, mikor itt a menekülők egyik szállásán körülnéztem.

A nagy, tágas iskolaterem mennyezetére hatalmas köréggő petróleumlámpát akasztottunk. Sőt a falakon is világított két kisebb lámpa. Oh, bizony szomorú képet világított meg! A falak tövében elhintett szalmán feküdtek, üldögéltek a menekültek. Össze-vissza, nagy rendetlenségben. Battyut bontogattak, sírtak, sóhajtoztak. Hangosan senki sem beszélt. A gyász és rémület belefojtotta a szót a mellékbe. Csak suttogtak hol szaporán, hol vontatva. Itt-ott gyerek sírt, aggastyán köhögött. (Csaknem mind asszony, gyerek, vénember volt. A fiatalja, tudj' Isten, merre harcolt a világ szörnyű csatamezején.) Nehéz pára, kellemetlen szag töltötte meg az iskolát. Mind ruhástól feküdt, mintha tüstént újra menekülni kellene.

Szíven ütött a gondolat : rettentő, pár nap múlva, lehet, hogy én is így fogok szalmán henteregni valamelyik város üres szobájában. És itthon minden pusztul, ég...

Október 9.

Későn aludtam el, korán ébredtem. Minden tagom fáj. Pedig egy kis szívgyengésséget leszámítva, egészséges ember vagyok és erős. A fejem kóvályog, a szemem tüzel, a szám kiszárad minduntalan.

Lestem az újságkihordót már korá reggel óta.

Jön. Mohón olvasom :

«hogy csapataink felvonulása máramarosi területen Bereg megyére támaszkodva befejeződött. A harc folyik. Részletes jelentést adni lehetetlen, azonban mindenkit megnyugtathat az a hír, hogy Hosszúmezőtől északnyugatra az egyik orosz sereget tegnap délelőtt véresen visszaverték. Csapataink és az orosz betörés színhelyére érkezett szövetségeseink

- a legkedvezőbb pozícióban veszik fel a harcot. Áttörhetetlen fal fogja közbe Máramaros, Bereg veszélyeztetett helységeit és az oroszok mindenünnen súlyos vereséggel vonulnak vissza. Nincs ok aggodalomra.»

Íme, megint a biztatás: «Nincs ok aggodalomra». Én úgy vagyok ezzel, hogy hiszek a hivatalos jelentésnek. Én képtelenségnek tartom a közönség rászedését. Lehetetlen, hogy az életünkkel játsszanak. Most már komolyra fordult a dolog, — csak nem hagyják, hogy váratlanul itt nyomjon az ellenség!

Alább, a magyarázatok között meg azt olvasom, hogy kímélendő csapatainkkal nem lehet minden hágót, ösvényt, utat megvédeni. Az ellenséget beeresztik nekünk előnyösebb terepre s ott szorítják meg, ami szerintem is így van jól és így lehetséges.

Egy-egy pillanatra megnyugszom, mint mikor esős időben a felhők közül ki-kibukkan a nap. De aztán újra elbúvik s mindenre ború és szomorúság telepedik.

A lakosság menekülni kezd. Hol ez, hol az az úricsalád csomagol és megy. Van, aki minden ingóját elvitte; van, aki csak pénzét szedte össze, mást itthagytott zsákmányul a muszkának. Derűs jelenet volt, mikor egy húsz főből álló cigánycsapat kerekedett útra s mindnek a hátán volt a batyuja. Benne a másik rongyos ruhája. Kérdeztem az egyiket, hogy miért megy el, hisz a muszka tőle semmit nem rabolhat el, — így felelt:

— Fülünk, uram, fülünk.

Istenem, milyen igaza van. Neki is van felesége, leánya.

Némelyek kiköltöztek a városhól a tanyára, mert ott nem olyan veszedelmes. Mások beköltöztek a tanyáról a városba, mert itt biztosabb, hiszen itt főparancsnokság lesz, míg a tanyán ki van szolgáltatva az ember bármely rabló katonacsapatnak. — Isten tudja, hol biztosabb!

No, de mit csináljak én, ha csakugyan betör az orosz?! Menjek, ne menjek?

Mennem kell. Én magam is fiatal vagyok még, negyvenegynehány esztendő. Könnyen elhurcolhatnak.

De magammal nem sokat törődném, hanem Márta!...

Jól megnéztem az asszonyt. Talán nyolc év óta, mióta elvettem, sem néztem meg ilyen jól: nagyon szép. Gyönyörű kék a szeme, fehér az arca, szőke a haja és dús, mint egy aranyzuhatag. Milyen bájos halk beszédével, könnyű járásával. Kár, hogy sohasem volt igazi egészséges. Házasságunk első esztendejének a végén született egy kis lányunk, aki egyéves korában meghalt. Azután született a kis Miklós fiunk. Ő most négyesztendő. Márta sokat gyöngélgedik, árt neki az anyaság.

Ezt a szép asszonyt nem lehet itt tartani. El kell mennünk, ha mindenünk elpusztul is. Pedig tudom, olvastam, hogy rendszerint jobban járt, aki nem futott el.

Menekülnünk kell. Márta kimondhatatlanul fél. Nem bírom semmivel megnyugtatni, hiába bátorítom.

El fogunk menni Debrecenbe Márta rokonához. Majd ott meghúzódnunk, míg a veszély elvonul. Rögtön hozzá is látok a csomagoláshoz. Viszek, amit lehet. Kocsikon megyünk. A béresgazdám ittmarad. Azt mondja, hogy ő jól beszél tótul, csehül és nem fél a muszkától. Én meg is bízom benne; higgadt, okos öreg ember.

Délben sokat beszélgettem Mártával. Gyöngé és ideges. Még most sem bírta kiheverni a betegséget, amelyben három hétig feküdt. Olyan kisebbfajta tüdőgyúladása volt. Sőt a gyerek is betegségen ment keresztül. Sajnos, nem az én erős természetemet örökölte: könnyen baja támad.

Délután az értékebb holmit részben elrejtettem, részben becsomagoltam.

Ma valamivel nyugodtabb vagyok, mint tegnap. Talán majd tudok végre aludni is.

A ma délutáni táviratok szintén megnyugtatók: az orosz betörés megakadt, csapataink felvonulása teljesen befejeződött, megkezdődik az ellenség kiűzése.

Úgy legyen.

Október 12.

Most éjszaka van. Sötét és rossz idő. Hideg szél fúj napok óta.

Ma már 12-ike van. Olyan három nap viharzott át rajtam, amelyet nem kívánnék halálos ellenségemnek sem, ha volna ilyen.

Az október kilencediki éjszakáról gondoltam én, hogy nyugodt lesz és végre talán kialszom magam. S mi lett belőle!

Éjjel felriadok, mintha valaki mellbe ütött volna. Mi az? Csönd, de hallom, hogy valaki lihegve szedi a lélekzetet és pohár után nyúlkál az éjjeliszekrényen.

Halkan megszólalok :

— Te vagy az, Márta?

— Én, fiacskám.

Nagyon szeretett fiacskámnak szólítani, pedig jóval fiatalabb nálam.

— Mit csinálsz?

— Vízet iszom.

— Talán valami bajod van?

— Dehogy, csak szomjas vagyok.

Csakhogy engem nem nyugtatott meg. Föl is keltem és odamentem hozzá. Gyertyát gyújtottam és tüstént láttam, hogy csupa láz. A szeme majd kiugrott, ajka cserepes volt.

Éppen kettőt ütött az óra éjfél után.

Megrendültem. Most már nem mehetünk.

Kínosan virradt. Reggel orvosért küldtem.

— Súlyos náthaláz — mondta a doktor. — Nagyon kell vigyáznod. Könnyen újra tüdőgyulladás lehet belőle. De az is lehet, hogy három nap múlva semmi baja sem lesz.

— Mi hír? — kérdeztem orvosbarátomat odakint.

— Nincs új. Azonban én nem hiszek semmiféle hivatalos jelentésnek. Mi már útra készen vagyunk. Egész biztosan bejön az orosz. Azt én is hiszem, hogy ez a betörés csak mellékakció, de még Hosszúmezőt elfoglalják. Nagyon is fönt esik a fővédelmi vonaltól.

— Te így gondolod? — kérdeztem elsápadva.

— Én így, pajtás. Nem akarlak megrémíteni, de nekem ez a meggyőződés. Az oroszok galíciai szárnya visszavonulóban van, s így országunkból is ki kell takarodnia, azonban Hosszúmező még áldozatul esik.

Hirtelen kezet nyujtott.

— Te így gondolod? — kérdeztem újra.

— Én igen, — szólt — de most már Isten veled! Sietek pakkolni. Én is kocsin megyek. Ha nem lennék itt, csak láz-

csillapítót szedess Mártával és ha nem enyhülne a láza, óránként hideg borogatást a mellére.

Elment. Megkövülten álltam kint a folyosón a hideg szélben.

Itt kell maradnunk, végünk.

Ottbent újabb kínos meglepetés várt. Miklóska is lázas volt már. Lihegett, köhögött.

Uram Isten! mit akarsz velünk?

Így még a tanyára sem mehetünk ki, be kell várnunk a sorsunkat.

Szörnyű kétségek közt telt el a nap. Estefelé az asszony valamivel jobban lett, legalább is nem lett rosszabbul, de a kis fiú súlyosan megbetegedett.

Az éjszaka hosszú volt. Most még kínosabban virradt.

— Hányadika van? — kérdezte Márta.

— Tizenegyedike — mondtam. — Hogy' vagy?

— Jobban, fiacskám. Csak a kis fiú lenne már könnyebben, akkor mi is mehetnénk. Hallottam, hogyan zörögtek egész éjjel a kocsik. Mindenki menekül.

Összerázkódtam. Szörnyű rossz előérzetem volt. Biztosan tudtam, hogy ma valami történik.

Megjött a hivatalos távirat. Újra csak biztatás: nem kell félni; az oroszok nem maradhatnak benn az országban, mivel galíciai szárnyuk gyorsan vonul visszafelé; csapataink elhelyezkedése megtörtént. Érik a döntő ütközet, stb. stb.

Csakhamar megjött erre a hivatalos biztatásra a válasz.

Kilenc óra tájban dobpergés hallatszott a kapu előtt. Kimegyek, végighallgatom a dobost és — tántorogva megyek vissza.

Dobszóval tudatja a polgármester, — pápaszemes, halványarcú, igen higgadt természetű öregúr — hogy a hadvezetőség ideiglenesen kiürítetteti a várost; felszólítja az ittmaradt lakosság közül azokat, akik el akarják hagyni lakhelyüket, lehető kevés podgyásszal távozhatnak az óránként induló vonatokkal. Mindenki elmehet, van elég vonat. Az ellenség délután négy órára várható stb., stb. Még utasítások voltak az utazók és az ittmaradók számára.

Megálltam a szoba közepén. Lábam remegett, homlokomat izzadság lepte el, pedig fáztam istentelenül.

Az egyik ágyban, a feleségem fekszik, a másik ágyban negyvenfokos lázban a kis fiam.

Akadozva, összeszoruló torokkal nyöszörgöm el Mártának, amit hallottam.

Ő kétségbeesetten ugrik ki az ágyból. Belém kapaszkodik és lihegve suttog :

— Menekülj; még fiatal vagy, elvisznek magukkal; még katonasorban vagy. Majd én, majd én ittmaradok Miklóssal. Majd én . . .

Nehéz ilyenkor határozni, de most egy pillanatig sem haboztam :

— Nem hagylak itt benneteket, ha kerékebe törnek is. Történjék, aminek történnie kell.

Visszavezetem az asszonyt betegágyába. Ő tovább suttogott, mintha már orosz lagnék a szomszéd szobában :

— Menjünk így, ahogy vagyunk. Jól felöltözünk, kibírjuk. Ülünk a vonatra.

Helyettem a szél válaszolt. Megzörgette az ablakot és hópelyheket kavart a levegőben . . . Nagyon hideg volt odakint.

Lesujtva beszéltem :

— Te nem tudod, Márta, milyen a menekülők vonata. Én láttam már. Én nem bírom vállalni, hogy mind a kettőtököt kivégezzek. Nagyon is elég volt elveszteni lányunkat, most még a fiunkat is odaadjam? Meghal az úton. Te nem gondolhatod, miről van szó. Egnapig megy egy ilyen vonat. Marhakocsikban kell dideregni, s nem tudjuk, hol engednek kiszállni. Miklósnak biztosan életébe kerülne, s lehet, hogy a tiedbe is. Nem, itt maradunk mind a hárman. Az Isten oltalmazzon meg bennünket.

Márta kétségbeesetten tördelte lesoványodott kezét. Jajongott, hajába markolt :

— Borzasztó, borzasztó! Rossz sejtelveim vannak. Én érzem, hogy mennünk kellene bárhogyan is . . . — Sírt, zokogott és tovább tépelődött : — De mégsem lehet, igazad van, nem lehet. Miklós meghal. Pedig én jobban vagyok. Föl is kelek. Nem bírnék ágyban maradni egy pillanatig sem.

És öltözni kezdett. Hiába kértem, hiába próbáltam szigorú lenni. Kezemet eltolta és kőkemény arccal erősítette, hogy nincs már baja, fölkel, nem maradhat ágyban. Ki tudja, miféle katonák jönnek ide . . .

Nem bírtam szólni. Ez az, hogy miféle katonák jönnek ide . . .

Az asszony tovább beszélt. Már nem siránkozott, nem suttogott, — rendelkezett :

— Te majd az első napon elrejtőzöl : én így akarom, ezt követelem. Hátha valami jó ember jön ide! Majd meglátjuk.

Megpróbáltam ellenvetéseket tenni. Én bujjak el? Gyáván, mint a félénk kutya? Hová rejtőzzem, hol lapítsak?

Fölháborodtam, de Márta, legnagyobb bámulatomra, erélyessé vált és ellentmondást nem tűrően kért, követelte, hogy a hátsókamrába kell mennem. Odaviteti az egyik vas-kályhát és ott meghúzódok, míg valami jobbat nem találunk ki.

És a vége csakugyan az lett, hogy kimentem a kocsiszín mellett épült kamrába. Kályhát vitettem oda és úgy ahogy berendeztem párnapi rejtekhelyül.

JÓKAY LAJOS.

KÖLTEMÉNYEK.

Egyetem.

(Részlet egy nagyobb lírai kompozícióból.)

I.

Égyetem. Dél van. Kupolaterem.
A nagy padok lépcsőzetes karéja :
Diákfejekkel tarka kis-világ.
Bozontos dús fejek, kopasz fejek,
Piros arcok és koplaló-fehérek,
Égő szemek és virrasztó-hunyorgók.
Könyves fiúk, sokfüzetes leányok,
És itt is, ott is komoly kispapok.
Amott vita az új Horatiusról.
Amit megtalált Némethy professzor,
Emitt Adyt imádja egy bozontos,
Egy kis kövér paródiát szaval.
A pad szélén két izgatott fiú
A jövő heti *zárthelyit* beszéli.
A sarokban két lány, három fiú
Nevetve tervez egy kirándulást.
Mögöttük egy szorgalmas magoló
Csóválja nagy, szemüveges fejét.
Legfelül egy arany melltűs fiú
(Balkeze zsebben, lába a padon)
Magyarázza vidám, nagy gesztusokkal
A vasárnapi futbalmérkőzést.

Egyszerre csönd lesz, mindenki feláll,
Megszakad vita, magolás, kacaj :
És a katedra hűvös magasából
Végigjártatja rajtunk esendesen
Szépségbe-fáradt, finom, mély szemét
S hosszú, ideges ujjait emelve,

Elegáns, zengő, hosszú mondatokban
Balassiról kezd szólni Beöthy Zsolt.

II.

Két óra közt. Állok a folyosón.
Szembe jön rám egy villogó szemű,
Borzolt hajú és bozontos szakállú,
Rosszul-gombolt kabátú, nyugtalan
Mosolygó-ráncos, fáradt-arcú férfi.

Még bennem reszket szava-szökkenése.
Az órájáról. Apró cédulái
Még szemem előtt röpködnek zizegve,
Még látom, ahogy görnyed a katedrán,
Oldalt fordulva, könyökére dőlve.
Nyugtalan ujja gyér hajába jár,
Két szenvedő, nagy, lobogó szeme
Fejünk fölött az ürbe tévedez,
És ajkain sercegve gyúl ki ránk
A művészet sorvasztó, mély szerelme,
Az ihlet fénye — lobbanó lidérc láng —
A Lélek omló, láttató tüze.

Jön, hozzámlép, karonfog, elkísér.
Mit olvasok?, mit írok?, mit szeretnék?
Kérdez, felel, tanácsol. hív magához,
Könyveket ígér, — és csak hozzam el,
Amiket írok. Oly sűrűn kopog
Szívem ablakán szava zápora,
Mint a tavaszi termő lágy eső,
A nőttető májusi eső,
Mely zöld mosolyba és selyembe vónja
A boldog, ifju földeket.

III.

Hamar, tanuljunk! Oly rövid az élet,
És oly hosszú és olyan érdekes
És nagyszerű a tudomány!

Neki bátran a habzó telijének !
 Ex fontibus ! Hisz mire jó a könyvtár,
 És múzeum és szeminárium !
 Kódexeket és monografiákat,
 És disszertációkat ! Ezret is
 Kínál a lipcei antikvárius !
 Szövegeket, princeps editióban,
 És jegyzetet és szövegkritikát.
 Ó milyen szép a filológia !
 (De mégis, Cicero kitaposott
 Fórumánál mennyivel izgatóbb
 Prudentius Hamartigeniája !)
 És milyen kár, hogy nem lehet tanulni,
 Mert készülni kell: kollokviumok
 És vizsgák jönnek, és szigorlat is !
 S Catullus és Symposion helyett
 Magolsz Ókori Topografiát.
 Mindegy, az is szép ! És a többi, mind :
 A Nyelvhasználat, a furcsa finn,
 És minden ! Csábít minden tudomány,
 Hogy mindenestül elmerülj belé.
 De neked nem szabad ! Vigyázz ! Vigyázz !
 Poétának küldettél, nem tudósnek,
 Neked tanulnod kell, nagyon sokat,
 Hogy sokat élhess, és sokat szeress :
 Nihil humani a te alienum.
 Neked látnod kell és magadba élned
 Minden szépet és minden életet :
 Görög márványt és német misztikát,
 Francia élt és római erőt,
 És mindent ! Ó fiatal szomjuság !
 Könyvek, betűk nehéz asszúbor !
 Ó igazság tavaszi márnóra !

IV.

Legszebb mégis a két isteni nővér :
 Filozófia, theológia !

Állni a rejtelmes Mélység felett,
 És áhitattal megmerülni benne,
 S meg nem békélni koldús féluton.
 Leszállani a Végső Elvekig,
 Szent részegséggel, csorduló gyönyörrel
 Szemlélni azt, ami szemlélhetetlen,
 Véges karral a végtelent ölelni,
 És fölsuhanni kettős szárnycsapással
 Észnek és szívnek ikerritmusán
 A levések és látszatok fölé,
 És egy teremtő villanás tüzénél
 Átnyulni a mozgáson szelleműjjal
 A Próton Kínún Akínétonig !
 Ó Eszme boldog elragadtatása !
 Ó látás izzó paradicsoma !

SÍK SANDOR.

Szonett a szonetról.

Szonetten lantom vajjon mit szeret ?
 Trubadurútra keltem véle hajdan.
 Miért, hogy újra erre nyílik ajkam ?
 Kimért szavakban rövid a szerep.

Világhatár ez a kicsiny keret.
 Bronzurna, benne muskátlid kipattan.
 Dagadó árban, omló zuhatagban
 Hol sziklapart, hol nemes gátveret.

Nem hajszol már ködszélű végtelen.
 S mécslobogásnak sem kell tág terem.
 Törpe a tér, amely nekem jutott :

Tövisbokor a fészek, nem platán.
 Beérem, hogyha napom hajlatán
 Betölt a dalom egy csalitzugot.

PETRI MÓR.

SZEMLE.

Hat év magyar zeneművészete.

Jelentés az 1929. évi Greguss-jutalomról.

(Harmadik zenei évkör. 1923—1928.)

A Kisfaludy-Társaság megtisztelő megbízásából a zenei Greguss-jutalom odaítélése alkalmával zeneéletünk olyan hat esztendejéről számolhatok be, melynek a századforduló óta nincs mása s melyhez a XIX. században is csak Erkel Ferenc legvirágzóbb korszaka hasonlítható. A magyar zeneművészet ez alatt a hat év alatt nemcsak bekapcsolódott, hanem belegyökerezett a világ-zeneművészetbe, melynek egyik magas fokán hirdeti zenekultúránk diadalát és dicsőségét. Ha természetünk szerint nem volnánk ildomosan szerények, bevallhatnánk magunknak, hogy zeneművészetünk az élen jár s maroknyi nemzetünk őseréje haladottabb zenekultúrák falait eredményesen dőngeti. Az angolok maguk állapították meg, hogy a világ élő legnagyobb négy zeneköltője: Elgar, Délius, Strauss és Dohnányi. Ismeretes, hogy a világszerte divatozó úgynevezett ultramodern zenének Stravinszki után, sőt mellett, a mi Bartók Bélánk a vezére; Hubay Jenő hegedűművészi, pedagógusi és zeneköltői érdemeit földrészek népe kalaplevéve ismeri el; Kodály Zoltán faji ereje rég áttörte a külföldi határokat s ha Szabados Béla meleg magyar szíve értene a mai idők megkövetelte reklámhoz, országokat hódíthatna. Hol van a világnak az a nemzete, mely ma öt ilyen nevet vallhat a magáénak? És ezek a mesterek nem tétlenkednek, hanem mindenikük kötelességtudó szorgalommal dolgozik a magyar- és a világzenekultúra előbbrevitelén.

Az alkotó magyar zenei génusz így kapcsolódik ma az általános zenetörténet folyamába. Reprodukáló zeneművészetünk még győzedelmesebben. Amint a XVII. és XVIII. században az olasz zenészek elárasztották a külföldet, ugyanúgy ma Európában és Amerikában legjobban a magyar muzsikust keresik és szeretik. Zenepedagógiai fejlettségünk érdemeként: a «magyar művész» — világmárka. Jóhírünk általános színvonalát toronymagasra emelték a Filharmóniai Társaság külföldi körútjai. Büszkeséggel emlegetett zenekarunk Dohnányi Ernő elnökmaggy vezetésével 1927-ben (aug. 19. és 21.)

Frankfurtban a nemzetközi zenekiállítás vezetőségének meghívására két hangversenyt adott olyan sikerrel, hogy szereplésüket meg kellett hosszabbítaniuk. Következő évben a Filharmóniai Társaság (május 1-től 14-ig) Északolaszország nagyobb városaiban tizenkét koncertet tartott. Az újságok superlatívusokban dicsérték zenekarunkat, kiváltképpen Dohnányi Ernőt, kinek karmesteri erényeit a Toscaninével hasonlították össze. Az olasz siker után a kölni «Pressa» hívta meg vendégszereplésre filharmónikusainkat, melynek során zenekarunk Európa nagyobb metropolisaiban 1928 júniusában hangversenyeket rendezett. Két estén Párizsban, kettőn Londonban, egy-egy estén Scheweningenben, Kölnben, Heidelbergben, Zürichben és Münchenben játszott. Osztatlan, dicsőséges sikerrel. Orkeszterművészetünk külföldi megcsillogtatásában ez eddig legnagyobb eredményünk. Olyan távlatokat nyitó esemény, mely kultúrtörténetünk lapjain nem fog elveszni. A franciáktól, angoloktól, németektől, svájciaktól és bajoroktól ránkdobált elismeréseket közel hetven sajtókritika őrzi. A *Times* (jún. 16., 19. és júl. 1.) elragadtatás hangján beszél zenekarunkról, melynek főként közvetlenségét, finomságát, erejét, tónusának nemességét s az egyes hangszerek kezelőinek és hangszergruppjainak egyöntetűségét emeli ki. A *Daily Telegraph* Dohnányi Ernőről azt mondja, hogy boldog lehet az a zenekar, melyet ilyen nagy művészegyenység vezet. És így tovább...

Ezek mellett énekművészetünk eredményeiről se szabad elfeledkeznünk. A magyar énekművészet még sohasem állt ilyen magaslaton. Annyi nagyhírű énekesünk van, mint még soha. Olyan előadásokat tudnánk velük rendezni, hogy megirigyelhetne érte a külföld. De ezek a művészek nem mind a mi játérendünket emelik. Idegenben boldogulnak és idegeneket boldogítanak. Gyenge Anna, Ivogün Mária, Németh Mária, Anday Piroska, Angerer Margit, Pataky Kálmán és Pilinszky Zsigmond dicsősége azonban a magyar zenekultúrára is fényt vet.

Előadóművészeink nagy külföldi sikerei mellett zeneköltőink olyan gazdag természettel ajándékoztak meg, amilyenben még nem volt részünk. Nagyszerű zenei szüretünk hat évének legjobb borai ezek: Poldini Ede *Farsangi lakodalom* című vígoperája; Hübner Jenő *Karenina Anna* című operája; Kodály Zoltán *Háry János* című magyar daljátéka; Szahados Béla *Fanni* című operája; — szimfonikus zenében Dohnányi Ernő *Ünnepi nyitánya*; Bartók Béla *Táncszvitje*; Kodály Zoltán *Psalmus hungaricus*, Dohnányi Ernő *Ruralia hungaricája*, III. vonósnyegyese és még — amint később látni fogjuk — több jelentős kompozíció.

Csodálatos, szinte megmagyarázhatatlan, hogy amikor Trianon megcsönkített, mikor nem maradt semmink, csak a kultúránk, — művészetünk s különösen zeneművészetünk olyan lendületet vett, amelynek küllőző fénye nemcsak a magyar eget világítja be. A magyar géniusz megtalálta azt a területet, amelyen előretörhet és dacolhat szellemének diadaláért. A harsonát lehangosabban a zeneművészet fújta a világ fülébe s a világ meghallotta. Ma már tudja, hogy nemzetünk zeneművészete elpusztíthatatlan és értékességben egyenrangú a vezető kultúrnemzetekével.

Az utolsó hat év zeneművészetének jelentőségét ebben találjuk.

A zenei Greguss-jutalomról szóló és az előbbi hat évet felölelő jelentésemben azt mondtam, hogy az 1917-től 1923-ig terjedő évkör azért értékes, mert erre az időre esik, hogy a magyar zeneművészet elindult világhódító útjára. Az azóta eltelt hat év multán örömmel jelenthetem, hogy a magyar zeneművészet az általános kultúrába : beérkezett.

*

A Kisfaludy-Társaság zenei alkotásnak ezúttal harmadszor ítéli oda a Greguss-alapítvány jutalmát. A díjat most olyan műnek kell kiadni, melyet az 1923-mal kezdődő s az 1928-cal végződő évkörben mutattak be. Az alapítólevél nem szól ugyan arról, hogy csak előadott mű kaphatja a jutalmat, de ez magától értetődő, hiszen olyan művekről, melyek kéziratban vannak, de előadásra nem kerültek, nem szerezhetünk tudomást s az olyat sem tekinthetjük ismertnek, mely nyomtatásban megjelent ugyan, de előadásra vár. A zenemű a bemutatás által válik közismertté. A jelentésben tehát csakis előadott művekről lesz szó.

Tájékoztatásul néhány szóval a módszert említem, melyet a felsorolandó művek kiválasztásában követtem. Először a m. kir. Operaház újdonságain megyek végig, azután a zenekari hangversenyeken, a kamarazenei műsorokon, az egyházzenei műveken s a szólókoncerteken. Minden zeneműről nem szólhatok, hiszen az ország évente annyi száz és száz kisebb zenedarabot termel, hogy ezt a tömeget még áttekinteni is lehetetlenséggel határos feladat volna. Annak azonban, hogy mit vettem fel a jelentésembe, mit nem, jelentőséget akartam tulajdonítani. Minthogy pedig a Greguss-jutalom előadói jelentéseinek nemcsak az a célja, hogy időnként seregszemlét tartson a magyar művészetek felett, hanem a vizsgálódása alá eső évköröknek tükörképét is kell adnia, érinteni fogom a dalirodalmat, a dalosügyet, a zenepedagógiát, a vidéki zeneéletet, a zenei irodalmat, a rádiót s a zenei ünnepélyeket, jubileumokat.

*

A m. kir. Operaház hat év alatt 13 magyar újdonságot mutatott be. Önmagában is jelentős szám, hátha még hozzávesszük, hogy a 13 mű közül öt: *Karenina Anna*, *Farsangi lakodalom*, *Háry János*, *Fanni*, *Moments musical's* olyan, amely a korizlés változandóságával szemben is értéke marad a magyar operairodalomnak.

A vizsgálódásunk körébe eső operák között időrendben, de értékességben is egyik első helyen áll Hubay Jenő: *Karenina Anna* című három felvonásos dalműve (1923. november 10.). Szövegét Tolsztoj világhírű regényéből Góth Sándor írta. Hubay előadott hat operája közül a legnagyobb s a legerőteljesebb. A nála csaknem harminc évvel idősebb *Cremonai hegedűs* világsikerét még nem érthette el, de Operaházunk állandóan műsoron tartja s a külföld figyelmét is magára vonta. A *Karenina Anna* partitúrája a *Dante-szimfónia* költőjének előkelő magaslatán áll. A lírai alaphangú cselekményből hatalmas drámai erők csapnak ki, melyek Hubay kótaiban nagyszerű zenei felfokozásra találnak. A *Karenina Anna*ban Hubay tolla drámaibb és grandiózusabb lett. Művészete mintha új állomáshoz jutott volna. Ez az opera olyan alkotás, mely arányainál fogva és művészeti értéke szerint a Greguss-jutalom kiadásánál figyelemre méltó volna, de mert — az alapítólevél szelleméhez és az eddigi szokáshoz híven — egyazon szerző a jutalmat csak egyszer kaphatja meg s zeneművészetünk világhírű vezérében, dr. Hubay Jenőben, az első ízben 1917-ben kiadott Greguss-díj nyertesét is tiszteljük, a *Karenina Anna* a jutalmat nem nyerhette el.

Az operabemutatók sorrendjében egy napon (1923. dec. 22.) két kevésbé jelentős mű következett: Zádor Jenő, bécsi zenekonzervatóriumi tanárnak *Diana* című egyfelvonásos zenedrámája és Hentschel Károly, temesvári zenetanárnak *Aphrodisia* című, két képből álló — ahogy a szerző nevezte — «szimfónikus pantomimája». Az elsőnek a szövegét Mohácsi Jenő írta, a másodikét maga a zeneszerző, nem valami nagy dicsőségére.

Az 1924. év februárjának 16. napja jelentős dátum a magyar opera történetében. Ekkor mutatta be az Operaház Poldini Ede *Farsangi lakodalom* című vígoperáját.

Minden példánykép nélkül, teljesen felvértezve, egyszerre, csaknem a semmiből pattant ki az első magyar művészi vígopera. A *Farsangi lakodalom* csak nyomokat látott maga előtt, de az utat saját-magának kellett megkeresnie és megszabnia. A *Bolond* (Szabados) s némileg a *János vitéz* (Kacsóh) bizonyos irányt sejtett. Mikor Szabados Béla merevnek és hajlíthatatlannak mondott zenénkkel a francia ötletességet érte el; mikor Kacsóh az ősi, nemes, színmagyar

melódiavonalakat úgy hajlítgatta, mint csikós a karikás ostort; mikor Szendy Árpád beigazolta, hogy akinek lelke van hozzá, klasszikus szonátaformában szeplőtelen magyar szonátát is írhat: a magyar zene művészi problémája meg lett volna oldva, csak talentum kellett hozzá, aki minden eredményt összefogva, meg tudja teremteni az első faji mesterművet.

Poldini Ede a zeneművészet eddigi eredményeinek szépségeit (de csakis a szépségeit) mind felhasználta mondanivalóinak legtökéletesebb eszközéül. Geniálisan eltalálta, hogy kell a száz év előtti magyar udvarházbeli kedves történetet és annak levegőjét megéreztetni, elbeszélni ma. És nemcsak a mi számunkra, hanem az egész világ számára érthetően, élvezetesen és mégis: magyarul.

A *Farsangi lakodalom* szövegét Vajda Ernő írta, ki ezzel a munkájával több mint tíz évvel ezelőtt az Operaház librettópályázatán első díjat nyert. Kedves, kellemes, vidám szöveggönyv. Nem nagyigényű, nem irodalom, de jó példája annak, milyen alkalmazkodóan lehet partitúra számára dolgozni.

A vezérkönyv zenei szépségalmazából csupán néhányra mutatunk rá. A zeneköltő pregnáns témákkal, motívumokkal dolgozik, melyeknek jellemzőereje bámulatos. Ezekből vagy ezeken át szövi, bogozza tarka magyar varrottaskendőjét: a partitúrát. Régi nótákhoz, dalokhoz is hozzányúl, de azokat megfürdeti a zenei tudás és vígopera-stílus folyamában és úgy tálalja fel, hogy szépségeiktől elkáprázunk. Alig észrevehető zárt számok sorozatából és három nagyszerűen felépített fináléból áll a vezérkönyv, mely olyan magasrendű muzsika, hogy mindvégig csaknem koncertál. Az egyik szám zárlatát a másik szám (mondhatjuk akár tételnek is) kapja fel s egy picike ötletből mesteri kidolgozással zenehegyeket épít. És mindezt stílusosan, vígopera stílusban, egyszerű eszközökkel éri el. A harmonizálási szépségek mint hímes lepkék repdesik körül a zenekari virágokat. Pattog-csattog, nevet, kacag, incselkedik, humorizál és sodor ez a zenekar. Az énekbeszédje nagyszerű. Tökéletesebb magyar zenei prozódiaival még nem írtak operát. Az énekhanggal jobban és szebben már nem lehet bánni. Példa rá a második felvonás kvartettje és a tömérdek kar, mely talán a partitúra leggeniálisabb eleme.

A *Farsangi lakodalom* egyik legkedveltebb operája a magyar közönségnek. Állandóan műsoron van. Több külföldi sikeréről is tudunk, legutóbb a nürnbergi «magyar hét» keretében magyar előadással hódította meg a német közönséget.

Poldini Ede jelentős művét a Greguss jutalomra azért nem lehet ajánlani, mert szerzője — bár jó magyar — nem magyar állam-

polgár. Vagy harminc év óta külföldön él s az alapítólevél szerint a jutalmat csak magyar állampolgár kaphatja és csak olyan állampolgár, aki állandóan itt él.

Időrendet tartva, a következő két magyar újdonság (egy estén) (1924. márc. 29.) Vincze Zsigmond *Az erősebb* című egyfelvonásos zenedrámája és Gajáry István *Árgirus királyfi* című háromfelvonásos «táncos játék»-a volt.

Az erősebb szövegét Géczy István írta, mely parasztdráma formájában előzőleg a Vígszínházban került színre. Vincze Zsigmondot a *Paraszbecsület* hevíthette, amikor zenedrámájának partitúráját írta. Nem modernkedő, hanem egyszerű, magyaros dallamokkal dolgozó, jól hangszerelt vezérkönyv. Fogyatékosága, hogy igazi drámai ereje nincs.

Az *Árgirus királyfi* című balett szövegírója, Ferenczi Frigyes, lényegében ragaszkodott Gyergyai Albert XVI. századbeli színhistóriájához. Színpadi látványosságaiért meg lehet dícsérni, de ilyen szép tárgyhoz csak költői tollal szabad közeledni. Gajáry István vezérkönyvében sok finomság, lendület és hangulat van.

A *Bűvös bábu* című balett (1924. dec. 19.), melynek zenéjét Mádár Raoul s szövegét Kéméndy Jenő írta, karácsonyi gyermek-előadásra készült látványosság.

Az 1925. év egyetlen magyar bemutatót sem hozott. Ez az év az Operaház válságával telt el. Az állam szűkös anyagi helyzete s a szólisták és a csoportos személyzet túlkövetelése zenekultúránk legelső intézményét oda juttatta, hogy egy időre meg kellett szakítani az előadásokat.

Az újjászervezett Operaház már az első évben három magyar újdonságot mutatott be, melyek közül Kodály *Háry Jánosa* jelentős értéket képvisel. Időrend miatt azonban előbb a *Taifun*ról és az *Assisi Szent Ferenc* oratóriumról kell szólnunk.

A *Taifun* háromfelvonásos «japán tragédia» (1926. febr. 16.). Zenéjét Szántó Tivadar, a jónevű zongoraművész írta; szövegét: Lengyel Menyhért. A *Taifun* úgynevezett «modern opera». Modern zene. A «modern» szó a zenében annyiféle és sokszor ellentétes fogalmat takar, hogy jelentésén alig lehet eligazodni. A *Taifun*nal kapcsolatban a rosszabbik jelentését kell érteni.

A *Taifun* partitúrájában minden új zenei irányzat egyesül. Expresszionista, impresszionista, futúrista, ultramodern, neoprimitív, exotikus, naturalista vezérkönyv, a szerint, hogy melyik oldalát lapozzuk fel. Hangszín, hangfolt, túlzásfolt harmónia és tobzódó ritmus az elemei. Melódia sehol, még a motívum is ritka, legfeljebb

itt-ott egy motívum-töredék. Szántó Tivadar szégyenli a zene lényegét, a melódiát. Ezért vezérkönyvének csaknem minden hangzása nyugtalan, indokolatlan, meglepetésszerű, fanyar, savanyú, l'art pour l'art kellemetlen diszsonancia-hajhászás. Lélek sehol. Itt minden számítás, kótapapír és tintafolt. Hangzik ez a partitúra, de nem beszél. Folyton liheg, mint az aszthmás ember. Recitativo-piramis a kóta-sivatagban.

Olyan jó muzsikusnak, mint Szántó, meg kellett volna éreznie, mit lehet és mit nem lehet megzenésíteni.

A *Taifun* drámát külföldön aktuális és érdekfeszítő témája éltette. A sárga emberfajta titokzatossága és alattomos térhódítása érdekelte az embereket. A librettóba ebből az érdekességből nagyon keveset lehetett átmenteni, mert operában nem lehet érvelni, vitatkozni, dialektikai fogásokkal viaskodni a fajok értékéről, jogairól, harcairól s jövőjéről. A *Taifun* szerelni, tehát érzelmi része, alkalmas a zenésítésre, de az a népesedési és sárgafehér faji politikum, amelyért a dráma íródott, nem bírja meg az opera levegőjét. A szó fele az operákban általában el szokott veszni, mert a szavak erejét a zene legtöbbször akadályozza. A *Taifun* értelmi motívuma a japán «küldetés, kötelesség, engedelmisség». Hogy lehetett ezeket az absztrakciókat egy opera alapjává tenni? Vannak témák, melyeket nem lehet és nem szabad megzenésíteni.

Assisi Szent Ferenc halálának hétszázadik évfordulóját az Operaház azzal ünnepelte meg, hogy előadta Beretvás Hugónak és Lányi Viktornak erre az alkalomra írt *Assisi Szent Ferenc* című három részből álló oratóriumát (1926. okt. 9.). Nem jelentősebb alkotás, érzik rajta az alkalmosság s hiányzik belőle a hitbeli meggyőződés ereje. Beretvás vezérkönyvében van lelkes és értékesebb részlet is, de egészében zeneiskolai használatra esetleg alkalmas moduláció-példatár s nem zeneköltészet. Az oratóriumhoz emelkedett zenei lélek kell és stílus. Főként stílus. Egyenetlen értékű melódiákkal nem lehet zenei falfestményt alkotni. A zenei freskófestő ecsetjében mindig lendület legyen, mert a zenei epika, az oratórium, darabokra esik, ha nem átszellemült lélek beszéli el.

Kodály Zoltán *Háry János* című operája (1926. okt. 16.) különös és különleges helyet foglal el a magyar dalműirodalomban. Különleges a mű maga, mert olyan opera, amelyben sokkal több a beszéd, mint a zene és különös, mert szokatlan, hogy ilyen műsoronkívüli termék az Operaház tradíciókkal terhelt színpadjára kerülhet. A napisajtó kedvezően fogadta és nagy megértést akart mutatni, ami inkább a zeneszerző érdemes személyének szólt. Lényegesebb körülmény,

hogy a közönség — értők és értetlenek — az első percben szívébe zárta a *Háry Jánost* s azóta állandóan zsúfolt ház ontja tapsait a szerzőknek és a szereplőknek.

Örvendetes tünet, hogy az Operaház közönsége az utóbbi néhány év alatt sokkal magyarabbá lett. Ezelőtt került a magyar szerzőt s a magyar tárgyú dalműveket. Most szereti, dédelgeti, sőt büszkélkedik vele. Ez a szellem lopódzott be az Operaházba s azért örülünk a *Háry János* színrehozatalának, mert színmagyar levegője mérsékelni fogja az idegen művek túltengését. Magyar művészekkel, jó magyar szóval, szép magyar énekkel épített Operaház! Ez a mi ideálunk!

A *Háry János* nem példaadó opera, de útmutató vendégoldal, mellyel a magyar művészet Toldi Miklósa jelzi a magyar opera útját. A *Bánk bán* indítja a sort s a viszontagságos út egyik-másik fordulójánál póznaként tűnik fel a *Bolond* (Szabados), a *Falurossza* (Hűbay), a *János vitéz* (Kacsóh), a *Vajda tornya* (Dohnányi), a *Farsangi lakodalom* (Poldini) és a *Háry János*. Nincs már messze, látszik már a magyar dalmű Budavára!

Háry János klasszikus föllentéseit, fantasztikus hazugságait Garay János *Az obsitos* című költeményéből mindenki ismeri. A librettisták: Harsányi Zsolt és Paulini Béla csak az ötletet és a hangulatot vették *Az obsitos*ból. Érdemük, hogy Vitéz Joannes Háry hazudozásait eléggé egységes és érdekes három felvonássá szélesítették ki és sok mulatságos fordulattal tüzdelték meg. Talán a szövegnek ebben a kvalitásában gyökerezik a dalmű egyetlen és legnagyobb fogyatékossága. A zeneszerző a szó, az értelem tiszteletbentartása miatt csak helyyel-közzel szólalt meg s az egész librettót nem szőtte át muzsikával, nem gyúrta át zenei műfajjá. A szöveg és a zene örök problémáját a szöveg javára döntötte el. Stílus- és műforma-egységet tépett össze, hogy a népies magyar szöveg szépségeit megmentse az eddigi operastílus szavakat és értelmet gyötrő túlkapásaitól. Igaz, hogy ahol a szó sokat mond, ott a zene lehetőleg ne sokat beszéljen, de — Berlioz szerint — minden szó, minden szótag, minden magánhangzó, minden érzelem és minden helyzet zenére való, mert a zene a költészet legfelsőbb formája s nem ismer urat maga felett. Kodály zenekara minduntalan megszakad. Holott a zenét operaszínpadon nem lett volna szabad ennyire alárendelni a szónak. Különösen akkor nem, amikor Kodály robusztus talentumától mindenki várva-várta a friss, az igazi magyar recitativót. Ebből egy ütemet sem kaptunk. Betétszámokkal nem lehet dalművet írni. Az operák egységes zenei szövetből készülnek. Kodály a szövetnek csak a virágmintázatát

hímezte ki zenével. Érthetetlen, hogy olyan logikus fő, olyan imponáló zenetudós miként eshetett bele ilyen stílustalanságba.

Eddig arról a zenéről beszéltünk, ami nincs benne a *Háry János*-ban, most hallgassuk meg azt, ami benne van.

Kodály vezérkönyve dalokból, férfi-, női- és vegyeskarból, egy hatalmas finálészerű vegyes kórusból és közzenéből áll. Egytől-egyig mestermunka. Nagy részét népi dalgyűjteményéből vette. Operája cantus firmusait a legnagyobb költővel, a néppel, csináltatta meg. Ő csak az aranykocsit adta alájuk, melyen a népköltészet rétjéről behozhatta ezeket a virágokat az Operaház márványfalai közé. A dallambeli invencióról, a zeneköltői értékesség fokmérőjéről önként lemondott. Melódiája nem az övé, arról tehát nem beszélhetünk. Érdeme csupán a feldolgozóé. De a dallamok zenei feltalálása, orchesterre való átöntése csodálatraméltó. Ehhez nem elég a tudás, ehhez költői szív is kell. Ahogy például kibomlik a zenekarból ez az egyszerű népi dal «Szegény vagyok, szegénynek születtem», lélekbe-markoló. Ahogy él, nő és elhal a hangszertömegben, álmélkodtató. És a toborzó és a harangjáték és a minét-dal és a «Tiszán innen Dunán túl» kezdetű nóta, mind-mind olyan zenekari magyar nyelven szólal meg, amelynél művészibbet és egyben magyarabbat aligha hallottunk. A népi dalok hamvassága, üde hangulata nemhogy el nem vész a százfejű zenekarban, de hatványozódik, nemesedik.

Operaházunk 1912-ben operaszöveg-pályázatot hirdetett, melyen a *Farsangi lakodalom* librettója nyerte az első díjat. A második helyen dicsérettel kitüntetett szöveg: a *Fanni*. Írója Mohácsi Jenő. A bírálóbizottságban Szabados Béla is résztvett, ott ismerte meg a szövegekönyvet s mindjárt elkérte megzenésítésre. Operája 1918 nyarán készült el, tehát kilenc évig várt a bemutató napjára, mely 1927. február 16-án volt.

Szabados Béla zenevilágunk nagyvezérkarának régi, illusztris tagja. Több mint negyvenévi ernyedetlen munkásság dicséri szorgalmát és teszi tiszteltté nevét. A magyar muzsika finomszavú költője. Csupa melegség, lágyság és érzelem. Az abszolút zenei szépek fanatikus híve. Tolláról sohasem cseppent le művészetellenes folt. Művészete Erkelben és Lisztben gyökerezik s a régi értelemben vett zenei formaművészet ösvényein halad.

Az opera szövegekönyve Kármán József *Fanni hagyományai* című regényéből készült. De a szövegíró csak a főalakot és a kor hangulatát vette a wertheri szellemű regényből, melyhez maga költött történetet.

A szöveg Szabados Béla lelkületéhez simuló tárgykört ölel fel.

Más kérdés, hogy operaszövegnek érdekes-e. A lélektanilag hajszálfinoman indokolt szöveg az operastílust rendszerint akadályozza. A *Fanni* librettistája épít, szó, indokol és analizál, ami operaszínpadon nem erény.

Szabados partitúrájában elsősorban a hangulatok zenei aláfestésére törekedett. Nemes lírájával a finom hangulatokat szerencsésen meg is fogta. A nagyképűsködő drámaiságot — igen helyesen — kerülte, hiszen lírai dalművet írt, melynek szereplői nem történelmi hősök, nem germán félistenek, hanem egyszerű emberek. De az egyszerű emberek szíve esetleg jobban fáj és sajog, mint a világrengető hősöké. Ezek az elgondolások vezethették a szerzőt abban, hogy szubtilis eszközökkel fejezze ki a szemünk előtt lepergő bánatos történetet, kerülje a túlságos dinamikai fokozásokat s bensőségesen fesse hősei vergődő szívének érzéseit. A hangszerelés letompított. Kerüli a túlzásokat. A vezérkönyv pasztell-színekben úszik. Finom és könnyed. Recitativója kevesebb is lehetne, de zárt számai emelkedettek. Bacsányi János szövegére készült, spinéttel és vonósnégyessel kísért magyaros dala megvesztegetően szép.

A művek sorrendjében (1927. dec. 21.) Siklós Albert egyfelvonásos operája: *A hónapok háza* következett, melynek szövegét Törzs Jenő írta. Nem jelentékeny mű.

Zádor Jenő: *A holtak szigete* című egyfelvonásos lírai dalművének (1928. márc. 29.) tárgyát Böcklin híres festményéhez, *A holtak szigetéhez* kapcsolta. Festmények nyomán több nevezetes zenei kompozíciót ismerünk. Ebből is lehetett volna alkalmasabb librettót írni, de Zwerenz Károly (bécsi operett-szövegkönyv-szerző) gyenge tollúnak bizonyult. Hosszadalmaskodó, bőbeszédű. Ugyanez a hibája a zeneszerzőnek. Vezérkönyve zárt formákkal dolgozó, jól hangszerelt, néhol lendületre kelő, megszokott operazene. Ennyi invencióval csak zeneszerző lehet valaki, de zeneköltő soha.

A Schubert-centenárium alkalmából Dohnányi Ernő Schubert *Moments musical's* című közkedvelt hat zongoradarabját meghangszerelte, egyetlen ütemét sem változtatva meg. Dohnányi költői lelkű felesége: Galafrés Elza, a moderato, andantino, allegro vivace stb. sorozatához ötletes mesét írt, amely logikus és emelkedett szellemű történettel illusztrálja az eredetileg zenekari számnak készült művet. Így finom, látványos egyfelvonásos baletté vált, mely *A múzsa csókja* címen került színre (1929. nov. 19.).

Miután a balett szövegírója és hangszerelője magyar ember, Schubert szelleme ellen talán nem vétünk, ha ezt a művet a magyar

bemutatók közé sorozzuk. Dohnányi Ernő schuberti szívvel hangszerezte meg a közkedvelt zongorakompozíciókat.

A Városi Színházban is játszanak operákat. De magyar operát minél kevesebbet. A hat év alatt csak két estéről kell beszámolnunk. Siklós Albert Mohácsi Jenő szövegére *A tükör* címen zenés néma-játékot írt. Nem jelentős mű, csak éppen megemlíthető (1923. márc. 29.). A másik estén (1927. febr. 24.) három magyar újdonság szerepelt: Dohnányi Ernő *Simona néni* című egyfelvonásos vígoperája; Lavotta Rezső *Karnevál* című egyfelvonásos zenés grandguignolja és Kósa György *Laterna magica* című egyfelvonásos énekes mimodráma.

A *Simona néni*t (eredeti néven: *Donna Simonát*) 1912-ben mutatta be a drezdai operaház. Magyar földön először és csak egyszer játszották: Debrecenben, 1918-ban. Kedves, bájos, finom vígopera. Dohnányi Ernő színes, meleg, pompás humorú tollának mosolygó, nevető kótatömege. A neoromantikus zene tipikus képviselője. Szövegét Heindl Viktor írta.

Lavotta Rezső *Karneváljának* szövege Toronyi Gyula ügyességét mutatja. Lavotta Rezső kiváló zeneköltő. Nem ultramodern, de jó értelemben vett modern szerző. Tiszteli a melódiát és a zenei szép szolgája. A franciás ízű zenei finomságok legtehetségeesebb mestere Szabados Béla mellett a magyar zenében. Lavotta műveit nem ismeri eléggé a saját hazája. A külföld, főként a franciák, jobban megbecsülik. Nálunk leginkább dalaira s néhány szindarabhoz írt kísérezzenéjére emlékeznek az emberek. Ez az egyfelvonásos tollának nem java termése, csak érezteti, hogy jelentős tehetség az, aki írta.

Kósa György *Laterna magica*jának librettistája Szederkényi Anna. A szövegkönyv figyelemreméltóbb, mint a zenéje, mely atonalis, ultramodern, szenációhajhászó kótatár.

*

A magyar szimfonikus zene termésének betakarítását a Filharmoniai Társaság hangversenyeivel kezdjük meg. Az érdemes zene-művészeti egyesület koncertjein hat év alatt 58 magyar mű szerepelt, köztük 18 újdonság. Olyan nagyranövekedett szám, mely az előző évkörök átlagát éppen megkétszerezi. Nemcsak statisztikailag, hanem értékességben is rendkívüli a vizsgáldásunk alá eső évek magyar szimfonikus termése.

Időrend szerint vesszük sorra a jelentősebbeket.

Az első esztendő (1923.) Hubay Jenő két hatalmas alkotásának, a *c-moll* és a *Petőfi-szimfóniá*nak bemutatásával indult.

A *c-moll* (op. 93.) *szimfóniát* (1923. jan. 22.) a mester a világ-

háború rettenetes emlékezetére írta. A klasszikus szimfóniák hagyományos formáit megtartó, négy-tételes mű. Gazdag tematikával és színes hangfestéssel. A programmszimfónia értékes alkotása.

Petőfi szelleme nagyszabású szimfónia megírására ihlette a Petőfi-dalok zeneköltőjét: Hubay Jenőt. *Petőfi-szimfóniáját* 1923. február 26-án országos ünnep keretében mutatták be a Városi Színházban. Négy szólóhangra, nagy zenekarra, vegyes- és gyermekkarra készült. Ötszáz előadót kíván. Éjféλι harangszóval kezdődik, jelezve Petőfi születésének idejét, mely után a költő géniuszát szimbolizáló jellegzetes főtémát halljuk. Erős kapoccsal fogja át az egész művet a főtéma, melynek színes hajlékonyságában mindig gyönyörködünk. A költő tragikumának témája is felhangzik az első tételben, majd a hegedűk napsugaras tremolói között szólal meg a géniusz: «Szabadság, szerelem: e kettő kell nekem». A második tétel a magyar Alföldet írja le. A harmadik tétel Szendrey Juliáról szól. Nemes, meleg szerelmi himnusz. A «Minek nevezzelek . . .» kezdetű dal a szimfónia kincse. A mű koronája a negyedik tétel. Vésztjósłó moll-akkordokban nehéz felhők tornyosulnak hazánk felett. A férfikarban felhangzik a «Talpra magyar», a költő.érzi hivatását, megindítóan búcsúzik kedvesétől, mennie kell. A hadbavonuló sereg ajkán felharsan a csatadal. Lezajlik az ütközet, melyben a lánglelkű hős, híven jóslatához, halálát lelte. A megdicsőült elvesztése feletti bánatunkban a gyönyörűen felépített hatalmas finale engesztel ki, melynek zárataként magasztosan csendül fel a gyermekkar.

A *Petőfi-szimfónia* Hubay *Dante-szimfóniájának* előkelő szellemével rokon.

1923. november 19-e nevezetes dátuma a magyar zeneművészetnek. Ekkor volt a Vigadóban az a díszhangverseny, melyet Buda és Pest egyesülésének félszázados évfordulójára rendeztek. Itt mutatták be azt a három művet, melyet a székesfőváros megbízásából erre az alkalomra Bartók Béla, Dohnányi Ernő és Kodály Zoltán írt. Így született meg a magyar zeneművészet három jelentős alkotása: Bartók *Tánc-szvitje*, Dohnányi *Ünnepi nyitánya* és Kodály *Psalmus hungaricus*.

Kodály Zoltán egyik legkiválóbb zeneköltőnk. Nagy tudással vértezett talentumát a régi, messze, magyar idők talaja érleli. Szorgalmasan gyűjti, tanulja, formálja a régi magyar dalokat s megteremti belőlük a modern magyar zenei nyelvezetet.

Kodály nem bő termelő. Ópuszai száma 13. Ehhez járul 14 ópuszszám nélküli mű. Csak akkor szólal meg, amikor érett mondanivalója van. Inkább borús, melancholiára hajlamos kedély, de hősi erő és tüz

lappang benne. Nagy vidámságot, eszeveszett duhajságot nem ír le, inkább önfeledten elgondolkodó. Időrendben ő az első magyar muzsikus, ki az impresszionista technikát a klasszikusok törekvéseivel egyesítette.

*Psalmus hungaricus*a 13-ik ópusza. Tenorszólóra, vegyeskarra, gyermekkarra és zenekarra írt grandiózus zoltár. Szövege az 55. zoltárnak szabad magyar átültetése, mely Kecskeméti Vég Mihály protestáns prédikátor műve, 1561-ből. Mint a tizenhatodik század számos magyar verse, ez a zoltár is tele van az üldözött költő keserű önvallomásával. Gazdag, izzó erejű nyelve hatalmas kitérésekre és mély borongásokra ad alkalmat.

Zenekari bevezetés nyitja meg, mely után fojtott alt és basszus uniszónóval lép be a kar. Örökszép korál, régi magyar, epikus énekekkel rokon. Ez a korál és négy visszatérő motívum szövi át az egész kompozíciót. Dávid panaszának széles, rapszódikus hangulatát több szakaszra bontott tenorszóló hozza recitativószerűen. Fojtott szenvedélyű zokogás, halk sírás és lázadozó morajlás felszínén úszik a tenorszóló. A kórus második belépését a fohászkodás hangulata emeli. A népéért kiáltó próféta hangját a kar kánonikusan követi. A kánon utóléri a szólót s most már a könnyörgés szavait harsogó erővel együtt mondják. A szólólista recitativója nagyvonalú ariózóvá terül szét, melynek zárt dallamvonala maga a fenséges egyszerűség. Ebben a magasztos hangulatban szólalnak meg a hárfák. majd misztikus orgona bűg, emelkedett hangtömeg zeng s a mély vonások üres kvintje zárja be a kompozíciót.

Az Istenség gondolatának szent extázisával telített mű lenyűgöző hatású. Valami középkori rejtelmesség és erő ömlik el rajta. A magyar egyházi zene és az új magyar zene monumentális alkotása.

Kodály *Psalmusa* minden eddigi művének a koronája. Olyan alkotás, mely a magyar zeneművészet tündöklő lapjain mindig világitani fog. Kivételes értékét a külföld is ismeri és becsüli.

A székesfevárosi díszhangverseny számára készült másik mű: Bartók Béla *Tánc-szvitje*, nagyzenekarra. Öt részből áll, melyek szünet nélkül, attacca, következnek egymásután. A finaleszerű hatodik rész is szervesen kapcsolódik az előzőkhöz, melyben az összes előfordult témák ismétlődnek. Az öt táncnak eredetien népies, de nem népi témája van, melyeket kis ritornellek, közjátékok, kötnek össze. A mű legmodernebb zenekari nyelven hangzó, pompás ritmikájú táncsorozat. Primitív stilizáltságában s a hangszerek nyers és meglepő ellentéteiben magyar tájak és hangulatok tükröződnek. Hangszerezése genialis. Az ultramodern magyar muzsikának mesterműve. Szertelen

és kesernyés ez is, — mint Bartók legtöbb szerzeménye — de költői erejét vitatni nem lehet. Értékességét külföldi rendkívüli sikerei is mutatják.

Dohnányi Ernő *Ünnepi nyitányát* is a székesfővárosi díszhangversenyen hallottuk először. Három részre tagolt nagy zenekarra, szonátaformában készült. PREGNÁNS főtéma vezet be, melynek mellék-témája a *Szózat*, de nem eredeti alakjában, hanem módosításokkal. A kidolgozási részbe a szerző beleszótta *Hiszkegyének* részleteit, majd a visszatérésben a főtémán kívül a *Szózat*, *Hiszkegy* és *Himnusz* felfokozott akkordjai virtuóz kontrapunktikával zengenek.

A következő évek szimfonikus magyar újdonságai közül a jelesebbek ezek: Radnai Miklós *Öt vers* című nagyzenekari szvitje, op. 26. (1925. febr. 9.); Hubay Jenő *Balettzenéje* az *Álarc* című operából (1926. jan. 18.); Mészleányi Róbert *Burleszkje* nagyzenekarral (1926. márc. 22.); Weiner Leó *Koncertinója* zongorára zenekarral, op. 15. (1926. márc. 22.); Siklós Albert *Tinódi Lantos Sebestyén nyitánya*, op. 68. (1927. jan. 24.); Bartók Béla *Zongoraversenye* (1928. márc. 19.); Demény Dezső *Rekviemje* (1928. ápr. 6.) és Bartók Béla *Csodálatos mandarin* szvitje (1928. okt. 15.).

Dohnányi Ernő *Ruralia hungaricájára* később kerül sor.

Bartók Béla háromtétéles zongoraversenyének keletkezését *Tánc-szvitjétől* öt év választja el. Ez alatt az idő alatt Bartók az ultramodern zene legszélsőségesebb fajtájának egyik vezérévé lett, ami egyúttal azt jelenti, hogy ezeket a kompozícióit művészetileg megmagyarázhatatlanoknak tartjuk. Tudjuk, hogy a legmodernebb zene a régi zenei stílusokra való beállítottság alapján élvezhetetlen; tudjuk, hogy a művészeti fejlődés éppen olyan törvény, mint az emberi haladás; tudjuk, hogy a zeneművészet még csak gyermekkorát éli; tudjuk, hogy a meglevő és a konstruálható hangszereken szinte kór-látlan lehetőségek nyugsznak; tudjuk, hogy a tonalitás előregedett szabály; tudjuk, hogy ami forradalmian új és meglepő, az eleinte kellemetlen — egyszóval mindent számbaveszünk, amikor Bartók legújabb «művészete» ellen fordulunk — de magyarázó és enyhítő körülményt sehol sem találunk.

Ez a zongoraverseny: nem muzsika, hanem zenekarral körített zongorazörej. Akusztikai mutatvány a zeneművészet köréből. Fizika-óra egy hangkémiái intézetben. Téma, frázis, sőt frázistörődék sincs benne. A zsákutcába került Bartók vergődése.

A Filharmóniai Társaság egyik rendkívüli hangversenyén (ápr. 6.) Demény Dezső *Missa pro defunctis* című rekviemjét mutatták be. Demény zeneéletünk egyik kitűnő egyénisége. Egyházi és

világi szerzeményei tudásról, ízlésről tesznek bizonyosságot. Különösebben a vokális irodalom köszönhet sokat szorgalmas tollának. Rekviemje a legnagyobb és legértékesebb alkotása. Nagy zenekarra, énekkarra, szoprán, tenor, alt és basszushangra készült. Felépítése oratóriumszerű, de azért a szöveget liturgikusan kezeli. Önálló instrumentális rész nincs benne, legfeljebb mint elő-, köz- vagy utójáték. Tisztán vokális jellegű. A gyászmisén három motívum húzódik át, amivel a nyolc hatalmas tétel hangulati egységet kap. A Sanctus és az Absolutio (Libera) áhítatos szépségű. Az egész: emelkedett szellemű, komor fényű gyászmise az elhúnytakért.

*

A filharmónia mellett két számbaveendő zenekarunk van: a régi Budapesti Ének- és Zenekaregyesület és az új Székesfővárosi Zenekar.

A Zenekaregyesület ismert keretében figyelemreméltóan dolgozott. Célkitűzése szerint a kar- és oratóriumirodalom nagyobb műveit mutatja be. Magyar újdonságot is találtunk műsorán: Radnai Miklós *Magyarok szimfóniája* című értékes kantatáját, melyet Kozma Andor azonos című, remek költeményére írt.

A Székesfővárosi Zenekar színvonala évről-évre emelkedik, úgyhogy lassanként zeneéletünk számottevő intézménye lesz. A zenekar az 1922. év őszén alakult meg. Két lelkes székesfővárosi tisztviselő: Bor Dezső (a zenekar karnagya) és Havlin Károly, a főváros oktató és üzemi személyzetéből összegyűjtötte zenekari hangszereken kellő jártassággal rendelkező kartársait s velük zenekart alakított.

A zenekar megalakulása után négy évig a Szent Gellért-gyógyfürdő nagy csarnokában rendezte hangversenyeit, melyeket a szimfonikus zenére vágyó közönség, olcsóságuk miatt is, annyira megkedvelt, hogy 1926-tól a Vigadó nagytermébe vonultak át, ahol vasárnap délutánonként zsúfolt ház várja szereplésüket. A zenekar téli szezonja mintegy 30 koncertet jelent, melyeken évenként 30—30 ezer látogató fordul meg, akik főként a középosztály, a tanulóifjúság s az intelligensebb munkásság köréből kerülnek ki.

Minden külföldi metropolisznak van városi zenekara. Némelyik évszázadosultra tekint vissza. Dicsérjük a székesfőváros vezetését, hogy a hiányt áldozatkészen pótolni akarja.

*

Valamely város zenekultúráját legjobban tükrözi: kamarazene-társasága. Ezen a téren vagy két évtizedig magas színvonalon állot-

tunk, mert a Waldbauer—Ország—Temesváry—Kerpely vonós-
négyes a szintizsta muzsikálásnak gyönyörűségeihez szoktatott. Éven-
kénti körútjaikról garmadával hozzák haza a babért. A kamarazene-
társaság művészete nem hanyatlott, de a közönség pártolása meg-
csappant. Az általános zenei érdeklődés inkább az opera és szimfónikus
zene felé hajlik. Lassanként alig lesz látogatója a kamarazene-
nek. Szomorú tünet!

Waldbaueréken kívül több állandó jellegű kitűnő kamarazene-
társaságunk van (a Melles és a Léhner-kvartett, Kerntler—Koncz—
Zsámboky-trió), de elismerésreméltó törekvéseiket részvétlenség bé-
nítja. E miatt kamarazene-irodalmunk is szenved, e téren alig akad
beszámolnivaló. Járay István, Lajtha László, Kerntler Jenő szerze-
ményeire emlékszünk s főként Dohnányi Ernő mesteri *III-ik vonós-
négyesére* (1926. nov. 30.) és Weiner Leó Coolidge-díjnyertes *II-ik
vonós négyesére*, op. 13. (1928. jan. 12.).

Ismételjük, hogy a kamarazene iránti érdeklődés megcsappa-
nását az évkör legnagyobb veszteségének tartjuk.

Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a házizene legszebb
hangversenyeit Hubay Jenőék vasárnapi zenedélutánjain élvezhet-
tük. Hubay budai palotájában évek hosszú sora óta magasrendű
műsorokkal áll meghívott közönsége elé. Ő maga is mindig szerepel,
ami kivételes élmény.

Háború előtt fővárosunkban több ilyen meleg fészke volt a
házizene-ének. Száz-százharminc évvel ezelőtt Buda minden második-
harmadik palotájában emelkedett szellemű koncertekre gyűlt össze
hetenként a főnemesség. Később a gazdagabb polgárság is átvette a
szép szokást. Mióta, száz évvel ezelőtt, az első olasz vándorló vonós-
négyes-társaság elindult s a házizene bevonult a hangversenyterembe
(nem nekivaló környezetbe) — ennek a bensőséges zenei életnek, mely
a művészet legjobb melegágya volt, — vége.

*

Egyházi zeneművészetünk színvonala biztató emelkedést mu-
tat, amit főként három lelkes szakember: Demény Dezső, Harmat
Artúr és Koudela Géza munkásságának köszönhetünk. A Baziliká-
ban (Demény Dezső), a Mátyás-templomban (Sugár Viktor), a Bel-
városi plébániatemplomban (Harmat Artúr) és az Egyetemi templom-
ban (dr. Koudela Géza) a legkiválóbb egyházzenei műveket adják elő.
Szorgalmasan és körültekintően dolgozik a Regnum Marianum ének-
kara (Pöschl Vilmos), a Városmajori plébániáié (Bársony Lajos) és a
Kőbányai plébániáié (Vitéz Kelemen Ferenc). A klasszikus s az újabb

külföldi mesterek mellett nem hanyagolják el a magyar szerzeményeket. A kórusokon a következő magyar szerzők művei szerepeltek: Mosonyi Mihály, Liszt Ferenc (Esztergomi mise, Koronázási mise, Missa Choralis), Kersch Ferenc, Beliczay Gyula, Vavrincez Mór, Sztobjanovits Jenő, Demény Dezső, Harmat Artúr, Perényi Géza, Koudela Géza, Bárdos Lajos, Franck Gábor, Eisvogel Ferenc, Sugár Viktor, Sámly Zoltán, Lavotta Rezső és Clement Károly.

Harmat Artúr, a Belvárosi plébánia karnagya, azzal a szép tervvel foglalkozik, hogy kórusán kizárólag magyar kompozíciókat adat elő. Koudela Géza a magyar Schola Cantorum megalapításán fáradozik. Az ő nevéhez fűződik a több mint harminc év óta fennálló Országos Magyar Cecilia Egyesület megerősödése, mely egyesület az egyházi zenének őre és lelkes propagálója.

Az egyházzene fejlesztése szempontjából jelentős esemény, hogy a Zeneművészeti Főiskolán hároméves egyházzenei fakultás nyílt meg. Évek hosszú munkáját koronázta be Klebelsberg kultuszminiszter, mikor a hézagpótló akadémiai szak felállításához hozzájárult. A fakultás gondolata az akadémia megnyitásáig nyúlik vissza. Tudjuk, hogy Liszt Ferenc az egyházzenei reform német apostolatát, Witt Ferencet hívta meg a pesti egyházzenei fakultás megszervezésére. Akkor ez nem sikerült. Azóta Járosy Dezső temesvári papkarnagy kezdeményező lépésein kívül semmi sem történt. Most végre Hubay Jenő és Harmat Artúr vezetése alatt a Zeneművészeti Főiskola keretében megnyílt Magyarország egyházzenei főiskolája.

A szólóhangversenyek az évkör kezdetétől számban csökkenő, de értékességben emelkedő irányt mutatnak. 1923-ban még hatszáz koncert volt, mely szám 1928-ban felére csökkent. Eleinte szereplési viszketegből s abból a tévhitből kifolyólag, hogy a rossz gazdasági viszonyok között a hangversenydobogó megélhetést ad, valóságos koncert-lázba esett az ország. Mintha a zenélés volna az első és legfőbb boldogság. Sokszor eszünkbe jutott Humboldt Sándor mondása a zenéről: «calamité sociale». Amint zeneéletünk normalisabb mederbe terelődött, évről-évre apadt a hangversenyáradat.

A külföldi mesterek legnagyobbjai kerestek fel bennünket, s fővárosunk ismét belejutott abba a nemzetközi hangversenyvonalba, melyen békeidőben számottevő állomás volt. Az idegen nagyságok közül kiemeljük Vincent D'Indynek, a francia zeneművészet vezérének látogatását, aki napokat töltött körünkben általános ünneplés közepett. (1928.)

A szólóhangversenyek közül messze kimagaslik az a két jótékony célú koncertsorozat, melyet Hubay Jenő, majd nagy tanítványa, Vecsey Ferenc, rendezett a vidéki városokban.

Dohnányi Ernő ismét nagy élményekkel ajándékozott meg. Zeneművészetünk legszebb napjai azok, mikor a rendkívüli mester zongorája mellett megjelenik.

Hangversenyző művészeink érdemes sorából: Bartók Béla, Stefániai Imre, Zsolt Nándor, Telmányi Emil, Koncz János, Geyer Stefi, Kerpely Jenő, Földesi Arnold, Zsámboky Miklós, Szerdahelyi László, Zathureczky Ede, Szentgyörgyi László, Melles Béla, Tarnay Alajos, Balázs Árpád, Wehner Géza, Ivogün Mária, K. Durigó Ilona, Véghelyné-Deáky Flóra, Márkus Lili, Wolff Jussi, Sztojanovits Lili, Hegyi Emánuel, Molnár Imre, Basilides Mária, Schmidthauer Lajos, Földessyné-Hermann Lula, Sugár Viktor, Sárkány Sándor, Engel Iván, Ember Nándor, Riegler Ernő, ifj. Schletter Jenő, K. Comensoli Mária, Rubinstein Erna, Szigeti József, Hannover György, Székely Zoltán, Ticharich Zdenka, Haydu István nevét emeljük ki.

*

A magyar dalirodalom évről-évre gyarapodik, növekedik. Zene-költőink legjelesebbjei szeretettel járják be a magyar dal elhanyagoltabb területeit. Hubay, Dohnányi, Szabados, Tarnay, Bartók, Kodály, Lavotta, Balázs, Fráter és a fiatalabb zeneköltők lelkes tollal szántják a magyar népi dalok ezerszínű rétvét s építgetik a magyar műdal tündöklő fellegvárát.

*

Társadalmunk a dalosügy iránt mindig meglehetősen közömbös volt s addig az is marad, amíg az iskolai énekoktatást meg nem reformálják. Pedig a dalosügy nemcsak művészeti kérdés, hanem társadalmi és politikai is. Köztudomású, hogy a nagy német egységet a német dalosok teremtették meg, melynek el nem képzelt méretű kirobbanását látta a világ az 1928. évi Schubert-ünnepségek alkalmával. Dalosügyünk országos rendezése, fejlesztése és támogatása elodázhatatlan.

*

Két vezető zenepedagógiai intézetünk, az Orsz. Magy. Kir. Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola és a Nemzeti Zenede Egyesület kezelésébe ismét átvett Nemzeti Zenede, híven szolgálta feladatát. Hubay Jenő világhíre és Szabados Béla nagy neve őrködik a két intézet nimbusza felett.

*

Vidéki zeneéletünk erősödni kezd. Művészeink szívesen keresik fel nagyobb városainkat, ahol ünneplik őket. Különösebben figyelemreméltó Debrecen, Szeged, Sopron, Pécs, Baja és Miskolc zenei fejlődése. Vidéki zeneiskoláink kezdenek népesedni, nagyobbodni; új intézetek épültek, melyek erős várai a magyar zeneművészetnek. A magyar vidék általános érdeklődése a zeneművészet iránt igen örvendetes.

*

Értékes, de egyenetlen zenekultúránk legszembetűnőbb hiánya, hogy nincs zenei irodalmunk. Kevés a zenei írónk. Az a néhány, aki újabban dicséretes szorgalommal tűnt fel, nem végezheti el azt a nagy munkát, mely — eddig elhanyagoltan — a magyar zenei írók jövő gárdájára vár. De újabban ezen a téren is mutatkozik haladás. Lelkiismeretes és szakképzett zenei íróink kis csapata munkába fogott, tudományos komolysággal kezdi felkutatni s, ahol kell, átértékelni a magyar zenei multat, úgy hogy talán már nincs messze az az idő, mikor a teljes anyagot felölelő, első, komoly, magyar zenetörténet megjelenhetik.

Érdekes, hogy a magyar zeneművészet hirtelen, úgyszólván minden zenei literatúra nélkül magasra ugrott. Szinte veszélyes ez a színvonalkülönbség, mert a magasrendű zeneirodalom is könnyen útvesztőbe téved, ha nem támogatja megfelelő szellemű zenei irodalom.

*

A magyar zenekultúra fejlődésének hatalmas lökést adott öt év óta működő Rádiónk. A Rádió az ország legnagyobb hangversenyterme, egyben óriási színpada és legnépesebb zeneiskolája. Ezenfelül külfölddel naponta érintkező művészeti dobogó, melyről nemzeti zenekultúránk erejét és emelkedettségét állandóan mutogathatjuk az egész világnak. Rádiónk ismeri nagy feladatait s működésével máris bebizonyította, hogy a magyar kultúra zászlóvivői közt az élen halad.

*

Erre a hat évre több jelentős zenei ünnepély és jubileum esett.

Beethoven halálának centenáriuma külső díszben és művészi emelkedettségben nem maradt el az 1870. évi Beethoven születési ünnepségünk mögött. Sőt túlszárnyalta abban, hogy ezen a centenáriumon az egész magyar társadalom résztvett.

Az Országos Beethoven-ünnepély (1927. márc. 25—máj. 22.)

alkalmából 36 hangversenyt rendeztek. A külföldi ünnepségekkel való összehasonlításban sem kell szégyenkezniünk. Az egész művelt világ kegyelettel adózott a Mesterek Mesterének, de a világ egyik legnagyobb szónoka s a zeneművészetnek mindenestre egyetlen rendkívüli szónoka: gróf Apponyi Albert, nálunk és nekünk mondta el díszbeszédét, Dohnányi Ernő, a világ koronázott Beethoven-játékosa, nálunk és nekünk zongorázta el a zengő levegő legnagyobb urának csodálatos költeményeit.

Schubert halála centenáriumból is kivettük részünket. Az Operaház két Schubert-bemutatót adott, zeneművészeti egyesületeink és a Rádió díszhangversenyek (1928. nov. 19.) sorozatával adózott a legnagyobb dalköltő szellemének.

A m. kir. Zeneművészeti Főiskola 1925-ben (május 2.) fennállásának félszázados jubileumát díszüléssel és értékes hangversenyek sorozatával ünnepelte. A díszülés ünnepi szónoka gróf Apponyi Albert volt, aki 1873-ban, mint fiatal képviselő, szűzbeszédét a Zeneakadémia felállítása érdekében mondta. A jubileum alkalmából az intézetet a kultuszminiszter Liszt szellemének örök emlékeként: Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolának keresztelte el.

Dohnányi Ernő harmincéves művészi pályafutásának jubileumát (1927. okt. 24.) — élén az Operaházzal s a Filharmóniai Társasággal — az egész magyar zenevilág megünnepelte. Ebből az alkalomból gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszter a kormány nevében ötven-ezer pengőt ajánlott fel a jubilánsnak egy megírandó kompozíció tiszteletdíja fejében.

Szép hangversennyel ünnepelte meg legrégebb és legérdemesebb zeneművészeti egyesületünk, a Filharmóniai Társaság, fennállásának 75 éves jubileumát (1928. nov. 5.). A díszhangverseny ünnepi szónoka, a kultuszminiszter, nagyjelentőségű beszédet mondott zene-kultúránk multjáról, jelenéről és jövőjéről.

A Budai Dalárda, egyik legkiválóbb énekkarunk, mely 1924-ben, Amsterdamban, a nemzetközi dalosverseny első díját nyerte el, fennállásának 60. évfordulóján díszhangversenyt adott (1924. dec.).

A magyar zenevilág kegyeletes ünnepséget rendezett (1928. okt. 13-14.) Bihari János, a nagy cigányprimás és geniális magyar zeneköltő halálának századik évfordulóján. Ebből az alkalomból a székesfőváros azt a házat, melynek helyén Bihari lakott, emléktáblával jelölte meg; a Szent Margitszigeten pedig részben közadakozásból felállította mellszobrát.

A hat év zenetörténetének vázolósa után ugorjunk most vissza az évkör egyik legjelentősebb napjára, melyről a zenekritikusok és a filharmónikusok között keletkezett ellentét miatt a sajtóban alig található feljegyzés. Ez a nap: 1924. november 17-e, melyen a filharmónikusok a Zeneművészeti Főiskola nagytermében Dohnányi Ernő *Rurliá hungarica* című zenekari szvitjét mutatták be a szerző vezénylete alatt.

Dohnányi Ernő nevét minden magyar ember tisztelettel és szeretettel ejti ki. Mindenütt elismerik, méltányolják és ünneplik. Külföldi útjairól garmadával hozza haza a babért, mint nagy elődje: Liszt.

Mióta állandóan közöttünk él, egészen más itt a zenei horizont. Még az utcákon is meglátszik, itthon van-e a mester. Az emberek, akik az élet ezer fájdalmával futkossák tele a várost, estenden sűrű sorokban mennek, mint rórátéra, a Liszt Ferenc-tér márványos palotájába, ahol Dohnányi, a hangok főpapja, Beethoven szavát prédikálja.

Fáradhatatlan szelleme mindenütt ott van, ahol a zene szépségei enyhítik a görnyedező ember fájdalmát. Ha zongorájának grandiózus skáláján szétárasztotta lelke melegét, tollat vesz elő s keze nyomán elévülhetetlenül szép magyar kóták szaporodnak, sokszor fürdetsi lelkét a legnemesebb kamarazene illatában s ha újjai elfáradtak, vezénylőpalcáját veszi elő és zenekara élén áldoz a művészetnek.

Jóteköny, meleg lélek. A nagy háború rettenetes éveiben, mikor az elárvultak sóhajainak zuhatagában haldoklott a zeneművészet, dobogóra állt Dohnányi, végigfuttatta újjait lelkünk billentyűin s a sírdogáló szemek felszikkadtak és hátaltelt arccal néztünk a csodálatos doktorra, aki meg tudott vigasztalni.

Valamelyik hadikórházban láttam egy szegény, megvakult harcost, aki imádkozott, mikor ő zongorázott...

Zeneköltői termékenységet 34 ópus-szám és 10 ópus-szám nélküli mű jelzi. Nagy munkásság, ha hozzávesszük, hogy Dohnányi a világ egyik legelső zongoraművészi pozícióját is erősen tartja. Nincs egy éve, hogy értékes kompozícióját, a székesfőváros jubileumára írott *Ünnepi nyitányát* hallottuk s most ennél is sokkal jelentősebb alkotással állott elénk. Partitúrájára ezt írta: *Rurliá hungarica, öt darab zenekarra, op. 32/b. okt. 28.* Öttételes zenekari szvit. Júniusban komponálta: eredetileg zongorára. Ilyen formájában hét részből áll, melyből kettőt, mint zenekari feldolgozásra nem eléggé alkalmast, az orchesztrális formából kihagyott. A zongorakompozíciót novem-

ber 27-én tartott hangversenyén játszotta először, miután londoni koncertjén már hódított vele. Jelentősebb magyar zongoraművet évek óta nem hallottunk. De mint zenekari költemény: grandiózussabb, mert a zenekari hangszínek sokféleségét, elevenségét és intenzitását még Dohnányi zongorázása sem pótolhatja.

A *Ruralia hungarica* a tősgyökeres faji, magyar muzsikának egyik legszebb és legművészebb alkotása. A magyar nóta csodálatosan színes mezejének örökszép virágcsokra. Rajta rezeg a rétek üde harmata s kicsap belőle a frissen kaszált rendek haldokló virágillata.

Ez a mű mindenkit meglepett. Hát Dohnányi ilyen mélylelkű, faji muzsikus? A *d-moll szimfónia* (op. 9.) első tétele, ha ígérte is, de közel húsz évig nem váltotta be ezt a magyar erőt.

Lapozzuk át a vezérkönyvet. Csupa régi magyar nóta. Jórészt a Kodály–Bartók-féle kincses gyűjteményből. Némelyikből csak egy frázis, egy motívum vagy egy periódus és az egész mégis összefonódva, acélos egységben. Az első tétel (andante poco moto, rubato, e-moll) egy magyar regős mélabús elbeszélése. A «Cserebogár, sárga cserebogár» nemes szavát halljuk, melyből testvérképletek szövődnek tovább s a brácsa, hegedű, majd gordonka szólói lebegnek a finoman szomorkás hangulatú zenekar felett. A második tétel (presto ma non tanto, g-moll) rondó formában tartott duhaj csárdás, dinamikus színekkel és száz ötlettel. Mintha a falusi vidám mulatságon táncoló legényeknek és lányoknak Dohnányi húzná a talpalávalót. A magyar friss százféle ritmusának fénye világlik a hangszerekből. Elementáris hatású. A harmadik tétel (allegro gracioso, Á-dur) a báj és kellem maga. Egyszerű gyermekdal, hímes mezőn játszadozó önfeledt gyermekesoport naív nótázása... Ispiláng, ispiláng, ispilángi rózsza... Lánc, lánc, eszterlánc... Renoire gyermekrajzaiban sincs több finomság. A tétel alig tart három percig. Halk, lassuló kis kódával végződik, mintha akvarellfestő egy rózsaszínt mosott volna el. A negyedik tétel (adagio non troppo, f-moll) mély fekete bánat. Gerince egy régi erdélyi nóta: «Árva vagyok anya nélkül, Mint gerlice párja nélkül». Nemesak mélységesen szomorú, hanem misztikusan megrázó is. Drámai ereje feszíti a hangszerek fáját. Az utolsó tétel (molto vivace, C-dur) a «Bolond német így jár táncot» kezdetű őskuruc melódiának nyole tündöklő változata. Dohnányi a variációs forma legnagyobb mesterei közül való. Aki hallotta egy gyermekdalra írt változatait (op. 26.), elképzelheti, milyen virtuózitással hajlítja, fonja, töri, torzítja és építi a kuruc dallamot.

A szvit elhangzása után melegség ömlik az ember szívére.

A *Ruralia hungarica* faji zeneművészetünk maradandó gyöngye.

Olyan mestermű, mely mindig méltóképpen fogja képviselni a magyar zeneművészetet. Azt a zeneművészetet, mely Erkelben és Lisztben gyökerezik s a régi értelemben vett zenei formaművészet megbízható, egyenes ösvényén haladva, a legmodernebb zenekari technika újításainak szárnyán repül be az általános zeneművészetbe.

Minthogy a szvit nemcsak az elmúlt hat év zenei alkotásainak dús terméséből, de a szerző számos ragyogó kompozíciójából is kiemelkedik, Dohnányi Ernő *Ruralia hungarica* című öttételes, nagyzenekari szvitjét op. 32/b. a Kisfaludy-Társaságnak a zenei Greguss-jutalommal való kitüntetésre tisztelettel ajánlom.

Papp Viktor.

IRODALOM.

A kiegyezés kora.

Dr. Csengery Lóránt : *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései.* Bevezető tanulmánnyal ellátta br. Wlassics Gyula. Kiadta a Magyar Történelmi Társulat. Budapest, 1928., Egyetemi Nyomda. 578 l.

Az önkényuralom szomorú évei alatt csendes szemlélődésre és búvárkodásra kényszerült magyarság multja felé fordította tekintetét, onnan várt vigasztalást, buzdítást jövőjére és kettőzött szorgalommal művelte nemzeti történetét. Toldy Ferenc, gróf Mikó Imre, Szalay László, Horváth Mihály, Szabó Károly, Nagy Iván stb. lelkes munkássága ezt a szomorú időszakot a magyar történetírás és kutatás valóságos renaissance-ává avatta. Ekkor indította meg a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottmánya a *Magyar Történelmi Tárat* és a *Monumenta Germaniae* mintájára nagyobb terjedelmű források és kútfősorozatok kiadására szolgáló *Monumenta Hungariae Historicát*. A forráskutatásnak és a publikációs irodalomnak ez a nagyarányú fellendülése társadalmi téren is éreztette hatását. Politikusok, képviselők, miniszterek egymásután ragadtak tollat, hogy feljegyezzék mélyreható változásokkal teljes koruk emlékezetreméltó eseményeit. Lónyay Menyhért, Tisza Kálmán, Szász Károly, Gorove István, Csengery Antal, Ghyczy Kálmán, Horváth Boldizsár stb. hátrahagyott naplói, iratai és feljegyzései ebben a történelmi légkörben keletkeztek és megkapó eredetiséggel jellemzik az abszolutizmus utolsó éveinek és a dualizmus első évtizedének viszonyait. Különös értéket kölcsönöz ezeknek a történelmi naplónak és feljegyzéseknek az a körülmény, hogy íróik hazánk politikai, gazdasági és társadalmi életének első tényezői voltak, kik nem egyszer a nyilvánosság kizárásával vezetett országos tanácskozáson töltöttek be nevezetes szerepeket és így jólétesültségük kétségen felül áll.

E jólétesültségen kívül a naplók történelmi hitelessége volt az oka annak, hogy a Magyar Történelmi Társulat, mikor a hatvanhetes korszak anyagának a *Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai* című kútfőgyűjteményben való közzétételét elhatározta,

elsősorban is ezekre az iratokra és feljegyzésekre gondolt és miután Csengery Antal a kiegyezés korának egyik legkiválóbb tényezője volt, a Társulat elnöke, gróf Klebelsberg Kuno személyesen szólította fel Csengery Lórántot, a nagy publicista fiát arra, hogy atyja hagyatékát kiadásra előkészítve bocsássa a Magyar Történelmi Társulat rendelkezésére. Csengery Lóránt készségesen eleget akart tenni gróf Klebelsberg felszólításának, de öt évvel ezelőtt bekövetkezett halála miatt az iratok és feljegyzések sajtó alá rendezése félbenmaradt. Ekkor a Történelmi Társulat az elhunyt végső óhajlásának megfelelően a munka folytatásával, illetőleg a kiadás végleges előkészítésével dr. Lukinich Imrét bízta meg, ki a reá bízott feladatot a tőle megszokott mintaszerű pontossággal végezte el. A harminckét ívnyi terjedelmet meghaladó becses forrásanyag elé a Történelmi Társulat elnökségének felkérésére b. Wlassics Gyula írt másfélíves, nagy tárgyszeretettel és finom értékeléssel készített bevezetést, melyben Csengery Antalnak nemcsak politikai jelentőségét domborította ki, hanem a kötet forrásanyagának alapján államférfíui, törvényhozói, kodifikátori és irodalmi érdemeit is méltóképpen jellemezte.

Csengery Deák Ferenc legszűkebb baráti környezetéhez tartozott, kit a haza bölcse politikai cselekvéseinek is részesévé tett. Nem volt fontosabb államirát, melynek szerkesztésében Deák mellett ne működött volna közre, s a hatvanas évek nagy politikai alkotásában, a kiegyezés létrehozásában Deák és Andrássy után a legjelentősebb munkásságot fejtette ki. Ezért kétségtelen, hogy a kiegyezés korabeli történeti naplók és feljegyzések közül Csengery hátrahagyott iratait illeti az első hely, melynek adatai a Magyar Történelmi Társulat felfogása szerint is új gondolatokkal és szempontokkal gazdagítják a kiegyezés korának sok tekintetben még felderítésre váró történetét.

A nagyértékű irodalmi hagyaték magában foglalja az 1865. évi országgyűlés megnyitása idejéből származó naplótöredéken kívül a december 14-i trónbeszédre és a következő év március 3-án érkezett királyi leiratra adandó válaszfeliratok szerkesztésére kiküldött bizottságok tárgyalásait, a közös ügyek rendezése céljából kinevezett hatvanhetes bizottság tizenötös albizottságának tárgyalásait, a quóta-ügy és a horvát kiegyezés történetét, Csengery leveleit és feljegyzéseit az 1868. évi első és az 1877—78. évi delegációkból. Ezeken kívül részletesen előadja az államadósságok kezelésének és ellenőrzésének kérdésére, az államszámvevőszék szervezésére, az inkompatibilitásra, a községek és köztörvényhatóságok rendezésére, valamint a közoktatásügyi törvényjavaslatokra vonatkozó észrevételeket és a fúzió

létrejövételének történetét, végül közli Csengerynek az 1837—1870 közötti évekből származó általános érdekű levelezését.

Csengery nem vezetett rendszeres naplót, mert sokoldalú terhes elfoglaltsága a Magyar Földhitelintézetnél, az Akadémiánál, a Pesti Napló szerkesztőségében és a Budapesti Szemle szellemi irányítása annyira lefoglalták, hogy nem tudott időt szakítani állandó és részletes naplófeljegyzésekre, különösen azután, hogy mint képviselő, Deák kérésére minden fontosabb bizottságban a sok munkával járó jegyzői és előadói teendőket végezte. De töredékes feljegyzései is elárulják ismereteinek, tapasztalatainak bőségét és ítéleteinek alaposságát, melyek által kinagaslott kortársai közül és melyeknek elismeréséül Deák őt főmunkatársául választotta.

Az 1865. évi trónbeszéd és az ezt követő udvari ebéd, valamint a magyar pártviszonyok és a bécsi kormányférfiak jellemzése töredékességükben is eleven erővel hatnak és kevés szóval sokat mondva, élénk színekkel ecsetelik azoknak a mozgalmas hónapoknak hangulatát, amelyekben a kiegyezéshez vezető út alapjai épültek. Ferenc József az osztrák császárságot ért vereségek és Deák Ferenc húsvéti cikke után őszinte hajlandóságot mutatott a kibékülésre. Trónbeszédében helyenkint némi melegség csillant fel, a kényesebb helyeken óvatosan átsietett, s azokat a gondolatokat, melyek szűkségképen minden magyar szívben visszhangra találtak, kiemelte és különösebben hangsúlyozta. Dicsérte a magyarok tapintatát, mely a tetszésnyilvánítás fokozatai s a hallgatás által első hallásra oly jól értésére adta, mi tetszik a trónbeszédből és mi nem, s Csengery feljegyzései szerint kömpezni látták, midőn az országgyűlést elhagyva szobáiba visszavonult. Végleges programja azonban sem neki, sem tanácsosainak nem volt a magyar kiegyezést illetőleg. Utóbbiak Deák szerint csak a negatívban értettek egyet, alaprészleteikben, irányzataikban szerteágaztak. Ferenc József pedig — Csengery szerint — gróf Esterházy Móric befolyására az októberi diploma s hívei ellenében kimondotta a trónbeszédben, hogy ha előterjesztései a magyar hazafiak aggodalmait nem oszlatják el, olyan módosító javaslatot tehetnek, mely az osztrák birodalom életfeltételeivel összhangzásba hozható. Ez a pont lehetővé tette a Deák-párt részére a további tárgyalást, s 1866. január 31-én a Magyar Tudományos Akadémiának a Teleki-palota harmadik emeletén levő helyiségében megkezdte tanácskozásait a Deák indítványa alapján nyolc nappal azelőtt választott harminctagú bizottság, hogy a trónbeszédre küldendő válaszfeliratot kidolgozza.

Mint Csengery feljegyzéseiből láthatjuk, Deák a trónbeszéd

hatása alatt már az országgyűlés megnyitása után három nappal magához kérette Andrássyt, Eötvöst, Keményt, Klauzált, Szentkirályit, Lónyayt, Csengeryt, Szentiványit, Bezerédyt, Gorovét és Horváth Boldizsárt és megbeszélte velük a válaszirat vezérelveit s ezek alapján még a karácsonyi szünet alatt elkészítette Csengeryvel a felirati javaslat szövegét. Nem a kész javaslatot közölte politikai barátjaival, mint eddig olvashattuk az irodalomban, hanem őket is bevonta a javaslat alapelveinek megbeszélésébe s csupán a balközép vezérei, Ghyczy, Tisza és Nyáry, értesültek utólag a javaslat szövegéről a harmincas bizottság néhány más tagjával együtt, de ők a javaslatban megnyugodtak, csak Joanovics György és Kubica Pál emeltek szót annak némi bővítése mellett.

A harmincas bizottság üléseiről eddig megjelent közlemények aránylag rövid terjedelműek és vázlatosak. Csengery idevonatkozó feljegyzései sem kimerítőek, de több tekintetben kiegészítik az eddig ismert részleteket, különösen Deáknak a bizottságban a jogfolytonosság és az alkotmány helyreállítása érdekében tartott híres beszédét illetőleg. E beszédet, melyben Deák — Szász Károly és Jókai szerint — önmagát múlta felül, mostanáig csak két rövid kivonatban ismertük Lónyay és Tisza Kálmán jegyzetei nyomán, mert az ülésekről nem készültek gyorsírói feljegyzések.

A február 15-től 24-ig tartó általános vitában Deák álláspontja győzedelmeskedett s a képviselőház két nappal később kelt válaszfeliratára március 3-án Ferenc Józseftől leirat érkezett, melyből kitűnt, hogy a nemzet kívánságait a felirat szellemében teljesíteni nem hajlandó. Ekkor a képviselőház Deák közbelépésére március 6-án kilenc tagból álló bizottságot választott újabb válaszfelirat szerkesztésére, mely még aznap délután megkezdte tanácskozásait Deáknak az Angol királyné szállodában levő lakásán. Erre a tanácskozásra a haza bölcse Csengeryt külön levélben hívta meg s a bizottság jegyzőjévé választatta. Csengery a márc. 6-án tartott ülés lefolyását, valamint azt, hogy a következő napokon miként készült a felirat, részletesen megírta. Adatai új, eddig ismeretlen mozzanatokat tartalmaznak. Az elvi kérdések megbeszélése után Andrássy Gyula indítványára a bizottság Deákat és Csengeryt bízta meg a javaslat elkészítésével. Másnap, március 7-én, az ebéd idejét kivéve, Csengery délelőtti 10 órától esti 11 óráig Deáknál tartózkodott és zárt ajtók mellett formulázták a javaslatot. Deák kérte Csengeryt, hogy adja elő véleményét a javaslat szerkesztésére vonatkozólag. Csengery azt ajánlotta, hogy rövid, egyszerű bevezetés után in medias res menve, előbb az első, a felelős minisztérium kinevezésének megtagadásáról

szóló részre tegyék meg észrevételeiket, azután a szintén megtagadott jogfolytonosságot tárgyalják egész terjedelmében. Deák helyeselte s tollba mondta gondolatait Csengerynek, ki a stiláris javításokat eszközölte. Deák legtöbb esetben készséggel engedett a javításokat illetőleg, de ahol valami választékosabb kifejezést vagy fordulatot indítványozott Csengery, ott kérlelhetetlenül ellentmondott. Így született meg a második feliratnak igen sok ismétlődő azonos bekezdési mondata. A kész javaslatot március 10—12 közt tárgyalta a kilences bizottság. Üléseiről Csengery hézagos feljegyzéseket hagyott hátra a felirati fogalmazvány hátlapján, de adatai így is kiegészítik Tisza Kálmán hasonlóképen töredékes feljegyzéseit, melyek eddig főforrásaink voltak ennek a bizottságnak tárgyalásaira vonatkozólag.

A második feliratot, a jogfolytonosságnak ezt a nagyszerű apológiáját, az alsó- és felsőház megegyezése után Sennyey Pál és Andrassy Gyula adták át Ferenc Józsefnek, akinek válaszából kitűnt, hogy újabb leirattal nem szándékszik nyujtani a kiegyezés vitáját. de reméli, hogy a magyarok siettetni fogják azok felett az ügyek felett való megállapodásaik felterjesztését, amelyeknek teljesen kielégítő és maradandó hatású rendezésétől függ az összbirodalom és Magyarország ereje és jóvolta.

Ferenc József tehát meghajolt Deák érvelése előtt, aki annak igazolására, hogy a magyar nemzet is őszintén hajlandó a kibékülésre s annak feltételeit kész előre megállapítani, már a képviselőház február 28-i ülésén indítványozta, hogy a közös ügyeket összegező javaslat kidolgozásához haladék nélkül fogjanak hozzá és a Ház e célból válasszon nagyobbszámú bizottságot. Ez a nagyobbszámú, 52 magyarországi és 15 erdélyi képviselőből álló úgynevezett 67-es bizottság első ülését május 3-án tartotta, s ez alkalommal ugyancsak Deák Ferenc indítványára úgy határozott, hogy a közös tárgyak csoportosítására s az ezekkel összefüggő kérdések szabatosabb megállapítására tizenöttagú alválasztmányt, illetőleg albizottságot küld ki.

A kiegyezés történetében igen nagy jelentőségű tizenötös bizottság közel két hónapon át ülésezett s ez alatt az idő alatt Ausztria külpolitikája súlyos válságba került. A porosz és olasz háború rendkívüli intézkedéseket követelt s ezek miatt a magyar országgyűlés elnapolásának kérdése is csakhamar szőnyegre került. Deák a legnagyobb erélyt fejtette ki, hogy a tizenötös bizottság még a képviselőház elnapolása előtt befejezze munkálatait, mert a kiegyezés összes feltételeit mielőbb tisztázni kívánta, hogy még a látszatát is elkerülje a politikai helyzet magyar részről való kizsákmányolásának.

Mikor június 23-án a tizenötös bizottság tárgyalásait befejezte s a megállapodások megszövegezésével Deákot és Csengeryt megbízta, Sennyey arról értesítette Deákot, hogy az országgyűlés elnapolását elrendelő leirat már elkészült és két-három napon belül leérkezik. Deák másnap, június 24-én, Csengeryvel kora reggeltől délután félháromig dolgozott a jelentésen, melyet aztán Csengery még aznap teljesen elkészített. Június 25-én délelőtt tíz órára összehívták a tizenötös albizottságot, amelynek többsége változatlanul elfogadta a bemutatott munkálatot, míg a bizottság ellenzéki tagjai, Tisza Kálmán, Ghyczy Kálmán, Ivánka Imre és Nyáry Pál különvéleményt terjesztettek elő. Csengery Antal jelentése kíséretében mindkét munkálata a még aznap délutánra összehívott hatvanhetes bizottsági ülés elé került, mely azok kinyomatását haladéktalanul elrendelte. Így Deák erélyessége következtében még az országgyűlésnek június 26-án történt elnapolása előtt elkészülhetett az a fontos javaslat, amely a további tárgyalásoknak nemcsak alapjául szolgált, hanem kisebb módosításokkal 1867-ben törvénykönyvbe iktatva, közjogi erőre is emelkedett. A tizenötös albizottság üléseinek lefolyását eddig Lónyay Menyhért és Gorove István naplófeljegyzései alapján ismertük. Csengery a tárgyalások történetének megírásánál részletesebben ír az egyes indítványokról, mint Gorove és Lónyay, mert neki, mint a bizottság jegyzőjének, az indítványt tevők indítványaik teljes szövegét rendelkezésére bocsátották.

Ausztria königgrätzi veresége után báró Beust Frigyes osztrák külügyminiszter első feladatának tekintette a Magyarországgal való kiegyezés mielőbbi létrehozását, és midőn Deáknál történt látogatása eredménytelen maradt, azt ajánlotta Ferenc Józsefnek, hogy indítsa meg a közvetlen szóbeli tárgyalásokat azokkal a tényezőkkel, akiket felelős állásokra kiszemelt. Az uralkodó ekkor Andrassy Gyulát és Lónyay Menyhértet Bécsbe hívatta, ahol megkezdődtek a tizenötös bizottság munkálata alapján azok a tanácskozások, amelyek nyomán a kiegyezés végre Deák bölcsesége következtében létrejött és a koronázás is megtörtént. Csengery a koronázáson nem volt jelen, mert 1867 májusának végén véletlenül karjára esvén, súlyosan megsérült s a koronázási diploma szerkesztésében sem vehetett részt Deáknak nagy fájdalmára, ki betegsége alatt Csengeryt többször meglátogatta és vele személyes élményeit állandóan közölte, a koronázást követő harmadik napon pedig bizalmasan elbeszélte neki a királyi családnál történt látogatását és a koronázási szertartásoknak a jelen volt külföldiekre tett mély hatását.

Az országgyűlés a koronázás után még július 2-ig együtt ma-

radt, s ez alatt az idő alatt egy tizenöt tagból álló országgyűlési bizottságot küldött ki, melybe a képviselőház tíz, a főrendiház pedig öt tagot választott. Ennek a bizottságnak az volt a feladata, hogy a paritás és az arra alapított delegációk elvi elismerése után a hasonló számú osztrák bizottsággal a közös érdekű ügyek, quóta, államadóság stb. részletkérdéseit megvitassa.

A magyar országos küldöttség tagjai augusztus 4-én ültek össze először teljes számmal Budán az egykori kir. kamara ülés-termében és háromnapos tanácskozás után augusztus 8-tól Bécsben folytatták tárgyalásaikat az osztrákokkal szeptember 25-ig. A nyilvánosság kizárásával folytatott tanácskozásokról az akkori magyar és osztrák sajtó a legellentétebb híreket közölte, úgy hogy azok a tudósítások a hitelesség szempontjából teljesen értéktelenek. Csengery megfigyelése szerint a bécsi lapok sokkal jobban képviselték hazájuk érdekeit, mint a magyar lapok, melyek közül a Magyar Ujság éppen ellenkező dolgok miatt szidalmazta a magyar országgyűlési küldöttséget, mint amelyek valóban megtörténtek. A Pester Lloyd pedig egyenesen a magyar érdekek ellen írt, midőn azt jelentette, hogy a magyar küldöttség később majd nagyobb quótát ajánl és csak egyelőre nem fogadja el a németek ajánlatát.

A quótabizottság tárgyalásainak kimerítő, részletes története csak most — jó félszázad múltán — kerül a társadalmi és tudományos nyilvánosság elé Csengery Antal naplójából. A tárgyalások lefolyását idáig csak Lónyay naplójegyzetei alapján ismerte az irodalom, amelyben a legnagyobb helyet Lónyay előterjesztései, beszédei foglalták el, míg a bizottság tanácskozásait ezek a feljegyzések gyakran meg sem említették. Így hiányzik minden értesítés a quótabizottságnak augusztus 26., 27. és 29., továbbá szeptember 9., 14., 17., 18. és 19. napjain történt tanácskozásairól. Csengery feljegyzései a tanácskozások hű képét nyújtják. Az ő indítványára történt, hogy az egyezkedő felek érintkezésük módját elvi alapon szabályozták. Az üzeneteket is Csengery szerkesztette a magyarországi bizottság részéről. Különösen fontos volt a második nagy üzenet, melyért külön jegyzőkönyvi köszönetet szavazott a magyar bizottság mestertollú előadójának.

A koronázás évét követő téli hónapokat az első delegáció munkálatai foglalták le. Ebben a delegációban Csengery Antal kiváló szerepet töltött be és az ő érdeme, hogy a delegáció intézménye a hozzáfűzött várakozásoknak megfelelt. Bebizonyította a kiegyezés ellenzékének, hogy a delegáció nem öszparlament, melynek hatáskörét tetszés szerint tágítani lehet. Keresztülvitte az ellenzék be-

választását a delegációba, hogy szemtől-szembe álljanak az ott tárgyalt ügyekkel és politikai nézetük szokjék ahhoz, hogy hatvanhetes alapon is lehet becsületesen és eredményesen dolgozni az ország felvirágoztatására. Deák kérésére vette át az első delegáció menetének felügyeletét és a tárgyalások során mindent elkövetett, hogy a vitás kérdések együttes ülések igénybevétele nélkül nyerjenek kielégítést. A két kormány előzetes megállapodása ellenére azt is kivitte, hogy a két delegáció, mint két külön állam testülete, két külön leirattal oszlattassék fel. Az államadóságok kezelése és ellenőrzése, a kabinetiroda költségei, a közös nyugdíjak, a katonai ménesbirtokok ügyei, indítványai alapján kerültek ki a delegációk illetékessége alól. Miután a delegáció megalakulásáról, megnyitásáról, nyilvános üléseiről stb. a napilapok eléggé hű tudósításokat közöltek, Csengery nem tartotta szükségesnek a rendszeres naplóírást és levelekben tudósította felelőségét és Deák Ferencet a történetekről.

Leveleiből megtudjuk, hogy a két kormány között megállapodás történt a függő adósságokra nézve is. Ezen az alapon létrejött Csengery formulázása szerint az 1868. évi XLVI. tc. a függő adósságok ellenőrzéséről. Mivel ezekre az adósságokra nézve Magyarország szolidaritást vállalt, a törvénycikk a kezelést a közös pénzügyminiszterre, az ellenőrzést pedig a magyar és osztrák törvényhozó testületek által választott ellenőrző bizottságra ruházta.

Az első delegáció ülészakának bezárása után a horvát kiegyezés került napirendre, melynek történetét Csengery rendszeresen kidolgozta. A horvát országgyűlés még a delegációk tárgyalása idején új, tizenkét tagú bizottságot választott abból a célból, hogy a magyar országos küldöttséggel a közjogi viszonyokról javaslatot készítsen. Ekkor a magyar országgyűlés március 30-án a két év előtt választott bizottságot kiegészítette és újra megbízta a tárgyalásokkal. A két küldöttség április 28-án tartott együttes ülést először Pesten. Elnök gróf Majláth Antal, előadó Csengery Antal és Cár János lett. A küldöttségek elhatározták, hogy minden fontosabb kérdésben közös értekezleten döntenek, de külön-külön magántanácskozásokon készítik elő a kérdéseket. Közös értekezletet még kétszer tartottak: május 6-án, midőn az Alföld-fiumei vasút ügyében a horvátok kívánásait terjesztették be az országgyűléshez és július 24-én, midőn az egyezményi javaslat szövegét megállapították. A javaslat Deák és Csengery műve volt, amelyen csak csekély módosítás történt.

Csengery már a szabadságharc előtt hosszú tudósításokban számolt be a Pesti Hirlapban a horvátországi eseményekről s Fiume ügyét is több ízben behatóan ismertette, az ötvenes években pedig

az *Újabbkori Ismeretek Tárában* tett közérlelt irodalmi tanulmányokat a horvát kérdéssről. Mint kiváló szakember nagy segítségére volt Deáknak a horvát kiegyezési javaslat megalkotásában. A horvát nemzeti párt túlzó követeléseivel szemben élesen állást foglalt és fellépésével erősítette az uniópárt súlyát és tekintélyét.

A magyar és osztrák kormány az állandósított államadósságok kezelését a függő adósságok módjára kívánta rendezni. Ezen az alapon létesült Ausztriában az 1868. július 10-i törvény, nálunk azonban ezt a törvényjavaslatot Lónyay Menyhért visszavonta, mert a pénzügyi bizottságban leszavazták. Mikor a következő év elején a magyar kormány a kérdés rendezése céljából az osztrák kormánnyal újabb tárgyalásokat kezdeményezett, Lónyay felszólította Csengeryt, aki az első javaslatot a pénzügyi bizottságban eredetileg megbuktatta, hogy közölje vele nézeteit az állandósított államadósságok kezelésére nézve. Csengery készséggel engedett a felszólításnak s tervzetét a kormány elfogadta és Lónyay állítása szerint a két minisztérium között ennek alapján létre is jött az egyezmény, melynek eredménye lett volna az 1870. évi XXVII. törvény-cikk. A hivatkozott törvény azonban nem vonatkozik az államadósságokra, csak egyik már meglévő (1868: XLVI. §) törvényt módosítja véglegesen. Mint Csengery levelezéséből kitűnik, Wéninger Vince ideiglenes közös pénzügyminiszter később megegyezett Brestel osztrák pénzügyminiszterrel az államadósságok átvétele felől, azonban nem nyert szabályozást a magyar átiratban követelt ellenőrzés és elmaradt annak kimondása is, hogy oly intézkedések esetén, melyek az államadósságok utáni terhek könnyítését eredményezik, Magyarország az általa vállalt évjáradék leszállításának kedvezményében részesül. Ennek a mulasztásnak káros következményei a huszadik század elején jelentkeztek, de Csengery feljegyzései arról tanuskodnak, hogy teljesen alaptalan az az ismételten felmerült vád, hogy a kiegyezés után az illetékes körök nem gondoltak arra, hogy az államadósságok esetleges konverziójából eredő előnyökben hazánk is részesüljön.

Midőn a második felelős magyar kormány az ország pénzügyeinek vezetését átvette, Csengery Antal volt az első, aki az államvagyon és az államszámvitelt ellenőrzése céljából a kormánytól és a politikai pártok befolyásától független államszámvevőszék szervezésének eszméjét felvetette. Lónyay pénzügyminiszter feleslegesnek tartotta a főszámszéket és titokban felterjesztést tett az uralkodóhoz, melyben az államszámvevőszék szükségtelen voltát vitatta. A pénzügyi bizottság nyomására azonban beadta törvényjavaslatát

a számszék szervezésére vonatkozólag, de nem önálló számvevőszéket akart felállítani, hanem a pénzügyminiszternek alárendelt közeget, melynek a törvényhozással semmi érintkezése sem lett volna. Ekkor Csengery a miniszternek egymásután négy javaslatát megbuktatta és heves küzdelmek után végre is az ő szövegezését fogadta el a minisztertanács. Lónyay lemondással fenyegetőzött és azzal gyanúsította Csengeryt, hogy a számszék elnöki székébe óhajt ülni. Csengery azonban erre az állásra Deákkal együtt Wéninger Vincét szemelte ki, kit eleinte Lónyay is támogatótt. később azonban a képviselőház alelnökének, az 1868. évi zárszámadások megvizsgálására kiküldött bizottság elnökének, Gajzágó Salamonnak kedvéért adott szava ellenére minden ok nélkül elejtett.

Az államszámvevőszék elnöki állása betöltésének kérdése annak idején erősen foglalkoztatta a közvéleményt és hosszas izgalmat okozott a politikai közéletben is, mert a kiegyezés után ennek a javaslatnak tárgyalásánál került először ellentétbe a főrendiház a képviselőházzal és az elnök személye kijelölésének kérdésében Deák Ferencet saját pártja leszavazta. Csengery feljegyzése szerint, mikor a haza bőlese a Deák-klubban Wéninger jelölését proponálta, lekiabálták, mint egy kortestanyán. A minisztérium is kétszínűen viselte magát ebben a kérdésben. Deáék előtt azt állította, hogy ha Wéningert jelölik, Andrássy kinevezi. Másfelől pedig a főbb miniszteri hivatalnokokon kívül magának a miniszterelnöknek felesége is izgatótt Csengeryék jelöltje ellen.

A kiegyezés után a magyar kormánynak évtizedek mulasztásait kellett pótolnia. A minden téren mutatkozó elmaradás megszüntetése érdekében megindult a vasutak építése, megkezdődtek a gazdasági beruházások, felállították a honvédséget, újból szervezték az igazságügyi szolgálatot és a népoktatást. Az állam kiadásai ennek következtében rendkívüli mértékben emelkedtek, úgyhogy azokat az állam bevételei nem fedezhették. Már 1870-ben jelentkezett a deficit, mely évről-évre rohamosan növekedett. Magyarország válságos pénzügyi helyzetét mély aggodalommal szemlélték nemcsak a Deák-pártnak, hanem a balközép pártnak hazafias tagjai is, kik közül Ghyeczy Kálnán pártelnök már 1872-ben megpendítette a kormánypárt értékesebb elemeivel való összefogás gondolatát. De terve nem sikerült és e miatt ki is lépett pártjából. Alig egy év múlva Csernátony Lajos balközéppárti képviselő Magyarország tarthatatlan anyagi helyzetére való hivatkozással újra felvetette a Deák-pártnal való együttműködés lehetőségének gondolatát. Az együttműködés eszméjének Csengery is előharcosa volt, mert belátta, hogy hazánkat

válságos helyzetéből csak erős, egységes és tekintélyes párt által támogatott kormány mentheti meg. Helyeselte Ghyeczy elhatározását, mert a Deák-párt bomlási folyamata feltartóztathatatlanul haladt előre és Csernátony fellépésével egyidőben figyelmeztette a Deák-pártot, hogy tartsanak össze, mert ellenkező esetben bukásuk elkerülhetetlen.

A Deák-párt és a balközéppárt egyesülésének legnagyobb akadálya a balközéppártnak a kiegyezéssel szemben elfoglalt merev álláspontja volt és 1874-ben Tisza Kálmán csak azzal a kikötéssel akart a kormányba belépni, ha működési szabadságát a kiegyezési törvények megváltoztatására fenntarthatja. Az ország nyomasztó anyagi viszonyai azonban őt is nemsokára meggyőzték az egyesülés szükségességéről és a következő év február 3-án megtartotta történelmi nevezetességű beszédét az országgyűlésen, mely kiindulópontja lett a fúzióhoz vezető tárgyalásoknak. Csengery Antal, mint hátrahagyott iratai mutatják, a fúzió létrejöttelének egyik fő munkálója volt, s véleményét a király is kikérte a balközéppártra vonatkozólag. Ghyeczy Kálmánnal folytatott levelezése és a fúzió létrejöttének történetéhez szolgáltatott adalékai sok irányban újszerűen világítják meg előttünk az akkori politikai korpét. Csengerynek igen nagy része volt abban is, hogy Deák megnyerhető volt a fúzió részére, mert kezdetben a haza bölese határozottan idegenkedett Tisza Kálmántól.

Az első bécsi delegáció Csengeryre oly sok terhet rótt, hogy egészségi okokból nem szándékozott az 1877. évi bécsi delegáció munkájában résztvenni. Mikor azonban 1877 július havában a delegáció tagjait megválasztották, Európát és elsősorban a monarchiát az orosz-török háború esélyei és beláthatatlan következményei tartották izgatottságban, ezért gróf Andrassy külügyminiszter okvetlenül szükségesnek tartotta Csengerynek a delegációban való jelenlétét. Andrassy rábeszélésének végre is engedett és résztvett nemcsak a delegáció, hanem valamivel előbb a második quótabizottság munkálataiban is. A quótabizottsági tagságot abban a reményben vállalta el, hogy ez alkalommal sikerülni fog azokat a hátrányokat megszüntetni, melyeket Magyarország gazdasági érdekei az első kiegyezésnél szenvedtek. E célból lelkiismeretesen előkészült a tanácskozásokra, mint jegyzetei tanúsítják, a kiegyezéssel kapcsolatos minden kérdésre pontosan összegyűjtötte a szükséges statisztikai adatokat és kimutatásokat. Az osztrákok akadékoskodása következtében azonban a május végén Bécsben megkezdett tanácskozások nem sok jóval kecsegtettek és a bizottságok kiküldötteiből alakult al-

bizottság július 3—5-ig tartott bizalmas tanácskozásai, mint Csengery részletesen megírja, eredményre nem vezettek. Kitűnt ugyanis, hogy a két küldöttség között a megegyezés lehetetlen s hogy az osztrák kormánynak a kiegyezésre vonatkozólag a magyar kormánnyal létrejött előzetes megegyezésre sincs többsége. A magyar quótábizottság, hogy a szakítás látszatát elkerülje, egyelőre a tárgyalások felfüggesztését mondotta ki és csak november 28-án határozta el, hogy jelentését a tárgyalások eredménytelenségéről a kormány útján a képviselőház elé terjeszti.

A delegáció egybehívását nagyban késleltette, hogy a quótábizottság a quótára nézve nem tudott megegyezést létesíteni, mert e nélkül a közös költségekre vonatkozó költségvetést sem lehetett elkészíteni. Ekkor a két kormány elhatározta, hogy a delegációtól pár hónapra terjedő indemnitást kér. E javaslat tárgyalására a magyar delegáció tagjai december elején felutaztak Bécsbe, ahol az alakuló gyűlést négy nap mulva megtartották és az előterjesztéseket Csengery módosításával mindkét delegációban el is fogadták, de a tanácskozások december 14-én a külügyi viszonyokra való tekintettel egyelőre véget értek.

A quóta megállapítása előtt azonban a kormány 1878 március elején ismét kénytelen volt a delegációt egybehívni, melynek megnyitása előtt március 7-én b. Wenckheim Bélánál lefolyt megbeszélésről, hol Andrássy a külügyi helyzetet bizalmasan feltárta, továbbá a delegáció bizottságának március 10-én tartott összes üléséről, mely az esetleges mozgósításra szükséges hatvan millióról szóló rendkívüli hitel tárgyában előterjesztett javaslat egyhangú megszavazását eredményezte, Csengery fontos tartalmú feljegyzéseket tett. Ebben az ülésben vitatták meg a «keleti kérdés»-t. A berlini kongresszus összeülése akkor már bizonyos volt, de hogy mit hoz a jövő, azt senkisémmel tudta. Beszélték, hogy Bosznia és Hercegovina kompenzációul a monarchiának jut és kutatták, hogy van-e ezzel összeköttetése a kérelmezett hatvan milliónak. Andrássy kitért a konkrét feleletadás elől, de midőn Falk azt mondotta, hogy «ha Boszniába berukkolunk, akkor Belgrádig nem szabad megállni», elvesztette nyugalmát és hangos kifejezést adott ellenkező véleményének. Csengery azonnal belátta, hogy nyilvános nagy külpolitikai vitatkozás most a berlini kongresszus előtt, Andrássy ilyen nyilatkozata után lehetetlen, azért az előadói javaslat elfogadását ajánlotta, ami némi ingadozás után ismételt fellépésére szerencsésen be is következett.

Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései a kiegyezés korának nemcsak politikai, hanem társadalmi, erkölcsi és irodalmi

viszonyait is igen sok eredeti adattal gyarapítják. Levelezéséből lépten-nyomon kitérnek, hogy figyelmét semmi fontosabb mozzanat sem kerülte el, mely a magyarság életében döntő tényezőként működött. Helyesen felismerte, hogy kora nemcsak a közjogi és nemzetiségi viszonyok, hanem az erkölcsi, gazdasági élet, anyagi és szellemi kultúra terén is sorsdöntő éveket jelentett. Állandóan sürgette, hogy a magyar politikai életet a szenvedélyeket korbácsoló közjogi alapokról világnézeti alapokra kell fektetni, ami az ellentéteket kikapcsolja és a magyarság életerejét lényegesen fokozza. Belátta, hogy az a lázas tevékenység, mely hazánk hátramaradt viszonyainak fejlesztése céljából az állami élet minden terén megindult, csakhamar sok vonatkozásban üzleti irányt vett, amikor vállalkozók a képviselők, politikusok befolyását kihasználni törekedtek helyi és magánérdekekből a közérdek rovására. Csengery Deákkal együtt erőteljesen küzdött ezek ellen az erkölcstelen áramlatok ellen és bátran szembe szállott a Lónyay miniszterelnök által bevezetett korrupt, protekciós rendszerrel, mely politikai célból adott vasútkoncessziókat olyan vidékeken, hol a gazdasági élet még semmi szükségét sem érezte a forgalomba való bekapcsoltatásnak. Saját személyét illetőleg ridegen visszautasította a koncessziók kieszközlésére alakuló konzorciumokban való részvételt és a gombanódra szaporodó ipari és kereskedelmi vállalatok, részvénytársaságok igazgatóságában és felügyelőbizottságában helyet foglaló politikai tényezőket összeférhetleneknek minősítette. Indítványára határozta el a pénzügyi bizottság, hogy azok a képviselők, akik érdekeltek, a tárgyalásokon nem vehetnek részt. A vasúti bizottsággal számtalan összeütközése támadt az engedélyek miatt és ha nem is sikerült neki a vasúti politikát jobb irányba terelni, a pénzügyi műveletek szigorú és lelkiismeretes felülvizsgálásával mégis gyakran jelentős megtakarításokat tudott elérni. A köztörvényhatóságok rendezéséről szóló 1870. évi XLII. tc. ugyancsak indítványára mondotta ki, hogy bizottsági tag nem lehet, aki a törvényhatóság közjavadalmaiból bérli, vagy a törvényhatósággal más számadási viszonyban áll, továbbá, hogy egy bizottsági tag sem vehet részt oly tanácskozásokban, amelyekben közvetlenül érdekelt.

Beható munkát teljesített Deákkal és Ghyczyvel az új községi törvény átdolgozásában is. A közigazgatás jogszerűségének volt rendíthetetlen híve és óva intette a közigazgatási bíraskodást azoktól a veszedelmektől, amelyek a magánjogi irány túlsapongása esetén fenyegethetik. A népiskolai közoktatásról szóló törvényeket módosításaival csaknem egészen újjá alakította. Minden párt ellenszenvvel

fogadta a báró Eötvös József javaslatát, melynek központjában a községi népiskola állott mint uralkodó típus. Csengerynek azonban sikerült módosításokkal elérni azt, hogy végre csaknem közakarattal emelte a Ház törvényerőre.

A nagy államférfi irodalmi hagyatékát tartalmazó kötetbe felvett anyag egy közlemény kivételével nyomtatásban most jelent meg először. A sokféle vonatkozású forráspublikáció tagolása, csoportosítása rendkívül áttekinthető, az egyes fejezetek elé írt rövid és világos bevezetések a töredékes feljegyzések és levelezések tartalmát egységes korpében foglalják össze. A Csengery Lóránt által készített bevezetések átdolgozását és részben újból való megírását Lukinich Imre egyetemi tanár végezte az eredeti szövegekkel való egybevetéssel együtt és az ő munkája túlnyomórészen a forrásanyag olvasását igen megkönnyítő nagyszámú és fáradságos munkával készített jegyzet is.

Arday Pál.

Egy új magyar elbeszélő.

Gesztesi-Balogh Gábor: *Asszonyölők*. Regény. Franklin-Társulat, Budapest, 1929. 229 l.

A magyar könyvkiadás terén a sok aggasztó jelenség között újabban egy örvendeteset figyeltünk meg: kiadóink mind sűrűbben jelentetik meg fiatal, kezdő írók elbeszélő köteteit. Vajjon beválik-e számításuk, jó üzlet-e az ilyen könyv, az a kiadók titka, bennünket nem érdekel. Nekünk csak az fontos, hogy minden új magyar könyv egy selejtes külföldi regény elől veszi el a teret — s erre igazán szükség volt már, mert a fordított regényeknek sokszor szennyes áradatába szinte belefúladt már a magyar termés. Nem áztatjuk magunkat azzal a reménnyel, hogy ezen a szolgálaton kívül más irányban is nagyjelentőségű a kezdő íróknak ez a hatalmas térfoglalása. Bizonyos, hogy jórésük nem talál közönségre s csakhamar visszasúlyed az ismeretlenségbe: de ha csak egypár figyelemreméltó kötet is akad a sok között, ha a kísérletezők hosszú sorából csak egy is felemelkedik az igazi írók körébe, akkor kétszeres hála jár ki a magyar kiadóknak.

Ezeket a gondolatokat az a szokatlan jelenség keltette, hogy a Franklin-Társulat egyszerre három ismeretlen nevű író első művét vetette piacra. A legérdekesebb egyéniség köztük, művéből ítélve, Gesztesi-Balogh Gábor. Regénye már keresett címével (*Asszonyölők*) s a dült szedés sűrű alkalmazásával rávall a kezdőre — de szellemével is. Csakúgy feszül benne a fiatalos hév s a kitörni vágyó mesélő kedv,

a regény formáját csak álarcul használja. Egy kis kötet keretében nem is egy regényt ad, hanem kettőt, s az *Asszonyölők* is, az *Azrák fia* is, hogy minél több mesét adhasson, novellákra szakad szét, mindegyik négyre. De már az a mód, amint az első négy novellát szerves egészé fűzi, mutatja, hogy Balogh Gábornak nemcsak írói érzéke van, hanem írói művészete is. (Az *Azrák fia*-nak kompozíciója is lazább, anyaga is csekélyebb értékű.) Négy jóbarát szerelmének történetét kapjuk, olymódon, hogy hárman elbeszéli egymásnak, a negyedik, aki lejegyzí őket számunkra, nem mondja el társainak, hanem naplójába írja s egyben a maga kis regényét keretül használja a másik három összetartására. Ilymódon maga a keret is száraz, halvány sablon helyett élénk, színes, a többi elbeszéléssel érdekességben versenyző mesévé lesz.

Mesévé, mert Balogh Gábor novellái valóban modern mesék, művelt felnöttek számára. Már a környezet rajza utal arra, hogy a történetek nem a mi jól ismert világunkban fognak lepörögni. Nagy urak és gazdag emberek pompás várai és várkastélyai, luxusszállók fényes termei, a természet s a művészet remekeitől érdekessé varázsolt helyek, a Riviéra, Párizs, Skócia a cselekvény színtere. Méltóan illeszkednek ebbe a keretbe a hősök, csupa előkelő, kalandra vágyó ifjú, akiknek, mint Maupassant hőseinek, mindig a nagy élmény, a szerelem lebeg a szemük előtt, azt hajszolják, s mivel anyagi függetlenségük lehetővé teszi, el is érik: megtalálják azt a gyönyörű nőt, aki érkeiket felizgatja és lelküket megigézi. A sors azonban kegyetlen hozzájuk: alighogy megízlelték szerelmük csókját, — vagy még mielőtt megízlelték volna — elvesztik örökre s egy élet szenvedésével vagy éppen halálukkal fizetnek a múlt gyönyörűségért.

Maupassant-t említettem. De míg a francia író a való világ apró eseményei között mutatja be szerelmeseit s novelláinak ötletét az emberi lélek redőibe ágyazza bele, magyar tanítványa a fantasztikum vagy éppen a misztikum világába emeli s nem megragadni akar a fordulatok kellő igazságával, hanem elkábítani különösségükkel, csodálatos voltukkal. Tagadhatatlanul van ereje ezeket a romantikus meséket a lélektan sérelme nélkül lejátszatni (csak egy ízben bicsaklik meg: az iparbáró szerelmének tragikumát alapítja indokolatlan félreértésre), viszont olyan mértékben él a romantikus írók veszedelmes fegyverével, a véletlennel, hogy veszendőbe kerül a művészi hatás elengedhetetlen feltétele, az elhithető erő.

Szóval: regény helyett meséket kaptunk s ez rossz csere. Szeretnők hinni, hogy ez a műfajtévesztés a képzeletét még fékezni nem tudó kezdő hibája. Ha a jövőben leírja ifjúi hevét, tüzét, más,

nemesebb anyagból értékesebb alkotást fog teremteni. Bízunk benne, mert vannak értékes adományai. Van stílusa s az a kész, kiforrott íróé. Láttuk, tud komponálni is : biztosan tartja kezében az elbeszélés szálait s nem riad vissza a szerkesztés nehezebb, bonyolultabb feladatától. Tud elbeszélni : az eseményeket gyorsan pergeti le, meséinek minden mozzanata leköti érdeklődésünket s felkelti várakozásunkat következményei iránt. S tud takarékoskodni — a mese-elemekkel inkább, mint a szavakkal : tudja, mennyit kell közölnie s mit bízhat az átlag-olvasó képzeletére.

A csillagjós felállította a horoszkópot. Beválik-e jóslata, azt majd a jövő dönti el.

r. r.

Pálffy nádor új életrajza.

Vitéz dr. Málnási Ödön : *Gróf Pálffy János nádor.*

Történelmi irodalmunk újból egy életrajzzal gazdagodott. Közel száznyolevan évvel a Pálffy nádor halála után végre tisztán látjuk magunk előtt ezt a sokat gáncsolt és holta után kegyeletlenül emlegetett hadvezért és államférfit. Eddig csak azt hallottuk nevével kapcsolatban, hogy labancvezér volt. Most életrajzából megtudjuk, hogy a szatmári béke az ő bölcs mérsékletének a következménye és ha más a királyhú hadsereg parancsnoka, akkor Világos már 138 évvel 1849 előtt játszódik le... A szatmári békét követő korszak a maga nagyszabású alkotásaival és az udvari politikusok cselszövéseivel együtt elevenen domborodik ki ebből az életrajzból. Dr. Málnási biográfiai gyakorlottságával kitűnően tudja az eddig ismeretlen tényeket a legkülönbözőbb levéltárakból feltárt adatok felhasználásával olyan módon előadni, hogy ő maga minél kevesebbet mond, de az olvasó annál több gondolatot talál a sorok között. Aki ezt az életrajzot elolvassa, annak feltétlenül revízió alá kell venni a XVIII. század első feléről eddig vallott történelmi felfogását, mert a Pálffy nádor életével kapcsolatban közölt egykorú levelek világánál egészen másként látjuk a multat, mint eddig. Mostanában kevés szóval ennyi újat alig mondott történetíró, mint Málnási Ödön ebben az életrajzban.

H. J.

SZÁZ ÉV ELŐTT.

Elnöki megnyitó-beszéd a Kisfaludy-Társaság 1930. évi februárius 9-én tartott ünnepélyes közülésén.

Társaságunk alapszabályai értelmében ünnepélyes közülésünk a Kisfaludy Károly születésnapját, február 5-ét követő vasárnapon tartandó. Midőn ezidén is e szabályhoz tartva magunkat Társaságunk tagjait és barátait a mai napra összehívtuk, nem a napot, hanem az évet tekintve egy korszakos jelentőségű évfordulót, a Kisfaludy Károly halálának centennáriumát tettük megünneplésünk tárgyává.

1830. november 21-én, még csak negyvenkét éves korában halt meg Kisfaludy Károly Pesten, a váci-utcai, akkor Kappel-féle házban, ugyanabban, melyben huszonöt évvel később Vörösmarty elhúnyt, s melyet Társaságunk kegyelele azóta emléktáblával jelölt meg.

Ő szerencsésebb volt, mint az ugyanazon évben Kecskeméten elhúnyt Katona József, mert bár a *Bánk bán* tragédia már 1820-ban nyomtatásban megjelent, a cenzura szerzője élete idejében színpadra nem bocsátotta s az irodalom is alig vett róla tudomást. Katona József tehát csalódva irodalmi reményében és becsvágyában, örökre lehúnyta szemét, a nélkül, hogy sejtelmével is bírt volna annak, hogy ő valamikor, mint a leghatalmasabb magyar színmű írója, nemzetünk irodalmának pantheonában fog helyet foglalni.

Ellenben Kisfaludy Károly, bár kétségkívül korán halt meg és be nem fejezhette az egész munkát, melyre hivatva volt, élete végén élvezhette azt a dicsőséget és hírnevet, amelyet száz év előtti irodalmi életünk nyujthatott. Elismert vezére volt irodalmunknak, múzsájának derült vagy fájdalmas éneke egy ébredező nemzet szívét hozta rezgésbe, és úgyszólván halálos ágyára hozták neki hírül barátai: Vörös-

marty, Bajza és Toldy, hogy a pár nappal előbb megalakult Akadémia — akkor még «Magyar Tudós Társaság» — őt első költő-tagjává választotta.

Ami a Kisfaludy pályáján a történelmi szemléltre nézve legmegragadóbb s legfélreismerhetlenebb jele a lángész győzelmes és hódító erejének, az annak rövidege s az emelkedés szédületes gyorsasága.

Balcsillagzat alatt született, mert világrajötte anyjának halálát okozta s valószínűleg e miatt atyja sohase volt jóindulattal iránta. Ifjúsága viharos és hányatott volt, nem tudott megállapodásra jutni; festőművésszé akarta magát kiképezni, amiből mindössze annyi haszna volt, hogy utóbb ő maga készíthetett metszeteket Almanachjához; katonászkodott a Napoleon háborús korszakában, hadifogságba is került, aminek azt köszönhette, hogy világlátottsága, széleskörű műveltsége őt bizonyos tekintetben társai fölé emelte. De viszont sok külföldi tartózkodása miatt már-már az elmagyartalanodás veszélye fenyegette; legközelebbi hozzá tartozóival németül levelezett, s még 1820-ban — némi túlzással — azt vallja Kazinczynak, hogy csak most kezdi igazán tanulni a magyar nyelvet (inkább a magyar stílust), annak «rövidebb és nyájasabb fordulatait megismerni».

Mikor végre 1817-ben, tehát 29 éves korában Pesten megtelepedik, helyzete soká oly bizonytalan, hogy már-már a züllés veszélye fenyegeti, mikor *A Tatárok Magyarországon* című történelmi drámájának váratlan, nagy színpadi sikere egyszerre ismeretessé, sőt a legnépszerűbb íróvá teszi, úgyhogy azontúl diadalról diadalra halad s irodalmunk vezérének polcára emelkedik.

Bár bátyjának, Sándornak, a Himfy költőjének sikerei régen csábíthatták s valójában már 1802-ben írogatott, közismert irodalmi pályája csak 1819-nél kezdődik, tehát mindössze 11 évre terjed. Ez alatt az idő alatt küzdi ki vezető szerepét a költészetnek majdnem minden terén. Fő képviselőjévé lesz az ez időben mindenütt szárnyát bontogató romantikának, — melyet ő románosnak nevez. A lírában, az elbeszélő költészetben egyaránt az elsők közé emelkedik, bár e fajta művein leginkább érzik meg a bel- és külföldi példák

hatása. Megalapítója lesz a magyar művészi népdalnak, mert az ő verseiben (*Rákosi szántó, Szülőföldem szép határa, Sárga levél*) üti meg legelőször fülünket a hamisítatlan népdali hang; de megalapítója lesz a magyar színműnek is, különösen a vígjátéknak, főkép bámulatos termékenysége s humorának magyaros zamata által; még élete utolsó évében is nem kevesebb mint négy színműve kerül első előadásra a kassai színházban. Valószínűleg Byron hatása alatt szívesen választott keleti tárgyakat, de gazdagon merített a magyar történelemből s az egykorú társas életből is.

Ami azonban őt főkép irodalomvezéri szerepre emelte, az az a képessége volt, amellyel az írókat maga köré gyűjteni, közös munkára indítani s az írói kör által, melyet teremtett, az akkor még majdnem egészen német Pestet, melynek állandó magyar színháza se volt, magyar irodalmi középponttá alakítani tudta. Ezt főkép a nagy népszerűségre emelkedett *Aurora* almanach által érte el, melyet majdnem tíz éven át szerkesztett s melynek még utolsó kötete is számos költeményét hozta. Halála előtt hírlap alapításának terve is foglalkoztatta, ez azonban már nem kerülhetett kivitelre.

A vezéri szerepre gondviselészerű egyéni tulajdonai is képesítették írói érdemei és népszerűsége mellett. Nagy termetű, szép férfi volt, valóságos heros, kiből csak úgy áradt a sziporkázó szellem s aki azt tartotta, hogy «a jó kedv legszebb virága a komor életnek». Mindenki szívesen hajolt meg tekintélye s egyéniségének vonzóereje előtt. Főkép a fiatalok csoportosultak körülötte; a vele egyívású Helmezcyn kívül az *Aurora*-kör tagjai: Vörösmarty, Bajza, Toldy mind sokkal fiatalabbak voltak nála; érezték, hogy ő az irodalom jövőjének zászlaját lobogtatja; hisz ő maga mondta halálos ágyán, hogy ő és társai «az oppositio és a reform zászlaját tűzték ki, amiért minden ifjú írónak vele kell tartania». Iránya tulajdonképpen hadüzenet volt a Kazinczy klasszicizmusának, de levelezésekben és személyes érintkezésekben annyi nyájas tiszteletet tudott mutatni a végéveiben mindinkább elhagyatott irodalmi patriarcha iránt, hogy annak barátságát is megnyerte s az agg költő szívesen közölte epigrammáit az *Aurora*-

ban. Vörösmarty legotthonosabban érezte magát nála, de Széchenyi is, ki a Kisfaludy halála évében lépett a politikai reformküzdelmek porondjára, irodalmi szövetségését látta benne, szívesen látogatta meg, s a költő halála mélyen meghatotta őt. A *Hitel* híres jóslata Magyarország jövőjéről majdnem úgy hangzik, mint a Kisfaludy *Mohácsa* végsorainak visszhangja.

Mikor Kisfaludy meghalt, nagy munka és nagy tervek közepett, a harmincas-negyvenes évek Magyarországanak képe már kialakulóban volt körülötte. Mindenki érezte a veszteséget, s halálát úgy gyászolta meg a nemzet, mint addig még egyetlen íróét sem. Az 1831-i *Aurora* zárószavában Toldy Ferenc így emlékszik meg róla: «Az *Aurora* alkotója és alapítója . . . nincs többé. Hideg föld takarja azon férfit, kinek keble csak az imént még égi gerjedelmekben lángola. A jelen koszorúba utolsó áldozati vannak fűzve, azon utolsó virágok, melyeket a forrón szeretett hazának reszketeg és gyengülő kézzel sírja szélén nevele.» Azután elmondja, hogy a megboldogultnak barátai és munkatársai kegyeletes kötelességöknek tartják a tőle alapított irodalmi vállalat folytatását s annak szerkesztésével Bajza Józsefet bízták meg. Annál inkább tartozni véltek ezzel, mert — mint akkor köztudomású volt — Kisfaludy áldozatokat is hozott almanachja megindításaért.

Mindenkép nevezetes év volt az a száz esztendő előtti, melyben Kisfaludy elköltözött e földről, nevezetes hazánk történetében, úgy politikai, mint művelődési, különösen irodalmi szempontból nézve.

Hazánk függetlenségét a II. József alatt megkísérlett beolvasztással szemben annyira-mennyire megóvták az 1790-i törvények. De a nemzetnek csakhamar látnia kellett, hogy a valóságban és gyakorlatilag az megóva csak akkor lesz, ha egyfelől sikerül szabad intézményeinket széles alapon úgy kiépíteni, hogy azok a birodalom többi részeiben ellentállással nem találkozó önkénynek ellentállani tudjanak, s másfelől sikerül nemzeti egyéniségünket, annak szellemi erejét s fölényét úgy kifejleszteni, hogy azt többé idegen nyelv és kultúra meg ne hódíthassa.

Ennek a felismerése indította meg azt a nemzeti ébredést, mely tulajdonképpen az 1825-i országgyűlésen lett nyilvánvaló s a harmincas és negyvenes évek nagy reformmunkájában érvényesült teljesen.

Ennek a korszaknak sok tekintetben emlékezetes állomása volt az 1830-i év, a Kisfaludy Károly halála éve.

A politikai téren ez az év bizonyos kötelező örökséget vett át elődjétől: az 1829-i országgyűlés alkotásokban nem volt gazdag, az is, mint elődjei, az önkényuralomtól okozott sérelmek elpanaszolására volt kénytelen fordítani ideje javarészt, de a politikai közszellem, a nemzeti öntudat keltegetése körül az is hasznos munkát végzett, s a nádor elnöklete alatt kiküldött országos bizottságra ruházta azt a feladatot, hogy a legközelebbi országgyűlés számára készítse elő a szükséges reformokra vonatkozó javaslatokat.

Ez a bizottság kisebb küldöttségekre oszolva szorgalmasan dolgozott, de munkájának társadalmi és gazdasági részén nagyon meglátszott az a maradi szellem, mely akkor még a rendi Magyarországot jellemezte. Ekkor, mint egy csatajelző harsonaszó, szólalt meg a Széchenyi szava: első, nagy agitatorius művének, a *Hitelnek* megjelenése. A hatás leírhatatlan volt; az uralkodó osztályok megbotránkozással fogadták, néhol el is égették a könyvet, de a fiatal nemzedék megértette a jövő üzenetét s lelkesedéssel sorakozott a Széchenyi zászlaja alá. Az igazi reformprogramm ebben a könyvben foglaltatott, nem az országgyűlési küldöttség opinióiban, megvalósítása azonban nem ment gyorsan, mert egy közbejött esemény a Rendeket még nagyobb óvatosságra intette s a konzervatív irányzat jegyében bizonyos közeledést hozott létre az uralkodóház és az országgyűlés között.

Ez az esemény a párizsi júliusi forradalom volt, mely megbuktatta X. Károly önkényes uralmát s a legitimizmus megtagadásával az uralkodóház egy mellékágának, az Orleans-oknak egy sarját, Lajos-Fülöpöt, a polgárkirályt emelte trónra szabadelvű, alkotmányos kormányzat követelésével.

Abban az időben a külpolitikai események, így Görögország függetlenségének kivívása s a kitört lengyel forradalom is aránylag nagyobb mértékben foglalkoztathatták a köz-

véleményt, mint a belpolitikaiak, lévén a sajtónak módja amazokat terjedelmesen tárgyalni, míg a belpolitikai hírek közlését korlátozta, sőt majdnem egészen megakadályozta a cenzura. Sajtónk egyébiránt nagyon fejletlen volt még akkor, a Kulcsár Istvántól alapított *Hazai és Külföldi Tudósítások* hetenkint kétszer, kis alakban, a hirdetésekkel együtt alig több mint 12 lap terjedelemben hozott bőven külföldi tudósításokat, ellenben a hazában történetek közül csak a hivatalos közleményekre, a kinevezésekre és kitüntetésekre, halálozásokra és elemi csapásokra, ünnepélyekre és egyesületi ügyekre, olykor irodalmi hírekre is szorítkozott. A diéta együttlétekor például a lap csak a hivatalos beszédeket és határozatokat közölhette, a vitákból semmit, még a szónokok nevét sem.

A forradalom híre megriasztotta az uralkodóházat és a Rendeket egyaránt; amaz a legitimizmust féltette, emezek közt a számra még túlnyomó konzervatívok privilégiumaikért aggódtak. Az uralkodó ily körülmények között szívesen hívta össze újból az országgyűlést, mert azt most már azzal a céllal kötötte egybe, hogy fia, Ferdinánd főherceg még atyja életében megkoronáztassék s így a trónutódlás minden eshetőséggel szemben biztosítva legyen.

A szeptember 8-ára összehívott Rendek siettek végrehajtani a megnyitási, felirati s a koronázást megelőző formaságokat, úgy hogy az ifjabb király koronázása még ugyanazon hónapban végbemehetett. Utána megindult a királyi propozíciók tárgyalása, nevezetesen az adó- és ujoncjutalék megszavazása, mely utóbbi a Rendek a magyar katonaság nemzeti jellegének helyreállítására s a katonafogdosás rendszerének megszüntetésére igyekeztek fölhasználni. A többi kérdés elintézése ismét a jövő évre ígért országgyűlés feladatává vált.

A diéta régi szerepvivői között még ott volt Felsőbüki Nagy Pál, de az ellenzék vezetését mindinkább Ragályi Tamás vette át; Borsicky, Balogh János, Deák Antal hangoztatták a nemzeti követelményeket. Egyébiránt az ellenzék több jeles erőt veszített el azáltal, hogy Platthy Mihály és Bartal György kormányhivatalt vállaltak, ellenben új erőkként tűntek föl Bezerédj István és Beöthy Ödön. A főrendeknél előtérbe

nyomul Wesselényi; Széchenyit folyamszabályozási és reformtervei foglalván el, keveset törődik a diétával; de ő és Wesselényi az elsők, kik a felső táblán magyarul szólalnak meg, nem latinul. A jövő nagy vezérei, Kossuth és Deák, amaz 28, emez 27 éves, ebben az időben még csak vidékükön ismeretesekek.

A politikai közélet fejletlenségével együttjárt az irodalom fejletlensége is. Kisfaludy Károly ugyan a *Tatárok* pesti első előadásához írt prologusában már az 1819. évi állapotokat — némi célzatos optimizmussal — nagyon előhaladottnak tünteti föl a multhoz képest. «Most, — úgymond — midőn a közvilágosodás csendes ihletése a régi vadságot lefosztá szívünk-ről és a szelíd Múzsáknak már tündöklő oltárt emelhetünk; most, midőn a tudományok kedvelése, a magyar nyelv tényező érdeme Hunniának szerencsés lakosít egy boldog nemzetséggé teremti, most érezzük a józanabb élet boldogító malasztját.»

De íme ugyanő a *Rákosi szántó* ajkára adott panaszban felsóhajt :

Pest-Budáru! sok nép kijár,
S alig érti nyelvünket már;
Hej! ma-holnap a magyar szó
Ritka, mint a feje!r holló.

Hát bizony azt a tündöklő oltárát a «szelíd Múzsáknak», melyen a költő első színművét bemutatták, Pest városa a német múzsának emelte, azt a magyar játékszín csak hetenkint kétszer — a legrosszabb színházi napokon — kaphatta kölcsön; állandó magyar színház Pesten csak hét évvel a Kisfaludy halála után létesült, addig vidéki magyar színtársulatoknak kellett itt vendégszerepelniök, mert a vidéken volt magyar színészet, legkorábban Kolozsvárott, azután Kassán, Székesfehérvárott; de ezek is a Kisfaludy megjelenéseig németből fordított színműveket vagy német színművek gyöngé utánezatait voltak kénytelenek előadni; a magyar játékszínnek is Kotzebue volt az uralkodó planétája. E tekintetben a változást, a játékszín megmagyarosodását nemcsak nyelvben, hanem szellemben, ízlésben is Kisfaludy hozta meg; ebben rejlik az ő korszakos jelentősége, ezt kell szem előtt

tartanunk, ha darabjait a színpadon ma nem is tudjuk azzal a kedvteléssel élvezni, amellyel kortársai élvezték.

Szűk körben mozgott még a többi irodalom is, ha nagy is volt a haladás a század első éveikhez képest. Jeles költőkben nem volt hiány. Kazinczy ugyan életének utolsóelőtti évét élte, de még dolgoztatott és még törekedett; mellőztetése az Akadémia főtítkári állása betöltésénél volt utolsó csalódása. Virág Benedeket 1830-ban ragadta el a halál. Kisfaludy Sándor, ki 14 évvel túlélte öccsét, bár ennek halálakor már 58 éves volt, még alkalmilag verselgetett, meglehetősen megértetlenül állva szemben kora új irányjaival és törekvéseivel s neheztelve az Akadémiára, mikor ez nagyjutalmát megosztotta közte és Vörösmarty között. Berzsenyinek ez évben jelent meg utolsó verse, azontúl már csak az Akadémia körében kritikai és egyéb értekezésekkel foglalkozott, de lelkesült a Széchenyi reformterveiért. Kölcsy még csak negyven éves volt, pályája delelőjén állott, de már csak nyolc életéve volt hátra; *Himnuszát* rég ismerték, a *Zrinyi dalát* éppen 1830-ban írta meg. Fáy András a *Régi pénzekkel* némileg megelőzi Kisfaludyt; szorgalmasan dolgozik, de takarékoskodik is erejével, mely még hosszú munkásságra van hivatva. A fiatalok közt *Zalánjának* megjelenése óta messze kimagaslik Vörösmarty, ki ez évben írja meg egypár kisebb epikai mű mellett a *Csongor és Tündét*; a vezéri szerep utódlása szinte természetesen megy át a Kisfaludy kihűlt kezéből az övébe; Bajza, Toldy még nagyon fiatalok: amaz 26, ez 25 éves, de már mindkettő neves író és tekintély; Toldy már több könyvet írt, Bajza veszi át az *Aurora* szerkesztését s megindítja a *Kritikai lapokat*. Czuczor is már feltűnt hőseposzaival.

Tehetségekben tehát nem volt hiány, de szűk volt az érvényesülés tere. Utaltam már időszaki sajtónk állapotára; a főbaj mindenesetre a cenzura volt, mely nemcsak hogy sok irodalmi terméket csírájában elfojtott, hanem a megjelent könyvek és folyóiratokban is keresztülhúzásaival olvashatatlanná tette azt, ami neki nem tetszett.

A már említett *Hazai és Külföldi Tudósítások*on kívül Bécsben megjelent a *Magyar Kurir*, Kassán a *Felsőmagyarországi Minerva* mint évnegyedes folyóirat és Kolozsvárott

az *Erdélyi Híradó*. A *Tudományos gyűjteményt* mint havi folyóiratot Pesten Vörösmarty szerkesztette: ez a folyóirat értekezéseket, bírálatokat, könyvismertetéseket közölt. néha polémiákat is és különböző híradásokat; a szépirodalom csak *Koszorú* című melléklapjában, mely *Szépirodalmi ajándék* nevet is viselt, jutott szóhoz; ebben Kisfaludy is közölt románcokat. több névtelen versíró verseket, sőt Császár Ferenc egy egyfelvonásos vígjátékot is.

A szépirodalom legsajátabb közlönyeiül az évenként megjelenő Almanachok szolgáltak. Ezek között legjelentősebb volt kétségtől az *Aurora*, melynek érdeme, hogy Magyarországon megszervezte nemcsak a szépírókat, hanem a szépirodalmi olvasóközönséget is. Példáját követték a *Hébe* és az *Uránia*.

Irodalmunkra nézve korszakos eseménnyé vált a Magyar Tudós Társaság megalakulása 1830 novemberében. 1825 óta, vagyis a Széchenyi nagy, alapítói tette óta folytak az előkészítő tárgyalások, az országgyűlés törvénybe is iktatta az Akadémia létrejöttét, s azután gr. Teleki József elnöksége és gr. Széchenyi István másodelnöksége alatt megalakult az igazgatóság, mely hivatva volt az első választásokat is meg-ejteni s a Tudós Társaságot mintegy útnak indítani; az első szervezés alkalmával a rendes tagok tiszteletdíjat is húztak. A szépirodalom köréből mindjárt ez első alakuláskor akadémi-kusokká lettek: Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Kisfaludy Sándor, Kölcsey Ferenc, Guzmics Izidor, Döbrentei Gábor, Berzsenyi Dániel, Kazinczy Ferenc, Kis János, Fáy András, Bajza József, Czuczor Gergely és Szenvey József.

Kisfaludy Károly már csak néhány nappal élte túl megválasztását. Ha a haldoklónak lelki szeme a jövőbe tekintett, annak az irodalomnak és annak a nemzetnek jövőjébe, melyeknek ő maga rövid, de munkás életét szentelte, vajjon mily sejtelmek, remények és aggodalmak foglalkoztatták gondolatát? Sejtette-e a *Rákosi szántó* írója, hogy az akkor túlnyomóan német Pest helyén, azokon a tereken is, amelyeket akkor még a szántóvető ekéje barázdált, egy milliót meghaladó lakosságú világváros fog keletkezni, melyben minden honos magyarul beszél? Pest, melyből ő igyekezett irodalmi

középpontot teremteni, egyesülve az akkor még németebb Budával, a század folyamában valóban teljesen magához ragadta a dúsan kifejlett magyar irodalom vezetését és irányítását, sőt talán túlarendjén fölszította magába majdnem az egész szellemi és gazdasági életet.

Az azóta lefolyt száz esztendő a fejlődés óriási méreteit mutatja a nemzeti élet minden terén, de utolsó évtizede rettentő bukást is hozott, oly bukást, mely csak a Kisfaludytól költőileg elsiratott mohácsi vész hatásához hasonlítható. De nem szabad kételkednünk benne, hogy a Kisfaludy nemzete, mely képes volt e száz év alatt a fejlődés oly bámulatos munkáját végezni el, képes lesz a sorstól igazságtalanul rémért szörnyű csapás súlya alól is újra feltámadni. Úgy érezzük, hogy azt, amit a költő háromszáz évvel Mohács után a nagy Magyarország jeligéjeül versébe foglalt :

Él magyar, áll Buda még! a múlt csak példa legyen most,

S égve honért, bizton nézzen előre szemünk . . .

töretlen nemzeti erőnk ma is, megcsonkult állapotunkban hiteül vallja. Kilencvennégy év óta az ő nevével zászlónkon, az ő hitével szívünkben akarunk dacolni az idők mostohaságával, s az ő száz év előtt elköltözött, de köztünk élő szellemének ihletével üdvözlöm ma a megjelenteket és nyitom meg a Kisfaludy-Társaság nyolevanharmadik ünnepi közülését!

BERZEVICZY ALBERT.

KISFALUDY KÁROLY.

Kerek száz éve telik az idén, hogy Társaságunk névadó őse, az akkori irodalom vezére, Kisfaludy Károly, lelépett az élet színpadáról.

Megünnepeljük ez évet, mint megünnepelte Társaságunk a születés századik évfordulóját is ezelőtt negyvenkét évvel, 1888-ban. Akkor Gyulai Pál, az ünnepi szónok, megjegyezte, hogy senki sem él már Kisfaludy író-társai közül, az idő rohan, s az új magyar irodalom immár régivé válik; és megrajzolta az újabb nemzedék számára, újabb értékeléssel Kisfaludy Károlynak találó és művészi arcképét. Megállapította, hogy Kisfaludy műveit a kortársak egyben-másban túlbecsülték, de egyúttal kimutatta Kisfaludy pályájának helyét és fontosságát újabb irodalmunk megalapozásában.

Azóta az idő újra tovább rohant, és ha ma körülnézünk magunk közt, mi is elmondhatjuk, hogy senki sem él ama tagok közül, akik Gyulaival együtt a születésnap centenáriumát ünnepelték. Ismét újabb nemzedék, a nemzet életében tátongó szakadék után új korszak, az irodalom életében újabb változások, fejlődések és válságok. Egyáltalán ellátszik-e még Kisfaludy alakja hozzánk a sors oly roppant hullámai fölött és annyi nagy alkotó szellem erdején keresztül? A mai nemzedék számára újra meg kell okolnunk, miért ünnepeljük még mindig Kisfaludy Károly emlékét. Azonban ha Gyulainak helyesbítenünk kellett a kortársak értékelését, nekünk nem kell felülvizsgálnunk Gyulai ítéletét. Vannak igazságok, melyek megmaradnak, és vannak jól megírt művek, melyeket jobban megírni akarni hiú fáradozás volna. Gyulai emlékbeszéde ma is legklasszikusabb írói arcképe Kisfaludy Károlynak. Feladatunk csak az lehet, hogy meg-

kísértsem a mai nemzedék számára vázlatot adni Kisfaludy történeti, és ha van : élő jelentőségéről.

Szerencsére a művelt köztudatban vannak támaszpontjaim. Kisfaludyról, koráról és jelentőségéről számos vonás van forgalomban. Másfélszáz év óta irodalmunk a nemzeti életnek egyik legfontosabb nyilvánulása, története az ország történelmének dicsőséges fejezete, nagyjai a művelt magyarság tiszteletének tárgyai. Kisfaludy kora pedig a magyar irodalom hőskora, a fiatalság örök ragyogásában feltűnő drága emlék, szellemtörténetünk egyik legvonzóbb és legértékesebb szakasza. Kisfaludy személyiségének érdekessége és pályájának jelentősége is egyik kedves lapját alkotja irodalomtörténetünknek. De kor és író a jelent is érdekli.

Alig volt magyar költő, Petőfit és talán Balassit kivéve, akinek pályája érdekesebb lett volna az övénel. Nemcsak élete, hanem valósággal már születése, épúgy halála is drámai érdekű.

A nemesi rendből jött, amelynek örök érdeme az a szellemi insurrectio, mikor az alsó papsággal együtt megalapította az új magyar irodalmat ; ez még nem volt szokatlan jelenség ; meglepőbb, hogy ugyanabból a családból jött, melyből a közönség már egy hírneves költőt ismert, a *Himfy Szerelmei* szerzőjét ; első sikere alkalmával a pesti német újság össze is tévesztette hősünket bátyjával, t. i. Sándornak tulajdonította a diadalt. Neki volt a legkeményebb apja minden apa közt, akiket a magyar irodalomtörténet ismer. Művelt, nem épen nagybirtokú földesúr. javát akarta gyermekeinek, de vasszigorral bánt velük ; még Sándor is panaszkodva említi a szolgálai engedelmességet, melyet gyermekeitől követelt ; pedig Károlyhoz még hasonlíthatatlanul ridegebb volt ; ezt a fiát teljesen félreismerte. Mintha a XVIII. század autokratáitól : Nagy Péter cártól, vagy I. Frigyes Vilmos porosz királytól vett volna példát, hogyan kell dacos fiakat engedelmességre birni. Anyja is kivételes a magyar irodalomtörténetben : két költőt szült a hazának. De mikor ezt a fiát világra hozta, a végzet megelégette anyai dicsőségét s elragadta a kisdéd mellől, akit mindjárt születésekor a legnagyobb csapás ért. Károly így csak pszichofizikai alkatát örökölhette

anyjától, nem állhatott lelki hatása alatt, pedig úgy látszik, neki volt legtöbb lelki közössége édesanyjával, neki volt legfinomabb szervezetű lelke, s az anya személyes hatásának ő nála lett volna legtöbb foganata. Költői adománya közös örökség volt Sándorral, de Sándornak tüzével és patétikus hangoltságával szemben sokkal több volt benne az érzelmesség és a komikai tehetség, többoldalú volt a fogékonyság és gyöngédebb a szív. Sándor jellemére nézve közelebb állt atyjukhoz, büszke és határozott; tizenhat évvel fiatalabb öccsével csak mint már kész íróval törődött, akkor sem állandóan. Ami Károlyban az atyjával közös volt: az önfejlőség, a dac, a féktelenségre való hajlam, mind csak eltávolította az atyjától, nemhogy közelítette volna hozzá, s inkább válságokba sodorta; de az anyjától örökölt szívjóság fenntartotta minden örvény közt, s szelídebb, ragaszkodóbb természete mindig visszavezette atyjához is, ha időnként szívében pártot ütött is ellene. Hanem költőnknek volt a legjóságosabb, legkedvesebb testvérnénje is mindazok közt a nőtestvérek közt, akiket a magyar irodalomtörténet ismer, a megértő, szerető szívű Trézsi, tíz évvel fiatalabb öccsének védőangyala, mintegy második anyja, az egyetlen szív, melyhez az élet hullámain hánykódó ifjú mindig fordulhatott s akinek kedvessége melegen tartotta a költő szívében a jószágot, az emberszeretetet, a lelki nemességet. Anyja és nénje az a két nő, akiket Kisfaludyért az irodalomtörténettől kegyelet illet. Akikhez a költőt szerelmi viszony fűzte hosszabb-rövidebb ideig, azok nem boldogították, múzsái sem igen lettek. A testileg, lelkileg oly gazdagon megáldott ifjú nem talált arra a nőre, aki dicsőségének osztályosa lehetett volna.

Fejlődése is elütött a többi íróétól. Ő nem az iskolából és nem a régiebb írók keze alól érkezett, mint legtöbb írónk, hanem az életből, a megpróbáltatások, tévedések, szenvedések, az élmények iskolájából, s maga képezte magát. Velt katonatiszti pályán, hét évig csörtette a kardot, harcolt, uraszkodott, unatkozott; egyévi szünet után hét évig piktorodott; vagy egyszer tékozolt, majd mindig nyomorgott, babér helyett kenyérért küzdött. Katonának atyja parancsára ment, már tizenhat éves korában, mikor hevessége

miatt összeütközött az iskolai fegyelemmel. Más íróink is lettek katonatisztekből. Bessenyei Györgytől Kisfaludy Sándorig; azoknak a tiszti pálya előkészület volt az írásra. De költőnk nem a bécsi gárdapalotában művelhette magát. Egy sorgyalogezrednél lett hadapród, a pesti 32-iknél, jó ideig a Szerémségben állomásozott, vad környezetben, anynyira elhagyatva, hogy hazulról sem kapott két évig sem levelet. A katonaság sehogysem egyezett természetével. Ha háború volt, még elemében érezte magát; mint tizenhét éves ifjú ott volt a Caldiero melletti győzelmes ütközetben. Mikor 1809-ben Leobennél francia fogságba került, bravúrosan megszökött, ekkor hadnagyból főhadnaggyá léptették elé. De békében unta a gépies egyformaságot, arra pedig tiszti fizetése a pénz elértéktelenedése miatt sem volt elegendő, hogy a pesti helyőrségen társasági életet élhessen; hazulról megalázó könyörgésre is alig kapott valamit. Tarthatatlannak érezte helyzetét. Ekkorra esik szerelme egy pesti vagyon-talan polgárleány iránt. Atyja ellenezte a házasságot. Ő, hogy a leányt elvehesse, lemondott tiszti rangjáról. Ezzel azután végkép elszakadt atyjától, a leány kezét sem nyerte el, mert az időközben előnyösebb kérőnek nyújtotta kezét. Így végződött élte drámájának első felvonása, a tiszti korszak.

Kisfaludy ott maradt összezúzott szívvel, biztos pálya nélkül, eltaszítva atyjától, megtagadva eszményképétől, közömbös testvérekkel, csak a jóságos Trézsi szeretetétől vigasztalva, akinek házában otthonra talált. A vázolt viszonyok nem kedveztek írói fejlődésének, noha írói hajlama olykor-olykor jelentkezett. Elcinte bátyja ritmusában írt hadi éneket és más apróbb költeményeket; utóbb színműveket szerzett. Kísérleteit folytatta most nénje házánál, ekkor dolgozta át Voltaire *Brutusát* is.

Egy évre el volt látva a végkielégítésül kapott összeggel, egy év múlva pedig nagykorú lett s atyja kiadta neki anyai jószággrészét. Ezt egyik bátyjának zálogba adva, kívánta megvetni jövője alapját. Hivatalhoz nem volt jogi tanultsága, ellenben művészhajlamai kecsegtették. Az írás akkor még nem volt kenyéradó pálya; de volt egy másik passziója is, a rajzolgatás, és ecset által már meg lehetett élni.

Huszonnégy éves fővel arra szánta magát, hogy Bécsbe megy, akadémiára. De a császárvárosban végzetes könnyelműséggel hamarosan eltékozolta jövőjének alaptőkéjét. Magyarázza ezt csalódás, dac, a szabadabb költekezés megnyílt lehetősége, bohém-hajlam, léha barátok társasága, a szomorú eredmény az, hogy csupán hat aranya maradt meg, mire észrevette magát. Ettől fogva jóformán csak tengődött; az akadémiát rendszeresen nem is látogathatta, inkább csak műtermekben tanult, s mindvégig dilettáns festő maradt, művészalmai kenyérkereső gondná sorvadtak. Dísztárgyak, szelencék kifestésével, arcképezéssel tett szert némi jövedelemre. Hazuról csak annyit kapott, amennyit Trézi kiesdekelt, vagy a magáéból küldhetett. Az apa még jobban meg volt győződve fiának javíthatatlan korhelységéről, mint valaha, és újabb ok volt megbotránkozására az, hogy egy Kisfaludyból piktor lett. Az ifjúra a nélkülözés és nyomor évei vártak, hét esztendő, a férfikor legelső, legjobb szakából, meddő kísérletezéssel, kellő tanultság és alkotóerő nélkül egy más művészi pályán, mint amire tehetsége volt. Szerencse, hogy a színház is vonzotta, látogatta a híres Burgszínház előadásait. Ismeretséget kötött színészekkel, sőt az akkor feltűnt színpadi költővel, a nála még fiatalabb Körnerrel is. Ez az ismeretség elhidegült, mikor Kisfaludy megmondta a német költőnek, hogy híres Zrinyi-drámájában nincs magyar élet; különben is Körner már a következő évben hazájának felszabadítása közben hősi halált halt. Kisfaludy azonban a színházlátogatásból sok irodalmi és dramaturgiai ismeretet szerzett.

Bécsset azután még évekig meglakta. Egy ideig Olaszországban is járt, ott némi pénzt meg is takarított, sőt képeket is vásárolt, de a művészetben nem haladt sokra. És mikor ötévi hányatás után Pestre jött, itt is csak szűkösön élhetett keresményéből. Ismeretes a humoros adat róla és magyar-utcai szállásadójáról, a becsületes vargáról, aki a festő képeit árulgatta s ha jó vásárt csapott, vígan éltek, máskor azonban gazda és zsellér együtt nyomorogtak. Az apa nem tűrhette tovább, hogy fia most már itthon kompromittálja az ősi nevet, végrendeletében kizárta az örökösö-

désből. A család pesti barátai és Trézsi közbevetették magukat s ki akarták engesztelni az apát fia iránt, ők már ismerték Károly jobbra hivatottságát. Hiába. Az öreg Kisfaludy győri szállásán a közbenjárók Trézsisel együtt bent könyörögtek. Károly az ajtó előtt zokogott, de az öreg úr nem bocsátotta színe elé már harmincéves vezeklő fiát, csak némi segílyt küldött neki Trézsitől. Ez volt a dráma második felvonásának, a művészi korszaknak csattanója.

Pedig már közeledett a fiatal költő élte drámájában a felismerés pillanata, egy év se telt bele, s Károly országra szóló díszet hozott a Kisfaludy névre. 1819 tavaszán felfedezte benne a közönség is és maga is a színműíró. Egy elég gyöngé, de romantikus eszményítésű, hazafias lendületű, történelmi tárgyú, de nem történelmi levegőjű színjátékát, a *Tatárokat* a székesfehérvári társulat a pesti fényes német színházban olyan zúgó tapsok és vivátozás közt adta elő, aminőben eredeti magyar darab még nem részesült. A siker egy rögtönzött darabbal, az *Ilkával* ismétlődött, majd ősszel egy harmadik drámáját, a *Stibort* és egy ezekuél sokkal jobb darabját, *A kérők* c. vígjátékot még jobban ünneplik és a szerzőt mint új csillagot köszöntik. Az ifjúság különösen rajong érte. Ha nem volt is még Pesten állandó színház, de volt egy-két vidéki társulat, a színpad és a közönség szükséglete nőtt, és íme megjelent a játékszín várvavárt eredeti költője. Magyar költő azelőtt ilyen gyorsan nem hódított meg ekkora közönséget. *A tatárok* egy későbbi előadását megnézte a nádor, a következő évben az udvar pesti tartózkodása alkalmával is Kisfaludy darabjával rendezett a magyar színészet díszelőadást. Jöttek azután egyéb darabjai, ezek közt a *Pártütők*. Művei nyomtatásban is megjelentek. Kisfaludy Pestnek és az országnak legnépszerűbb írója lett.

Tizenöt évet vesztegetett el más pályákon, mire az igazít megtalálta. Rövid életéből a nyilvános írói pályára már csak tizenegy év jutott. De megnyílt a dráma harmadik felvonása.

Ha ő ekkor a pillanatnyi sikerek útjára lép, lehetett volna belőle néhány évre népszerű színpadi szerző, de nem a

magyar irodalom vezére. Kotzebue-féle író akkor sem lett volna, bár a híres német szerzőtől sok ügyességet tanult, de megkülönböztette tőle lelki alkata és világnézetének szilárd erkölcsi alapja. Mert Kisfaludy minden hányatásból tisztán hozta meg érzületének nemességét. Legnyomorúságosabb állapotában is azt írta nénjének, hogy alacsonyyságra sohasem fog vetemedni. Nem is vetemedett és nem bocsátotta áruba soha se testét, se lelkét. Nemzeti érzésében is a magyar írók hagyományát folytatta, noha mintegy külföldről érkezett. De külföldön vele is valami hasonló történt, mint Széchenyivel: Olaszország halvány olajfái alatt kinyílt lelkében a hazaszeretet piros rózsája, az olasz nép közt mint egy kinyilatkoztatás fellobbant előtte saját népe derékségének és nagyrahitatottságának gondolata. Most, hogy első sikereit kivívta, elérkezettnek látta az időt, hogy nemzete dicsőségének emelésén munkálkodjék.

S még egy becses tulajdonsága volt: az állandó törekvés a szebbre, a jobbra, a belső értékre, az önkritika. Nem érte be az olcsó színi hatással, irodalmi értékességre törekedett. Hamar észrevette, hogy még nem kész író és fejlődnie kell. Szívesen fogadta Gaal Györgynek, a darabjait németre fordító bécsi írónak dramaturgiai tanácsait. Olvasta Shakespeare-t és Schillert, tanulmányozta Lessinget. Mindenkép ki akart emelkedni a naturalistaságból. Belekapcsolódott a magyar irodalom fejlődésébe is. Jóbarátai figyelmeztették a nyelvújításra, a finomabb irodalmi nyelvre és művészibb verselésre; kezébe adták Kazinczy munkáit. Az újszerű nyelv megkapta figyelmét, bele akart tanulni s bámulatosan rövid idő alatt utólérte az új irodalom stilisztikai haladását. Már 1820-ban *Irène* c. tragédiáját felsőbbrendű stílusban alkotta meg, tragikai törekvéssel, jambusokban és nagyjában a nyelvújítás dikciójával. Tudta, hogy a szép gondolatok, a formás reflexiók fokozzák a színmű tartalmasságát, ezért feljegyezgette ötleteit és gondolatait, mint akkoriban és azután igen sok író, nálunk Eötvös, a német drámaírók közt Hebbel. Azt is tudta, hogy bátyja regéi azért nem érdeklék az idegen olvasót, mert kevés bennük a gondolati tartalom. Mindig javítani akarta kész műveit is. Évekkel később, mi-

kor arról értesült, hogy Bowring angolra fordítja vígjátékait, arra kérte, hogy a *Leányőrzőt* hagyná ki, mert egy kevés változtatással még jót lehetne belőle csinálni és ő sajnálná, ha ilyen csúfan jutna a külföld elébe. Ki is terjesztette munkakörét: nemcsak színdarabokat írt, hanem lírai költeményeket és apróbb szépprózai műveket is. Elsajátította a klasszikai és a nyugateurópai versformák technikáját is, és attól fogva nem is tartotta művészeknek az olyan verselést, amelyben nincs időmérték.

De tanulása mellett nem hanyagolta el magában azt, ami legerősebb oldala volt, amiben minden írónkat túlszárnyalt: az életszerűséget, a közönség szükségletei iránt való eleven érzéket, az irodalom és élet, az irodalom és közönség egymásra hatásának, a hazai motívumok és tárgyak felkarolásának, az egyetemes irodalmi fejlődésben való további részvételnek szükségletét. Felismerte, hogy minálunk is bebocsátását követeli a romanticizmus, mely nyugaton már mindenütt háttérbe szorította a klasszicizmust. Megérezte, hogy az éledő nemzeti szellem is új, nemzetibb tartalmú irodalmat követel. Megérezte, hogy a női közönség megnyerése döntő az irodalom fejlődésére nézve. Azt is megérezte, hogy a szépirodalomnak organumra van szüksége, hogy az irodalom természetes központja is az a hely lehet, ahol a nemzeti élet egyéb szálai is mindinkább kezdtek összefutni, s amely máris központja volt a gazdasági életnek, törvénykezésnek és oktatásügynek: Pest. Érezte, hogy mind e reform iránt benne van a legtöbb fogékonyság s végrehajtására egyelőre legtöbb tehetség. Azért mihelyt elég erősnek érezte magát az újabb irodalmi nyelvben és formában, kezébe ragadta az irodalom irányítását. Már 1821-ben megindította szépirodalmi almanachját, az *Aurórá*t, mely attólfogva évről-évre megjelent, a kor íróinak java dolgozataival, rézmetszetekkel, tokban, s époly díszje volt a szalonasztaloknak, mint kedves olvasmánya a hölgyeknek. Az első kötet ajánlását maga a császárné-királyné fogadta el. Az így kitüntetett írónak egyik első gondja volt atyja urának fiúi tisztelettel beszámolni a sikerről. A legfelsőbb helyről érkezett elismerés nem is maradt hatás nélkül az öreg

úrra, mert ezidőtáiban Károly még több levéllel is felkereste. Nem találkoztak ugyan azután sem, de az apa szíve megenyhült, s mielőtt 1826-ban meghalt, új végrendeletében visszahelyezte fiát jogaiba.

Az *Auróra* megindulása az irodalomra nézve is korszakot jelentett. Végre egy modern színvonalú szépirodalmi organum, amely nem akad el, mint egykor a kassai *Magyar Múzeum* és Kazinczy *Orpheusa*, vagy Kármán *Urániája*. Az *Auróra* évről-évre megjelent, ha áldozatokkal is — mert az anyagi siker nem volt arányban az erkölcsivel — és évről-évre tartalmasabb lett. Az írókat egymással is összehozta, nemcsak a közönséggel. És a Gondviselés különös szerencsét adott az új vállalathoz: alig indult meg a zsebkönyv, nemsokára feltűnt benne a Vörösmarty neve, a Czuczoré, Bajzáé, Toldy Ferencé. Egyszerre új magyar irodalom alakul az *Auróra* körül, itt Pesten, és ezzel Pest irodalmilag is az ország szíve lesz. De az addigi írókon kívül is dolgoztak az *Auróra*-ba Kazinczy, Kölcsey és Szemere is. Kisfaludy tehát feltűnése évében népszerű író lett, két év múlva már irodalmi vezér, négy-öt év múlva már külön gárdája is van, nagyjövőjű fiatal erőkből. Irodalmunk újabb fejlődésében a kiváló íróknak két típusa van: a nagy alkotókon kívül vannak a nagy mozgatók is. Ilyen volt Bessenyei, ilyen Kazinczy és ilyen Kisfaludy is. Irodalmunk 1772 óta épen a tudatosság, a szervezkedés jellegével különbözik a régitől. Amint az irodalom helyet foglal a nagy nemzeti feladatok sorában, vezérek, szervezők válnak ki, akik maguk is jeles írók ugyan, de geniejük inkább irodalom, mint művek teremtésében mutatkozik. Maguk is játszanak a zenekarban, de főleg vezényelnek. Kazinczy az első ilyen egyetemes vezér, nála nagyobb alkotók kortársai közt is voltak, épen úgy mint Kisfaludynál, de az egész irodalomnak ő volt a szervező, mozgató lelke.

Kisfaludy is ettől az időtől fogva nemcsak saját műveivel hat, hanem az irodalmi élet irányításával is. Ő maga is ír jelentékeny műveket, sokféléit, amire megérzése szerint szükség volt a közönségnek vagy az irodalomnak s amire tehetősége sarkalta. Drámai művei nem szaporodtak olyan iramban,

mint ahogy az első évek ígérték : tevékenysége most már többfelé oszlott s nagyon érezte az állandó színház hiányát is. «Mily nehéz — sóhajt fel — részvét s állandó szín nélkül (mely mind az író, mind a játszó főiskolája) tárgyban haladni!» Becsvágya a komoly dráma felé hajtott, de csak élte utolsó évében foghatott egy drámai ciklusba a magyar történelemből, most már nem a német lovagdrámák mintájára, mint régiebb drámái egy részében, hanem Shakespeare históriáinak modorában ; de a ciklusnak egyetlen tagja, melynek kidolgozását megkezdte, a *Csák* is töredék maradt, úgyhogy Kisfaludy drámai művészetének tetőpontját a még 1820-ban írt *Iréne* jelzi. Cselekvényei különben inkább epikai, mint drámai természetűek ; a szenvedély hatalmát ritkán érzeti ; inkább meghat, mint megráz vagy felemel. A dráma nyelvét azonban ő nemesítette meg először. Sokkal nagyobb tehetsége volt a vígjátékhoz. Azonban itt is nagy akadályokkal küzdött. Maga érezte legjobban, mire volna leginkább szüksége, hogy fejlődhessék. Szeretne vígjáték típusokat és motívumokat gyűjteni, e végből utaznia kellene, de nincs rá költsége. Molière egész Franciaországot feltalálta Párizsban, ő nem találja fel Pesten Magyarországot. Ép akkora baj volt a társalgó nyelv fejletlensége. «Hol nincs társasági nyelv, a komikum kényszerű munkát ad» — panaszkodik 1829-ben. Az *Auróra* megindítása után vígjáték-félét is leginkább egyfelvonásosokat írt, köztük néhány jóízű darabot ; csak két nagyobb vígjátéka készült még, a háromfelvonásos *Leányőrző* 1827-ben és a négyfelvonásos *Csalódások* 1828-ban, vígjátékíró műzsájának e legérettebb terméke. A tiszta jellemvígjáték magaslatáig nem emelkedett, az átöltözés és megtévesztés fogásaihoz, a félreismerés motívumához sokszor folyamodik. Azonban ha egyéni jellemeket nem, de típusokat alkot, magyar életet visz a színpadra, sőt népi alakokat is, és őszinte, vidám magyar kedvet.

Egyéb műfajoknak is lendületet adott. A novellát is ő állandósította irodalmunkban az *Auróra*ba írt komoly és víg novelláival. A humoros novellára ő adta az első mintákat *Tollagi Jónásával* és *Súlyosdi Simonjával*. A balladának

Kölceseivel együtt egyik megalapítója műköltészetünkben, s bár az ő e nemű költeményei is németes modorúak még, mindenesetre drámaibbak Kölcseynek érzelmességben szétfolyó balladáinál. Írt verses elbeszéléseket, részint romantikusan érzelmes modorban, minő az egykor híres *Eprésszéleány*, részint tréfás hangnemben, amiben sokkal könnyedebb és természetesebb; általán komikai tehetsége legerősebb volt az akkori irodalomban, s *Bánkódó férje* stílszerűbb költői anekdota, mint Vörösmarty versenykölteménye ugyane tárgyról. Résztvett a líra továbbfejlesztésében is. Hangulatkörei az elegikus érzelmesség, a humor és a gúny. A Kazinczytól kezdett műdalt Kölcseyvel párhuzamban műveli. ő is nyugateurópai ritmusban. Legszebbek elegiaszerű költeményei, klasszikus formában a *Mohács*, modern formában *Az élet korai*; legeredetibb a humoros hangban. e körben legkiválóbb költeménye a *Pipadal*. Gúnyos epigrammái és xeniái is nevezetesek voltak. A népköltés stílusát is ő újítja fel költészetünkben, 1828-ban és 1829-ben írt népies formájú 33 dalával, melyek a specifikus magyar műdal kifejlődéséhez szolgáltak bevezetésül, annyival inkább, mert e dalok nem mind pusztá helyzetdalok, hanem a költő személyes érzésének is meleg és közvetlen kifejezései. egyszerűségük mellett olykor meghatóbbak, mint nem egy műdala. Általán Kisfaludy apróbb és nagyobb művei a maguk korában tipikusan képviseltek költői törekvéseket, s az utókor előtt is jellemző emlékei a kor költészetének. A művelt olvasó ma is élvezettel lapozgathatja e műveket; ha néhol avultasak is, kedves patinájuk van. A *Mohács*, ez az ódába emelkedő elegia, ma is egyik gyöngye hazafias líránknak, épúgy a *Rákosi szántó dala*. A *Honvágy* ma is melegítő hatású. A *Szülőföldem szép határa* tiszta líraisága édesen zsong szívünkben. Kedvesen olvastatják magukat Tollagi Jónás levelei. A *Csalódások* meg a *Kérők* mesterkéletlen, de szívből jövő vidámságát ma is megtapsoljuk.

Az ő írói képe azonban úgy egész, ha műveit és hatását együtt és egységben tekintjük. Semmi sem volna igazságtalanabb, mint azt kérdezni: hol vannak Kisfaludynak azok a művei, melyek századok múlva is friss erővel hatnak?

Nem kell bizonyítani, hogy az *Irénét* hamarosan túlszárnyalta a *Bánk bán*, hogy víg novellája és rajzai pusztán kezdetek voltak Jókai, Gyulai, Mikszáth és sok újabb író műveihez képest, lírája elhalkult Vörösmarty, Petőfi és más lírikusok szava mellett. De láttuk, hogy van még Kisfaludy műveinek élő hatása is, néhány műve és típusa a köztudatban él. A fő azonban az, hogy Kisfaludy írói jelentősége nem merül ki műveiben.

Kisfaludy vezérnek termett. Legkonkrétebb és legmozgékonyabb szelleme volt társai közt, legtöbb élettapasztalata és az egykorú külföldi irodalomról legközvetlenebb ismerete, a mellett legtöbb társasági adománya. Irodalmi társalgása eleven és tanulságos volt. Toldy szerint imponált az öregebb íróknak «jártassága a modern népek költészete ismeretében, vitái közt az ellenfeleit elborító gondolatgazdagság és rohamos sebesség, melyet, ha kellett, élc és só fűszerezett és csípőssé tett». Ifjabb társai előtt is mindvégig megmaradt tekintélye, nemcsak koránál fogva, mert fiatal férfi létére korosabb volt náluk átlag másfél évtizeddel, hanem azért is, mert neki voltak addig legnyilvánvalóbb sikerei és legkezdeményezőbb szelleme. Ehhez járult világlátottsága és társadalmi helyzete, megjelenésének előkelősége, megnyerő személyisége. Gavallér ember volt, öles termetű, kék szemű, haja vörhenyesbe játszott. Gróf Dessewffy József azt írta róla Kazinczynak: «Szép, karcsú, fiatal ember, lankadkodó kék szeme merő jóságot, szívességet ejteget.» Az agg Virág Benedek, a szerzetes költő, most már inkább történetíró, ezt jegyezte meg róla, mikor a hajóhíd budai végénél vele beszélgető csoportból Kisfaludy távozott: «Milyen szép, magas ember ez a Kisfaludy, egész hérosz, s mégis olyan lágy, szerelmes verseket ír.» Szerette a világfiás életet, az élet művészi kellemeit s művészeti érdeklődéséhez íróink közül csak a Kazinczyé volt fogható. Az ifjabb írók bálványozták, örömmel siettek társaságába. Az *Auróra*-kör tagjai úgyszólván napról-napra találkoztak nála és élvezték társalgását. A vezérnek e szóbeli és közvetlen hatása hasonlíthatatlanul gyorsabb volt, mint aminő Kazinczy patriarchális levelezése lehetett a távol Széphalomról.

Kisfaludy írotársaival, az Auróra-körrel mintegy irodalmi orchesztert alkotott. Együtt dolgoztak, s ahova az ő keze el nem ért, barátaival alkottatta meg, így Vörösmartyt és Czuczort epikus művek, Bajzát kritikák írására buzdította. Magát és társait irodalmi feladatokkal foglalkoztatta. Ilyen volt a ballada problémája, ilyen a műdalé, a népdalé, ilyenek egyes formai problémák. Felkarolja a déli, román versalakokat, a szonettet és a stanzát. Az Auróra hozza be azt az ötös trochaeust is, mellyel a német költészet a náluk akkor divatba jött szerb epikus tízest utánozta; ilyen trochaeusban írta utóbb Vörösmarty *Hedvigjét* és — rímesen — *Szép Ilonkáját*. Sokszor fejtegette Kisfaludy barátai előtt a romantika mivoltát.

Vegyük számba, legalább nagyjában: mit hozott az irodalomnak? Sokat, a legszükségesebbeket és a legkellőbb pillanatban. Mikor ő feltűnt, már volt új magyar irodalom, a haladás már jóformán kivívta győzelmét a maradiság fölött; de erőforrásai apadóban voltak, a régibb írógárda öregedett, ihletköre szűkült, főleg a lírát művelte; a dráma mintegy vadon tenyészett, a művészbibb törekvésű írók alig törődtek vele; a lélekfestő novella Kármán óta nem fejlődött. A régibb irodalom ízlés-iránya, a klasszicizmus már Európaszerte talaját veszítette, új ízlésre volt nálunk is szükség. Nyugaton a romanticizmus már kimentette a költészetet egyoldalúságából, termékenyítő mozgalomnak bizonyult, s épúgy utat nyitott a képzeletnek a végtelenség régiói felé, mint a megfigyelésnek a realizmus felé, felszabadította az érzést, fokozta a költészet dynamikáját, új motívumokat hozott forgalomba, a belső és külső formában új változatokat, kibővítette a költészet tárgykörét a közép-korral, a nemzeti multtal, a távol kelettel, a mindennapi élettal és a tündérvilággal egyaránt; a szépség mellett felfedezte a jellemzetesség művészi értékét is, a nyugodt fenség mellett a lázas mozgalmasságot és a vidám kacagást is érvényesíteni engedte.

Itt volt az ideje, hogy a régi írói gárdát felváltsák és a régi költészet tárgy- és ihletkörét felfrissítsék.

Kisfaludy csodálatos tapintattal érezte meg a pszicho-

lógiai pillanatot és a művészember ösztönös biztosságával azonnal tájékozta magát. Szinte mindazt hozta, amire szükség volt: a legelhanyagoltabb, legsürgősebb műfajokat: a színpadi költészetet és a szépprózai elbeszélést, a romanticizmust, az irodalmi organumot és az új írói nemzedéket. Nem is azon az ajtón jött be az irodalomba, melyen addigi íróink, a lírikusok és mellesleg olykor epikusok. Ő a színpadon keresztül köszönt be az irodalomba, mindjárt sikerrel, és azonnal fogadta a közönség tapsait. Klasszikus ismeret helyett hozott élettapasztalatot, valóságérzéklet és gyakorlati ismeretet. Mindjárt olyan műfajokat karolt fel, amelyeket a magyar irodalom addig legjobban elhanyagolt: a drámát, a vígjátékot, a prózai szépirodalmat; felismerte, hogy ezeknek van jövőjük, ezek lesznek mintegy a tömegműfajok. Méltán nevezte el őt Toldy a magyar vígjáték atyjának. A novellát is ő tette mintegy intézményessé irodalmunkban. Hozott egy sor kezdeményt az apróbb műfajokban és a formában. Kiterjesztette a költészet tárgykörét és hangnemeit. A romanticizmus árja az ő idejéig csak szivárgott hozzánk; Kisfaludy felhúzta előtte irodalmunk zsilipjét, s mindjárt át is szűrte, a magyar léleknek való elemeit bocsátotta be. Az ő romantikája főleg a nemzeti tárgy és tartalom, a hazai élet és emlék, az életszerűség kultuszában állt; a képzelet szabad csapongásának mámorát inkább Vörösmarty titáni lelke élvezte, Kisfaludy friss temperamentuma és komikai érzéke a valóság felé vonzódott.

De mindezzel nem felborította, hanem továbbfejlesztette Kazinczy örökét. Bármennyire szabad ég alatt fejlődött is tehetsége, első sikerei nem kapatták el, és bár újabb európai benyomásokkal érkezett, nem képzelte, mintha ő fedezte volna fel számunkra a nyugatot. Ellenkezőleg, sietett magáévá tenni Kazinczyék stíluskultúráját; rögtön látta, hogy azon a párton van az európaiság, s nem Kazinczyékban, mint előző nemzedékben látta természetes ellenfeleit, hanem a még mindig makacsul ellenálló maradiságban vagy műveletlenségben. Nem eltörölni jött az ő törvényt, hanem betölteni. Maga és táborá határozottan a nyelvújítás mellé állt, s az új nemzedék ez állásfoglalása és Vörösmarty nyelv-

genieje végleg eldöntötte a harcot, az ízlés, a haladás győzött. Kisfaludy épúgy hirdette az ízlés evangéliumát, mint Kazinczy, ha ízlésiránya másnemű volt is. Amint maga is mindig felfelé törekedett, az irodalmat is felsőbb fokra akarta emelni. A lelkes Horvát Istvánnak azt a mondását: «Írjunk hazafiak!» — így alakította át: «Írjunk, de úgy, hogy a kritikát kiálljuk!»

Tovább is fejlesztette azonban Kazinczy örökét egyrészt a modernség, másrészt a nemzetiség irányában. Amennyivel modernebb, ép annyival nemzetibb is lett Kazinczynál. Összekötötte a két irodalomalakító erőt: a hagyományt és a haladást, épúgy az európaiságot és magyarságot. Ízlése nyugati volt, de szelleme, lelke, erkölce, látása magyar. Ebben minden korra nézve példa lehet, a mi korunkra nézve is.

És már azon a ponton volt, hogy az irodalom és a magyar közélet még szorosabb kapcsolatba lép az ő személyében. Széchenyi meglátta benne az irodalmi szövetségest s megnyerte őt alapítandó politikai lapjának szerkesztőjéül. Erre azonban nem került a sor. Kisfaludy nem érthette meg, hogy a reformkor munkájában résztvegyen. Amily hirtelen bukkant fel, époly idő előtt halt meg. Férfikora delén, negyvenkét éves korában költözött el, 1830 nov. 21-én, a párizsi júliusi forradalom évében, a *Hitel* megjelenésének, az Akadémia megalakulásának, Európa-szerte a népek fellélekzésének, a magyar reformkor igazi kezdetének évében. A drámának vége volt. A kárpitot most a halál keze bocsátotta le. Nincs negyedik felvonás! Még ma is meghat bennünket kortársainak elbeszélése utolsó óráiról és haláláról. Mint állták körül hült tetemeit tanítványai és társai, akik árván érezték magukat, mint a magukra maradt apostolok; hogy' tódult temetésére Pest várcs közönsége, mely annyiszor tapsolt kedves költőjének, hogy' kötött érte gyászt a még élő Kazinczy, s mily őszintén fájlalta mindenki az irodalom és a haza veszteségét. És íme negyedszer is felgördült a kárpit; Kisfaludy dacos szelleme dacolt a halállal is, mint dacolt az apával és a sorssal. Társai felemelték a kezéből kihullt zászlót, folytatták kezdeményeit, elősegítették a reform-

törekvéseket, megörökítették a mester emlékét sírkövel és Ferenczy alkotta szobrával, a Kisfaludy-Társaság megalapításával, felavatták mint az Athenaeum areopágja, a még újabb írói nemzedék hőseit: Petőfit, Tompát, Gyulai Pált és a Kisfaludy-Társaságban Arany Jánost. Ó, szép idők, arany napok! — kiált fel a költő. Nem, az idők súlyosak voltak, de szép volt az a lelkierő, mellyel az irodalom és a nemzeti élet hősei a nehéz viszonyokkal szembeszállva, majdnem a lehetetlenséggel viaskodva meg tudták szervezni az irodalmat és a nemzeti életet.

És ha kérdik: hol vannak Kisfaludy halhatatlan művei: mutassatok rá az Auróra-körre, a Pesten összpontosított új magyar irodalomra, s mondjátok: ott van Kisfaludy főműve. Mert a szükségleteket biztos szemmel felismerni, a pszichológiai pillanatot megragadni, az irodalmat így összehangolni és fellendíteni: ehhez divinatorius tehetség, művészi megérzés, meglátás és alkotóerő kellett.

A mi korunkhoz is pályájának szellemével szól leginkább. Világszerte sok a rokonvonás korunk közérzése és a romantikáé közt. Korunk is elfordul a XIX. század materializmusától, mint a romantika elfordult a XVIII. század racionalizmusától, a relativizmus bizonytalansága helyett hitre van szükségünk abszolút eszmékben. Nálunk is hitre van ismét szükség közéletben és irodalomban, hősies, alkotó hitre, a lehetetlennel is megküzdeni kész elszánásra. Ma is feszültséget érzünk a nemzeti lélek evolúciójára, és korlátokat érzünk, melyek e kifejlést gátolják; de ma sem kell meghátrálnunk. Ma is előttünk áll a szükség, hogy irodalmunk nemzeti karakterét is kifejtsük, az egyetemes emberi szellem irodalmi munkájában is, mint önálló típus, résztvegyünk, de az egyetemesség hatását úgy használjuk fel, hogy az irodalom horgonyát annál hosszabb láncon bocsássuk le a nemzeti lélek mélységeibe.

Két szimbólum jelképezi Kisfaludy pályáját: egyik a tört oszlop emlékművén — ez szól hirtelen félbeszakadt írói pályájának; a másik a Kisfaludy-Társaság, ez az élő és már majdnem évszázados szervezet: ez fejezi ki szellemének és hatásának állandóságát. De hatásának nemcsak ez az élő

tanúja van, érzi és őrzi azt a hatást egész irodalmunk. A friss alkotó kedv, a nemzeti lelkesedés s a szeretet és testvériség szelleme, amelyet irodalmunkba oltott, egészen a mi korunkig melegítve sugárzik.

Adja Isten, hogy a szeretetnek ez a szelleme ne fogyatkozzék meg bennünk soha. Kisfaludy emléke fölött pedig virrasszon a nemzet kegyelele és a magyar irodalom hálája további századokon át. A negyedik felvonásnak, Kisfaludy dicsőségének ne legyen vége!

NÉGYESY LÁSZLÓ.

A MAGYAR EMLÉKMŰVEK ÉS MAGYAR MŰVÉSZET SORSA AZ ELSZAKÍTOTT. TERÜLETEKEN.

1918—1928.

Csak törpe nép felejteth ősz nagyságot,
Csak elfajult kor hősi elődöket,
A lelkes eljár ősei sírlakához,
S gyűjt régi fényből új szövétneket.
S ha a jelennek halványul sugára :
A régi ény ragyogjon fel honára.

(*Garay.*)

Az Északamerikai Egyesült-Államok elnöke, Hoover, 1929. évi november hó 12-én, a fegyverszünet tizenegyedik évfordulóján Washingtonban tartott emlékünnepen beszédet mondott, melynek lényege a tartós béke szükségességének bizonyítása.

Megállapította Hoover többek között, hogy mindenki joggal követelheti, hogy a békének ne áldozzák fel nemzete függetlenségét és az igazságnak amaz alapelveit, amelyek nélkül a civilizáció csődöt mondana. A szabadság és igazság feláldozása még a háborúnál is súlyosabb csapás, és az államférfiak feladata olyan béke megteremtése, amely e kettős csapást lehetetlenné teheti. A nemzetek között fennálló félelem, bizalmatlanság és orvosolatlan sérelmek a jövő háborúk gyújtóanyaga.

E megállapításokból kiindulva, azt kell az elfogulatlan bírálónak megállapítania, hogy bármennyire is az igazság diadalrajutását hirdették a győztes nagyhatalmak, bármennyire az igazságszolgáltatás indoka alapján hozták meg a párizs-környéki «békeszerződéseket» és kényszerítették rá a legyőzöttekre : a szabadság és igazság magasztos elvei nem jutottak diadalra s még ma is dúl a háború — bár más esz-
közökkel.

A legyőzött államok között ennek súlyát kétségtelenül

legjobban és legfájdalmasabban Magyarország érzi, amelyet a győztesek trianoni békeparancsa a legkönyörtelenebbül és legigazságtalanabbul sujtott.

De nemcsak ezt tették. nemcsak a «békét» kényszerítették reánk a legváltozatosabb fenyegetésekkel, hanem hidegvérrel, önelégültséggel nézték a háború borzalmaival azonos forradalmat, valamint a kommunizmus szörnyűségeit. majd ezt követőleg a teljesen elalélt nemzetet a konkra leső utódállamok karjaiba hajtották, hogy ezek újból kifosszák.

Mindezek után a magyar nemzet — amelynek olyan sok és elvitathatatlan érdeme volt a nyugati művelődésnek évszázadokon át történt megvédésében, ami legalább e sok csapás után méltánylást érdemelt volna — joggal és bizalommal várhatta a bosszúállás gondolatának megszűnését.

Hiszen, ha már a magyar katona lovagias harcmodorát, a hadifoglyokkal való bámulatosan enyhe elbánásunkat nem is vették figyelembe, nemsokára a békekötés után kétségenkívüli, hiteles adatokkal bebizonyítást nyert, hogy nagy tévedés volt annak a megállapítása, hogy Magyarország is közvetlenül felelős a világháború kitéréséért.

Mert Magyarország és csakis Magyarország volt az az állam, amely felelős miniszterelnöke, gróf Tisza István útján tiltakozott a háború megindítása ellen, mikor pedig azt elkerülni nem tudta, minden foglalási (annexiós) terv ellen állandóan állást foglalt s csak védelmi háborút volt hajlandó támogatni.

Tanuságot tesz erről Szaszonov orosz külügyminiszter, — a világháború előidézésének egyik főrészesze — aki emlékirataiban gróf Tisza Istvánt felmenti a világháború előidézésének vádjáról, amidőn azt mondja, hogy a háború felett határozó minisztertanácsnak «csak egyetlen tagja, gróf Tisza magyar miniszterelnök, ellenezte Berchtold külügyminiszter tervét».

De továbbmenve, gróf Tisza már 1914 augusztus 30-án az oroszoknak és franciáknak ajánlandó méltányos békéről írt a külügyminiszternek, majd 1914 december 22-én tartott beszédében is elítélte a háborút. 1915 őszén pedig Berlin-

ben Vilmos császárt akarta rábírní a béketárgyalások megindítására.

Nem akarunk itt rámutatni azokra a mesterségesen feltorlaszolt akadályokra, amelyekkel Magyarország gazdasági és politikai létét, fejlődését immár tizenkettedik éve fenyegetik, nem hivatkozunk arra, hogy az ilyen rettenetesen tönkretett országot még évtizedekre a jóvátételi szolgáltatások követelése útján akarnák könyörtelenül béklyókban tartani, sőt még a «békeszerződés»-ben véletlenül Magyarország javára szóló rendelkezésekről való lemondást is ki akarnák erőszakolni; nem fejtegetjük most ezeket, hanem rámutatunk arra az elnyomatásra, amelyben magyar testvéreink millióinak van részük az utódállamokban.

Mert ezek a lefolyt tizenegy év alatt a legsiralmasabb helyzetbe kerültek mind gazdaságilag, mind művelődés szempontjából.

A magyar művelődés sokkal — évszázadokkal — előzte meg az utódállamokét s ezek most válogatás nélküli eszközökkel törnek rá mindenre, ami a magyar kultúrát szolgálná, terjesztené vagy akár csak megőrizné.

A magyar egyházak, közoktatási intézmények, alapítványok, gyűjtemények, képzőművészet, színművészet több mint egy évtizede állják legkeményebb ostromát a hatalom új birtokosainak.

Ezeknek sorából ez alkalommal a magyar képzőművészet alkotásainak, a magyar emlékműveknek sorsát kívánjuk ismertetni annak bizonyítására, minő államok azok, amelyeket a győztes nagyhatalmak pártfogásukra és magukhoz méltóknak találnak, s miként viselkednek ezek a hatalmuk alá került magyar emlékekkel.

*

Emlékeink, szobraink sorsa az elszakított területeken a legszomorúbb.

Egy dicsőséges történelem emlékeztetői voltak ezek, melyekben a magyar nemzet ezeresztendő múltja élt.

E történelem emlékei nagyrészt romokban vagy lomtárakban hevernek.

A magyar képzőművészetet pótolhatatlan veszteség érte a lelketlen rombolók munkája folytán, amennyiben eddig az elpusztított vagy megrongált emlékművek száma 120 körül van s e szám, sajnos, még ma is — 10 év után — növekszik, el nem múló szegényére a nyugati civilizációnak.

A pusztításokra mentséget nem hozhatnak fel ellenségeink, mert egyrésről, ha a kifogásolt és eltávolításra ítélt emlékműveket az utódállamok kiadták volna, azokat Magyarország szívesen átvette volna, másrészt pedig a rombolások nagy része olyan időkben történt, amikor a háborús indulatoknak már legalább annyira le kellett volna csillapodni, hogy ily kiáltóan durva és léleknélküli indulatok ki ne törhessenek.

A békeszerződés nem ad jogot arra, hogy a nagy műértékkel bíró szobrokat és egyéb emlékműveket elszállítsuk az idegen uralom alá került városokból, történelmi nevezetességű helyekről.

Eddig csupán 2—3 emlékművet sikerült a véletlen folytán ily módon megmenteni, — mint pl. a segesvári Petőfi szobrot,¹ amelyet azután Kiskunfélegyházán állítottak fel — a többi ott maradt, ahová a magyarság kegyelete állította.

A magyar területeken osztozkodó népek közül, úgy látszik, egyik sincsen a műveltségnek azon a fokán, hogy meg tudják becsülni az emlékműveket, ha azok egy más, általuk gyűlölt nemzet nagyjait és eseményeit örökítik meg.

A vandál tettek ellen fölemeltük tiltakozó szavunkat a nagykövetek tanácsánál és a Nemzetek Szövetségénél, de sem elégtételt, sem pedig biztosítékot arranézve, hogy az emlékműveket többé bántódás nem éri, nem kaptunk.²

A pozsonyi Mária Terézia-szobor elpusztítása után az illetékes művészeti intézmények, tudományos társulatok és közületek több eszmét vetettek fel a jövőre való biztosítás

¹ Köllő Miklóstól. Leleplezték 1897 június 31-én.

² A magyar nemzetgyűlés 1921. évi február hó 5-én tartott 144. ülésén egy képviselő interpellációt is terjesztett elő a barbár rombolások ellen és a megszállott területeken levő sírhelyek, emlékszobrok és egyéb műemlékeknek nemzetközi oltalom alá való helyezése ügyében.

céljából. Így a Magyar Tudományos Akadémia kívánatosnak jelezte, hogy nemzetközi jogi védelemben részesíttessenek az az ilyen emlékek,¹ a Műemlékek Országos Bizottsága pedig azonfelül még a nagyhatalmak által szakértő bizottság kiküldését javasolta.²

Különös ellenszenvvel viseltetnek az utódállamok az 1848/49-i szabadságharccal kapcsolatos szobrok, a Kossuth- és az ezredéves emlékek iránt, amelyeket kímélet nélkül pusztítanak.

Jellemző, hogy nemcsak a történelmi emlékeket, hanem egyházi jellegű és irodalmi nagyságokat ábrázoló szobrokat is megsemmisítettek — csak azért, mert magyar vonatkozásúak!

*

«Ne felejtjük el, hogy a magyar nemzet,
mely az árja törzstől idegen uraltattáji faj,
a tatárjáráskor saját vérrokonai ellen
védte meg az árját.»

(Edouard Sayous.)

A románok és szerbek által elkövetett brutalitások el-
törpülnek a csehek tevékenysége mellett, akik — bár a má-
sik két utódállamnál kultúrában magasabb fokon állanak —
sokkal több kárt okoztak s a rombolásban messze előljárva,
Felsőmagyarországon számszerint is a legtöbb emlékművet
pusztították el.

A csehek rosszindulatát legjobban bizonyítja, hogy nem-
csak a magyar, hanem a német-cseh vidékeken, sőt Prágá-
ban is a rombolás vágya vezeti őket. És ugyanakkor, hogy a
nagyvilág szemébe port hintsenek, pl. az 1928. évi cseh költ-
ségvetésbe műemlékek fenntartása címén 6.819,719 cs.-koro-
nát állítottak be!

Ahogy Felsőmagyarországon kegyelem nélkül pusztít-
ják a honvéd- és ezredéves emlékeket, úgy a régi Cseh-
és Morvaországokban József császár szobrait rombolják le

¹ A Tud. Akadémia 1500/1921. sz. átirata a világ tudományos
akadémiáihoz.

² A Műemlékek Országos Bizottsága felhívása 1921 november-

sorra. Miként Petőfi Sándort szláv, majd tót s így cseh költőnek is minősítették, de azért pozsonyi szobrát elpusztították helyéről, úgy lett osztályos társa Petőfinek Schiller, akinek szobrát Éger város német polgárai József császár ledöntött szobra helyébe állították fel. Ezt a Schiller-szobrot sem tűrhették sokáig s lehordatták a csehek.¹ Prágában pedig a Teinfalt-templom előtt álló gyönyörű Szűz Mária-szobrot döntötték le.²

Legelső nagyobb rombolásaik egyike a dévényi ezredés emlékmű megsemmisítése volt, 1921 január 12-én.

A régi magyar határon, a Duna és Morva folyók egyesülésénél levő hegyen állott ez a szép — Jankovics Gyula szobrászművésztől származó és 1896 október 18-án leleplezett emlék s 21 méter magas oszlopon egy őrtálló Árpád-kori vitézt ábrázolt. A légionáriusok rögtönzött állványokról vasrudakkal rombolták szét s törték apró darabokra; de ez nem akadályozza azt, hogy a dévényi hegyet ábrázoló képes levelezőlapokra a szétzúzott emléket be ne rajzolják (retouche)!

Pozsonyban, a Mária Terézia-szobron kívül a pozsonyi származású Radnai Bélának (1873—1923) 1911 szeptember 8-án leleplezett Kossuth Lajos-téri Petőfi-szobrát 1921 novemberben, hogy a Mária Terézia-szobor sorsára ne kerüljön, a városi tanács szétszedette s Frigyes főherceg volt palotájának — mely ma a katonai parancsnokság épülete — egyik istállójába helyezte, amely a város birtokába csak 1928-ban került vissza, de újbóli felállításáról még nincsen szó. Donner Rafael pozsonyi születésű szobrász (1692—1741) híres Szent Márton-lovasszobrát nem bántották, hanem a régi koronázótemplomban helyezték el. Batka János, Pozsony városa levéltárnokának és zenekritikusnak Riegele Alajos akadémiai szobrász által készített mellszobrát egy éjjelen leütötték. Az új gimnáziumi templomból 1921-ben eltávolították az Erzsébet királynét imazsámolyon térdepelve ábrázoló carrarai márvány domborművet, amelyet szintén Riegele készített 1912-ben.³

¹ *Magyarság*, 1924. VIII. 6.

² *Képes Krónika* 1919. XII. 16.

³ *Híradó*, 1929. V. 19.

A koronázó templom egyik oltáráról hiányzik I. Ferenc József fafaragású domborműve, amelyet Klofác cseh miniszter, ottjártakor, 1919 elején sajátkezűleg rongált meg, valamint utóbbi helyről a magyar királyokat ábrázoló üvegfestmények.¹ Ugyanitt Szent Zita szobrát el kellett távolítani. A dóm déli oldalán egy kisebb ablak ormán volt magyar szent koronát piros üveggel cserélték ki, a főoltáron pedig a szentségház fölött a magyar szent koronát az angyalok kezéből kivették, s azok most kitárt, üres karokkal állanak ott.²

A régi országháza, utóbb kir. ítélőtábla oromzatán levő, kőből faragott művészi magyar címert természetesen leütötték. Az épület kapuja fölötti erkélynél egy fekete emléktábla hirdette, hogy 1847 november 7-én, századok után itt szólt a király magyarul a követekhez, s hogy itt vetette meg alapját 1825-ben gróf Széchenyi István, a Magyar Tudományos Akadémiának. Ugyanitt egy másik, Pozsony városa által 1908 március 7-én elhelyezett emléktábla az 1848-as törvények megörökítésére szolgált. Mindkét emléktáblát leszerelték. Az egyik helyébe Stur Lajos (1815—1856) tót író és publicista emléktábláját helyezték.³ Stur a tótság faji öntudatra ébresztésének volt harcosa, aki a magyar és cseh kulturális törekvésekkel egyaránt szembeszállott. A tót irodalmi nyelv alapját vetette meg s így teljesen kiszorította az irodalmi nyelvként addig használt cseh bibliai nyelvet.

A ferencrendi zárda bejáratának jobboldalán az új templomtorony 1897. évi május hó 16-án történt felszentelésének és azon I. Ferenc József megjelenésének emlékezetére felavatott emléktáblát leszerelték.

A vármegyei ház nagytermében az 1849 május 24-én a honvédújoncozás végrehajtása miatt agyonlőtt Petőcz György vértanu, vármegyei másodalispánnak 1899 május 24-én leleplezett emléktábláját leszerelték.

A Jókai-utca 10. számú házon 1890-ben elhelyezett emléktáblát, mely azt örökítette meg, hogy Jókai Mór

¹ Markó M.: *Magyarország elszakított országrészei műemlékeinek és szobrainak pusztulása.* (Ország-Világ. 9/1922. szám).

² *Híradó*, 1929. V. 19.

³ *Híradó*, 1929. V. 19.

1835—37-ben ott lakott, leszerelték, de születésének 100. évfordulóján, 1925-ben visszahelyezték.

A városi Izabella-Gyermekmenedékház falára helyezett Izabella-emléktáblát levették.

A Petőfi-emléktáblát, amelyet 1900 március 15-én lepleztek le, annak megjelölésére, hogy a Bél Mátyás-utca 25. szám alatt lakott Petőfi Sándor 1843 május és június havában, eltüntették.

Rázga Pál evangélikus lelkésznek — akit Haynau rendelkezésére 1849 június 18-án kivégeztek — márvány-emléktábláját óvatosságból ugyanesak 1921-ben levették. Ez volt a sorsa Reviczky Gyula költő emléktáblájának is.¹

Még 1929-ben — tehát több mint tíz év múltán — sem szűnt meg a pozsonyi vandalizmus. 1929 június legelső napjaiban a hegyi ligetben, a Justí-emlékmű alatti kőfalon 1909 március 15-én elhelyezett emléktáblát «ismeretlen tettesek» csakányokkal lefeszítették és szétrombolták. A pusztítás oka csakis az lehetett, hogy az emléktábla magyar nyelvű volt, mert tisztán csak a díszkert létesülésének történetét ismertette.²

Érsekújvárt Kossuth Lajos bronzszobrát összezúzták, Czuczor Gergely költő mellszobrát, II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek, gróf Beresényi Miklós kuruc fővezérnek és Vák Bottyán kuruc tábornoknak Tóth Andrástól származó emléktábláit megrongálták.

Nyitrán, a várhídon állott XVIII. századbeli Szűz Mária-szobrot elpusztították s a vár I. Lipót korabeli kétfejű sas díszeit — amelyeket mi évszázadokon keresztül érintetlenül hagyunk — leverték.

A Nyitra melletti 18 méter magas zaborhegyi ezredéves emléket — Kallós Edének 1896 augusztus 30-án leplezett művét — 1921 február 9-én a cseh légionáriusok zúzták széjjel, nem feledkezve el «nemzeti misszió»-juk közben arról sem, hogy az emlékművet díszítő négy hatalmas turulmadár anyagát — 16 métermázsza vörösrezt — magukkal vigyék.

Ugyancsak Nyitrán a Hősök emlékoszlopáról — mely a

¹ *Híradó*, 1929. V. 19.

² *Nemzeti Ujság*, 1929. VI. 6.

legelső háborús emlékek egyike volt — a Szathmáry István költő, vármegyei főjegyzőtől származó verses feliratot levésették.

A Nagysallónál 1849. évi április hó 19-én aratott honvéddiadal emlékoszlopát, amelyet 1876-ban emeltek, több ízben bemocskolták, de kegyeletes kezek az éj leple alatt minden alkalommal megtisztították. Jelenlegi sorsa ismeretlen.

Nagyvezekényen az Esterházy-emléket (Markup Bélától), amely a törökök ellen 1652. évi augusztus hó 26-án és 27-én vívott ütközetben hősi halált halt Esterházy László, Gáspár, Ferenc és Tamás grófok emlékét volt hivatva megörökíteni, 1920-ban egy cseh légionárius csapat ledöntötte, a bronz oroszlánt elszállították, a talapzatot darabokra zúzták.¹

A trencsényi várhegy oldalában sziklába vésett és elesett világháborús hőseink emlékére Kara szobrász által alkotott 1 1/2 embernagyságú Hunnia-emléket a megszállás után lefaragták, gipsszel elegyengették s helyébe egy Giskra-korabeli cseh katonát mintáztak utódnak.

Pöstyénben Jankovich Gyulának 1902 augusztus 10-én leleplezett Erzsébet királyné mellszobrát megrongálták. A túrócvármegyei Neczpál községben pedig Lahner György vértanu-honvédtábornok emlékoszlopát, amelyet 1899. évi október 6-án lepleztek le a ház helyén, ahol született, rongálták meg.²

Losoncon Holló Barnabásnak, a nagy magyar szobrászművésznek 1910 szeptember 19-én leleplezett remek Kossuth-szobrát 1919 januárban a cseh katonaság bevonulásának első éjjelén lerombolták. A talapzatát 1925-ben a rendőrség parancsára távolították el.³

Rimaszombaton, a Széchenyi-kertben felállított gr. Széchenyi István-mellszobor tűnt el egy reggelen.

Rozsnyón Róna Józsefnek 1907 május 28-án leleplezett Kossuth-szobrát 1919 június 18-án éjszaka részeg légionáriusok úgy pusztították el, hogy sodronykötelet kötöttek rá

¹ *Nagymagyarország*, 1929. II. 1.

² Ernest Ludwig: *Le sort des minorités nationales en Hongrie et en Tchécoslovaquie*. 93—94. oldal.

³ Sir Robert Donald: *The Tragedy of Trianon*. 126. oldal.

és automobillal rántották le talapzatáról.¹ Most a városházán várja feltámadását. Gróf Andrássy Dénesné született Hablavetz Franciska szobrát (Horvai Jánostól) érintetlenül hagyták.²

Krasznahorkán ellenben a híres Andrássy-mauzoleumot 1924 nyarán ismeretlen tettesek kirabolták. Ezt a műremek-számba menő emléket 20 évvel ezelőtt építtette gróf Andrássy Dénes előkelő müncheni művészekkel s belső felszerelése szobrászművészek, ötvösök és mozaikmesterek remekeiből, ezüst- és drágakődíszítésekből állott. Ez a mauzoleum-múzeum kincseket ért és gróf Andrássy Dénes a magyar nemzetnek ajándékozta. Elvittek innen egy régi és igen értékes firenzei mozaik oltárképet, vert ezüsből készült kerettel, kisebb-nagyobb gyémántokkal kirakva. Elvitték az egész oltári felszerelést, négy ezüstgyertyatartót, füstölőket, szenteltvíztartókat stb., amelyek vert ezüsből, dúsan aranyozott, vésett munkák voltak. A betörők megkísérelték Andrássy Franciska grófné nehéz, fehérmárványból készült szarkofágjának fedőlapját is felemelni, de ezzel nem boldogultak. Hogy ez a rablás megtörténhetett, az teljesen érthetetlen, mert a mauzoleumnak külön régi őre van s maga Krasznahorka csendőrállomás, a közeli Rozsnyón pedig erős csendőr és katonai csapatok vannak. Úgy látszik, kellő felkészültséggel és biztonsággal hajtották végre a betörők munkájukat, mert nyomuk veszett.³

Dobsinán az 1907 június 16-án leleplezett Kossuth-mellszobrot (Horvai Jánostól) 1919. évi június 13-án éjjel ledöntötték és a Dobs-patakba dobták, majd később a városi levéltár egy raktárában helyezték el. Az országban ez volt az egyetlen Kossuth-szobor, melynek leleplezésénél mindkét Kossuth-fiú ott volt.

De Zborón is a krasznahorkai esethez hasonló sírrablást követtek el, hol a várkastély kápolnáját és a vele kapcsolatos Rákóczi-sírboltot — amely már a kárpáti csaták alatt sokat szenvedett — rongálták meg, sőt a tettesek nem átalolták a Rákócziak utolsó sarjainak, az Aspremont grófnak koporsóit feltörni s a csontokat szétszórni. Ez a nagyfokú kegyetlenség oly elvadultságra vallott, hogy a hatósá-

¹ Markó Miklós i. m.

³ *Közművelődés*, 5/1924. május 10.

² Ludwig i. m. 94. oldal.

gok a földön heverő csontokat a zborói templom mellett fakoporsóban eltemették.¹

Zborón a Rákóczi-kastélyt — Százhárs — a magyar uralom alatt a kincstári erdőőrök gyermekei részére internátusul használták. A világháború kárpáti harcai alatt ezt az egyemeletes régi kastélyt mindkét fél csapatai a váltakozó harcok alatt összelövéldözték. Már most a helyett, hogy ezt a történelmi emléket a csehek helyreállították volna, — hogy még nyoma se maradjon — az anyagot eladják és elhordják. A Zboró és környéki cseh-légionárius házak nagy része ebből az anyagból épül. Ma már csak a kastély egyik sarka látszik, az is romokban.

De a világháború hősi halottjainak egyszerű emlékeivel sem tudnak a csehek megbékélni. Pl. 1920-ban a rutének lakta területen több helyen — így Ungvárt a Bercsényi-utcai temetőben — a halottak csapattestét jelző feliratok befestését rendelték el, hogy azok «ugyanazon internacionális» formát kapják.²

Rahón a Beniczky-család sírboltjáról leszedették a felírást: «Feltámadunk». Mint angol barátunk, Sir Donald írja: «Természetesen élő vagy halott magyarok feltámadása az, amitől a csehek legjobban félnek.»³

Bártfán Donáth Gyulának 1903 augusztus 16-án leplezett Erzsébet királyné-szobrát távolították el s a több évszázados templom műemlékeiből és a gazdag városi múzeumból szállítottak el egyes tárgyakat.

Sztropkón a Perényi-nemzetségnek a templomban lévő régi fafaragású, hadijelvényes címereit rongálták meg. Nagyszöllősen báró Perényi Zsigmond mellszobrát távolították el. Nagymihályról Markó Miklós Kossuth-szobrát hurcolták el.⁴

Roskoványon még 1918-ban egy éjszakán elpusztították a honvéd-emléket.⁵ Ez egy szerény, szürke gránitoszlopból

¹ Ludwig i. m. 94. oldal.

² *Határszéli Ujság* (Ungvár), 1920. VIII. 2., VIII. 8. *Ellenzék* (Kolozsvár), 1920 VI. 10.

³ Sir Robert Donald: *The Tragedy of Trianon*. 128. oldal.

⁴ Markó Miklós i. m. és Steier: *Ungarns Vergewaltigung*.

⁵ Magyar Tudományos Akadémia 1500/1921. számú körlevele: *Note aux Académies des sciences*.

állott, melyen fekete márványtáblán a következő egyszerű felirat volt: «Az 1849-ben elesett hősök emlékére.»

Az 1849-ben Rüdiger orosz tábornok vezérlete alatt itt benyomuló egyik hadsereg egy erős előcsapatával, melyet Lissenko orosz ezredes vezetett s egy-egy kozák és ulánus ezredből, valamint egy üteg tüzérből állott, ütközött itt meg június 20-án Idzikovszki lengyel emigráns vezetése alatt a kb. 2000 főnyi, nagyobb részt lengyelekből álló magyar sereg. Az ütközet ez utóbbiak visszavonulásával végződött; ez volt az első nagyobb ütközet az oroszokkal, s bebizonyította, hogy az addig szállongó hír az osztrákoknak küldött orosz segítségről a valóságnak megfelel.¹

További nevezetessége ennek az emlékműnek, hogy ez volt az első honvédelem Magyarországon, amelyet Héthárs és Vörösalma községek között, Bánó József földjén, Dessewffy Gyula és néhány lelkes úrinő kezdeményezésére, egész csöndben, éjnek idején állítottak fel 1851-ben. Az emlék az országút és egy patak kereszteződésénél volt látható egészen a múlt század végéig, amikor a felsőtárcai járás közönsége a 4 m magas, szürke trachit-emlékoszlopot egy dombra, csinos talpazatra helyeztette s 1899. évi július hó 20-án ünnepélyesen újra felavatta. Az osztrák abszolutizmus által is, ránk nézve igen nehéz időkben, megtúrt emléket a cseh uralom alatt ledöntötték.²

Girálton a világháborús emléket levették s helyébe egy oroszlánt állítottak.

Eperjesen 1788-ban II. József, a «kalapos király», egy házat ajándékozott a görög-katholikusoknak, mely adományozást megörökítő feliratot szintén eltávolították.³

Bajmóc várából egy időben fürdőszállodát terveztek.⁴

Zólyomban és Breznóbányán II. Rákóczi Ferencnek 1907-ben leplezett mellszobrait távolították el.

¹ Századok, 1899. évfolyam. 655—57. oldal.

² Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*, II. kötet 200—201. oldal. Századok, 1899. évfolyam 661. oldal. *Eperjesi Lapok*, 1899. VII. 23.

³ Sir Donald: *The Tragedy of Trianon*. 128. oldal.

⁴ *Érdekes Ujság*.

Sajógömörön a Holló Barnabás-féle Mátyás király szobrot rongálták meg.

Selmecbányán a hodrusi honvédemléket megrongálták, a bányászati főiskola falába illesztett emléktáblát, mely a főiskolának Mária Terézia által történt létesítését örökítette meg, levették.

Besztercebányán a felvidéki erdők első szakszerű művelőjének, Decrett Józsefnek, a m. kir. földművelésügyi minisztérium által halála százéves fordulója alkalmából 1911-ben Sidló Ferenc által elkészített szobrát megrongálták. A m. kir. erdőigazgatóság palotájáról a pécsi Zsolnay-gyárban remekbe készült díszes címert levették. Ez természetesen nem egyedülálló jelenség, mert pl. Pozsonyban 1927-ben hatalmas tűzoltólétrákkal felszerelt kőművesek verték le a törvényszéki épület két tornyocskáján még megmaradt magyar címereket.

Körmöcbányán 1919-ben ledöntötték az 1903 pünkösdi vasárnapján leleplezett 1848/49-es honvédemléket. Ezt az emlékművet a Görgei-féle északi hadsereg stratégiailag híres átvonulásának megörökítésére állították.

Iglón a honvédemléket 1919 márc. 16-án megrongálták.

Lőcsén a Faragó József ottani szobrász által mintázott és a vármegyeházzal szemben felállított honvédemléket — mely az 1848/49-i szabadságharc egyik első emlékműve — a lakosság által két ízben történt megakadályozás után, miután előzetesen a szobor már hónapokon át bedeszkázva állott, az 1919. évi augusztus hó 11-éről 12-ére virradó éjjelen, négy órai munka után, cseh szokolisták lerombolták. A város lakossága, hazafias érzésében mélyen megbántva, zarándokolt a szoborhoz, amelyet virágokkal borítottak el, majd felhangzott a Himnusz s utána a Szózat. Ekkor a tolongó tömeg visszaszorítására és a szobor őrzésére kirendelt szuronytszegező karhatalomból az egyik csendőr fegyverét használta és egy éneklő tót cselédleány fejlődéssel rogyott össze. A rombolás miatt a katonai parancsnokság a zsupánnal együtt a nyomozást folyamatba tétette. Az összezúzott szobor pedig a városi levéltár raktárába került . . .

Az emlék a branyiszkói ütközetnek, a magyar szabadságharc egyik legdicsebb fegyvertényének megörökítésére szolgált,

ahol az angol származású Guyon Richárd honvédtábornok alatt, 1849 február 5-én téli ütközetben magyar és szepesi német csapatokkal vállvetve tisztán tót zászlóaljak is harcoltak.

Egyébként 1922-ben Lőcsén a város egyik kapuját a «lőcsei fehér asszony»-nyal kiszakították. Utólag ezt visszahelyezték.

A gerlachfalvi (Ferenc József) csúcson, Magyarország és a Tátra legmagasabb pontján (2663 méter) felállított ezredéves emléktáblát 1920-ban összeúzták. 1919-ben már megkísérelték a tábla összetörését, de ez nem sikerült, csak megkarcolódott. 1920 július közepén még ott állott az emlék, de a hó végén felérkező túristák már nem találták ott. A táblát Eggenhoffer Teréz híres tátrai túristanő saját költségén készítette. Az ezredéves ünnepélyek során, 1896 június 28-án Budapesten a Mátyás-templomban Bogisich Mihály püspök által megáldatta és személyes felügyelete alatt — mely alkalommal három napot fenn töltött a sziklák között — állíttatta fel. A Batizfalvi-tó felől szállították fel a táblát. A leleplezés 1896 augusztus 18-án, a király születése napján volt, mikor a Magyarországi Kárpát Egyesület 46 főnyi küldöttsége országos ünnepély között a táblát az adományozótól átvette. A fekete (porphy) márványtábla felirata a következő volt: «A magyar nemzet honalapításának ezredik évfordulója emlékére, I. Ferenc József bölcs uralkodása 48. évében. 1896. Íme, a legmagasabb oltár ezredéves hazánkban. Új ezer esztendőt kér az Egektől imánk! Állította Eggenhoffer Teréz budapesti tag. Magyarországi Kárpát Egyesület.»

A munkácsi vár egyik sarkában felállított 35 méter magas ezredéves-emlékművet — Bezerédi Gyulától — leszerelték s a vörösréz turulmadarakat elhurcolták.

Podheringen-en (Őrhegyalja) az oroszokkal 1849 április 22-én vívott győzelmes csata emlékére 1901 május 19-én a podheringi hídfőnél, a Szarkahegy tövében felállított honvédelmékoszlopon levő bronztáblát 1919-ben megcsonkították s az emlékmű így áll ma is.

A vereckei szorosban Vezérszállásnál, a Latorca völgyében egy 40—50 méter magas meredek sziklafalon, az ú. n. Napoleon kőszikláján 1896 július 20-án leleplezett ezredéves

emléktáblát 1920-ban távolították el. Az odavezényelt csendőrség és pénzügyőrség parancsnokának első gondja volt, hogy hatalmas állványok felállítása után — miután az előző kísérletek eredménytelenek maradtak — a magyarok dicsőségét hirdető táblát levétesse. Ugyanakkor a Beszkid-hágó tetején díszes, obeliszkszerű határkövet is lepleztek le, amelyet megrongáltak és az öntöttvas emléktáblát levertek.

Ungvárt megrongálták gróf Bercesényi Miklós kuruc fővezér emléktábláját, Dayka Gábor költő mellszobrát pedig eltávolították.

Dolhán a Rákóczi-szabadságharcot megnyitó 1703 június 7-i dolhai csata emlékére felállított és 1903 június hó 8-án leplezett II. Rákóczi Ferenc-emlékoszlopot 1925-ben megsemmisítették.¹

Kassán a II. Rákóczi Ferenc lovasszobor céljaira összegyűlt 1 millió aranykoronát, amely nagyobbára amerikai magyarok adományából gyűlt össze, a csehek lefoglalták; a hadapródiskola kertjéből I. Ferenc József mellszobrát elvitték.

A honvédszobrot — Horvai János és Szamovolszky Ödönnek 1906 június 10-én leplezett művét — 1919. évi március 16-án rombolták össze.²

1919 március 14-én Kohout József kassai rendőrfőkapitány falragaszok és a lapok útján közhírré tette, hogy március 15-nek megünneplése tilos.

Csendben ünnepeltek tehát Kassa város lakói. Néhány diák gimnázista pár szál virágot, csokrot vitt a talapzatra, egyéb nem történt.

16-án reggel félöt óra tájban nyolcvan főnyi katonaság sorakozott fel az emlék elé. A két alakra kötelekből hurkot vetettek s lerántották azokat, végül pedig a honvéd fejét levertek törzséről.

A szoborcsontkítás híre pillanatok alatt futott szét a városban s kilenc órára már sűrű tömegek vették körül a rácsot.

Nemsokára a zsupán hirdetménye is megjelent az utcákon:

¹ Steier: *Ungarns Vergewaltigung*. 149. oldal.

² Emlékezetes az emlék leplezése azért is, mert ez volt az első honvédemlék, amelyen a cs. és kir. hadsereg képviselője résztvett.

A magyar közönséghez!

Ma a kora reggeli órákban nagyobb tömegű felfegyverzett katona jelent meg a honvédszobornál és felbujtatva felelőtlen elemektől, a szobrot ledöntötték. Velük szemben a szolgálatban lévő polgári és katonai erők — a tettesek nagy száma miatt — tehetetlenek voltak.

Ezt az igen sajnálatos eseményt a lehető legélesebben elítélem, a tettesek ellen a legszigorúbb vizsgálat folyamatban van és ezek a hadbíróság elé fognak állíttatni.

Ennek következtében felszólítom a közönséget, hogy nyugodtan és komolyan viselkedjék és tartózkodjék a közrend mindennemű megzavarásától.

Dr. Sekúć, zsupán s. k.

Nemsokára felvonult a katonaság, a tömeget szétzavarta és ezalatt egy csehszlovák katonát valaki, akivel összeszólközött, saját bajonettjével hátbaszúrta. A sebesültet bevitték a pénzügyigazgatóság épületébe.

Kevéssel ezután egy fiatalember be akart menni a rácsra át a honvédszoborhoz, de a fegyveres katonák elől visszahúzódt. Két katona azonban fegyverét elsütötte és pedig oly szerencsétlenül, hogy Ördög Ilona 40 éves szolgálót és Hervacsevics Aranka 13 éves rikkancs-lányt agyonlőtték.

Az események hatása alatt Schöbl tábornok a helyi lapok kiküldöttei előtt legmélyebb sajnálatát fejezte ki a történetek felett.

— Mi a nemzeti érzést nem úgy értelmezzük, hogy más nemzetiséget el kell nyomni, éppen ezért a szobor ledöntésében megnyilvánult gazemberségen a legnagyobb mértékben fel vagyok háborodva. E pillanatban annyit mondhatok, — s éppen ezért kérttem a sajtó képviselőit, hogy lapjaikban ezt a közönség megnyugtatóására közöljék — hogy az ügyben a legerélyesebb vizsgálatot fogom megindítani és a bűnösök elveszik méltó büntetésüket.

A zsupán és a főkapitány másnap, 17-én reggel egy-egy további hirdetménnyel akarták a város közönségét megnyugtattatni. Ezek a következők voltak :

Kassa közönségéhez!

A mai sajnálatos események, melyek lelkiismeretlen bujtogatók által idéztettek elő, a legélelnekebb sajnálkozást keltették úgy a

politikai, mint a katonai hatóságoknál. A tettesek ellen a legnagyobb szigorral fogunk eljárni!

Teljesen megértem, hogy a közönség kedélye ezen barbár tény miatt fel van izgatva. Mégis kérem a közönséget, már saját érdekében is, hogy nyugodtságát őrizze meg és tartózkodjék minden tüntetéstől, valamint az utcán való tartózkodást is kerülje. Megígérem és kezeskedem, hogy a város közönsége e barbár tett miatt teljes elégtételt fog kapni.

Kassa, 1919. március hó 17-én.

Kohout, főkapitány s. k.

A zsupáné :

A magyar közönséghez!

Újból felhívom a közönséget, hogy minden utcai zajongástól és tüntetéstől, amelyet a honvéd-emlékszobor ledöntése előidézett, tartózkodjék és kijelentem, hogy ezen barbár rombolásért a közönségnek teljes elégtétel lesz szolgáltatva. Az emlékszobor ki fog javíttatni és helyreállíttatni. Az erre vonatkozó munkálatok haladéktalanul kezdetüket veszik.

Kassa, 1919. március 17-én.

Dr. Sekác, zsupán, főispán s. k.

Mi sem természetesebb, hogy a nyilatkozatban és hirdetményben foglalt ígéreteknek senki sem tett eleget, sőt még a látszat megóvására sem történt valamilyes intézkedés.¹

A szobor talapzata ma is helyén áll s eltávolításáról vagy felhasználásáról több ízben volt már szó.

A vita ebben az irányban még 1924-ben is folyt s a városi tanács oly határozatot hozott (augusztus), hogy «miután az 1848/49-i szabadságharc nemcsak a magyar, de a szlovák népnek is küzdelme volt az osztrák elnyomatás ellen és harc volt az uralkodó családdal, továbbá mivel a honvédszobor nem izgat az állam ellen, az alapzat eltávolítására jogi alapot nem talál.» Ezért tehát azt határozták, hogy a talapzat virággal ültetessék körül s tetejére egy szép virágtartó helyeztessék el. A cseh tanácstagok oly ellenvetései után, hogy felesleges a virágtartó, mert a talapzaton Komensky vagy Stefanik szobrát kívánják elhelyezni, a tanács a határozat végrehajtására 3000 koronát szavazott meg.²

Ebből a tanácsi határozatból is láthatjuk, hogy emlé-

¹ Steier : *Ungarns Vergewaltigung*.

² *Kassai Napló*, 1924. augusztus első fele.

keink elpusztítását távolról sem szabad a tót nép terhére írunk.

A virágtartó azóta el is készült s a szobor helyett ez díszíti az Andrassy-teret.

Ugyancsak Kassán, a gázgyár melletti Hernád-hídfőnél álló kápolna Nepomuki Szent János-szobrát lerombolták.

A megdöbbenően nagyszámú pusztításoknak azonban koronája az újabb idők világhírű, legnagyobb magyar szobrászának, a pozsonyi születésű, Párizsban Grand Prix-t nyert Fadrusz Jánosnak (1858—1903) legkiválóbb, legszebb és, sajnos, életének legutolsó alkotásával való felháborító és szégyenteljes elbánás.¹

Már a dévényi, zaborhegyi és egyéb emlékművek lerombolása után a magyar lapok figyelmeztették a kormányt, hogy az «ismeretlen tettesek» nem fognak visszariadni a pozsonyi Mária Terézia- és Petőfi-szobrok elpusztításától sem. Ez azonban csak a pusztába kiáltó szó volt.

A remekművet 1921. évi október havában — tehát három teljes évvel a háború befejezése után — a magyargyűlöletükben elvakult cseh légionáriusok és cseh szokolisták lerombolták. Ez a cselekedet a cseh állam egyik legnagyobb szégyene és a civilizáció ellen való minősíthetetlen merénylet, azon szobor ellen, amely nemcsak fényes multunk történeti emléke, hanem egyúttal a magyar nemzeti művelődés és művészet hirdetője volt.

A szobrot, teljes felszereléssel hozzákészülve, két napig — október 26—27-én — tartó munka mellett kalapácsokkal összezúzták, automobilokhoz erősített kötelekkel talapzatáról levontatták, hogy még emléke se maradjon az utókor számára.

Mindez a hatóságok szemei előtt történt, a nélkül, hogy megakadályozására lépéseket tettek volna, sőt a rendőrség a nézők megbotránkozása ellen lépett fel a legnagyobb szigorúsággal s őrizte a törmelékeket. Arra is vigyáztak, hogy fényképfelvételeket senki se készíthessen.

¹ Ugyanakkor nyerték el a Grand Prix-t Strobl Alajos és Zala György is.

Szerencsére azonban egy entente hivatalos személyiség megörökítette a felháborító vandalizmust, hogy a megtörtént eseményeket ne lehessen elfeledtetni. Mint Sir Donald *The Tragedy of Trianon* című munkájában írja,¹ egy járókelő lefényképezte az esetet, mire letartóztatták. Amikor a rendőrtiszt elé vezették, felfedte kilétét: az olasz konzul volt.

De október 27-én még tovább is mentek, amennyiben nyilvánosan ünnepelték a rombolókat.²

Az óriás, több méter magas talapzatot nem bántották a csehek, mert úgy tervezték, hogy arra Massaryk Tamás köztársasági elnök, esetleg az eretnek Husz János szobrát állítják.

Ebből azonban nem lett semmi, s az 1925. év elején a talapzatot is lehordták, amikor megtalálták azt a díszes szelencét, amelyet 1897. évi május hó 16-án helyeztek el I. Ferenc József aláírásával és jelenlétében a talapzatban.

Ebben a szelencében van a Thaly Kálmán történettudós, akadémiai tag és országgyűlési képviselő által fogalmazott alapítási okirat, amely a szobor létesítésének történetét az alábbiakban mondja el:

«A magyar állam I. Ferenc József ő császári és királyi felségének dicsőséges uralkodása és losonci Bánffy Dezső báró miniszterelnöksége idejében 1896-ban ezeréves fennállásának emléket ünnepelvén, Pozsony szabad királyi város közönsége hazafias lelkesedéssel egyhangúlag elhatározta, hogy a hajdani koronázási domb helyén méltó emlékművet állíttat.

Ez emlékmű Dröxler Gusztáv polgármestersége alatt Fadrusz János akadémiai szobrásznak, a város szülöttjének tervei szerint és munkájával elkészülvén, felséges királyunk legmagasabb személyének, a fenséges uralkodóház tagjainak, az ország hercegprímásának és zászlósurainak, a törvényhozás mindkét háza és a kormány tagjainak jelenlétében 1897 május hó 16-án nagy ünnepéllével felavattatott, gránittalapzatával, márványszobraival örök időkre jelképezendő a királyi eskü és a törvények sérthetetlen szentségét és emlékeztetvén a koronázások szertartásainál ezen helyről, a világ

¹ 124—125. oldal.

² Magyar Nemzeti Múzeum (1921. november): *Manifest à tous les musées du monde.*

négy tája felé irányzott jelképes jelentőségű királyi kardvágásokra, különösen pedig lélekemelő emlékezetére a hazaszeretetnek, törvénytiszteletnek és ama törhetetlen hűségnek, amellyel a nemzet az árván maradt és a fél világtól megtámadott bájos, fiatal királynőnek, dicsőemlékű Mária Teréziának ingadozó trónját s a magyarok lovagias oltalmába ajánlott fenséges családját, az ősz nádor erdődi Pálffy János gróf buzdító felhívására, példátlan lelkesedéssel «életet és vért» áldozva, világbámulta vitézséggel megmenté és ádáz elleneit visszaverte vala.

Emlékszobor! Te, a magyar hűség, magyar hősiesség, magyar lovagiasság és törvénytisztelet, Te, az ősi magyar erények kővé vált hirdetője. Állj, rendületlenül! Állj, míg az ezeréves, imádott haza áll!»¹

És az utolsó mondás — sajnos, hamarabb, mint bárki is hitte volna — beteljesedett; az ezeréves, imádott haza összeomlott, a szelence pedig, az okmánnyal együtt, a pozsonyi városi múzeumba került.

Mindez abban a városban történt, hol a szobor alkotója született, nevelkedett, amely város polgárai őt mindig fiuknak tekintették és nagy tiszteletben, becsületben tartották.

Minden jóérzésű ember azt várta, hogy a cseh-szlovák állam politikai és társadalmi vezetői tiltakozni fognak a gyalázatosság ellen és nem azonosítják magukat a tettesekkel. Azonban e várakozás hiábavaló volt.²

Ma Budapesten a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében hirdeti a szobor három főalakjának összerombolt feje a cseh légionáriusok egyetlen győzelmének emlékét.

Miután pedig a Mária Terézia-szobor elpusztításával az egész művelt emberiségre nézve értéket képviselő művészi alkotás ment tönkre, a vandalizmus ellen a magyar művészeti, tudományos s irodalmi szervezetek a világ összes hasonló köreihez tiltakozó iratokat intéztek, amely iratokra a rombolást mélyen elítélő válaszok érkeztek, sőt a külföldi művészegyesületek részéről a Nemzetek Szövetségénél is

¹ Magyar Országos Képzőművészeti Társulat felhívása a világ összes népeihez 1921. november 2.

² *Magyarság*, 1925. I. 28.

tiltakoztak. Így például Jean de Bonnefon a *L'amour de l'art* című művészi folyóiratban bélyegezte meg a rombolást.¹

Ugyanakkor pedig az ősi magyar művészet egyik legrégebb emléke cseh földön hirdeti országnak-világnak a magyar kultúra dicsőségét. Prágában áll ugyanis Kolozsvári Márton és György magyar szobrászok sárkányölő Szent György bronz lovasszobra, melyet 1373-ban öntöttek. Ez a világ legrégebb, ma is meglevő lovasszobra.

*

«Magyarország a hősök nemzete. Németország az erényt, Franciaország a szabadságot, Olaszország a dicsőséget képviseli a nemzetek sorában, Magyarország a hősiesség megtestesülése.»

(Victor Hugo.)

A Romániához csatolt területen ismeretes emlékműveinknek sorsa a következő :

Aradon, a Margó Ede és Pongrácz Szigfrid-féle és 1909-ben leleplezett Kossuth Lajos-szobor mellékalakjait hatfogatú tüzérszerkocsihoz kötözve rántották le, majd az egész szobrot lebontották s helyét ma síma pázsit fedi be. Csiky Gergely színműíró szobrát és az 1849-i vesztőhely emlékét megcsonkították, az utóbbit azonban később helyreállították. A Szabadság-szobrot (Vértanuk szobrát) — Zala Györgynek 1890 október 6-án leleplezett remekét — azonban a budapesti amerikai misszió közvetlen távirati közbe lépésére a román király parancsa folytán bedeszktázták s így mentették meg. 1925-ben a Kossuth-szoborral együtt lebontották s most a városi lovardában elraktározva várja a két emlékmű, hogy esetleg Magyarországra kerüljenek.

Igen érdekes, hogy a Szabadság-szoborra rendezett gyűjtés alkalmával csak egy magyar főispán adakozott, — a vértanu 48-as tábornokokról volt szó — aki tíz forintot küldött s ez badacsonyi Man József máramarosi főispán volt — dr. Maniu Gyula román miniszterelnök nagyatyja.²

¹ Steier : *Ungarns Vergewaltigung*. 106. oldal.

² *Az Est*, 1928. XII. 30.

Nagyszalontán Kossuth Lajosnak 1901 június 30-án leleplezett életnagyságú ércszobrát (Tóth András szobrászművésztől) 1919 május havában egy hajnalon döntötték le akként, hogy kötelet erősítve a szobor nyakába, lovakkal lerántották. A talapzat mellett heverő szobrot azután a hatóság néhány nap múlva a Csonkatoronyban levő Arany-szobába vitette, s ott van az ma is.

Nagyváradon a színház elől Szigligeti Ede mellszobrát leszerelték és eldugottabb helyen, a Schlauch-tér parkjának árnyas és magányos csendjében állították fel, helyébe pedig Mária román királyné szobrát helyezték.

Szent László magyar király szobrát átköltöztették a püspöki templom bejárata elé s I. Ferdinánd román király szobrát tették a helyére.

A biharvármegyei közkórház falán elhelyezett emléktáblát — amelyen a vármegye közönsége 1906-ban a kórház fennállásának 100 éves fordulóját örökítette meg — 1929 elején Spiru aradi közegészségügyi vezérfelügyelő parancsára leszerelték.

Temesvárt a hadapródiskola udvaráról elvitték I. Ferenc József szobrát, ellenben a várost 1848/49-ben védelmező osztrákok emlékoszlopa sértetlen maradt.

Zsombolyán Kossuth Lajosnak Kallós Edétől származó és 1905 június 29-én leleplezett mellszobrát dinamittal felrobbantották.

Nagyszentmiklóson (Torontál vm.) Révai Miklós költő, nyelvtudós, egyetemi tanár bronzmellszobrát a talapzatról leszerelték s helyébe Eminescu román költő szobrát helyezték.¹

Csatádon Radnai Béla művét, Lenau Miklós szobrát rongálták meg.

A vaskapui I. Ferenc József-szobrot eltávolították, a honvéd emlékoszlopot megrongálták.

Karánsebesen Erzsébet királyné szobrát — Horvai János fehér márványból készült művét — először megcsonkították, majd eltávolították. I. Ferenc Józsefnek Rollinger Rezsőtől származó és 1906 október 7-én leleplezett szobrát eltávolították.

¹ *Magyarság*, 1929. IX. 29.

Búziásfürdőn Trefort Ágoston volt m. kir. közoktatásügyi miniszter szobra tűnt el.¹

Déván az unitáriusok erdélyi apostolának és a XVI. században, 1579 november 15-én vértanuhalált halt legelső unitárius püspöknek, Dávid Ferencnek (1510—1579) emléképét 1919-ben ledöntötték és darabokra törték.² Ezt az emlékoszlopot 1910-ben, Déva várának egyik épen maradt cellájában, a vértanu születésének négyszázadik évfordulóján állította fel az unitárius egyház, ünnepségek keretében.

Németbogsánban a bogsáni csata emlékére felállított 1848/49-es honvédemléket — Füredi Richárd szobrászművésznak 1910 november 13-án leleplezett alkotását — évekkel az összeomlás után megrongálták s a két főalak (Hungaria és 48-as honvéd) fejét letörték. A szobor így megcsönkítva áll ma is.

Nagykárolyban 1920-ban Kallós Edének 1908-ban leleplezett hat méter magas Kossuth-szobrát pusztították el, úgy hogy egy éjszaka hurkot vetettek a szobor nyakába és tűzerlovakkal rántották le. Most állítólag a városházán őrzik s csak talapzata maradt a régi helyén.

Nagybányán 1922. évi március hó 15-én «ismeretlen tettesek» Lendvay Márton színművész szobrát ledöntötték,³ majd később újból felállították.

Szinyérváralján Kossuth Lajosnak 1909-ben leleplezett szobrát 1922. évi március 15-én csönkítették meg.

Szatmárnémetiben az 1864 október 1-én közadakozásból felállított 22 láb magas Kölcsey Ferenc-mellszobrot⁴ pusztították el, melynek megtörténte után néhány nappal, egy reggelen a rendőrség a megmaradt szobortalapzaton nemzetiszínű szalaggal átkötött csokrot talált. Az a körülmény, hogy az így feldíszített szobortalapzat a református templom előtt állott, elég ok volt arra, hogy a református lelkészt a rendőrségre vigyék, majd lakásán házkutatást tartsanak s

¹ Markó Miklós: *Magyarország elszakított országrészei műemlékeinek és szobrainak pusztulása.* (Ország-Világ, 9/1922. szám.)

² *Die Beschwerden der ungarischen Minderheit in Siebenbürgen.* 60. oldal.

³ *Ellenzék,* 1922. III. 20.

⁴ Markó M. i. m.

végül a haditörvényszék elé állítással fenyegették meg.¹ Ugyancsak Szatmárnémetiben, 1924. évi május hó 8-án éjjel a főtéren levő püspöki székesegyház homlokzatán álló Szent László-kőszobor jogarát törték le s a Szent István-szobrot is meg akarták csonkítani, de ebben egy arravetődött őrjárat megjelenése megakadályozta és futásra bírta az elvetemült tetteseket.²

Erdődön a vár lábánál, egy réten áll a Petőfi-emlékkő Petőfi Sándor és Szendrey Julia emlékére. Itt írta Petőfi *Álldogálok a tó partján . . .* című költeményét.

A sziklába helyezett emléktábla magyar sorait a románok olvashatatlaná tették.

Zilahon a csucsai harcok alkalmával báró Wesselényi Miklósnak 1902 szeptemberben leleplezett szobra és Tuhutum vezér emléke — Fadrusz Jánostól — állítólag megsérültek. Zsibón pedig a honvédemléket rongálták meg.

Kolozsvárt a nemzeti áldozatkészség fából faragott szobrát, a *Kárpátok Őrét*, kolozsvári Szeszák Ferenc szobrászművész alkotását kirendelt katonák széjjelhasogatták.³ Gipszmintáját sokáig az Erdélyi Múzeum Egyesületben őrizték, míg egyszer azt ott felfedezték s ugyancsak darabokra törték. A tudományegyetem főépületének homlokzatán felállított allegorikus szoborcsoportból I. Ferenc József fejét 1920. évi január hó 30-án, két nappal az új román egyetem ünnepélyes megnyitása előtt, leütötték. Helyébe I. Ferdinánd király fejét illesztették. I. Ferenc József szobrát és Erzsébet királyné mellszobrát elvitték s előbbit az Erdélyi Múzeum Egyesületnél raktározták el, míg az utóbbi, amely Stróbl Alajos alkotása és a Fellegvárra vezető szerpentin út mellett 1901 június 16-án leplezték le — ismeretlen helyre került.⁴ Tamás András alezredes és Sándor László őrnagy 1849 október 18-án kivégzett Honvéd Vértanúk Emlékének — amelyet 1896 október 18-án a szamosfalvai határban állítottak fel — feliratát letördelték.

¹ *Die Beschwerden der ungarischen Minderheit in Siebenbürgen.* 60. oldal.

² *Brassói Lapok.* 1924. május 14.

³ Markó i. m.

⁴ Dr. Márki S.: *A Ferenc József tud. egyetem története.* 124. o.

A Redout-épület első emeletén a Magyarországgal való Unio kimondásának 50 éves fordulóján emelt emléktáblát levették. Az Erdélyi Múzeum Egyesületnél van elraktározva.

A kolozsmonostori u. n. Rákóczi-emlék feliratát letördelték. A Nemzeti Színház előcsarnokában pedig Katona József, Döbrentei Gábor, Kotsi Patkó János és E. Kovács Gyula márványmellszobrait — a két utóbbi Róna Józseftől — döntötték le. A színház homlokzatán kolozsvári Szeszák Ferencnek két nagy szoboralkotása volt: Wesselényi Miklósé és Jósika Miklósé. Ezeket lerombolták s az emeletről hajigálták le a darabokat. Gyulai Ferencnek a régi Farkas-utcai színház előtt felállított bronzszobrát (Huszár Adolftól) szintén eltávolították.

Fadrusz János gyönyörű Mátyás király lovasszobrának (leleplezése 1902 októberben volt) azonban megkegyelmezték, mert Mátyás király szerintük román származású.¹ De romboló ösztöneiken még itt sem uralkodhattak, mert Magyar Baláznak, az egyik mellékalaknak sarkantyúit, valamint kardját letörték. Egyes mellékalakok zászlóit szintén eltörték, a magyar feliratot és címert pedig városi munkások vésőkkel faragták le.² Pedig a mai Romániában csak ez az egy monumentális szobor van! Egyébként magán a szobron és környékén népünnepélyeket rendeztek. A román csapatoknak 1919. évi augusztus 4-én Budapestre történt bevonulása örömére, e napot nemzeti ünneppé tették s itt tartottak egy ilyen ünnepélyt, amelyen az ünnepi szónokok a szobor főalakjára fölkapaszkodva mondták ünnepi beszédeiket. Eközben előfordult ismételten, hogy az egyik szónok a nagy király ércalakját kedélyesen megpofozgatta és leköpte, ami a román ünneplő közönség körében lelkes hatást idézett elő. Egy szö-

¹ A történelmi tankönyvek Mátyást, mint a teremtő román géniusz megtestesülését említik. A Miron Stancea-féle tankönyv szerint Corvin Mátyást korának végzetes politikai helyzete, a környező államok fondorlatos diplomáciája (?) és a nyugat kultúrája felé való sóvárgása akadályozta meg abban, hogy birodalmának Romániát illető részét nem bocsátotta román jogar alá!

² *Brassói Lapok*, 1921. IX. 29.

vetséges entente-tiszt nem is mulasztotta el az örömnepet megörökíteni az utókor számára.¹

1921 november 28-án a város hivatalosan átvette a szobrot s kijavították a sérüléseket, a magyar címert és magyar feliratot levésették; helyette ma a következő felirat ékeskedik: Matei Corvinul.

Nagyenyeden a labancok elleni harcban elesett tíz nagyenyedi diáknak (akiknek Jókai Mór *A nagyenyedi két fűzfa* című kis regényében állított emléket) a sétatéren levő sír-emlékéből az oltárkövet döntötték ki a románok.²

Marosvásárhelyt Kossuth Lajosnak 1899 június 11-én leleplezett szobrát (Köllő Miklóstól) és Bem József 1848/49-es honvédtábornoknak szobrát (Huszár Adolftól), valamint a II. Rákóczi Ferenc- és Szabadságszobrokat döntötték le, Rákóczi György erdélyi fejedelem és Petőfi Sándor³ domborműveit megcsontították, mégpedig, amint az Amerikai Unitárius Bizottság titkára, Sydney B. Snow írja jelentésében, olyképpen, hogy a rombolást a román katonaság vitte véghez egy éjjelen át, amiközben a lakosságot nem eresztették ki az utcákra. Mikor pedig ezen eljárás ellen a lakosság óvást emelt, a hatóságok sajnálkozásukat fejezték ki a felelőtlen katonák jogosulatlan cselekedete felett.⁴ Bocskay fejedelem mellszobrát lerántották és összetörték. A közművelődési palota falában elhelyezett nagy, bronz domborműveket (Kallós Edétől és Sidló Ferencről, ez utóbbi I. Ferenc József koronázását ábrázolta) leszerelték s állítólag egy nyirkos pincében helyezték el. Benn a palotában gr. Apponyi Albert, Molnár Viktor és dr. Szalay Imrének Kallós Edétől készített mellszobrai tűntek el. Az előcsarnokban levő csodaszép falfest-

¹ *Die Beschwerden* . . . 50—58. oldal.

² Szilády Zoltán: *A mi Erdélyünk*, 25. oldal.

³ A hat méter magas oszlopszerű talapzat alsó részében volt a — Kallós Edétől származó — dombormű elhelyezve, mely a harcba induló költőt ábrázolta, amint őt Bem tábornok visszatartani igyekszik. Az emlék a város főterén az előtt a ház előtt állott, ahonnan Petőfi a halálba indult.

⁴ Rapport de la Commission Unitaire Américaine: *La Transylvanie sous le régime roumain*, 8. oldal.

ményeket (Kőrösfői Kriesch Aladártól) és a mozaikokat magyar tárgyuk miatt megrongálták, illetőleg az utóbbiakat kikaparták. A szintén magyar tárgyú üvegfestményekkel (Nagy Sándortól) úgy végeztek, hogy az ablakokat kiakasztották s elvitték.

Az 1854 március 10-én felakasztott 3 magyar hazafi — Horváth Károly, Gálfy Mihály és Török János — emlékoszlopát 1920-ban megcsonkították.

A vérig gyötört magyarokból azonban néha a keserűség mellett a dacos humor is kitör. Így mikor a fentebb említett Petőfi-reliefet tartó oszlopra a román «névtelen hős» szobrát helyezték el, ezt a szobrot a magyarok «Vaszi»-nak keresztelték el (a gyakori Vaszili, Vazul keresztnév rövidítése), s egy reggelen az új urak az új szobor nyakába kötve a következő feliratú táblát találták: «Ha futtok, itt ne hagyjatok. Vaszi.» Persze vizsgálat indult meg, melynek eredménytelen lefolyása után a szobor mindkét oldalára villanylámpát szereltek és melléje őrszemet állítottak.

Nyárádszeredán Bocskay Istvánnak, Erdély fejedelmének szobrát döntötték le. A szobrot Bocskay Istvánnak 1605. évi február 21-én Nyárádszeredán Erdély fejedelmévé történt megválasztása emlékére emelték. Horváth Géza alkotása és a leleplezés 1906 június 17-én történt. 1920 elején a község csendőrei egy vasárnapon szórakozásból célbalövést rendeztek a szoborra. Majd a játék végén az őrmester a puskatussal vagdosta. Mikor ez eltörött, lovakkal vontatott kötéllel rántották le.

Segesvár mellett, a fehéregyházi csatatéren levő és az 1849 július 31-én vívott csatának Alpár Ignác által tervezett, a Bosin-testvérek által készített honvédemlékét rongálták meg, melyen a Turulmadár Köllő Miklós székely szobrászművész alkotása — alatta másfélszáz honvéd, köztük állítólag Petőfi Sándor is, örök álmát alussza.¹ Az emlék közelében gróf Haller Lujza egy kertben kis épületet emeltetett, melyben az ú. n. Petőfi-szoba nyert elhelyezést a költő és a fehéregyházi csata emlékeivel. A kis park ma

¹ *Magyarság*, 1925. VII. 29.

gondozatlan, felveri a gyom, kerítése dűledezik, a szobában levő emléktárgyakat vastag porréteg fedi s a gondozatlanság és pusztulás átvette birodalmát.

Sepsiszentgyörgyön lebontották a főtéren levő és a szermeriai csata megörökítésére szolgáló 1849-es honvédemléket. Ugyanott megrongálták Gábor Áron székely 48-as ágyúöntő éreszobrát.

Preszákán nem került el hasonló sorsát az 1848 október 24-én az ú. n. zalatnai vérfürdő alkalmával a románok által adott szavuk ellenére kegyetlenül legyilkolt 700 székely vértanu emlékoszlopa sem. A 10 méter magas kőoszlopot a zalatnai m. kir. állami kőfaragó- és kőcsiszolóipari szakiskola készítette, tervezte Knop Vencel szakiskolai tanár.

Az ojtózi-szorosban 1917-ben a soproni m. kir. 18. honvéd gyalogezred által létesített háborús domborművet lerombolták.

A Barót község határában levő 1848/49-i szabadságharcban elesettek emlékoszlopáról minden dísz és feliratot lekapartak.

Székelyudvarhelyen elpusztították a *Vasszékely* háborús emlékművet. A Scheffler Nándor akadémiai szobrász és az ottani m. kir. kő- és agyagipari szakiskola igazgatója által alkotott, 1897. évi június 26-án leleplezett ezredéves emlékműnek, amelyet az új urak lebontottak, márványoszlopát 1925-ben a magyarság a hősök temetőjébe szeretne volna elhelyezni. Szállítás közben kapták meg azonban a rendeletet, mely szerint az elhelyezésnek ezt a módját nem engedik meg, mire az oszlopot a lebontást végző kőfaragómester telepén helyezték el további döntésig. Az oszlop lebontását lefénképezte egy gimnázista, akitől azonban a rendőrség a képet elkobozta.¹

Máramarosszigeten 1920-ban megcsonkították a Turulos honvédemléket.

Madéfalván az 1764 január 7-i székely öldöklést -- mikor is Carato alezredes a községet összelövette, a fegyvertelen székelységből pedig 186 halott, 31 sebesült és 400 fogoly bánta meg, hogy az állandó katonáskodásnak

¹ *Magyarság*, 1925. augusztus 25. és 29.

ellenszegültek (siculicidium) — megörökítő Székely-émlékoszlopot, melyet Tamás József építész tervezett, szobrászati részét Köllő Miklós alkotta és 1905 október 8-án leplezték le, szintén megcsonkították.

Nagyszebenben Huszár Adolf Bem-szobrát távolították el és a Petőfi-reliefet megrongálták. A rét-utcai Petőfi-émléktáblát leszerelték. Ezt annak emlékére állították, hogy Petőfi 1849 április 1-én, mikor Bem tábornokhoz jött jelentkezni, a Rét-utca 54. sz. házban lakott.

A brassói 760 méter magas Czenk-hegyen 1896 október 18-án felállított ezredéves emlék — Jankovics Gyula szobrászművész alkotása és a dévényi emlékek párja — volt az első emlékművünk, amely a «római utódok» pusztító kedvének áldozatul esett. Miután ismeretlen tettesek már 1913. évi szeptember hó 27-én levegőbe akarták röpíteni, 1916-ban az Erdélyt lesből megrohanó román csapatok robbantották fel.¹

Hasznosítani is tudják azonban műemlékeinket. Így egy román-szász küldöttség a szászok földjének egyik legnevezetesebb ősi építkezését, a brassóvármegyei híres roznyói szászvárat — amelyet Brassó 1917-ben Károly királynak és Zita királynénak ajánlott fel — román és német nyelven szerkesztett ajándékozó okirattal Károly román trónörökösnek ajánlotta fel.²

Végül megemlítjük, hogy 1919-ben Szolnck bombázásakor Damjanich honvédtábornok lovasszobrát — Radnai Béla alkotását — román ágyúgolyó csonkította meg.³

De nemcsak a történeti beccsel bíró emlékművek zavarják a románok hazafias érzését, hanem ártatlan, békebeli alkotások is, amelyek azonban a művelt világ előtt bizonyítékaul szolgálnak a győztessé előléptetett románok durvasággal párosult műveletlenségének.⁴

Lupényben 1927-ben Külley Ferenc nyugalmazott bányagazgató kertjébe éjszakának idején a kerítésen át bemászott Sandru ortodox lelkész. Grandi és Olariu bányamérnök, vala-

¹ Markó Miklós i. m.

³ Markó M. i. m.

² *Magyarság*, 1924. V. 14.

⁴ *Nagymagyarország*, 1929 IX. 1.

mint Tiliciu bányatisztviselő és kiemelték onnan Izsó Miklós szobrász világhírű *Búsuló juhász*ának reprodukcióját, majd az utcán apró darabokra törték, mert nézetük szerint a szobor «néma irredenta tüntetés». Az összetört szobor helyére egy román nemzetiszínű zászlót tűztek. A hatóságok a szobortördelők ellen semmiféle eljárást nem indítottak. Beszélhet-e műveltségről az a nemzet, amelynek úgynevezett intelligens rétegéhez tartozó polgárai büntetlenül ilyen őrjöngésre vetemedhetnek? Izsó Miklós műremeke a magyar nép egyik fajképét, a szomorkodó, búsuló juhászt ábrázolja és irredenta célra nem is készülhetett — a békés multban. «Irredenta tüntetés» csak annyiban lehet, hogy művészi értéke kiáltó ellentét — a román műveletlenséggel szemben.

*

«A párizsi világkiállítás alkalmából Magyarország a világ csodálatát vívta ki virágzásának bizonyítékaival.» (1900.)

(Sully-Prudhomme.)

A Jugoszláviához csatolt területen szintén kegyetlenül jártak el szobrainkkal.

Nagybeckerekén Kiss Ernő 1848/49-es vértanu-honvédtábornok életnagyságú ércszobrával (Radnai Bélától, leleplezve 1906 május 27-én) úgy bántak el, hogy 1919 június 26-ra virradó éjjel robbantás útján döntötték le, miközben a szobor egyik karja eltörött. A szobrot a rendőrkapitányság udvarára vitték, majd később egy pincében helyezték el. A talapzatot az Ardácsi-utcai elemi iskola udvarán helyezték el azzal a szándékkal, hogy el fogják árverezni.¹

Alsóttebén a Kossuth-szobrot, Köllő Miklósnak 1904 május 17-én leleplezett művét, dinamittal robbantották fel.

Törökbecsén gróf Leiningen-Westerburg Károly aradi vértanu-honvédtábornok ércszobrát (Radnai Bélától) bivalyokkal vont kötéllel döntötték le. A negyvennyolcas hősök 1903 szeptember 14-én leleplezett emlékét hirdető ú. n. Turulos oszlopot először megrongálták, majd lehordották.

¹ *Magyarság*, 1928. XII. 7.

Szabadkán lefoglalták a Kossuth-szoborra gyűjtött 240,000 koronát — az 1849 március 5-i kaponyai ütközetet megőrkítő, valamint az 1848-ban elesett szabadkai honvédek emlékére emelt és 1899 december 3-án leleplezett honvéd-emlékoszlopot 1919-ben megcsonkították, amennyiben az oszlop tetején volt kiterjesztett szárnyú bronzturult leverték s magyar felírását lekaparták.

Zomborban II. Rákóczi Ferenc szobrát (Jankovics Gyulától, leleplezve 1912-ben) és Schweidel József 1848/49-es vértanu-honvédtábornok, a város szülöttének szobrát (Mátrai Lajostól, leleplezve 1905 május 18-án) távolították el.

Zentán a Nyugat védelmében is harcoló, törökverő herceg Savoyai Jenő hadvezérnek 1697. évi szeptember hó 11-én II. Musztafa török szultán fölött aratott diadala emlékművét megrongálták.

Óbecsén, a község határában 1848/49-ben elesett honvédek sírja felett emelt és 1897 március 15-én leleplezett 2 1/2 méter magas obeliszket megcsonkították.

Újpalánkán Kallós Edének 1897 augusztus 20-án leleplezett Szent István-szobrát rongálták meg.

Versecen a hősi halált halt verseci nemzetőrök és honvédek emlékére Riedl Antal által készített és 1892 november 1-én leleplezett honvédemléket lerombolták.

Kamenicán (Pétervárad) eltávolították I. Ferenc József, valamint Savoyai Jenő emlékoszlopaikat.

Megrongálták Zimonyban az 1896 szeptember 20-án leleplezett 36 méter magas, turulos ezredéves emléktornyot, amely a Hunyadi-vár helyén épült, s amelynek szobrászati részét Róna József és Bezerédi Gyula szobrászművészek alkották.¹ Majd az 1924-ik év pünkösdjére virradó éjszakán a szerb Srnao-szervezet tagjai újabb támadást intéztek az emlékmű ellen s felbérelt munkások segítségével eltávolították a torony tetején levő turulmadarat és ledöntötték Hungária alakját.²

A Dráván Baranya vármegyéből Eszékre vezető híd baranyai hídfőjénél 4—5 méter magas emlékoszlop (tetején a

¹ Markó Miklós i. m.

² *Magyarság*, 1924. VI. 11.

magyar szent korona bronzból készült aranyozott modellje), melyet 1779 október 20-a és november 16 között állítottak fel, hirdette azt az eseményt, hogy Mária Terézia magyar királynő és fia, II. József, ott az 1773—77-ig terjedő négy év alatt a Dráva hídját és gátjait megépítették s a kiterjedt mocsarak lecsapolásának megindításával évszázadok baján kívántak segíteni.¹

Az emlékoszlop a szerb megszállás kezdetén sértetlenül állott, majd egy szép napon lerombolták s helyébe egy lépcsőzetes alapon álló obeliszk került, tetején a szerb koronát viselő sasmadárral, oldalán Petár király reliefsével. A felirat szerint az oszlopot «a hálás baranyai szerb nép» állította a zsarnok magyar uralom alól történt felszabadítása örök és dicsőségteljes emlékére!²

Az évekig tartó baranyai megszállás alatt I. Ferenc Jó-

¹ Petrus Catancius: *Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum*. Az oszlop latin felirata magyarra fordítva a következő volt: II. József és Mária Terézia ő felségeik gondoskodása a mocsarak feltöltésével a vizek árját megtörvén, a kereskedők számára utat és ezt a hidat építvén, négyévi munkával századok bajait szüntette meg. Akiket az elemek által elnyomott nép új jótéteményükért jószágos szüleinek érez, miután a sokáig büntetlenül garázdálkodó vízár állandó töltéssel megfékeztetett, a maga urainak ismeri el.

(Latinul: Proventia Augustorum Josephi II. Mariae Theresiae Expletis Lacunis Fracta Aquarum Vi Commercio Commeatui Itinerantibus Viam Pontemque Hunc Statuens Quadrienni Opere Seculorum Incommoda Sustulit. Ita Quos Subdita Gens Novo Beneficio Pios Sentit Parentes Diu Impune Grassans Aquarum Furor Per Enni Coercitus Aggere Suos Agnoscit Dominos.)

² Ennek az emlékműnek szerb felirata magyarra fordítva a következő: «I. Péter királynak a Nagy Felszabadítónak a felszabadulás és egyesülés emlékére a hálás baranyaiak 1918. november 15.

E helyen van ledöntve a fej, amely forrása volt sok rossznak
Onnan most ragyog egy fényes arc, köszönet neked király.
Valósággá lettek gyönyörű álmaink, [köszönet.
Több mint sejtése a mi ideáljainknak.
Baranya most a mienk és a Te fiadé.
Köszönet neked király, köszönet.
Amíg folyik a Dráva, míg erre legelni fognak bárányaink.
Ezt a szent földet őrizni fogják
A szilárd baranyaiak.»

zsefnek a pécsi hadapródiskola előtt felállított mellszobra sem kerülte el sorsát : ledöntötték.

Mint a románoknak, a szerbeknek sincsenek inyükre még a templomok díszítésére szolgáló szobrok sem, ha azok véletlenül magyar vagy magyar vonatkozású szenteket ábrázolnak, s kísérleteket tesznek azok eltávolítására. Így például Órszálláson a templomnak oszlopos főbejárata mellett a két legnagyobb magyar szentnek, Szent István és Szent László magyar királynak álló szobraira nézve az 1925. év nyarán az a jelentés érkezett az órszállási előljáróságra, hogy azok irredenta propagandát szolgálnak.

A községi előljáróság — mi sem természetesebb — erre a szobrok eltávolítását szorgalmazta, mire az egyházközség kénytelen volt a szobrokat függönnyel letakartatni, majd pedig befalaztatni azokba a fülkébe, amelyekben állottak.¹

Zomborban Ereminov rendőrfőkapitány tett szintén kísérletet, hogy a karmeliták milleniumi Szent István-templomának Szent Istvánt ábrázoló főoltárképét, valamint Szent Istvánt és Szent Lászlót ábrázoló üvegablakait távolítsák el, mert állami szempontból nem oda valók.

A szabadkai új városházának művészi értékű, de a magyar történelemből vett tárgyú fal- és üvegfestményeit levakartatták, illetőleg eltávolították. A szerbek ilyirányú működésének nyomai Délmagyarország számos helyén láthatók.²

*

«Nincs nagyobb fájdalom, mint a boldogtalanság idején visszaemlékezni az elmúlt boldogságra.»

(Dante Alighieri.)

Az elszakított Nyugatmagyarországon, amely területet az osztrákok Burgenlandnak neveztek el, Kismartonban az I. Ferenc József- és Erzsébet királyné-szobrokat eltávolították.

Bruck-Újfalun I. Ferenc Józsefnek Zala György által

¹ *Magyarság*, 1925. IX. 22.

² *Délmagyarország a szerb megszállás alatt*. 30. oldal.

készített és 1900 június 24-én leleplezett mellszobrát nem bántották.

Doborjában Liszt Ferenc szülőházán, amelyből múzeum lett, a magyar emléktáblát vadszőlővel futtatták be s melléje egy fehér márványból készült német szövegű emléktáblát helyeztek el Liszt Ferenc domborművű képével.

Rohoncon I. Ferenc József és Erzsébet királyné 1904 okt. 4-én leleplezett mellszobra (Stróbl Alajcs művei), valamint Földi Ferenc emléke és a Főtéren álló Szabadság-szobor fennállanak.

*

Az utódállamoknak emlékműveinkkel tanúsított eljárásával szemben teljes nyomatékkal kell rámutatnunk arra, hogy a Csonkamagyarországon levő nemzetiségi, valamint az ellenséges vonatkozású emlékeknek egyáltalában semminemű bántódásuk nem esett, még a világháború és forradalmak legzavarosabb időiben sem.

Így pl. Budapesten a két régi szerb, valamint a tót templomok érintetlenek, a szerb Tökölianum zavartalanul működik és szerb vonatkozású bronz-reliefjeihez senki sem nyúlt. A városligeti Washington-szobor a világháború forgatagában sértetlen maradt.

Üröm községben az orosz templom és József nádor első feleségének, Alexandra Pawlowna orosz nagyhercegnőnek (aki Pál orosz cár legidősebb leánya volt) az oltár alatt levő mauzoleuma, Győrben a napoleoni háború alatt a kismegyeri csatában 1809 június 13. és 14-én elesett magyar és francia katonák emlékére Kismegyeren emelt és 1897 október 17-én leleplezett hat méter magas emlékoszlop, úgyszintén a Napoleon győri királyutcai, valamint Lauriston, Narbonne és d'Hénin francia tábornokoknak a kis szemináriumban volt szállóhelyét megjelölő emléktáblák, Móron az 1848-ban a magyarokkal szemben elesett Schafgotsche osztrák tiszt emlékműve, Pécsen a napoleoni harcokban megsebesült és Pécsen meghalt francia katonák emlékére 1908 júniusban emelt ú. n. Napoleon katonáinak emlékoszlopa. Fehéregyházán Skariatín orosz tábornok 1849 évi július hó 31-én történt halála emlékére az osztrák hadsereg által emelt sír-

emlék, a turcseki szorosban 1849-ben elesett oroszok sír-emléke, Losoncon az 1849 augusztus elején elesett oroszok síremléke, Gyulafehérvárt a magyarokkal szemben 1848-ban elesett Losenau osztrák ezredes emléke, Temesvárt az 1848/49-es osztrák emlékmű, Nyitrán a vár I. Lipót-korabeli kétféjű sasos díszítései (melyeket a csehek vertek le, miután mi évszázadokon át sértetlenül őriztük meg) és még számos más — a világháborúban ellenséges vonatkozású — emlékmű maradt teljesen sértetlenül és még kísérlet sem történt megcsonkításukra, annál kevésbbé elpusztításukra.

*

De nemcsak az emlékművek s ebből folyólag a szobrászművészet mestermunkái, hanem általában a magyar művészet is nagy károsodást szenvedett az ország szétdarabolása folytán.

Cseh-Szlovákia birtoklása alá kerülvén Felsőmagyarország, ezzel a területtel veszítjük a legtöbbet, mert az ellenség átvonulásának, harácsolásának és pusztításainak ez az országrész lévén a századok folyamán aránylag a legkevésbbé kiteve, mennyiségileg és minőségileg itt maradtak meg a legbecsesebb művészeti alkotások, a legértékesebb művészeti emlékek.

Az építőművészet, festészet, faragás, ötvösművészet és az iparművészet egyéb ágai e területen világhírnévre tettek szert, amit a művészettörténet az egész művelt világon csak elismeréssel emel ki.

A Romániához csatolt területek ugyancsak kiemelkedő helyet foglalnak el művészeti szempontból, s így elvesztésük nem kevésbbé pótolhatatlan kárt jelent.

A Jugoszláviához és Ausztriához kapcsolt országrészek viszont a kultúra ezen ága szempontjából nem különös jelentőségűek, bár itt is számtalan műemlék hirdeti a magyarság alkotóképességét.

Nem tagadható, hogy a nyugati művelődés s így a nyugati értelemben vett művészet határait Magyarország keleti határai alkották.

Szerb, román festőművészet, szobrászművészet, építő-

művészet, iparművészet abban az értelemben, mint ezt a civilizált nyugat magyarázza, ezeknél a népeknél nem fejlődött ki.

Ellenben Magyarországon mindenkor lüktető művészeti élet is folyt.

Budapest lett a magyar művészet központja, míg az ország egész területe — főleg az elszakított területek — ontotta a tehetségeket, akik közül nem egy világhírnévre tett szert (Mányoki, Kupeczky, Munkácsy, Markó Károly, Szi-nyei-Merse Pál, báró Mednyánszky László, Fadrusz János, Ferenczy István stb.).

Magyarország nemcsak földrajzi, történelmi és gazdasági, hanem kulturális — s ennek keretén belül művészeti — szempontból is egységet alkotott, ami most szétomlott. Az új határok sorompót állítottak ennek az egységes területnek egységes és központi művész-utánpótlása elé. Az elszakított területek elvesztették a hagyományos és magasfokú művészeti nevelkedés lehetőségét, Budapest pedig egy 20 milliós terület tehetségeinek nagy részét, akiknek kifejlődése így vitássá válik. De csökkentek a kiállítások és ezekkel kapcsolatban a művészeti vásárlások terjedelme is, mert a mai kicsiny és gazdaságilag leromlott terület a továbbtanulási, sőt létfenntartási feltételeket sem bírja kielégíteni.

Elszakadt azonban tőlünk több vidéki festőiskola is, melyek között jelentőségben kiemelkedik a Hollósy Simon és Réti István által 1896-ban Nagybányán alapított festőiskola, melynek tagjai között nem egy külföldit is találunk.

Legújabbán már ebbe a tisztán művészi intézménybe is belekötnék a románok s követeléseket támasztanak, hogy az általuk kijelölt festők is felvételt és elhelyezést nyerjenek, akár van hely, akár érdemes a jelölt a telep szabályai szerint, akár nem.

Érdekes, hogy mint a magyar sajtótermékek legnagyobb részét, a csehek a Magyar Képzőművészeti Társulat művészeti évkönyveit sem engedik be országukba.

Végül megemlítjük, hogy ha csak a legkisebb lehetőség nyílik erre, a magukénak vallják és hirdetik az osztozkodók a területünkről — a régi Magyarország területéről — szár-

mazó művészeket, tudósokat, írókat, költőket és más közéleti kiválóságokat.

Szerintük Hunyadi János, Mátyás király stb. románok, Kossuth Lajos, Jókai Mór, Petőfi Sándor stb. tótok, Liszt Ferenc, Munkácsy Mihály stb. németek voltak, bármennyire magyarnak vallották is magukat.

Hogy miként erőltetik az ily megállapításokat, arra legjellemzőbb, de egyúttal legfelháborítóbb példa a magyarországi Ajtós községben született nagy művésznek, Dürer Albertnek tóttá való minősítettése egy szerb író által.

Abból az alkalomból, hogy 1928/29-ben Bajorország és Magyarország közösen és példás egyetértésben ünnepelték a magyar születésű és Nürnbergben megtelepedett és német művésszé lett Dürer Albert (1471—1528) festő, réz- és fémetsző, művészeti író működésének és halálának 400 éves fordulóját, ezt az alkalmat felhasználta egy Crnyanszki Milos nevű szerb író, hogy a késői német gótika, a németalföldi realizmus és az olasz renaissance irányait genialitásával egyesítő, hatalmas elképzelő tehetségű és legelsőrendű rajz-tehetségű művészt, a korabeli nagy népszerűségű író, szlovák származásának állítsa egy hosszabb értekezésében.

Szerinte a német festő Magyarországon született ugyan, de nagyapja és apja szlovák típusúak voltak, amely jellegzetesség különösen apja képmásán domborodik ki. Ajtós község vidékének pedig egyébként is túlnyomóan szlovák lakossága volt, amely körülmény a fenti megállapítást megerősíti.¹

Íme, Dürer nagyapjának és apjának állítólagos szláv vonásai, szülő-községe vidékének állítólagos szlovák lakossága máris jogcímet ad az ily következtetésre s ennek terjesztésére! Pedig mindezzel egyenes ellentétben Dürer maga vallotta magát magyar származásúnak — Ajtós község környékén pedig a tótokat csak az 1600-as évek körül, tehát csekély 200 évvel Dürer születése után telepítettük le!

A félrevezetés, hamis adatközlés és hamisítás eszközei tehát — mint sok egyéb «tudományos» munkában és a tan-

¹ *Napló* (Szabadka). 1929. XII. 25.

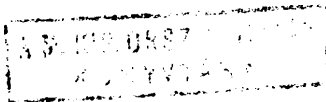
könyvekben — e téren is alkalmazást találnak. Nem volt elég népességünk és területünk kétharmadának elorzása, mert terítékére kerülnek tisztos multunk, történelmünk, művelődésünk nagyjai is azoknak, akik legtöbb esetben maguknál nem találnak bebizonyítottan sajátjuknak mondható kiválóságokat!

*

Az előadottak után nincs sok mondanivalónk.

A bosszúállás ilyen eredményeket hoz létre Középeurópában, amelyek láttára végre már cselekedniök kell azoknak, akikben igazságérzet van, ha nem akarják az elégedetlenséget, kulturátlanságot véglegesíteni egy olyan területen, amely ezer éven át az általános európai művelődésnek hű megtartója és terjesztője volt, és ha nem akarják, hogy az európai művelődés sugarai leáldozzanak egy más és ismeretlen jövő bizonytalansága érdekében.

OLAY FERENC.

BETHLEN GÁBOR ÉS A MAGYAR IRODALOM.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

VI.

A hagyomány s ennek hatása alatt az irodalomtörténeti köztudat is Bethlent versszerző költőnek állította és zsoldáríró fejedelemként emlegette. Ez azonban merő tévedés. Bethlen Gábornak mégis helye van irodalmunk művelői között. Mint levélíró, mint stilisztza a legjobbak közé tartozik.

A levélíró Bethlent kora észre nem vehette. Hiszen Bethlennek több kötetet kitevő gazdag levelezésében egyetlenegy pusztán irodalmi levél sincs. Mindenik teljesen gyakorlati célú missilis levél, akár magánszemélyhez, akár politikushoz, hadvezetőhöz vagy bárki máshoz írta. Nyomatásban is csak mintegy két és fél század mulva jelentek meg. Ekkor is a dolog természetéből kifolyólag elsősorban a történettudomány vett róluk mint kútfókról tudomást és értékesítette a rendkívül becses anyagot. De már maguk a leveleket felkutató, összegyűjtve kiadó és azokat feldolgozó történetírók is hangsúlyozták Bethlen levélírói jeles tulajdonságait.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk Bethlen levelezésének gazdagságát. Levelei kevés kivétellel fejedelemsége alatt keltek. Tizenhat év alatt félszáznál jóval több levelet írni abban a korban, valóban meglepően nagy mennyiség. Meglepő azért is, mert a levelek legnagyobb része a fejedelem sajátkezű, jellemző hajszálbetűs írásában maradt ránk. Tehát nem más fogalmazta, még másolót, tollbamondást leíró diákot is ritkán foglalkoztatott. És írta leveleit saját kezével rögtön, a gyakorlati szükség kényszerű hatása alatt,

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1930. évi 627. számában.

késő estéken vagy kora hajnalban, míg a felelősségnek kisebb mennyiségével megterhelt tanácsurak pihentek vagy mulatoztak. «Annyi gondom vagyon, hogy csak Isten tudja, mint vagyok néha, napestig csak a levelek olvasása is elég gond volna nekem, ha választ nem adnék is reájuk mindjárt» — írja magáról. (Szilágyi: *Bethlen politikai levelei*. 253. l.) És vajjon mennyire tud irodalmi levelet írni az, akinek kezében a toll csak egyszerű eszköz külpolitikai, hadvezéri, közigazgatási és pénzügy-kereskedelmi intézkedések, rendeletek és tanácsok kiadására, közlésére? Irodalmi gondolkozást, írói megnyilatkozást, művészi elveket még oly mértékben sem lehet és szabad jogosan keresnünk bennük, mint pl. egy országgyűlésen elmondott beszédben. Vegyük hozzá, hogy Bethlen irodalmi műveltsége bizony hiányos volt, mint maga mondja, deákul sohasem tanult s magyar írásnál egyebet nem tudott (Szilágyi id. gyűjteménye, 323. l.), rendszeres iskoláztatásban nem részesült.

És mégis e levelekben egy lángész bontakozik ki előttünk. Világért sem célzok csupán arra a könnyedségre, amelyik, akárcsak egy modern újságíró, frissen és készséggel forgatja a tollat. Hanem értem azt a gazdag magyar lelket, amely szelleme ki-kitörő indulatára a nyelvnek oly pompás öltözetét tudja adni, aki meggyőző ékesszólását tollával oly elragadóan ragyogtatja, aki bölcs tanácsait oly rábeszélő, lélekre s észre ható szavakba tudja formálni, akinek haragja még a papíron is oly sujtó, égető; aki finom iróniájával oly találóan csíp, maró gúnyjával oly kérlelhetetlenül sebez, aki a bánatosat a hit aranyigéivel oly gyönyörűen képes vigasztalni s aki végre Istenéhez való bizalmát oly fönséges zsoldárszerű nyelven tudja hirdetni, mint Bethlen Gábor; akinek tolla alól a legválogatottabb és legtőséggyökeresebb, pördülő és pattogó kifejezések oly bő mértékben s oly üdeséggel ömölnek.¹

Valóban csodálkozunk kell, hogy nyelvbúváraink mindaddig, a Károlyi lelkes figyelmeztetése ellenére sem vizsgálták át Bethlen leveleinek stílusát. Disszertációk, tanulmá-

¹ L. Károlyi Árpád: *Bethlen Gábor levelei*. Budapesti Szemle-1880. évf. 22. k. 293. l.

nyok ismertetik, hogy negyed- és ötödrangú mai írók különösen miféle jelzőket használnak, micsoda alanyokat és állítmányokat stb. kedvelnek. Ellenben Bethlen szókincsét, leveleinek sokszor szentenciás mondatait, nyílt, egyenes magyar beszédét tanulmányozásra nem méltatják. Pedig a Bethlen szókincse, kifejező nyelve sokkal értékesebb tanulságokat tartogat a nyelvbűvár számára, mint sok mai író. Nyelvtörténeti szempontból meg éppen becses kutatási terület.¹ Károlyi Árpád némelyik levelét csaknem az oratori tökéletesség felé közelítő, örökszép műdarabnak mondja.

Külső forma szerint a levelek missilisek, de tartalmuk, a gondolatmenet és okfejtés bennük csak ritkán egyszerű közlés. Belső forma szerint legtöbbször csakugyan politikai szónoklatok, határozott célra törő, a maga igazát bizonyító és védő, az ellenfél álláspontját ostromló vitairatok ezek. Ugyanannak a kornak termékei, amelyekben Veresmarti, Balázsfü, Alvinczi és társaik egyengették meg egymást kölcsönösen. Bethlen is vitatkozik, még párthíveivel is, de Esterházyval és Pázmánnyal is. De amazok vitatkozásainak, polémiájának színvonala, modora úgy viszonylik a Bethleniéhez, mint a fütykös a hajlékony damaszkuszi pengéhez. Akármilyen élesen vág — pedig vág — és akármilyen súlyosat üt — pedig üt számtalanszor —, sohasem nyers, nem mocskolódó. Használja a cáfolat, a bizonyítás minden eszközét és érvét. A logikai érvelésen túl él a meggyőzés legkülönbözőbb nemeivel. Irónia, szatira, gúny, epéskedés, szárkázmus csak úgy hangot nyernek leveleiben, mint a gyöngédség, udvariasság, barátság, rokonérvzés, derült jókedv és a bölcs humor. A szükségét mindig a fennforgó konkrét gyakorlati szempont szabta meg s ez legtöbbször a politika. Még a sok tekintetben hyperkritikus és metszően éles Szekfü Gyula is ezt állapítja meg róla: «Bethlen itt (leveleiben), az érzés beszédes kifejezésében messze túlhaladja nemcsak kortársait, hanem szinte századának min-

¹ Kitészik ez már abból a néhány szemelvényből is, melyet Jancsó Benedek és Kristóf György állított össze. Jancsó dolgozatát l. *Magyar Nyelvőr* X. k. 176., 268. és 312. s. köv. l.; Kristófét (*Bethlen Gábor levélírása*) az Erdélyi Múzeum 1914. évf. 233. s. köv. l.

den emberét, aminthogy kifejezésmódja az érzések egész skáláját fogja át s ebben a régi magyar világban szinte egyedülálló.» Másutt meg így szól: «Aki így ír s aki ilyen írásművészettel tölti életének esztendeit, az nemcsak korához képest, de az egyetemes magyar fejlődésbe beállítva is a szellemi élet rendjének elsőrangú, kiemelkedő egyénisége.»¹

Habozás nélkül állapítható meg ezek alapján, hogy Bethlen a magyar politikai gondolkozásnak és irodalomnak egyik legkiválóbb művelője s a magyar tudományos, értekező és levélstílusnak elsőrangú mestere volt. Minden újabb, a levelek szellemébe behatoló tanulmányozás, mint Szekfű legújabb Bethlen-monográfiája igazolja, írásművészetének újabb meg újabb elemeit fogja észrevenni, egyre meggyőzőbben igazolván azt, hogy Bethlen Gábor nem ugyan mint költő avagy zsoltáríró, de mint a politikai irodalom művelője és levélíró, Istentől megáldott kiváló tehetség s a magyar érzeknek, nyelvünknek és irodalmunknak történetében is «representativ man», olyan írói személyiség, kinek műveit érdemes is, szükséges is olvasni és tanulmányozni.

A fejedelem egyéniségének ez az értékes írói vonása alig félszázad óta ismeretes.

VII.

A nagy fejedelem, kit élteben a költői szó egyszer gúnyolva és pasquilusban ócsárolt, de általában és sokszor dicsérettel, panegyrisben és ódában oly szívesen és készséggel magasztalt, holtában is tárgya lett a költészetnek.

A fejedelmi udvar gyászának hivatalos kifejezőiül kell tekintenünk azokat a nem magyar nyelvű verseket, melyeket a gyulafehérvári iskola külföldi származású professzorai talán éppen Brandenburgi Katalin felszólítására írtak s ugyanott ki is nyomtattak 1630-ban. (L. Szabónál II. k. 460. sz. Egyet-

¹ Szekfű Gyula, í. m. 163. és 168. l. Egyébként már Angyal Dávid is, a XVII. sz. levélíróiról szólva (Beöthy-Badics: *Képes Irod. tört.* ² I. 338—49. l.) hangsúlyozza, hogy e levelek nemcsak historaiilag és nyelvtörténeti szempontból, hanem azért is nagybecsűek, mert bennük a magyar szellem életének egy darab története olvasható.

len példánya a kolozsvári róm. kath. líceum könyvtárában.) Katalin bizonyosan nem szíve sugallatát, hanem az udvari, a fejedelmi fény és illendőség parancsát követte akkor, mikor gondoskodott, hogy elhalt férjéről gyászversek jelenjenek meg.

A kötet első, legbőbeszédűbb s az udvari hangulatot legjobban megértő versírója, Alsted, négy formában és három nyelven adott kifejezést a bánatnak. 1. *Onomatologia Hebracia*, zsidó nyelven — latin betűkkel szedve — tíz sor. 2. *Dodecastichon-Graecum* — görög nyelven, szintén latin betűkkel. 3. *Pyramis Jambica* — latin nyelven, tizenöt sorban és 4. *Epitaphium*, 106 latin hexameter. Alsted szótára ugyanaz, mint a panegyrisé: Bethlen kegyes volt, mint Josias, okos, mint Ulysses, bölcs, mint Nestor, erős és bölcs uralkodó, hitnek, eklézsiáknak tutora, az iskola megteremtője. Az Epitaphiumban érinti Bethlen hadjáratait és győzelmeinek hírnevét is. De nem felejt el mindjárt verse elején felemlíteni, hogy «taedis rite secundis Brandenburgensem sibi despondit Catharinam.» S a végén sem felejt el kérdeni :

Fallor an in regno talis Catharina manebit,
Qualis frugifero quercus sublimis in agro?

Piscator Lajos egy hat distichonnyi *Epitaphium-Gabriel victoriosus* című elégiát s külön egy Octastichont szentel a halott fejedelemnek. Az Epitaphium főgondolata: az ellenséget legyőzte, viszont a halál őt győzte le; de csak testét, lelke az égi birodalomba száll. Az Octastichonban őszinte s reális fájdalommal kiált föl: «Mért hagytál el minket jóságos Fejedelem? Ki fogja elűzni az ellenséget, mely elnyomja erőtlenséggel itthagytott népedet?» Végül Bisterfeld *Ódája* következik (14 alkaiosi versszak). Miért üli nehéz gyász a dákok (erdélyiek) győzhetetlen szívét? Meghalt a nagy fejedelem, aki... S itt következik a fejedelem tetteinek felsorolása tudóskodó, virágos kifejezésekkel. Az őszinteséget és a személyes fájdalmat kétségbevonni, elvitatni nincs okunk egyik professzortól sem. Mégis úgy tetszik, hogy Alsted stílusa udvaroncabb, mint a Piscatoré és a Bisterfeldé. Legőszintébb a Piscator hangja. A latin retorikus frazeológiát mindhárom gyakorlott kézzel tudja alkalmazni.

Várad K. Mihály contrascriba párhuzamos, latin- és magyarnyelvű sirató versét (megjelent 1629-ben Debrecenben) ugyancsak a kolozsvári róm. kath. líceum unicum példányából (Szabó, 580. sz.) közölte és ismertette Dézsi Lajos.¹ A latin szöveg versmértéke hexameter, a magyaré ősi hatos, illetőleg alexandrin, négyes közép- és végrímmel. Egészben elfogadhatjuk Dézsi véleményét, ki figyelemreméltónak találja a mű nyelvének erőteljes magyarságát és verselését. Kora hangulatának hű megörökítése. Az Alsted, Piscator és Bisterfeld frázisokkal, tudóskodó magyarázatokkal telt verseivel szemben elsőbbséget kell adni a váradi deák latin-magyar versének. «Hellyel-közzel ugyan ebben is itt-ott deákos bőbeszédűségre vagy rhetori dagályosságra bukkanunk, de egészben véve a fájdalom őszinte megnyilatkozásának tekintendő az, és hűen tolmácsolja azt a megdöbbenést, melyet a gyász hír hallatára Várad város közönsége, de az egész magyar nemzet érzett, melynek Várad Mihály nemcsak tanuja volt, hanem át is érzett. Elhihetjük, hogy a közérzés nyilatkozott meg e soraiban, melyeket aki kortársai közül olvasott, bizonyára többször ismételve utána mondott :

Felséges hercegünk,
Vitéz fejedelmünk,
Előttünk vezérünk,
Soha nem feledünk,
Míg lesz egy ág bennünk,
Mi meg emlegetünk.»

Valóban a Váradi versében őszinte hangulat és fájdalom ömlik el s pár versszakának költői becse is van.

Még két egykorú, közvetlenül a fejedelem halála idején keletkezett gyászverset ismerünk. Az egyiknek címe *Cantio Gabrielis Bethlen*, közölte Borbély Sámuel az Erdélyi Múzeumban (1907. 49—50. l.), a másikat ugyanabban a folyóiratban (1901. 50—51. l.) Gombos Albin.

A Borbély-kódex *Cantio Gabrielis Bethlen* c. elégiájának névtelen írója az utolsó versszakban megmondja, hogy urunknak halálán, nemzetünk nagy kárán bőven gondolkod-

¹ *Magyar Könyvszemle.* 1898. 372—384. l.

ván írta — sokat sírván — 1630 kiskarácsony napján (jan. 1). A tizenegy Balassa-versszakból álló költemény legszebb, legértékesebb és élvezetesebb a Bethlen halálára írt gyászversek között. Sehol semmi erőltettség, mesterkéltségek. Tudakos kifejezést is csak kétszer használ (Phoenix madár és erős Hectorunk). Mindenütt az őszinte fájdalom közvetlen, megható hangjával találkozunk. Nyelve is egyszerű, szép magyar beszéd.

Elmondja a névtelen szerző, hogy mind nyárban, mind télben voltunk békességben, mert a fejedelem

Ha gonosz hírt hallott :
Istenhez óhajtott,
Táborában szállott,
Sokszor talpán állott,
Mélyen tanácskozott,
Mikor fáradozott :
Értünk hadakozott,
Békességet hozott.

Isten után a földön ő volt segedelmünk, nem bujdosunk erdőkre, zuhataros essőn, sem a hideg szélén, fene havas tetőn. A végén Istenhez fohászkodik, hogy szánja meg búlátott fejünket, árva nemzetünket. A minden valószínűség szerint erdélyi származású névtelen költeménye nagy és őszinte bánat ihletett, meghatóan szép kifejezése.

Nem csekélyebb költői értékű mű a Gombos közölte Bethlen-elégia. Címe nincs : tíz Balassa-strófából áll. Gombos lehetségesnek tartja, hogy szerzője Bojthi Veres Gáspár, de támogató érvet nem tud említeni. Ezért meg kell elégednünk azzal, hogy a fejedelemnek valamelyik híve, talán a volt alumnusok közül egyik írta. Nemzetünk virága, országunk tüköre — mondja a szerző — az magyar nemzetnek erős kővére, kiből mint kőfalban, nagy, erős bástyában, bíztunk vala, nincs mellettünk. Nem felejtjük, nevét emlegetjük, mert volt árvák atyja, bujdosóknak honja, szegénynek istápjá, foglyok vidámsága. A következő három versszak (4—6) mind ilyen enumeratiója a fejedelem érdemeinek, tulajdonságainak.

Rongyos scholáinknak,
 Tanuló ifjaknak
 Kegyelmes patronusa ;
 Az kegyes életnek
 Fegyhetetlenségnek
 Egyenes ábrázatja ;
 Mértékletességnek,
 Okos csendességnek,
 Eleven példázatja.

A hetedik versszakban fogadkozik a szerző, hogy míg a világ fennáll s nemzetünkől egy ág, a Bethlen nevét el nem felejtik. Majd újra visszatér a veszteség részletező leírására s végül, hogy a testtel együtt virtusai is földbe ne tétessenek, de boldog híre-neve fennmaradjon, a jutalomadó Szentháromság Úristenhez imádkozik azért, hogy a fejedelem keresztyén hitéért az örök életben végnélkül nyugodhasson.

A Bethlent sírva gyászolók sorába állította költészetünk Brandenburgi Katalint is, az özvegy fejedelemnét. Thaly Kálmán említett gyűjteményében (I. k. 127—134. l.) közöl egy, az utolsó versszak szerint 1630 húsvétja táján írt költeményt, melynek *Brandenburgi Katalin keserve* címet ad. Eredeti hosszas címe elmondja Katalin történetét, hogy t. i. ura holta után a fejedelemségben maradt, de Csáki general és a római pápa barátságáért titkon pápista lett, hogy királyi méltóságra mehessen. De az ország az ártalmas dolgot megértvén, Katalin a fejedelemségből kivettetik. Erre Katalin Istenhez tér, bűneinek nagy mélységéből Istenhez fordul. Megvallja álnokságát, hiúságát, hitbeli állhatatlanságát, hogy méltatlan volt az Úr bő áldására. Majd így kiált fel vergődő s magaverdeső jajszóval :

Az Istenben elnyugodott Bethlen.
 Hogy nem haltunk volt meg mindketten!
 Hogy ültömben — szép székedben
 Örültömben — kincsedben
 Ne eshettem — nem lehettem volna hitetlen!

Látható, hogy a költeményhez Katalin lelkének semmi köze, noha a versfők szerint. *Brandenburgumi Catharina sír*. A történelem Katalinja ilyen mély bűnbánatra és megható, őszinte vezeklésre, amilyenben ez a költemény feltünteti,

képtelen volt. A megbánásnak még jelét sem adta a valóságban. Pedig ha csak századrészben bizonyult volna olyannak, amilyen töredelmesnek ez ének festi, minden emberi szájalomra és részvétre érdemes volna. Tudjuk, másként volt. A történelem nem ismeri a bűnbánó, vezeklő és megtérő Katalint. Ez költői képzelet találmánya. De mint költői lelemény érdekes, megkapó.

VIII.

Természetes, hogy az ellenség, a katholicizmus, a királypárti magyarság ítélete Bethlenről egészen más volt. Ami a tárgyalt ódákban dicsőség és érdem, az az egykorú *Pasquillus* szerint¹ gyalázat és bűn. Bethlen kitámadása protestáns szempontból: hitvédelem; katolikus hívőnek: hitüldözés. A népszerűség és szeretet fonákra fordul e gúnyiratban s Bethlen alakjáról csak megbotránkozással és gyűlölettel tud szólni.

A *Pasquillus* szerint a Bethlen-pártiak Kainnak fiai, Belzebub hívei, Babylon tornyának építői, Krisztus templomának megfertőztetői. Bethlen-Goliát a vezérok, kinek reménysége csak Mohamed. Dávid-Ferdinánd egyedül Istenben bízik. Botra és parittyára imádság a válasza. Hasztalan a Bethlen pallosa, felfuvalkodottsága, álnoksága, fertelmes és gyilkos parázna hada, az író megjósolja, hogy Bethlen úgy fog járni, mint Amán, elveszi Isten büntetését, pokolra vettetik hitetlenségéért és paráznaságáért. Gondolja meg, mert a Báthori Gábor sorsára jut. Pedig Báthori nagy nemzet vala, vitézségre is jobb; a római császár előtt is Bethlennél kedvesebb s nem metszette körül magát. Kik Bethlenben reménykednek, farkassal az bárányt széjjel kergettetik, Lucifer poharával isznak lelkük részegítésére, hálójukat Gyehenna tavába vetik. Úgy járnak, mint Faraó halászmesterei, az örvény hálóstul együtt el fogja őket nyelni. Bethlen hadi népe csalárd, részeges, álnok lator; azért serénykedik csupán, hogy prédával teljék meg a marka; a pártos urakat is ez a kórság töri.

¹ Szilágyi Sándor, *Századok*. 1875. évf. 385—395. 1.

A költemény a továbbiakban hasonló gyűlölködéssel jellemzi Bethlen párthíveit: Thurzó Szaniszlót, ki császár árulója, szekérszámra vitette magához az apácákat, és Imrét, ki maga is, mint egész nemzetsége, állhatatlan, s ki maga bár Wittenbergában a doktorságban sokat forgolódott, itthon számárrá változott. Mint rossz gyermek, királyára támadt. Révay Péter, Illésházy Ferenc, Senyey Gáspár, Batthány Ferenc, Nádasdy Pál, Alvinczi Péter, Rákóczi Ferenc, mind megkapják a maguk külön címerét, melyben közös vonás: a zsákmányolás, latorság, a papi birtokra éhség. Ellenben Esterházy állhatatos hitben, jámborságban, tündöklő tükör, országszerető császárunk haragját ellenünk enyhítő. Vigyázzon Magyarország, oltalmazza meg magát a csalárdságtól, Erdélyből származott rá minden rútság, hagyjon fel a tévelygéssel. Csak így enyhíti Isten ellenünk való haragját.

A további jellemképekben Bethlenről csak közvetve van szó. Önként értődik, hogy az sehol és egyszer sem jó szó. (Rozsdás király, eb, pünkösdi király, pribék király, prédát kapdosó stb.)

A költemény telve van haraggal, felháborodással, gyűlölködéssel, csúfondárossággal. Jellemzése éles és metsző, rímei könnyen folyók, sorai gördülékenyek. Hogy képe torz, elfogult, szenvedélyes, gyűlölködő: pártállásának következménye. Szerzője, Szilágyi szerint, bizonyosan dunántúli, Esterházy környezetéből való. Keletkezésének idejét ugyanő 1621 nyarára teszi. Az ének szerkezete, stílje, verskezelése gyakorlott tollra mutat. Aligha egyetlen és első munkája szerzőjének.¹

IX.

A halál után, a tovatűnő évtizedek és századok folyamán, Erdélyország forgandó sorsának változatos eseményei között is változatlanul fennmaradt Bethlen Gábor történelmi

¹ Szilágyi Sándor: i. h. 396. l. Míg a magyarban csak ez az egy népének gúnyolja és ostorozza Bethlent, az egykorú német pasquillusok száma tekintélyesnek mondható. L. Leffler Béla: *Magyar vonatkozású német népénekek*. 1556—1697. 53. s köv. l.

alakjának nagysága, nagyságának tudata és emlékezete. A história, a történetírók hosszú sora Kemény Jánostól és Szalárditól egészen Szekfű Gyuláig, magyar, latin és német nyelven hirdette Bethlen Gábor nagyságát. E nagyságot tán líraibb szóval fejezi ki és ismeri el a személyes csodálattal eltelt Kemény János, mint az egyetemes világpolitikai mértéket alkalmazó Ranke, vagy a hideg és éles kirtikájú Szekfű Gyula. De mindenik elismeri nagynak, jelentős történeti egyéniségnek. Még a barátságtalan szemű cseh Gindely sem tudja teljesen kivonni magát az igazság elismerésének kényszere alól. Leghívebben, legmelegebb közvetlenséggel vett részt a Bethlenre emlékezésben az erdélyi magyarság, ebből is természetesen elsősorban az enyedi diákok s ezeknek ivadékai, akik naponta látták és személy szerint is élvezték Bethlen Gábor uralkodói bölcsességének és fejedelmi jóságának el nem fogyó áldásait. Majdnem kétszázadnyi hallgatás után térnek vissza az enyedi principista diákok egykori alumnus elődeik, egy Geleji Katona, Koródi Bedő, Bojthi Veres szokásához, költeményt írván most már nem Bethlen Gáborhoz, hanem Bethlen Gáborról. Ezzel Bethlen újra belép költészetünkbe s kultusza, költészetünk figyelme iránta azóta folyton növekedik, napjainkban egyenesen virágkorát éli.

A közbeeső kétszázadnyi időben is élt ugyan Bethlen alakja irodalmunkban, írtak róla költeményt, de azok nem maradtak ránk, illetőleg kéziratban lappanghatnak. Ilyen volt a Rosnyai Dávid költeménye is (*Bethlen Gábor*), melyet fogsága alatt (1778 okt. 25—1682. okt. 19) Görgényben vagy Szamosújvárt írt. Nyomtatásban csak 1856-ban a gróf Mikó Imre szerkesztette *Erdélyi Tört. Adatokban* (II. k. 342. l.) jelent meg először. Utóbb közölte Ferenczi Zoltán is (*Irodalomtört. Közl.* 1891. évf.), tévesen Csereinek tulajdonítva.¹

Rosnyai verse kiemeli, hogy Bethlen a pénzt, csak úgy mint pénzt, soha sem szerette, hanem «világszerte tötted az sok jóteteményt.»

¹ L. Dézsi Lajos: Rosnyai *Horologium Turcicum* kiadását. R. M. K. 38. sz. 244—248. l.

A fogoly Rosnyai megható, őszinte felsóhajtással siratja vissza Bethlent, mondván

Egyebet nem tudunk felőled mondani,
Csak használnánk véle s nem szánnánk kivájni.

Jellemző, hogy ugyanaz a megállapítás előfordul a szintén utóbb előkerült első magyar jezsuita vagy jezsuitának mondott iskoladrámában is.¹

Ebben a megszemélyesített közjó — Publicum Bonum — igrén szól:

Bethlen fejedelem nem nézett haszonra,
Minden gondja neki vala publicumra.
Testamentuma is megmaradásunkra
Céloza az régi szép szabadságunkra.

Líránk újabkori érdeklődése és figyelme Bethlen iránt 1820-tól kezdődik. Ugyanis 1820-ban Hegedüs Sámuel enyedi tanár, költő, tudós, később magy. tud. akadémiai tag, kezdeményezésére azt indítványozza egy Baló Sámuel nevű diák, hogy évenként üljenek ünnepet az alapító fejedelem emlékére és tiszteletére. Az indítványt elfogadták s minden évben május elsején az enyedi kollégium Bethlen emlék-ünnepélyt rendezett. Csak a XIX. század utolsó évtizedétől történt annyi változás, hogy az ünnepélyt nem évenként, hanem csak minden negyedik évben tartották meg. Az ünnepély műsorának központja mindig az alapítót dicsőítő emlékbeszéd és a hasonló tárgyú költemény előadása volt. Mind a beszédet, mind a költeményt valamelyik kiváló érettebb diák írta és adta elő. Némelykor nyomtatásban is megjelentek.² Nyilvánvaló, hogy ez alkalmi költemények esztétikai értéke általán véve nem múlja felül a régi alumnusok panegyriszeit. Mégis sajnálatos hiányosságnak kell minősítenünk (minek pótlásáról mielőbb gondoskodnia kellene a Bethlen-kollégiumnak), hogy még a nyomtatásban megjelentekről

¹ *Comedia Erdély siralmas állapotjáról*. 1668. Kiadta Gyárfás Tihamér, Gyoma. 1909. 29. 1.

² L. P. Szathmáry Károly: *A gyulafehérvár—nagyenyedi Bethlen-főiskola története*. 276. 1. A *Kemény Zsigmond-önképzőkör Emlékönyve*. Nagyenyed, 1909, 7. 1.

sincs bibliográfiánk. Ennek következtében meg kell elégednünk néhány szemelvény ismertetésével.

A tudtunkkal legrégebb, nyomtatásban is megjelent ünnepi óda címlapja: *Nemzeti Tropheum*, mellyel Ditső Fejedelem Iktári Bethlen Gábor Becses Emlékezetét megújította a Nagy Enyedi Musák lelkes részvételével, Nagy Enyeden Május 1 ső napján. 1828 ik Esztendőben M. Szabó Ferentz akkor Póéták K. R. Tanítója: most Uj-Thordai Ref. Segéd Pap. Nagy Enyeden Nyomtattatott a Ns Réf. Kollégiom betüivel Vizi István ügyelete alatt 1832. A Horatiusból vett jeligéjü (Virtus repulsae etc.) költemény pontosan száz, négy-négysoros versszakból áll. A bevezetésben az író a helyi és alkalmi vonatkozásokat értelmezi és magyarázza. A csak egynek használó is méltó a köszönetre. Aki pedig egy egész nemzet boldogságát növeli, az örök emlékezetre méltó. Ilyen Bethlen is, ki hazáját és nemzetét boldogságra vezette, a haza atyja. Van-e ennél szebb érdem? Tudja, érzi az ifjúság, hogy ki volt Bethlen. A gyermekek és serdültek megindultan, hálás szívvel hallják nevét. Nemcsak, de Erdély minden részében ezren és ezren áldják emlékét az anyák és apák, mert a haza reményeit, az édesatyák örömeit a Bethlen atyai szíve nyitja ki s borítja virágba. Mily szép, ha egy koronás főnek atyai szívéhez eljut a szenvedők panasza: milliókat boldogíthat. Következik a helyzetkép Erdély siralmas multjáról és jelenéről, mely olyan volt Bethlen Gábor trónraléptekor, mint az elpusztult természet a téli fagyban.

- Bethlennel kitavaszkodék
Erdély sorsa végtére,
Örömben volt minden vidék.
A jó rend vissza tére!

Gondoskodott Bethlen a nemzet lelki boldogságáról, a szívek és lelkek formálásáról, mert látta, hogy ezek nélkül nemzetének számára nincs lelki boldogság, nagyság. Az volt a magyar baja addig is, hogy kardján szunnyadt, azzal kelt, de a lélek és értelem világa ködben maradt. Végre, földerült a bölcsesség hajnala Bethlen alatt. Az emberek a békesség templomába jártak, függöttek a fegyverek, az erkölcsök szisztémája új

formába öntetett, a lelkiismeret legfőbb jóvá lett. Új lételt kapott a nemzet. Templomok, nevelőházak épültek. Így keletkezett Erdély Athenéje is, e nemzeti iskola. Most elmondja az iskola alapítását s rövid virágzását Gyulafehérvárt, majd számkivettetését, míg végtére Enyed lett Ithakája a múzsáknak s itt a rongált sajka partot ért. Dicséri Apafit és Bethlen Jánost, hogy Enyedet tették az iskola székhelyévé. Leírja Enyednek s vidékének természeti szépségeit. Még inkább azt, hogy Enyeden Bethlen javai sohasem voltak megvonva a közjótól. Áldott legyen Bethlen, ki rövid uralkodása alatt annyit tett, mintha ezreket élt volna. Bethlen után Erdély ege hol derült volt, hol ködös, «míg a Német bölcsesége s oltalma alá hajolt». Most is a trónuson atya ül: Ferenc. A befejezésben előbb az író szerénykedve említi, hogy ecsetje csekély ahhoz, hogy a fejedelem virtusairól méltó képet rajzoljon. Csupán mint az ifjúság «képpesse» szól s fon koszorút Bethlen emlékének. Köszöni a hallgatóságnak, hogy az ifjúság buzgó tiszteletének hű tanuiként megjelentek. Kéri, hogy jövőre is így legyen, mert az ifjúság, az iskola megérdemli a tisztelet érzéseit. Maga sohasem fogja elfeledni, hogy itt formálódott ki lelke. Végezetül Isten áldását kéri nemzete, hazája számára, a jó tanítókra és az iskolára.

Az óda nemcsak terjedelmes, hanem terjengős is, egy-egy gondolatot ismételt. Érzése, hevülete mindenütt méltó az ünnephez és ünnepelthez. Gondolatai is emelkedettek. De inkább elbeszél és magyaráz a helyett, hogy megragadna és lelkesíteni tudna.

A későbbi hasonló jellegű iskolai ünnepélyeken előadott Bethlen-ódák írói közül ismerjük még Basa Istvánt (*Hála üdvözet* stb.; megjelent Nagyenyeden 1837-ben, mint az Elekes Károly ünnepi beszédének — B. G. hálaemléke napján — függeléke); Névtelent 1844-ből (kiadtam a *Református Szemle* c. egyházi közlöny 1930. évf. 1. sz.); Keul Józsefet (műve megjelent a Korány c. emlékkönyvben. Nagyenyed, 1847); Gáspár Jánost (1872); Berde Sándort (*Bethlen Gábor emlékezete*, 1880; megjelentek a Kemény Zsigmond-önképzőkör Emlékkönyvében 1909), Balázs Józsefet (hasonló című költeménye megjelent a *Közérdek* c. nagyenyedi hetilap

1882. évf. május 28. sz.) és Szabó Jenőt (1889, ódája megjelent *Versek* c. kötetében, Nagyenyed, 1892).

E közvetlenül Enyedhez, a Bethlen-kollégium ünnepéihez kapcsolódó költeményekkel tartalom és stílus szerint közeli rokonságban állanak azok a Bethlent dicsőítő lírai versek, amelyek a Bethlen Gábor emlékére Nagyenyeden felállítandó szobormozgalommal kapcsolatosak. E mozgalom a múlt század legutolsó éveiben indult meg s a gyűjtés szép eredménnyel folyt országsszerte. Leglelkesebben az ősrégi ref. kollégiumok karolták fel az ügyet. Így többek között ünnepélyt rendezett az enyedi Bethlen-szoboralap javára Debrecen és Sárospatak. Ez ünnepélyek műsorán is mindig volt egy ünnepi Bethlen-óda. Ilyen a Zombori Andoré: *Bethlen Gábor emlékezete*. (Emléklapok a sárospataki ev. ref. főiskola ifjúságának 1900 dec. hó 8-án rendezett Bethlen-ünnepélye alkalmából. Sárospatak, 1900. 16—18. l.) Ugyanebből az időből való Csengey Gusztáv költeménye: *Bethlen Gábor (Debreczeni Prot. Lap 1901. évf. 466. l.)*; Felszegi Dezsőé: *Fejedelem (Erd. Prot. Lap. 1903. évf. 177. l.)*; Kiss Menyhérté: *Bethlen Gábor (Vasárnap. 1903. évf.)*; Benke Tiboré: *Bethlen Gábor*, pályanyertes óda (*Versek* c. kötetének 42—45 l.). Thaly Kálmán Bethlent dicsőítő költeménye, melyről Márki Sándor tesz említést emlékbeszédében (lásd *Budapesti Szemle* 184. k. 327. l.) s amelyet minden igyekezetem mellett sem tudtam megtalálni, még az ötvenes évekből való.

E Bethlen-ódák közül az alkalmiságot túlélte a Szász Károllyal és Vargha Gyulával együtt Schillert fordító Váró Ferenc költeménye, melyet 1889-ben írt az angol pénzből épített új kollégiumi szárnyépület felavatására s a Gyulafehérvárról Nagyenyedre áthelyezett Bethlen-kollégium nagyenyedi fennállásának kétszázadik évfordulójára.¹ E Bethlen-óda tulajdonképpen csak a fejedelem udvari scholájának a történetét, tehát nem a Bethlen egész személyiségét veszi tárgyul:

¹ Megjelent a kollégium 1888/89. évi Értesítőjében s a *Közérdek* c. helyi hetilapban.

Pusztulásból, vész s tűz árból
 Menekült a szellemtábor.
 Itt tanyát vert kétszáz éve
 Nyugodalmat s vést is érve.
 Harcát veszté s újra kezdé,
 Táborsáncát megkettőzé;
 Dult sáncán is helyt marada
 Bethlen Gábor büszke hada.

A költeményt Borsay Samu koll. énektanító megzenésítette s azóta az enyedi kollégium valamennyi nagyobb-szabású ünnepélyének műsorában helyet foglal. A Bethlen-óda kifejezés alatt Enyeden, sőt Erdélyszerte ezt a kollégiumi házi himnuszt, a Váró—Borsay művét értik és emlegetik. Méltán, mert mind a szöveg, mind a zene komoly, méltóságos és tömören művészi.

A Bethlen-kollégium fennállásának háromszázadik évfordulójakor (1922 okt. 8 és 9) az Erdélyben élő egész magyar-ság lelkes részvételével megtartott ünnepélynek is több költői visszhangja volt. Kimagaslik közülök az Áprily Lajos ünnepi ódája (*A fejedelemhez*).¹ Ennek az ódának is tárgyi központja főképpen az iskolaalapító fejedelem, ki előtt ma az ütközetben megfáradt hadak néma hódolattal állanak s hattyús lobogóikat mély bókolással földig hajtják.

Nemcsak magunk vagyunk: ma felvonulnak
 Jeledre roppant szellem ezredek.

Órhegy² tövétől

Toborzó harsonáid zengenek.

Mind, mind, akiknek multban és jelenben

Te adtál messzehordó szárnyakat

Fészekbe visszavágyó szárnyalással

Seregszemlédre visszallanak.

¹ Megjelent többek között a szerző *Esti párbeszéd* c. kötetében és a Lukinich Imre szerkesztette *Enyedi Album* 238—240. l. Erre az alkalomra készült Kádár Géza költeménye is: *B. G.*, megj. Keresztyén Élet 1922. évf.

² A Bethlen-kollégium telke, épülete ilyen nevű magaslat tövében van.

Hódolatra jön a rokontkereső diák (Kőrösi Csoma), a mártír apostol (Apácai), a tudós (Bólyai), a költő (Kemény Zsigmond). Seregek jönnek: a sokat szenvedett kollégium virtussal ékes ifjúsága, s riadtan áll meg, mert csapkod köröskörül az árvíz. A fejedelem szelleme nyujthat és nyujtson most is vigasztaló sugárt s meg nem rendülő erős szívet a siket végzettel szemben. Erős hitet abban, hogy

... A szellem elrendeltetése: élet,
Feltámadás és örök diadal.

A költemény nemcsak a Bethlenről írt lírai költemények között a legsikerültebb, hanem magának Áprilynek költészetében is egyik legértékesebb alkotás, mely máris túlélte az alkalmosságát.

A fejedelem halálának háromszázados évfordulója s az évfordulóval kapcsolatos eszmélkedés ismét többeket indított költeményírásra. Ilyen Vályi Nagy Géza, kinek Bethlen ódáját a budapesti ünnepélyeken adták elő. Az évforduló erdélyi visszhangjai közül figyelemreméltó a Gergely Ferenc ódája (*Bethlen Gábor*; megjelent a Déva és Vidéke 1929. évf. II. sz.), melyet szerzője a hunyadi ref. egyházmegye papsága által Marosilyén, a Bethlen Gábor emléktáblával is megjelölt szülőházánál rendezett emlékünnepelelyre írt és adott elő. Szép költeményt írt még Dánér Lajos (*Keserű szavak Bethlen Gáborhoz*, megjelent az Ifjú Erdély c. közlöny VIII. évf. nov. sz. 42. l.) és Maksay Albert (*Bethlen Gábor*; megjelent a Református Család c. közlöny I. évf. 250. l.). A háromszázados évforduló legszebb költői terméke azonban Reményik Sándor *Az álorcás magyar* c. ódája (Szemben az örök méccsel c. kötete 62. l. Budapest, 1930.). Az előbbieken is érzik az erdélyi íz, az erdélyi sors, a Reményiké azonban maradék nélkül erdélyi. Reményik szerint Bethlen álorcás magyar, aki látszólag mindig más külsőt mutat, csak-hogy megmaradhasson rendületlen magyarnak.

* * *

Az eddig tárgyalt egykorú vagy későbbi költői alkotások, akár közvetlenül Enyedhez, a Bethlen alapította fő-

iskolához kapcsolódnak, akár attól függetlenül keletkeztek, műfajilag mind a lírai költészet termékei. Végeredmény szerint mindenik azt az érzést, hálát és örömet, felháborodást vagy bánatot fejezi ki, amelyiket Bethlen Gábor személyiségének és cselekedeteinek szemlélete az író lelkéből kiváltott. E szemléletben Bethlen Gábor alakja befejezett objektum; cselekedetei nem in motu, mint összefüggő jelenségsorozat helyezkednek el, hanem in statu, mint adott tények. Amennyiben és ahol a versszerzők Bethlent mint mozgó és cselekvő embert is rajzolják, az odavetett vonások, a felemlített cselekvések csak a versszerző lírai hevületének hordozói; előkészítik az érzelmi csattanót, a lírai feloldás bekövetkezését. A versszerzők lírai meghatottságán át lép elénk a fejedelem. Ez az a tükör, melynek sugárzása elénk villantja a valóságos, az élő Bethlen Gábor személyiségét azzal a célzattal, hogy a hallgatók, az olvasók lelkében is ugyanaz a lírai meghatottság, ugyanaz az érzés jöjjön létre. Minél adaequatabban váltja ki a költemény a lírai meghatottságot, annál igazabb és hübb kifejezője a közérzésnek, annál nemzetibben lírai költemény. De lírai költemény: panegyris vagy pasquillus, epigramma vagy dal, elégia vagy óda.¹ Még a *Bethlen Gábor* (Gabriel Princeps Transsylvaniae) és a *Hungaria* címűek is ide tartoznak, pedig első tekintetre balladának vagy a balladával rokon kisebb költői elbeszélésnek tetszenek. Ezekben is az elbeszélő és drámai elem, ami pedig mennyiségileg uralkodó, csupán a lírai hév hordozója.

Szempontjaik nagyon változatosak. Egy részük a tudósok patronusát, mások főként a diadalmas hadvezért, az igaz religió gondviselőjét, a bölcs államférfiút stb. állítják elénk. Legtöbb szól azonban az iskolaalapító, az országot a közművelődés áldásaiban részesítő s ezért áldozatokat is hozó fejedelemről.

Költői becsük is nagyon különböző. Van bőven közöttük

¹ Ide kell soroznunk a Bethlen arcképein (Millenáris történet. VI. k. és Benkő Ferenc: *Parnassusi időöltés* VII. k. 5—8. l.), valamint a testőríró báró Naláczy József által az enyedi Bethlenkollégiumnak ajándékozott, marosilyei *Emlékezetkövön* olvasható latin és magyar verses fölíratokat is.

egészen jelentéktelen alkalmi vers, amelyiknek értéke csupán abban áll, hogy adat Bethlen Gábor alakjának irodalmi kultuszához. Legfőlegbb szellemtörténeti kapocs, mely a Bethlen iránt való költői érdeklődés folytonosságát őrzi s adja tovább tiszteletreméltó igyekezettel és lelkes készséggel, de a művészi alakító erőnek és a szuggesztív megjelenítés hatásának minden figyelemreméltóbb nyoma nélkül. Azonban van közöttük több valódi műalkotás is, melyeknek értéke az alkalmiságot messze felülmúlja. Ilyenek az egykorú *Bethlen Gábor* és *Hungaria* címűek, továbbá a Bethlent sirató két *Cantio*. Az újabbak közül pedig az Áprily és Reményik ódája.

X.

Valamely történeti alak jellemvonásait, pályájának cselekvési sorát a történetírás jeleníti meg és magyarázza a tudományos gondolkodás számára: az irodalmat szerető s a szépet kereső szélesebb olvasóközönségnek meg a drámai és elbeszélő költészet.

Egy évtizednél alig több idő múlva az enyedi Bethlen-ünnepélyek kezdete után csakugyan belép Bethlen Gábor elbeszélő költészetünkbe is. Egyelőre még csupán mint mellékalak és nem mint a szépprózai mű vagy verses elbeszélés központja, főhőse.

Nem szükséges részleteznem e szellemtörténeti jelenség okait. A XVIII. századra esik irodalmunk nemzetietlen kora, amelyben az alkalmiság és magánviszonyok ihlették, amennyiben ihlették, költőinket. Ez a magyarázata annak, hogy még líránkban sincs nyoma e században Bethlen Gábor alakjának. A XVIII. század vége s a XIX. század első fele a nemzeti öntudat fölébredésének és meggyökerezésének kora a politikában és irodalomban egyaránt. Ily korokban a költészet szívesen és érdeklődéssel fordul a multhoz, a történelmi elem mind több és több tért foglal el a költői érdeklődés síkján. A XIX. század első évtizedeiben a német, majd a francia romanticizmus élte virágkorát. Mindkettő a multból táplálkozott, mondai és történelmi elemet dolgozott föl s költőink rokonszenvvel üdvözölték. Mindkettő

hatását megérezhetni dráma- és regényíróinkon.¹ E politikai s a vele szorosan összefüggő irodalomtörténeti változás kelti új életre költészetünkben Bethlen Gábor alakját is.

A történelmi alakok életre kelésének a költészetben van azonban még egy előfeltétele: a reális történeti megismerés, melynek — mint a Bethlen iránt való költői érdeklődés története is mutatja — költészetileg legtermékenyebb mozzanata az egykorú kútfők publikálása. A költészet ritkán fordul a feldolgozáshoz, valamely modern nemzeti történelemhez vagy monográfiához. A költőnek az egykorú forrás, még ha oly zavaros és egyszerű is, becsebb, mint a legmodernebb történettudományi módszerrel megírt jellemrajz. Ilyen forrás Bethlen Gáborra nézve Kemény János *Önéletírása* és Szalárdi *Siralmas Krónikája*. A Bethlennel foglalkozó szépprózai alkotások és epikai művek, még a Bethlen-adomák is végeredmény szerint e két forrásból merítenek. Csakhogy a Szalárdi műve 1853-ig kéziratban s teljesen ismeretlen volt. Ekkor adta ki Kemény Zsigmond. A Kemény János *Önéletírását* szintén e tájt, 1856-ban adta ki Szalay László. Addig csak a Rummy Károly hiányos és zavaros kiadásában (*Magyar emlékezetes íráskok*. I—II. Pest, 1817) volt ismeretes. A többi kútfő és a Bethlen Gábor levelezésének a közzététele is csak a múlt század közepén innen indult meg. E források publikálásával arányosan mind többször és többször találkozunk költészetünkben a Bethlen Gábor nevével és alakjával.

Az első nagyobb költői mű, melyben utalás történik Bethlenre, Vörösmarty *Vérnász* c. tragédiája (1833). Tudomásunk szerint az egyetlen Bethlen Gáborral foglalkozó drámai alkotás.² A *Vérnászban* Bethlen Gábor még mint mellékszemély sem fordul ugyan elő, de a tragédia kora Bethlen Gábor fejedelemsége. Ámde valóságos korszerűség, határozott történetiség nincs a műben. A martalóc hajduk zabolátlan magaviseletét ilyenek nem vehetjük, az beillik bármely romantikus drámai műbe. Egypárszor hivatkozás történik «Gábor

¹ Gyulai Pál: *A történelmi elemről a költészetben*. Emlékbeszéd. II. 311—12. l.

² L. még Vértesi Arnold: *Báthori Gábor*. História öt felvonásban. Kisfaludy-Társaság Évtapjai XLVI. k. 159—224. l.

király»-ra, kinek békekötése, békés uralma a rabláshoz szokott hajduknak nem tetszik. Ennyi az egész kapcsolat Bethlenhez és korához. S még ez is vitatható, mert amikor Bethlent «Gábor király»-ként emlegethette a közbeszéd, továbbá békekötését s békés uralmát, akkorra a hajduk rakoncátlankodása már megszűnt.

Vörösmarty után néhány év múlva Jósika Miklós vonja be tényleg Bethlen alakját költészetünkbe *Az utolsó Báthori* c. regényében (1837). Bethlen természetesen csak mellékalak Báthori mellett, kinek életét, uralkodását haláláig tárgyalja e regény cselekvénye. Mivel azonban Jósika ragaszkodik a történeti események elmondásához. — műve végén felsorolja igazoló forrásait — Bethlen alakja mégis a történeti valóságnak megfelelő fontosságot nyer. Kétségtelen ugyanis, hogy az események mélyéből a lobogó szenvedélyű és nagyeszű zsarnok Báthori és a Bethlen egyénisége között fennálló különbség robbantotta ki Báthori bukását. Bethlen magaviseletében a Báthoriéval ellentétben valami nyílt, feddhetetlen tisztaság volt, hogy az irigyek és fondorkodók séggyentől léptek vissza, előtte senki sem mert hazudni vagy rágalmazni. (II. köt. 146—147. l.) Báthori is érzi Bethlen értelmi felsőségét és erkölcsi súlyát, látja népszerűségét, bosszankodik Bethlennek mindenekfelett való törvénytiszteletén, mely útját állja zsarnoki szeszélyeinek. Így aztán könnyű volt a besugóknak és eselszövőknek elhithetni Báthorival azt, hogy a hozzá meggyőződésből és feltétlenül hű Bethlen meg akarja buktatni. Bethlen erkölcsi igazának tudatában, de a törvényesség szellemétől percre se távozva a végsőkig ki is tart Báthori mellett. Csak akkor menekül és támad Báthori ellen, mikor látja, hogy sem személye, sem az ország másként el nem kerüli a végromlást. Különösen a *Gyula Feyerwar*, *Bethlen Gábor* és a *Közpárkány* c. fejezetekben, továbbá a szászok és Weiss Mihály magatartását elbeszélő részekben áll Bethlen, az ifjúságában is bölcs, az ármánykodások között is hű alattvaló, az érdeklődés kellős közepén.

Jósika Miklós *Végváriak* c. regényében (Pest, 1863), melyet némelyek — nem tudni, minő alapon — novella néven emlegetnek, Bethlen Gábor szintén nem főszemély.

De a költő fontos szerepet juttat a cselekvény menetében Bethlennek, aki itt már nagy fejedelem. A regény elmondja, miként téteti el láb alól a fősvény és pénzvágyó Végvári Orbán testvéröccsét, Jázont, családotstól; hogyan tartja az orv- és bérgyilkosságból kimenekült Jázont húsz éven át a világtól elzárva; mint tudódik ki a gaztett s tesz igazságot Bethlen Gábor. Több-kevesebb közvetlenséggel négy fejezetben jeleníti meg a költő Bethlent. Ezek: *Bethlen Gábor udvara*, *Az ünnepély vége*, *Károlyi Zsuzsánna* és az *Egy fejedelem, aki mulat* címűek. Az első három szorosán összefügg, a regényben is egymást követik. Az elsőben Bethlen uralkodói és emberi általános jellemzése után udvartartásának ismertetését kapjuk; a másodikban elbeszéli a költő, hogy mily méltósággal ad egy udvari estélyt a fejedelemasszony, Károlyi Zsuzsánna; a harmadikban pedig a fejedelemasszony utolsó napjait, halálát és a halálhír hatását az udvari környezetre, de mindenekfölött magára a fájdalomtól megrendült férjre. Az utolsó fejezetben (*Egy fejedelem, aki mulat*) a törvénytevő, igazságosztó Bethlen Gábor áll előttünk, aki jutalmaz és büntet, de annyi óvatossággal, lelkiismeretességgel és felelősségérzettel, mint egy modern ítélőbíró. Az *Anikó* c. fejezet első része szintén Bethlen Gáborról ad jellemzést.

Általában is az egész meseszövében, de kivált e négy fejezetből nagy közvetlenséggel érzik ki, hogy Jósika rajong Bethlen Gábor személyiségeért, akárcsak Kemény János. Jósika a fejedelem fennmaradt levelei, a krónikák s más családok levéltárai alapján jellemzi Bethlent, felhasználva természetesen az erdélyi főúri családok ajakán élő történeti hagyományt is (293. l.). Ismeri, idézi is a mondást, hogy hálókabátban kevés a nagy ember (342. l.). Minden életnek megvan a maga számadása... a végeredmény Bethlen Gáborra kedvező. Kedvező nagyon, úgy hogy Jósika mindenütt csak áradozva és hódolattal tud szólni Bethlen emberi és uralkodói erényeiről. Tudós és tudósokat kedvelő, éleseszű és melegszívű; kemény hadvezér és szerelmesen gyöngéd férj; tisztán látó diplomata, de mindenekfölött nagy ember.

Jellemző, hogy Jósika, az erősen katolikus család ivadéka, ki abban az intézetben nevedett, amelyben egykor Pázmány is tanult (a kolozsvári kath. liceumban) határozottan kimondja, hogy Pázmány «a híres egyházfőnök, oly sokban nagy s örök emlékezetű s becsű férfiú, Bethlen Gábor iránt nem viselte magát úgy, mint első s legnagyobb férfiú — az egyháziak közt legnagyobb s legkiválóbbtól — várhatta». Gyűlölséget, irigységet s bosszút hány szemére Pázmánynak (297. l.) azért, hogy a jezsuiták kiűzése után nyíltan fellépett Bethlen Gábor ellen.¹

Nagy jellemnek látja és rajzolja Bethlent, de tragikusnak is. «Az életét és hatalmát e nagy férfinak — mondja (296. l.) — a gondviselés nem adta ingyen. Amennyi hatalom, annyi nyílt és titkos ellenség ; amennyi dicsőség és nyert előny, annyi gond és aggság : ez lőn Bethlen Gábor sorsa.» Nem kétséges, hogy Jósika nemcsak ismerte, hanem át is érezte a történelmet.

Időrendben P. Szathmáry Károly műve következik : *Bethlen Gábor ifjúsága*. (Történeti regény, kiadja a Kisfaludy-Társaság. Pest, 1866. I—II. köt. 194—234. l.) A regény tárgya, mint címe is jelzi, Bethlen Gábor fiatal éveinek a története. A cselekvény az első leckével kezdődik, melyben a két Bethlen fiú Csíkszárhegyen az anyai ágon való nagybátya, Lázár András házában részesül és nevelődik tudományban, jellemben, hazaszeretben és hadi vitézségre. Hősünk Szárhegyen kapott tanultságának először a Szinán ellen folytatott hadjáratban, Gyirgyónál (Gyurgyevó) veszi hasznát, hol személyes vitézséggel s leleményességgel járul hozzá a diadal kivívásához, úgy azonban, hogy nevelőapja, nagybátyja iránt is hálás tud lenni. A gyurgyevói diadalt követő s egész Erdélyt örömmel betöltő vidám hetek alatt ismerkedik meg a vitézségével már kitűnt Bethlen Gábor Károlyi Zsuzsannával Vajdahunyadon, a Zalasdy-család körében. A két ifjú között az első percben lobbott vet a kölcsönös szerelem, amely elé azonban tömérdek gátat gördít a vidám

¹ A két férfiú viszonyára nézve l. Biró Vencel : *Bethlen viszonya Pázmánnyal*. Erdélyi Múzeum, 1914. 181—194. l.

napokra hirtelen elkövetkezett politikai zavar, amikor Báthory Zsigmond, Básta, Mihály vajda, Székely Mózes küzdöttek a fejedelmi trónért, miközben maga Erdély véginségre jutott. E harcokban az ifjú Bethlen Gábor mindig az élen küzd tanáccsal és karddal egyaránt. Tekintélye nőttön növekedik s máris sokan egyedül őt tartják fejedelmnek. Azonban Bethlen Gábor Bocskait, majd Rákóczi Zsigmond lemondása után Báthory Gábort juttatja a trónhoz. A hadi és politikai helyzet gondjai és teendői miatt az ifjú szerelmesek között inkább nő, mint csökken a távolság. Növeli a távolságot Török Katalin (Dengeleghy Mihályné), aki elvakult, szenvedélyes, érzéki, utóbb azonban áldozatra is képes szerelmet érez hősünk iránt s mint valami modern Circe (akkor úgy mondták: boszorkány) igyekszik elbűvölni s magához láncolni Bethlent. Nemcsak, de ravasz cselet szó, sőt a Károlyi Zsuzsánna elvesztét se bánná, csak azért, hogy Bethlent hálójába ejtse. Ámde Bethlent a cselszövés elkeseríti ugyan, de Zsuzsánnáját el nem feledi, a Dengeleghyné hálóját is kikerüli. Személyes vitézsége, államférfiúi bölcsesége, tiszta jelleme és mindenben való férfias hűsége végre mégis jutalomban részesül. Elnyerte, mit sohasem keresett, Erdély fejedelmi trónját s megnyerte, amit már-már remélni se mert, Károlyi Zsuzsánna kezét.

A regény háttére, eseményei tisztán történetiek. P. Szathmárynak minden művére, de a Bethlen Gábor ifjúsága címűre leginkább ráillenek Abonyi Lajos szavai: «A történelmi tér és történelmi alakok felhasználásában járt el oly kérlelhetetlen szigorúsággal, a történelmi igaznak oly szoros megtartásával, hogy nem irgalmazott még saját magának sem, nem engedett még saját csapongó ábrándjainak sem.»¹ Alig van személyei között egy is költött, az események — egyes jelentéktelen részleteken kívül — mind történetiek. Hadjárat Szinán ellen, Báthory Zsigmond lemondása, Székely Mózes küzdelmei Básta ellen meg a fejedelmi trónért, a Básta-világ nyomora, Mihály vajda és Radul betörései, Bocskai esete

¹ P. Szathmáry Károly emlékezete. Kisfaludy-Társaság Évlapjai. 28. kötet, 98. l.

Barbianóval, fejedelemsége, Rákóczi Zsigmond rövid uralma, Báthory Gábornak sok és nagyszerű eredményt ígérő, de szertelenségbe, utóbb kegyetlen és erkölcstelen zsarnoksággá fajult uralkodói évei és cselekedetei egymásután megjelennek szemeink előtt. Az események összefüggésének magyarázatával Szathmáry nem sokat bajlódik. Mint mestere, Jósika, a történelmet, személyeket és eseményeket inkább csak leírja, amilyennek látszanak a forrásokon keresztül. Hüen. a valóságnak megfelelően adja elő az eseményeket. Megszólaltatja a történelmi kútfőket, de nem a kor lelkét és szellemét.

A meseszövében is az események kronológiája és teljessége vezeti tollát. Költői egységre, tömörségre, a szálak összefoglalására nem törekszik. Ezért a cselekvény sokágú, szertefolyó. A főhős Bethlen Gábor volna. Mivel azonban szorosan ragaszkodik a történethez, Bethlen el-eltűnik az érdeklődés köréből. Igaz, hogy mikor újra előkerül, ismét valami derekas szerepben látjuk. Ilyenkor aztán a szerző nem sajnálja a dicsérő szót s szeretettel, csodáló tisztelettel domborítja ki hősénekv kiváló tulajdonságait.

Költői érdeket csupán az epizód szerepekben (Pista a kecskepásztor) s néhány romantikus fejezetben (Diódi cselészöví, a Dengeleghyné és a Zsuzsánna megmentésére irányuló hegyi kaland, a Kecsekón lefolyt események stb.) találunk. E részletekben szerzőnk a Jósika modorában használja fel és érvényesíti a romanticizmus fogásait : merész, valószerűtlen. Az elhítetésre nincs gondja.

Mégis regényünk a Bethlen-kultusz szempontjából a legérdemesebb költői alkotások közé tartozik. Az első regény, sőt költői mű, melynek központja a későbbi fejedelem. Tudatos célzata: megeleveníteni az utódok előtt azt a nagy jellemet, aki már küzdelmes ifjúságával bizonyoságot tett arról, hogy mint fejedelem nem az udvaronc, a szépelgő szó, hanem a valóság szerint is csakugyan Erdély Mátyása. Sajnálni lehet, hogy a regény nem tudott népszerűbbé válni. Történeti hűséggel, rajongó szeretettel s ha nem is mindig művészettel alkalmazott, de mégis mindig költői eszközökkel rajzolja meg az ifjú Bethlen Gábor pályáját, emberi, vitézi jellemét,

bölcsességét a tanácsban, tiszta hűségét és erkölcsét minden cselekedetében.

Szathmáry regényével egy évben jelent meg Székely Ádám «böngészete»: *Öt évi küzdelem Erdély fejedelmi székéért.* (Székely Néplap. Marosvásárhely, 1866. évf. 17., 18., 19. sz.) A szerző művét a címben böngészetnek, a szövegben azonban beszélynek nevezi. A mű tartalma valóban történelmi böngészet Sepsi Laczkó Máté krónikájából, melyet mint követett forrást meg is nevez, sőt idéz is belőle. Az előadás menete és a szerkezet azonban már inkább a szabadon alakító szép-prózaíróé, mint a hisztórikusé, úgy hogy bátran történeti beszélynek mondhatjuk. A beszély főhőse Alaghi Menyhértné, Erdődi Anna, Erdődi Miklós horvát bán leánya. A szép, szenvedélyes és észkábító Anna is szereti forró szerelemmel Bethlen Gábort, a deli hőst, aki azonban Károlyi Zsuzsánát választja hitveséül. Erdődi Anna férjhez megy Alagi Menyhérthez, de el nem fogadott szerelme később, Bethlen első kítámadása idején, kegyetlen bosszúra lobban: hazug fondorkodással ráveszi Lorántfi Zsuzsannát, hogy férjét, Rákóczi Györgyöt, a későbbi fejedelmet, hirtelen hazahívja a táborból. A fondorlat sikerült. A vezér nélkül maradt sereget Homonnai szétveri, az elesetteket Erdődi Anna kívánságára temetetlenül otthagyja. Ám az Erdődi Herodiás-bosszúja nem sikerül. Ugyanekkor Bethlen Hainburgnál Dampierre hadain diadalt arat s nemhogy trónját veszítené, mint Anna tervelte, hanem rövid napok múlva magyar királynak is megválasztják.

A beszélyben Bethlen Gábor szerepel ugyan, de nem a cselekvénynek a központjában. Sajátságos, hogy Erdődi Anna alakjával csak ebben az inkább történeti hűséggel és rajongó lelkesedéssel, mint költői képzelettel megírt beszélyben találkozunk.

Csudálatos, hogy Jókai csupán egyetlenegyszer választotta hősül Bethlen Gábort. Akkor is egy rövidke adomában: *Bethlen Gábor «egy» tánca.* Történelmi adoma régi adatok nyomán. (Nemzeti díszkiadás, 97. köt. 205—207. l.)

Szól pedig ez adoma Bethlen Gábor első szerelméről és emlékezetreméltó táncáról. 1619-ben Kassa város a falai

közé diadalmasan bevonuló fejedelem tiszteletére fényes táncvigalmat rendez. Ott volt a polgárság és a főrendűek nagyszámban. És mindenekfelett sok szép asszony és leány. Selyemtáncot is jártak, melynek lejtése alatt férfi és nő az öve mellett viselt selyemkendőt kicseréli s tánc után mint zálogot kölcsönösen kiváltja. A legszebb asszony (Remekyné) sem bokkrétát nem fogadott el, sem táncba nem állt, sem poharat nem köszöntött, akárhogy kínálták. Pedig még hozzá özvegy is volt. A fejedelem egészen beleszerelmesedik a szép s a nyakán hordott keresztről láthatólag pápista hölgybe. Táncra kéri s íme a rátartó büszke hölgy a felhívást elfogadja. Ám a szép özvegy zálogkiváltásra másnap reggel harangszó utánra palotájába kéri a fejedelmet, mivel olyan váltságdíjat fog kérni, melyet csak négyszemközt lehet elmondani. A szerelmes fejedelem a kitűzött időben természetesen pontosan megjelenik. A szép asszony azt kéri a szerelmes légyottra siető fejedelemtől, hogy engedje meg neki a kuruc vitézek által megölt s még négyszemközt is kimondhatatlan helyre dobott két jezsuita páter hullájának eltemetését.

— Vigye őket kegyelmed akárhová! — kiáltá a fejedelem s visszakapott selyemkendőjét az orra elé tartva futott ki a szép özvegy házából, otthagya annak zálogul tartott selyemkendőjét s nem kérve érte a váltságot.

Így végződött Bethlen Gábor első szerelme és emlékezetreméltó tánca.

Az adoma — igaza van Jókainak — régi adat nyomán készült. Csakhogy az a régi adat régibb, mint Bethlen Gábor s azonfelül valószínűleg nem is magyar találmány. Hanem a nemzetközi anekdotakincshez tartozik. Jókai csak alkalmazta Bethlenre. Kitűnik ez történelmi adatainak hibás voltából. Jókai ugyanis Bethlen kassai bevonulását április 5-re teszi, holott az szeptember 20-án történt. Az igaz, hogy zárjelben megjegyzi az április 5-i dátumra: ha jól emlékszünk rá. Hagyján, hogy nem jól emlékezett. Azért még lehetne eredeti ez a Bethlen-adoma. Hogy mégsem az, hogy mégsem Bethlennel kapcsolatban olvasta Jókai e régi adatot, az dönti el, hogy első szerelmet emleget 1619-ben, holott Bethlen Gábor már réges-régen — 1605 májusa óta — házas

volt. Ismerve a fejedelem családi életét, feleségéhez, Károlyi Zsuzsánnához való nagy hűségét, lehetetlen, hogy akár régi, akár más adat 1619-ben Bethlen Gábor első szerelméről beszéljen.

Adomának azonban kedves, mulatságos, Megvan benne a lélektani valószínűség, az elhíhetőség. S történetileg is elfogadható. Fényt villant a felekezeti sem türelmetlen fejedelemre. Esztétikailag mulatságos az adoma s a történelem Bethlen Gáborjához nem méltatlan.

Tóth Béla: *Magyar anekdotakincs*ében is találunk néhány Bethlen-adomát. Ilyenek Bethlen Gábor vizslája, — felesége és a Vörös gyász. Mindhárom Kemény János elbeszélése (Önéletrajza) nyomán. Kevésbé jellemzőek. Annál jellemzőbb a negyedik, melynek címe: B. G. és Alvinczi, Révay Péternek nevezetes munkája. *De sacrae coronae etc.* nyomán. Ez a legismertebb Bethlen-adoma. Ezzel szokás ma is felelni azoknak, kik eltöprengnek azon, hogy miért is nem koronáztatta meg magát Bethlen, holott a rendek annak rendje és módja szerint törvényesen megválasztották s a korona is kezében volt. (Tóth B.: *Magyar anekdotakincs* I. k. 249—253. l.)

Az ágyú és fejedelmek c. ötödik Bethlen-adoma (Tóth B. i. m. V. k. 145. l.) is éppoly jellemző, mint az utóbb említett. E szerint Bethlen egy várostrom idején tisztjei között áll. Az ellenség ágyúgolyói oly igen csapkodnak körülötte, hogy a vele való urak sürgetik, menjen hátrább. Mire Bethlen Gábor nyugodtan válaszol:

— Hol hallotta vagy olvasta kegyelmetek, hogy fejedelmet vagy fő hadivezért valaha öreg lövészerszámmal eltaláltak volna?

És maradt egy helyen.

Ez adoma menete emlékeztet a Zinkgräf könyvében előforduló Bethlen-adomára.¹ Tartalma aligha eredeti. Bár-

¹ Julius Wilhelm Zinkgräf: *Teutsche Apophtegmata.* (Leipzig 1693. III. r. 399. l.) c. könyvének a Bethlen Gáborról szóló eléggé jellemző adomaszerű feljegyzése:

Als er (Bethlen Gábor) in beyseyn vieler Herren, un etlicher Gelehrten, den Priscianum über ein Gasterey, etlichmal an ein Ohr

mely bátor uralkodóval megeshetett s akármelyik bátor fejedelemre alkalmazható. Eredetét Tóth Béla sem jegyezte fel.

Bethlen páratlan nyugalmú személyes bátorságát ezt megközelítő adomás csattanóval rajzolja Zajzoni Rab István utóbb említendő művében.

A világháború következtében előállott közhatalom-változás általában is, de különösen Erdély iránt nagyban fokozta a történeti érdeklődést. Szépprózairóink nagy szeretettel fordulnak tárgyért a régi, az öncélú életet élő Erdély multjához, a nemzeti fejedelmek dicső korszakához, közte a Bethlenéhez is. Nemcsak a kor, hanem maga Bethlen közvetlenül is foglalkoztatja novella- és regényíróink képzeletét.

Gyallay Domokos a *Kölönte sípja* c., ránézve nagyon jellemző adomás elbeszélésében (megjelent *Ősi rögön* c. kötetében, 1921) pompás képet rajzol a Brandenburgi Katalin bejövetele óta történt változásról a fejedelmi udvar és az udvari emberek életében. Így pl. még a lányok előtt is nagyobb becsülete van az idegen zenészeknek. Pedig méltatlanok rá : szemre is hitványabbak, a virtusuk meg — tisztán gyáva élőködés. Mint aranyat a tűz, úgy próbálja meg a had a vitézséget. Egy vakmerően koholt hadbaindulás hírére az idegen zenészsereg szétrebben, otthagy fejedelmet, menyasszonyt. Ellenben az addig mindenképpen mellőzött s ezért bánatában bujkálódó székely sípos, Kölönte, hirtelen élékerül, sípjának tüzes hangja rivalgó, vidám harci bátorságra lelkesíti a tömeget. Ezzel megnyeri a reménytelenül szeretett kedvesnek kezét, meg a fejedelem kegyes elismerését és ráadásul gazdag hópénzt. Az adoma kibogozásánál személyesen is résztvevő Bethlen olyan bölcsen, annyi megértő jóakarattal beszél és cselekszik, mint apa szokott gyermekei között.

Móricz Zsigmond *Tündéerkert* című regényének (Buda-

schluss, darüber etliche, so die Grammatik besser, als er, gelernt, lachten, sagt er :

— Quid curamus Grammaticam et Priscianum, qui non curamus Imperatorem? Was fragen wir nach der Grammatic und Prisciano, die wir nichts nach der Kaiser fragen.»

(György Lajos közlése.)

pest, 1922) főhőse Báthory Gábor, a fejedelem; eszmei hőse azonban maga Erdélyország. Báthory trónfoglalásakor ünnepelesen fogadja, hogy Erdélyországból tündérkertet statuál. Kitörő örömmel lélezkzik föl e fogadalomra egész Erdély. Az eszmei bonyodalom azt mondja el, hogy mint foszlik szét az ígélet és az öröm a fejedelem zabolátlan, zsarnok, elvakult, kapkodó féktelenségei miatt. Erdély igenis lehet Tündérország. Csakhogy aki e varázslatra képes, nem Báthory,¹ hanem Bethlen. Báthory nagy tehetség, de alacsony, érzéki jellem. Agyában nagyszerű eszmék villannak fel, de cselekedetei megint csak alacsonyak. Tervei, elgondolásai fényesek és fenségesek; a végrehajtás hebehurgia, meggondolatlan. Álmodat álmodik, amilyent akar, de nem vesz tudomást a legelemibb emberi és az évszázadok alatt kialakult társadalmi és rendi jogokról. Világpolitikai tekintély és hatalom lebeg előtte, holott minden ereje abban áll, hogy vazallus. Caesarja akar lenni Erdélynek, pedig semmi egyéb, mint szánalmas rab a féktelen szenvedélyek és az undorító ösztönök gályáján.

Báthory mellett áll mint mellékszemély Bethlen, ki maga segítette Báthoryt fejedelmi székbe s ki annyira szívéen viseli Erdély sorsát, hogy meggyőződésből, önzetlenül, híven szolgálja a fejedelmet az utolsó percig. Örvend és fellélezkzik, valahányszor ennek bizonyosságát adhatja. Mindhiába, Báthory menthetetlenül rohan vak végzete útján. Rombol és összeront mindent. Önmagát is. Vele szemben áll a reális, építő, nyugodt megfontoltsággal, bölcs végiggondolással cselekvő Bethlen. A nyugtalan fejedelemmel ellentétben ő a megtettesült nyugalom, ki még a háborút is csak a békesség eszközének tekinti. Jó férj, feddhetetlen erkölcsű. Báthorytól mindenki elidegenedik, menekül, fél. Bethlentől mindenki remél, hívévé szegődik akaratlanul, bízik tartózkodás nélkül. Tündérország lesz Erdélyből, mihelyt Bethlen lesz a fejedelem.

Ez eszmei célzat jellemzi a regényt a nélkül, hogy írója utalna rá. Ez a láthatatlan irányzatosság egyrészt emeli a mű esztétikai hatását, de ugyanakkor közvetlenül feltünteti

¹ A Báthory név írásában az egyes szerzőket követjük. Innen a látszólagos ingadozás.

Bethlen történeti nagyságát, uralkodásra hivatott személyiségét, aki mint fejedelem sem fog majd olyan álmodni, amilyent akar, csak amilyent lehet (284. l.). Ez eszmei célzat feltüntetésével együtt jár az, hogy Móricz Bethlent elsősorban a közélet, a kormányzás és a politika terén mutatja be, amint intézkedik, tanácsol és végrehajt. Noha emberi és családi viszonylatokban is elének hozza, mégis főként a leendő fejedelem áll előttünk, még a feleségével együtt átélt bizalmas családi jelenetekben is. Éppen ezért a történelmet, Bethlen Gábor történeti alakját, cselekedeteit tisztán és világosan látjuk. És főképpen értjük és megértjük. Azokból a magyarázatokból, melyeket Bethlen mond az uralkodásról Báthory Gábornénak, a fejedelemnek, feleségének, pompásan össze lehetne állítani egy, az erdélyi fejedelemség alapjai és fennmaradásának feltételei című politikai tanulmányt. Móricz költőisége éppen abban áll, ahogy ezt a magyarázatot és tanulmányt nagy közvetlenséggel s az érdeklődésnek állandó feszültsége mellett elmondhatja hőisével. A Bethlen szájába adott szavakon és magyarázatokon semmi mesterkéltég, semmi tudákosság és tudóskodó bölcselkedés nincs. Azok egyszerűen a Bethlen lelkületének természetes megmozdulásai.

A *Tündérkert* újabb történeti regényirodalmunknak egyik legértékesebb terméke s Bethlen Gábor történeti alakjának irodalmunkban legkitűnőbb, történetileg hű, költőileg nemcsak kifogástalan, hanem művészileg is legszebb rajza. Igaz, hogy csak vázlat, előtanulmány. Mert e regényben Bethlen Gábor még csak alattvaló. De minden jel arra mutat, hogy a szerzőnek sajtó alatt levő regénye, *A nagy fejedelem*, a vázlatot teljes arcképpé egészíti ki. Végül nem csekély érdemként kell felemlítenünk a *Tündérkert* megjelenésének időszerűségét. Jókor jött: a multhoz menekülő jelennek gyönyörűséget, a multra épülő jövőnek tanulságot és okulást jelent Móricz Bethlen Gáborra.

Makkai Sándor regényében (*Ördögsekér*. Kolozsvár, 1925. és Budapest, 1928.) sem főhős Bethlen Gábor. A főhős itt Báthory Anna, Báthory Gábor fejedelem húga. A bűbájos Báthory Anna, előbb Bánffy Dénes, utóbb Jósika Zsigmond

felesége. Az egykor hatalmas fejedelem édestestvére utóbb, a Bethlen Gábor uralkodása alatt, mint boszorkány börtönbe kerül. Innen valahogy megszökik a fejére kimondott halálos ítélet elől. Ahogy a tavasszal még pompás ördögszekerét ősszel mint aszott kórót görgeti a szél fel s alá, míg valami árokba nem hull, úgy kóborolt, hanyódott-vetődött Anna is. Talán valamelyik faluvégen vagy útszélen hantolták el jólelkű emberek szánakozásból vagy irtózatból.

A regény bonyodalmasában lényeges szerepet juttat az író Bethlen Gábornak is. Csakhogy míg Móricz a politikus Bethlent látja és láttatja elsősorban s ennek megfelelően a Bethlen és Báthory Gábor között levő viszonyt oldozza és magyarázza, addig az *Ördögszekérben* Bethlen Báthory Annával kerül szembe s főként a férfi és férj, az ember lép előtérbe. Az író leleménye szerint ugyanis Báthory Anna az első találkozásnál heves szerelemre gyúlad Bethlen iránt. Mivel a Bethlen bölcs, tiszta és felsőbbbéseges személyének körében — úgy hiszi — eddigi szenvedélyei tiszta és méltó áldozati oltárt találnak, szerelmét meg is vallja. Bethlen előbb a meglepetés hevével, majd szánakozó részvétellel Anna iránt feleli :

— Vőlegény vagyok, Anna.

A lesujtó válasz Annát önkívületbe, ájulásba dönti. További életfolytatását, hirhedt szenvedélyességét, boszorkány hírébe keveredését, börtönbe jutását, útszélen hanyódását a Bethlen iránt érzett olthatatlan, többször és utóbb is fölkinált, de el nem fogadott szerelem határozza meg.

Báthory Anna szerelméről Bethlen iránt az egykorú források hallgatnak. A rá- és hozzáképzést azonban a történelmi valóság megtűri s az író el tudja hitetni, a nélkül, hogy egyebet tenne, mint a történelmi hézagok kitöltését a maga képzeleti magyarázatával. A lelemény új, de nem mond ellen a történelmi tudatnak, hanem fátyolt lebbent fel. S ami a fátyol mögül előlép, az emberi, a férfiúi tulajdonságok is nagy embert, nagy jellemet mutatnak. Anna mindig és mohón kereste legalább a férfit Bethlenben, ha már mint férjet, élettársat meg nem kaphatta. «Bűnre csábított — mondja egy helyt Bethlen szemtől-szembe Annának — s én szegény halandó estem, ha Istennek ama drága báránya, kit mellém

adott társul, nem üzen utánam. Én Zsuzsát szeretem, csak őt örökké.» (228—229. l.) Bethlen is szédül egy-egy szemrebbenésnyit, de soha el nem szédül, bűvöletbe, az érzékiség hináros örvényébe nem esik. Megmarad fedhetetlenül fehérnek, mint címerének hattýúí.

Móricz a történelmi események torlaszai között pragmatikus, Makkai az emberi szenvedélyek hullámverései között lélekelemző módszerrel keresi, vizsgálja és találja meg a nagy Bethlen Gábort, amilyennek őt kortársai érezték és látták, amilyennek a história, az írott és élő szájhagyomány évszázadokon keresztül mind máig tudja és vallja.¹

Makkai *A fejedelem rózsái* c. elbeszélésében is (Meggzóalnak a kövek c. kötete. Kolozsvár, 1925. Pásztortüz-könyvtár 3.) Bethlen Gábort választotta hőséül. Az 1628., tehát a már megrokkant fejedelem utolsó évének Szilveszter-estéjén vagyunk. A gyulafehérvári fejedelmi udvarban vígan folyik a mulatság. Legvígabb a pillangó természetű fejedelemasszony. Tudja, várja férje elköltözését e földi világból. Maga a fejedelem a mulatozóktól külön, elvonulva várja az új esztendőt. Váratlanul és hirtelen betoppan Széchy Mária, a fejedelem öccsének, Istvánnak világszép felesége. Feltárja a fejedelemnek, hogy Katalin, a felesége nem szereti, hűtlen, sőt életére tör. Bethlen Gábor sejtését, hogy mindezt tudja, el nem árulva nyugodtan hivatkozik az ellenkezőre. Arra, hogy mindennap friss rózsát lel szobájában. Ez Katalintól van. Míg rózsái vannak, önérzettel hivatkozik rá, addig nincs mitől félnie. Széchy Mária ekkor felfedi titkolt szerelmét s elárulja, hogy a rózsákról mindig ő gondoskodott.

Az elbeszélés, melyet utóbb dramatizálva színpadon is előadtak, jól szemlélteti a Brandenburgi Katalin teremtette udvari légkört, cselszövéseket, pletykákat. Ezzel szemben áll az éles szemmel mindent jól látó, de rendületlen bölcseségű, szilárd erkölcsű és jellemű fejedelem.

A lelemény, hogy a titkos imádó naponta friss rózsákkal

¹ A többi, Báthory Gáborról írt szépprózai művet, amelyekben Bethlen Gábornak természetesen szintén van kisebb-nagyobb szerepe, külön nem soroljuk föl. Az érdeklődőt Dézsi Lajos könyvéhez utaljuk: *Magyar történelmi tárgyú szépirodalom*. Budapest, 1927.

kedveskedik szerelmesének, nem új. Alkalmazása történetileg vitatható, de költőileg elfogadható.

Gróf Bánffy Miklós *Ellenségek* c. elbeszélésében (Helikon 1929. évf. 764. l.) Bethlen és Esterházy viszonyára vet fényt. A kitámadt fejedelem barsi táborában vagyunk. Bethlen a török jelenlétében fogadja Wallenstein követét. Hevességgel folyik az alkudozás, nehezen megy a megegyezés. Bethlen emberei Esterházy praktikájától félnek. Okuk van rá, — vélik és meg is mondják — mert Esterházy még a fejedelem élete ellen is gyilkost bújtott fel. Az Esterházy környezetében is kifakadnak a vádak a miatt, hogy a nádor túri, hogy Bethlen még a török csapatokat is kényelmesen elszállásolta magyar földön, magyar falvakban. Míg látszatra a két férfiú mindenben ellenség s cselekvésük árt a nemzetnek, valójában az történik, hogy a német sereg eltávozik az országból egyezség szerint. Sok magyar rabbal távozóban a török is, de aligha ér hazáig. Esterházy fogja őket szétverni, a rabokat megszabadítani. Bethlen küldött neki olyan kémjelentést, mely a törököt kezébe adja. A látszólag két nagy ellenség, Bethlen és Esterházy, így dolgoznak titkon egy kézre, német és török eltávolítására, nemzetünk védelmére. Nem nagy ellenségek, amint környezetük látja, hanem nagy magyarok, ahogy Kemény János feljegyezte.

Az elbeszélés meséje jól kikerekített, érdekes. Alakjai élnek, pedig az egész mű tele van történelmi levegővel. Közvetlenül és tiszta intuícióval érezteti az eszmei célt, a két hatalmas férfiú lelki egységét a nemzetszeretetben.

Gulácsy Irén műve: *Bethlen Gábor, az ember* (Helikon 1929. 793. l.) csak kis részben történelmi jellemzés. Egészben véve nem egyéb, mint Bethlen-adomák fűzérbe szedése.

XI.

A kötött formájú, a verses epika terén is többször találkozunk Bethlen alakjával.

Zajzoni Rab István, a csángó származású népköltő, *Bethlen Gábor* címmel víg elbeszélést írt. (Megjelent *Kordalok*

c. kötetében. Bécs, 1859.) A mű négy részből, összesen 29 négysoros versszakból áll. A «kitámadó» Bethlen Gábor Nagyszombat alatt táboroz. Carafa (!?) kémei egészen a fejedelem sátráig furakodnak el s rá is lőnek az éppen ebédjét fogyasztó fejedelemre. Mindenki fejét veszti, kapkod, de a fejedelem meg sem mozdul, tovább étkezik nyugodtan. De amint felkél, fut az ellen, szalad a Morváig, melynek hidját lerombolja, hogy a nyomon üldöző Bethlent feltartóztassa. Bethlen Mihály szpatárt és népét rendeli ki új híd verésére. A német visszaveri ugyan a szpatárt, de maga is Hodolin várába húzódik. A várat Bethlen ostrom alá fogja, az ostromban maga is résztvesz. Carafa és a várnép megadja magát. Bethlen hattyú ménen ülve «nevezi meg a békének pontját».

Mentovich Ferenc, a mult század irodalmi életének ez az érdekes alakja, a maga szerkesztette Marosvásárhelyi Füzetekben (I. k. 182—4. l.) közölte *Bethlen Gábor halála* c. költeményét. Elmondja, hogy a haláloságyon fekvő fejedelemnek csak teste van megtörve. Lelke szabadon száll és boldogan szól Istenéhez, ki előtt maga visszapillant pályájára. Hivatása volt s vállalta is, hogy a hitet s lelkiismereti szabadságot megtámadó ellenség ellen hadba szálljon. Győzött s szerette népe számára az észnek kemény alapra küzdhelyet (főiskolát) épített. Mert lesz majd idő, midőn a vallásos hitért más fegyverrel, kiművelt ésszel s szilárd elvek vértjével kell küzdeni. Mégis és ismét kéri Istent, hogy tekintsen el multja felett s tartson kegyelmes ítéletet. Ezeket mondva, drága élte végsőt lobban, meghal. De szelleme köztünk van. Csillag, melynek fénye vezérel; zászló, mely előttünk lobog s kezünkben az új fegyver: a meggyőződés erős acélja s az ész kifent éles szablyája.

Míg Zajzoni Rab a harcos, Mentovich az iskolaalapító fejedelmet jellemzi. Mindkettőben több a retorika, mint az elképzelés és a lírai melegség. Befejezésük szétágazó, ellaposodik. Stílusuk egészben színtelen próza. A Mentovich költeményének szókincse, eszméi határozottan emlékeztetnek az *Új világnézet* írójának materialista gondolkozására.

Illésy György *Bethlen Gábor szakála* c. verses elbeszélé-

sében (megj. Illésy György Költeményei. Pest, 1872. 83—87. l.) három részben, huszonzárom versszakban az ismeretes, valóban megtörtént szebeni esetet mondja el. A Forgách nádoron diadalt aratott Báthory Gábor lakomára hívja a szász polgárokat. Ezek azonban ismerve a Báthory féktelen érzékiségét, az asszonynépet csak a Bethlen kezessége mellett és adott szavára merik elvinni a lakomára. Bethlen kezeskedhetett s szavát adhatta, mert Báthoryval eskü alatt megígértette, hogy ezt az egy lakomát meg nem bánja senki. Lakoma alatt azonban Báthorynak érzéki mámora kigyullad s esküjét feledve egy szász hajadonnal eltűnik. Bethlen gyertyával kezében utána megy, utól is éri. Ekkor a dühös Báthory az égő gyertyát, kikapva Bethlen kezéből, mérgében a Bethlen szakállába döfi s azt elperzseli. Bethlen a szultánhoz menekül, a fejedelem trónját veszti, vére orgyilkosságban folyik el.

Az elbeszélés azt a Bethlen Gábort állítja elénk, aki egyedül képes fékezni a Báthory lobogó érzéki szenvedélyét, akinek szava megnyugtatja még a lányaik tisztaságát féltő szászokat is. «Hogyha Bethlen nem segíthet, nem segít itt senki» — mondja szerzőnk. Mindhiába, Báthoryt ragadja vak szenvedélye. Már férfiúi adott szavát sem tartja meg, sőt hű emberét rútul meggyalázza. Pusztulnia kell.

Gárdonyi Géza *Kamuti Balázs* c. humoros költői elbeszélésében (Április c. kötet 81. l.) a Hodolin alatt táborozó Bethlen Gábor szerepel. Bethlen seregei Hodolint körülfogták, de nem lövik. Nincs puszkapor, elfogyott; új nem jött; a hadi nép csak mulatozik. Bethlen, hogy a vár ostromára s elfoglalására seregét mégis felbuzdítsa, elmondja, hogy álmában megjelent neki Zrínyi Miklós s azt tanácsolta, hogy ne puszkaporról, hanem csellel vegyék meg a várat. Lóról leszállva gyalog másszák meg a várhoz vezető sziklahátat s onnan ereszkedjenek be a várba. Csak bátorság kell hozzá. Az pedig, Zrínyi szerint is, van Kamuti Balásznak elég. Bethlen Zrínyinek igen választ adott s jutalmul a vezérnek, Kamutinak két falut kötött le. A sereg csakugyan kész a hadivállalatra. Kamutinak is tetszik a két falu. Isten látja lelkét, rajta nem is múlna. Csak átkozott fogadása ne tartaná

vissza. Mert fogadta, hogy harcol vitézül, de azt is, hogy sohase megy hídon szélről, futamodó hadban hátul és elsőnek soha nem mászik — várra.

Az elbeszélés, melynek történeti alapja van (Kemény, Önéletírás, 61. l. Szalay-kiad.) Bethlen leleményességére vet fényt.

Vargha Gyula: *Mihály bíró*, Bethlen Gábor udvari bolondja c., szintén humoros elbeszélése (Budapesti Szemle 191. köt. 141. l.) a Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin egybekelésekor Kassán tartott fényes lakodalom mulatságai között történik meg. Két udvari bolond ví számárhátról lovagi tornát. Mihály bírónak, a Bethlen bolondjának félbajusza ott marad a Balási udvari bolondjának kopjahegyén. A jelenetnek tanuja az egész udvar, maga a fejedelem is. Egyéb szerepe nincs.

A költemény, melynek forrása Kemény János feljegyzése, bár közvetve, de tanúsítja, hogy a Bethlen udvara, udvartartása, a lakodalmas mulatságok valóban fejedelmiek voltak. Sem fényben, sem gazdagságban, sem vidám szórakozásban nem állt hátrább a nyugati fejedelmekénél.

XII.

Végigtekintve ez irodalmi termékeken, mindenekelőtt ismételjük, hogy sem a zsoldáríró, sem a fejedelmi énekszerző Bethlen Gáborról szóló irodalmi hagyomány és feltevés helyet nem álló. Bethlen irodalmunkban nem foglal helyet mint alkotó és ihletkifejező költő, csak közvetve, mint levélíró stiliszta, kinek magyar beszéde ma is figyelemre méltó. És előfordul mint ihletforrás, mint tárgy, kifejezendő ihlet-tartalom, mint nemzeti ideál, aki nagy ember, nagy fejedelem, már csak azért is, mert nemcsak személyesen szerette a szellemi javakat, hanem patrónusa volt tudósoknak, literátus embereknek, alapvetője Erdély legjelentősebb főiskolájának, melynek fennmaradását örökre biztosította s ifjúságát egyetemlegesen nemesi rangra emelvén az irodalom és tudomány állandó művelőinek, legalább is fenntartóinak hívta el.

Bethlen alakja költészetünk ihletforrása. Előbb csak a személyes hálára kötelezett alumnus diákok és latinnyelvű költészet (panegyris) magasztalta Bethlent. Utóbb, de már életében megszólalt a magyar múzsa dicsőítő, sőt gúnyos hangja is, ami szintén a történeti nagyság jele. Nevére egyházi éneket énekeltek a reformátusok, imádkoztak érte a szombatosok. Halálakor költészetünk szavát adta a nemzeti gyásznak, a mély bánatnak. Még a könnyű erkölcsű özvegyet, Brandenburgi Katalint is a sírók közé állította a költői képzelet. Az udvari schola, a Bethlen-kollégium, ennek diákpóétái ünnepi beszédekkel és ünnepi költeményben újították fel, áldották és áldják emlékét, de üde ihletforrásul szolgált Bethlen más, nem Enyeden tanult költőinknek is.

A reformkorban, a romanticizmus hatása alatt megelevenült érdeklődés a mult, a történet iránt Bethlent is észrevette. Alakja átlép a személyes ihletettségre, a líra területéről elbeszélő költészetünkbe. Szépprózánk s verses epikánk több termékében jelenik meg a nagy fejedelem. A Bethlen Gábor alakjával foglalkozó irodalmi alkotások száma jó százra tehető. Majdnem ugyanannyira megy a száma azoknak az egykorú vagy modern, névtelen vagy ismert, kevésbé jelentős vagy kiváló nagyságú költőknek is, akiket Bethlen személyisége megihletett. Készségök s lelkesedésük a fejedelem iránt egyenlő. De különböző a tehetségük, művészi ábrázolásuknak tisztasági foka, kifejező erejüknek tömörség. Ennek következtében változatos műveik költői értéke meg. A Bethlent megéneklő egykori és legújabb líra több darabja mindenképpen valódi műalkotás s költészetünknek maradandó értéke. Szépprózánk és verses epikánk körében is van több igen jeles. Bethlent tárgyaló mű. Azt az elbeszélő művet azonban, melyben nemcsak cím szerint, mint Szathmárynál, hanem történetileg és költőileg is Bethlen Gábor a főhős, költőink még nem alkották meg. Van már kitűnő vázlat, tanulmány. De történetileg is teljes és művészileg is befejezett szépirodalmi jellemképét még várjuk.

Mégis költészetünk, híven meghatározó, sajátos alaptermészetéhez s az általános fejlődés arányában. Bethlen

alakjával szeretettel foglalkozott. Hirdette, hogy Bethlen Gábor nagy ember, kiváló történeti alak. Ebben is tükre és szószólója történelmünknek, a nemzeti létnek és ideálnak, annak a géniusznak, akivel Isten — a Károlyi Árpád szép szavai szerint — jókedvében megaranyozta a magyar föld XVII. századbeli történetét.¹

KRISTÓF GYÖRGY.

¹ A tanulmány igyekezett ugyan teljes lenni a Bethlen Gáborral foglalkozó irodalmi termékek felsorolásában és ismertetésében, de hogy hiánytalan volna, egyáltalán nem képzeli.

További tanulmányozást igényel Bethlen alakja a mi költészetünk körén túl az erdélyi román és szász nép irodalmában, valamint a külföldi irodalmakban. Egyebekben helyesen jelölte ki Szekfű Gyula a Bethlen-kutatás és tanulmányozás további feladatai közé többek között egy, a mi tanulmányunk tárgyát is felölelő pontos bibliográfia összeállítását.

és
yet

AZ IDEGEN.

— Harmadik közlemény.¹ —

Házam a Fő-utca végén van, közel a vasúthoz. Egész délelőtt néztük remegő szívvel, sóvár szemmel, mint vonultak a menekülők az állomásra. Kosarak, batyuk, zsákba gyömöszölt, lepedőbe kötött holmi a hátukon, hónuk alatt. Mind siet, szalad, rohan. Mind kiabál, de nem érteni, mit. Úr és paraszt, rongyos ember és finom kisasszony egymás után vágat kifelé. De mégis nagyobbbrészt egyszerű emberek; a tehetősebbje már mind elfutott.

Legutoljára vonszolta fáradt testét a menekültek csoportja. Igazán szomorú látvány volt. Lehet-e szörnyűbb, mint újra menekülni tovább, tovább.

Délben magyar katonacsapatok vonultak át a városon. Ágyúk, társzekerek, automobilonok.

Ez fáj legjobban. Elszoruló szívvel néztem, mikor az utolsó csapat is eltűnt az utca sarkánál.

Végünk. Ki vagyunk szolgáltatva az ellenségnek. Még csak meg sem kísérelm vázolni, mit éreztünk.

Halálos csend ülte meg a várost, amely dombok lábánál feküdt, mint őr a hegyek és a délkeletnek húzódó síkság között. Félig már alföldi város, de haladottabb kultúrával. Elég csinos és barátságos.

Egy órakor az egyik öreg városi tanácsos, aki a vasút mellett lakik, bejött hozzánk. Elképpedt, hogy bennünket itt talált. Nehezen értette meg ittmaradásunk okát, s ő is azt tanácsolta, húzódjam meg valahol, mert az első órákban

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1930. évi 626. és 627. számában.

csakugyan hadifogolyként fognak velem bánni, később majd csak kitalálunk valamit.

Délután három órakor már kihalt a város. Egy-két kíváncsi lézengett az utcán és a kapukban. A lakásokat sok helyütt nyitva hagyták, az asztalt megterítették, megrakták eleséggel: hadd egyék az ellenség, hátha így nem bánt egyebet. A kapukra mésszel, krétával nagy fehér kettős-kereszteket rajzoltak, az oroszok szent jelvényét: hátha irgalmasabbak lesznek.

A tornyon már ott lengett a fehér zászló. A városi tanács néhány higgadt öregúrból verődött össze, akik Dobos András nyugalmazott tanárt választották meg polgármesternek, mivel a polgármester, Gábor Antal, kora miatt kérte fölmentését.

Nyugodt természetű, erélyes öregúr volt; beszélt jól németül, sőt egy kicsit oroszul is, ha jól emlékszem.

Összeállott a küldöttség, amely az oroszok elé készült kivonulni, hogy a teljesen kiürített város és az ittmaradt fegyvertelen lakosság számára kíméletet kérjen.

Négy órakor kitűztek egy kis fehér zászlót annak jeléül, hogy az ellenség már belépett a városba.

Én megcsókoltam Mártát és a betegen lihegő Miklóst és fölindult lélekkel, leírhatatlan lelkiállapotban kamrámba vonultam, hová vén kocsisom minden tíz percben bement a híreket. Szégyen, harag, félelem mardosták a lelkemet. (A fronton sem szenvedtek tán ennyit.)

Este hat óra után jelentette a kocsis, hogy egy idős tiszt pár kozák kíséretében az udvarba lovagolt. Később hírül adta, hogy az idős lovastiszt nálunk fog lakni. Ez valamenynyire megnyugtató, bár lelkiállapotom leírhatatlanul irtózatossá volt. Igazán azt hittem, hogy meg fogok örülni.

Alvásról szó sem lehetett. Van-e olyan ember, aki aludni tudna ilyenkor?

Éjfélkor a kocsis beszólt hozzám:

— Tekintetes úr, tekintetes úr!

— Mi az, András? — kérdeztem és úgy a szívembe nyilallott, hogy azt hittem, megszórtak.

— Tekintetes úr, a tekintetes asszony azt üzeni, tessék bátran bemenni.

Bódultan lépkedtem a sötét szérűn, kerten, udvaron át a tornác felé. Az előszobában ott ült két kozák, akik fölálltak és katonásan üdvözöltek.

Lámpa égett az ebédlőben s a terített asztal mellett egy talán hatvanéves tiszt ült, meg a feleségem.

A tiszt láttomra udvariasan fölállt és németül köszönt. Bemutatkozott:

— Ivan Timacseff őrnagy — még valami nevet mondott, de azt nem tudtam meg soha.

— Hadas Miklós vagyok, gazdálkodom.

Én is, feleségem is meglehetősen jól beszélünk németül. A tiszt folytatta:

— Herr Hádász, önnek nincs mitől tartania. Kedves neje már mindent elmondott. Legyen nyugodt. Én jó ember vagyok, s míg én itt leszek, semmi bántódásuk nem lesz. Csak ne mutakozzék az udvaron se, amennyire lehet. Mi innen három-négy nap mulva tovább nyomulunk Szatmárra. Onnan Debrecenen át Budapestre!

Elsápadtam, remegni kezdtem. Ő észrevette.

— Háború van. Nem lehet másként — szólt komolyan rám tekintve. — Ellenségek vagyunk, de azért legyen nyugodt. Vonuljanak szobáikba és ápolják a kis beteget.

Fölállt, kezet csókolt a feleségemnek, előttem meghajtottta magát és az ajtóig kísért bennünket.

A szobában Márta, szegény, a nyakamba borult. Suttogott:

— Mégis talán megőriz bennünket az Úr kegyelme. Nagyon derék ember az öreg, igazán lovagias ellenség.

Most Márta bízott, én kezdtem ingadozni:

— Ki tudja, meddig lesz itt. Hátha elmegy.

— Ugyan, miért izgatod magad? Itt van. Feküdj le, majd én virrasztok Miklós mellett.

— Nem, drága, majd én ápolom a kis Miklóst.

Persze, mind a ketten fönnmaradtunk. Márta egy litografált papírlapot tett elém. Rossz magyarsággal írott rendelet volt, előleges *intézkedetek*. Hogy a polgárság békésen viselkedjék, hogy utcára menni csak reggel kilenctől este hatig lehet; hogy szeszes italt kimérni, kocsmát hárman kívül

nyitva tartani nem szabad. A legcsekélyebb rendzavarás, orosz katonák itatása, áruló jelek adása, a városból való távozás esetén főbelövetés. A pénz értéke lesz : 1 rubel 3 kor. 33 f. ; 30 kopek 1 kor. ; 3 rubel 10 kor. A kereskedők üzleteiket zárva ne tartsák, mert erre nincs ok, mindent készpénzzel fizet a katonaság.

A feleségem már mindent hallott. Így hallomásból elbeszélte, hogyan ment a város átadása. Hogy az ideiglenes polgármester a vezénylő tábornokkal lakik a Korona-szállóban, mert a tábornok merénylettől fél ; ha őt felrobbantják, pusztuljon a polgármester is. A kozákok szépen énekelve jöttek. Pont négy órakor a Fő-térre befordult egy kozák, kezében lövésre készen tartott karabéllyal ; utána harminc lépésre nyolc lovas közeledett, megint harminc lépésnyire nyolc, ezek mögött egy egész szotnya. Rögtön fölálltak a városház előtt és tíz perc múlva bevonult a főcsapat, körülbelül kétezer ember. Utoljára, fehér ménlovon, fehér báránybőr kucsmában a parancsnokló tábornok léptetett ; hatvanesztendő lehetett, zömökalkakú, lelógó szőke bajuszú, beretvált állú. — Innen a főispáni hivatalba mentek, ahol a tábornok Dobos polgármestertől először 100,000 koronát követelt, s mikor megtudta, hogy lehetlent kíván, megelégedett bizonyos, meglehetősen nagymennyiségű zab, széna, ló, ökör meg száz-ezer cigaretta követelésével.

Az orosz csapatnak tíz ágyúja van, több rossz lova, amelyből sok megdöglött a városban. A rövid karabéllyal, széles karddal, handzsárral fegyverzett legénység elszéledt a városban s nagyon örült, ha egy-egy csapatától elmaradt ulánust vagy öreg népfölkelő magyart elfoghatott ; de nem bántották őket, csak fegyverüket vették el.

A tisztek jól beszélnek németül, úrimódon viselkednek és iparkodnak fegyelmet tartani, de azért kihágás, erőszakoskodás is fordult elő.

Már anekdóták is keringtek. Egy kirgíz katona sört rendelt s a sörös pohár alá kéregpapír abroszvédőt tettek. A szerencsétlen megette a kerek lapot, azonban a második pohár sör rendelésekor erősen hangsúlyozta, hogy pogácsát nem kér. Egy másik vendéglőben a vendéglősné zavarában vutki

helyett kreozótot adott a tisztéknek. Mikor rájött a tévedésre, nagyon kétségbeesett, azonban este az újra jelentkező tiszték ugyanabból a vutkiból kértek, amelyből egy órával azelőtt ittak. A korcsmáros tíz üveg kreozótot adott el, melyet féregirtásra hozott a patikából.

Fölháborodva mesélte Márta, hogy a környékbeli rutén lakosság egy része a pályaudvaron ottmaradt holmiból jócskán rabolt és több helyen rútabbul viselkedtek, mint a muszka. Hogy erőszakosságok is fordultak elő, mert minden tilalom ellenére akadtak részeg katonák, akik a nőket bántalmazták.

Legjobban ez ijesztett meg. A világon semmitől úgy nem féltem, mint ettől. Pedig orvosunk ismételtette gúnyosan, hogy ez a győző legszentebb joga — és egy csomó rémes történetet zúdított a szívemre.

Lassan megvirradt s délig semmi baj nem történt. Az őrnagy tíz órakor kelt föl s kért, tartózkodjam közelében, mert szereti a társaságot.

A kis Miklós valamivel jobban lett. Láza lejjebb szállott és most már ritkábban alkalmaztuk a borogatást.

Az ebéd aránylag vidáman folyt le. Márta kitett magáért s az idős tiszt nem győzte dicsérni a magyar konyhát.

Kissé fölvidultam vagy talán helyesebben így mondhatnám: megnyugodtam. De nyugalمام nem tartott soká. Délután újra megrohantak az aggodalmak, amint az természetes is.

Négy órakor írást hoztak Timacseff őrnagynak, aki kedvetlenül jelentette ki, hogy őt a tábornok haladéktalanul máshová rendelte s nem tudja, ki fog helyébe jönni. Jó lesz, ha egyelőre megint elrejtőzöm.

Rögtön csomagoltak (katonáknál ez könnyen megy) és húsz perc múlva már nem is volt nálunk ez idős tiszt.

Halálos szorongások közt váraкоztam a kamrában, amelyet kis fantáziával kízókamrának nevezhettem. Ha értenék az írásművészethez, igazán kiaknázhathnám azt a lelkiállapotot, amelyben gyötrődtem. Csakhogy én nem tudok írni, én csak annyit tudok mondani, hogy szégyen, harag, kétségbeesés váltogatták egymást bennem. Nagynéha valamelyes

kis bizalom is tévedt ezek közé a zordon érzelmek közé, mint ahogyan a szennyes örvény egy-egy kis virágot forgat meg halálos gyűrűjében.

Öt órakor Nagy András jelentette, hogy új tisztet szállásoltak hozzánk. De már ez nem idős ember, hanem fiatal.

A kocsis óvatosan elment az ajtótól, engem meg újra szörnyű kétség, tépő aggodalom kínozott: mi lesz most. Valahogyan úgy éreztem: a szerencsétlenség kikerülhetetlen. Ma sem tudom, miért, de úgy tekintettem helyzetemet, mintha már a veszedelem közvetlen közelünkben volna vagy talán el is ért volna.

Hatkor megint jött a kocsis. Örvendező hangon szólott:

— Tekintetes uram, a tekintetes asszony kéreti, tessék csak bátran bemenni.

Örülöm kellett volna, mégsem örültem. Balsejtelmektől gyötörve léptem az ebédlőbe.

Tompaorrú, szőke férfi állt föl az asztal mellől. Első pillanatban föl lehetett ismerni, hogy orosz.

— Stepan Orgunovics — mondta negédes orrhangon.

Különös, ennek sem tudtam meg a harmadik nevét soha. Nem értettem és többé nem volt alkalmam megtudni, mi a vezetékneve. Valami Kodileff vagy ni.

Jól megtermett férfi volt, szélesvállú, domború mellű. Van rá okom, hogy emlékeimből ne mosódjék el az alakja soha.

Nem volt szép ember, azonban ez igazán nem lényeges. Haja vöröses, nem igazi szőke. Hanem a szeme! . . . A szeme nyugtalanított legjobban!

Nem vagyok én lélek-búvár. Nem értem én rá soha lélektanilag megfigyelésekkel bibelődni. Gazdálkodtam, mióta az ügyvédi prakszist abbahagytam. Négy százötven holdra nőtt a birtokom örökség útján s teljesen a gazdaságnak szenteltem magam. Elfoglalt a sok munka és nem vizsgálgattam az emberek szeméit.

De ez a két alattomos szem, ez megdobbantotta a szívemet. Kékesszürke volt a szeme, csakhogy nem jóságos, se nem hideg, se nem szelíd, hanem olyan — hogyan is írjam le? — kétes csillogású, olyan hirtelen elsikló tekintetű. De

mielőtt hirtelen lesiklott az arcomról, mintha megkarcolta volna. Különös érzéseim voltak, mondhatom.

Vizsgálgattuk egymást. Természetesen csak pár pillanatra. Azonban hihetetlen sokat meg lehet látni pár másodperc alatt is.

— Nikolaus Hadas, Advokat — mondtam és akaratlanul is keményen a szemébe néztem.

Rólam az asszonyra pillantott, fölizgatott lelkem szerint : mohón. Aztán magyarázni kezdett :

— A nagyságos asszony mindent elbeszél, — mondta sebesen — nincs oka önnek sem a rejtőzésre. Mi úri emberek vagyunk, nem vadállatok. Azt akarjuk, hogy jó véleményük legyen az oroszokról.

Én leültem és hallatlanul rosszul éreztem magam. Bizonyára más is volt már ilyen állapotban. Hiszen örülnöm kellett volna és nem tudott a lelkem valami szörnyű nyomás alól fölszabadulni.

Egy óra múlva igazolódott aggodalmam indokolt-sága.

A muszka tiszt, Orgunovics úr, szakadatlanul a feleségemmel (jobban : a feleségemnek) beszélt. Mintha én ott sem lettem volna.

Behozták a vacsorát.

Orgunovics evett és evett, ami még igazán nem lett volna baj — de ivott is. Meglehetősen sokat ivott.

— Nem unatkozik, szép asszony, ebben az eldugott városban? — kérdezte bizalmas, tolakodó hangon.

— Sok jó ismerősünk, rokonunk lakik itt, dolgom is van. Sohasem unatkozom — felelte Márta valami rémült készséggel.

Rám azt a benyomást tette szegény asszony, mint mikor valaki örülttel van egy szobában s mindent ráhagy, csak-hogy föl ne ingerelje.

Valóban nem érdemes leírni, hogy mit beszélt a tiszt. Mindazt, amit egy elbizakodott, hatalmának, mindenhatóságának teljes tudatában levő, erőszakos természetű férfi szokott ilyenkor.

Számtalanszor megkíséreltem a beszédet más irányba

terelni, de Orgunovics rám sem hederített. A szó szoros értelmében kihagyott a számításból.

Emberben még talán sohasem forrott úgy a düh, mint énbennem. A kezem ökölbe szorult, a fogam halkan megcsikordult és halántékomon, fülemben úgy lüktetett a vér, mintha doboltak volna.

Szegény Márta rémülten pillantott rám és én megértettem, hogy nemcsak ettől a szemtelen tisztól fél, hanem még jobban retteg miattam.

Végtelenül szerető szíve kitalálta, látta, mi megy végbe a lelkemben.

Mert én csakugyan minden pillanatban azon a ponton voltam, hogy fölugrom, torakonragadom ezt az arcátlan muszkát és vagy kihurcolom az udvarra vagy megfojtom.

Azt hiszem, bár erős férfi volt is, könnyen bírtam volna vele, oly pokoli düh feszítette izmait.

De megint elfojtottam indulataimat. Keztem gondolkodni a következményeken: bizton főbelőnének, s ki tudja, mit tennének ezzel a szegény nővel és súlyos beteg fiammal.

Orgunovics mind hevesebben udvarolt. Azt emlegette, hogy ilyen halvány, bájos asszony még az ellenséget is le tudja győzni és mindent kivihetne, ha akarná.

Legszörnyűbb megbotránkozásom- és kétségbeejtő helyzetemben is láttam, ennek az embernek komolyan tetszik a feleségem. Más is úgy volt vele mindig. Az isten tudja mivel, de megbabonázta a férfiakat, pedig sohasem vettem észre, hogy kiszámítottan viselkedjék. Más körülmények között büszke lettem volna erre, de most . . .

Szörnyű órák voltak ezek. Leírni nagy író is nehezen tudná lelki harcaimat, szenvedéseimet. Az önérzetes férfi lealázását, a szerelmes férfi megbántódását, féltékenységét, azt az érzést, hogy amitől mindig leginkább rettegtem, íme itt van. Hiába imádkoztam: én Istenem, csak ezt ne!

Most is az asszony találta föl magát.

Szelíd mosollyal felkelt a székről, kezét a lángolószemű tisztnek nyújtotta és halkan, tán kissé szomorúan, de végtelenül kedvesen mondta:

— Százados úr, képzelheti, hogy mi, szegény legyőzöttek, milyen fáradtak, kétségbeesettek vagyunk. Nemcsak hazánk sorsa, hanem fiunk betegsége is lesújtott bennünket; legyen irántunk elnézéssel, bocsássa meg, ha pihenni szeretnénk . . . Úgy-e, hogy nem veszi rossz néven?

Az orosz hirtelen rám pillantott, onnan az ajtóra. (Mégint éreztem arcom bőrén azt a különös karcolást.) Nehézkesen fölkelt, odanyújtotta vörösszeplős kezét ő is Mártának és a megengedett időnél tovább tartotta.

— Nagyságos asszonyomnak igaza van, bár nem is gondolja, milyen fájdalmat okoz nekem, hogy nem láthatom reggelig. Azonban szíveskedjék csak egy pillanatig várni. Én reggel későn kelek és tudom, hogy Hádász ügyvéd úrnak dolga lehet a városban. Én *salvus conductus* adok neki, jogom van hozzá, azzal bárhova bántatlanul elmehet. Sebesült magyar foglyok vannak a gimnáziumban elszállásolva, látogassa meg őket.

Beszélt. Szükségét érezte a folytonos beszédnek, hogy leplezze szándékát. Ki akarta kerülni, észre ne vegyem, hogy el akar távolítani hazulról.

De hát mit tehettem volna?! Mit tett volna más az én helyemben?

Megköszöntem a szívességét. Odanyújtottam kezem' az ellenségnek (rám nézve minő százszorosan ellenségnek!) és mosolyogni próbáltam. Mondhatom, nehezen ment.

Becsukódott mögöttünk az ajtó.

A hálósobában rémülten pillantottam a feleségemre; ő is énreám. Mindkettőnk tekintete ugyanazt mondta: itt a legnagyobb veszedelem.

— Megszökünk, — mondtam az asszonynak — mihelyt Miklós egy kicsit jobban lesz. Kimegyünk a tanyára s onnan tovább Hosszúmező felé.

Márta könnyezve borult rám:

— Veled megyek, Miklós. Még soha így nem szerettelek. Oh ez az ember, ez a vörös ember! No de bizonyosan nem olyan rossz, amilyennek rémületünkben látjuk. Majd csak elmegy. Hátha már holnap ez is elmegy.

A férfi tulajdonképpen gyáva. Nem tudtam én vigasz-

talni ezt a szegényt asszonyt, pedig érzem, hogy kötelességem lett volna.

De hát olyan veszedelem sujtott rám, olyan szörnyűség fenyegetett, ami ellen a bátorság mitsem használ.

Néztük a beteg gyermeket s aztán ruhástul (jellemző, hogy ruhástul) lefeküdtünk, s a fáradság elnyomott bennünket. Három-négy órát aludtunk.

Telve aggodalommal, fáradtan keltünk föl reggel és vártuk, mi lesz.

Október 13.

Megint egy nap, egy nem mindenkire szörnyű nap. Mert az oroszok nem viselkedtek rosszul. Tulajdonképpen a tisztességes ellenség közé tartoztak. Szórványos erőszakosságokat leszámítva, nem követtek el semmi olyat, ami ilyen körülmények közt szokatlan lett volna. Igaz, hogy az üresen hagyott lakásokat kirabolták, berondították, itt-ott elvittek értékes tárgyakat, megverték egy-két embert, azonban nagy általánosságban városunkat épségben hagyták. Gyujtogatás, gyilkosság seholsem történt. A város ép volt és látszott, hogy épen is fog maradni.

De annál irtózatosabbá lett az én egyéni sorsom.

Tanakodtam, tépelődtem, mit tegyek. Tudtam, hogy az igazolójegyet azért adta ez a vörös muszka, mert el akart hazulról küldeni. Menjek, maradjak? Melyik lesz jobb? — adj tanácsot édes, jó Istenem!

Márta remegő hangon szólt :

— Menj, Miklós; jobb lesz. Csak sokáig ne légy oda. Majd vigyázok én. Talán csak ember ez is.

A tiszt még nem kelt föl. Aludt az erős bortól. Az az öreg-asszony, akit elmenekült szolgálónk helyett fogadtunk, hallgatózott az ajtajánál.

— Horkol, mint a ló, az Isten fojtsa meg — suttogeta.

Ez az öregasszony is nagyon jól látta, mitől félünk.

Keserves készülődés után nagy nehezen elmentem. Lábam remegett, a hátamon időnként a hideg futott keresztül. Olyan kínosan lépdeltem, mint néha rossz álomban történik ez. Az utcákon néhány kozák ódöngött. Több lakás ablaka nyitva. Benéztem. Szörnyű rendetlenség mindenütt. Orvos-

barátom ebédlőjében a kinyitott zongorából lovak ették a szénát. A közjegyző ablakaiból részeg kiabálás, nyers, de hibátlan dalolás hangzott ki. Az egyik járásbíró udvarán a kozákok a bútorokat tüzelőnek aprították.

— Csakugyan, álom ez — gondoltam és csaknem öntudat nélkül vitte zsibbadt testemet a két lábam a gimnázium felé.

Az épület kapujában kozák őr állott. Odanyújtottam neki az igazolványt. Megnézte, katonásan köszönt és bebocsátott. (Az a gazember Orgunovics nem hazudott, az igazolvány érvényes volt.)

Feledhetetlen látvány tárult a szemem elé. Szalmazsákokon, mindenünnen összehordott ágyakon sebesültek sóhajtoztak. Oroszok, magyarok vegyesen. Két orvos kötözgetett köztük.

Felkötött karral, bebugyolált fejjel, többnyire sápadt arccal feküdtek szegények. Majdnem ellenségesen néztek rám. Nem is csodálom, de nem is részletezem, minő százféle változata lehet a nyomorúságnak, kínnak, szenvedésnek.

A sarokban balról egy magyarsipkás, szakállas katona üldögélt szalmazsákján. Jobblába térdig be volt pólyázva. Komoran pillantott rám, de mihelyt meghallotta a magyar szót, szomorúan elmosolyodott.

— Honnan jött, barátom? — kérdeztem.

— Nagybocskónál estem fogságba. Lábamba lóttek.

Az egyik orvos odajött. Szótlanul nyújtottam neki az igazolványt. Megnézte s intett, hogy rendben van.

— Beszélhet a sebesülttel — mondta s odább ment.

A katona most csendesen, rövid mondatokban beszélni kezdett:

— Hat óra hosszat tartottuk föl az orosz Nagybocskó meg Vissó közt. Nagy puskázás volt. Mink Rahó felől gyüttünk ágyúval. Rendben gyüttünk. Tudtuk, hogy vissza kell vonulni ide Homokszállás alá. Azt is tudtuk, hogy Homokszállást kiürítik. Sok volt az orosz. Bocskó alatt golyót kaptam a lábam szárába. Elájultam. Az orosz nem bántott, igazán jól bántak velem. Most is becsülettel gyógyít az a hosszú doktor.

„Komolyan beszélt a magyar vitéz és mindig oroszot mondott, sohasem muszkát. Ő még eddig szerencsésnek tarthatta magát, tisztességes emberek kezébe került.

A hátam mögött egy másik magyar szólalt meg :

— Vélem bizony rosszul bántak, míg ide nem kerültem — mondta és félénken nézett körül. — Tekintetes uram, — és a szava suttogásformán hangzott — nem soká lesz itt a muszka. Engem Hosszúmező alól hoztak ide. Annál lejjebb már nem engedik ezeket.

— Honnan gondolja, édes barátom? — kérdeztem.

— Hallottam a tábornokunk saját szájából. Nem küldtek ki a sátorból.

Hirtelen valami altiszt jött be és hozzám fordult :

— Nem kinézni ablakon, mieink jönnek. Csapatok átvonulnak. Leülni zsákra — parancsolta alig érthető német-séggel.

Leültem a másik sebesült mellé.

Trombita-harsogás rezgettette az ablaküveget. A föld remegett. Ágyúkat vontattak, de hogy merre, nem bírtam kivenni. Aztán csend lett. Föl akartam kelni, de nem engedtek.

— Csak délben szabad, addig nem elmenni — mondta az altiszt.

Újból csapatok vonultak. Vezényszavak hangzottak. Lódobogás, szekérsörgés.

A féltékenység, borzalom, aggodalom újra birtokukba vették a lelkemet. Igazán azt hittem, megbolondulok.

Harangoztak, dél volt, de csak három órakor engedtek ki.

Köszöntem a két sebesültnek és hazarohantam.

Izzadtam a hűvös időben és a torkom úgy kiszáradt, hogy alig bírtam beszélni.

Orgunovics nem volt otthon.

Márta vonagló ajkkal csókolt meg. Rémülten láttam, mennyire kínlódik és hogy küzd a sírással.

— Mi történt? — suttogtam.

Az asszony csuklik a zokogástól és csak hosszas vigasztalás, becézgetés után csillapodik le annyira, hogy beszélni tud :

— Ez az ember, ez az Orgunovics megragadta a kezemet,

ráncigált, meg akart csókolni. Csak nehezen bírtam kiszabadulni . . .

Elhallgatott. Az arcom rettentő lehetett.

— Miklós, — lihegte és vállamba kapaszkodott — Miklós, én meghalok, ha az az ember . . .

— Angyalom, — mondom neki könnyes arcát simogatva — kiküldelek a tanyára.

— Őriztet, azt mondta, őriztet bennünket. Főbelövet téged, ha ki mersz a városból mozdulni. Úgy bánnak veled, mint kémmel.

Két karom, mint a vontatóhajó kötele, úgy feszült meg. Agyamban zuhogott, kalapált a vér.

— Megölöm a bitangot ; belefojtom a lélekzetet.

— Ne, ne, Miklós, — sikoltott halkán az asszony, — ne bánts, mert akkor végünk. Nagyon befolyásos ember, a tábornok kedvence ; ma is ott ebédel a tábornok asztalánál.

Elnyedtem, karom lehanyatlott.

— Mit tegyünk? Nem lehet itt semmit tenni — mormoltam kétségbeesetten.

A kis Miklós még mindig elég rosszul volt.

Orgunovicsot egész délután nem láttuk. Valamikor éjjeltájban jöhetett haza, minket azonban nem zavart.

Talán soha így nem éreztük, hogy mennyire szeretjük egymást. Őrjített az a gondolat, hogy ez az átkozott muszka megalázza, bepiszkítja szép házasetünket.

Rendes viszonyok között élő polgár el sem tudja képzelni, milyen állapot az : teljesen az ellenség hatalmában lenni, kiszolgáltatva kénye-kedvének! Milyen állapot az : egy szeretett és szerető kedves asszonyt félteni a legmegalázóbb, legborzalmasabb erőszakosságtól! Hiába próbálná rajzolni bárki a mi kétségbeesett aggodalmainkat, szorongásunkat, rettegésünket — nem volna rá képes. Hogyan bírnám leírni akkor én, aki minden inkább lehetnék, mint a toll mestere.

Október 15.

Este van, sőt már éjjel. Itt ülünk a kis Miklós ágya mellett. A kis fiú most már igazán jobban van. Láza nincs, evett és most csendesen szunnyad.

Milyen öröm volna ez két olyan szülőnek, mint aminők mi vagyunk. Milyen boldogság lenne, ha helyzetünk egészen válságosra nem fordult volna.

Nincsen szükség sok szóra, hogy a nap eseményeit elmondjam.

Ma délelőtt kimentem az istállóba körülnézni.

Orgunovics még kora reggel fölkelte és szolgálatba ment.

Vagy félórát töltöttem odakint, végigjártam az udvart, szérút, már mint gazdálkodó szokta. Éppen befelé indulok és az udvar közepén járok, amikor a feleségem sikoltását hallom.

Berontok, mint a vihar.

Az ebédlőben a kályha mellett áll a feleségem holthaltvány arccal, tőle két lépésre az orosz kapitány vérvörös képpel.

Odaugrom. Szemem villogott, öklömet fölemeltem. És az öklömben egy hatalmas csavarkulcsot szorítottam. Kint találtam a jászol alatt.

Orgunovics hátrahőkölt. Aztán revolveréhez nyúlt.

Én nem ijedtem meg. Még csak szikrája sem volt bennem a félelemnek.

— Mi történt itt? — ordítottam.

A gyalázatos ember, hatalma tudatában, most már visszanyerte bátorságát és meglehetősen nyugodtan, még tán némi gúnnnyal is ennyit mondott csak :

— A nagyságos asszony megriadt tőlem.

Mártához fordultam :

— Bántott ez az ember?

Szegény asszonyon világosan látszott, hogy nem tudja, mit mondjon. Szörnyen féltett engem.

— Nem . . . nem bántott, . . . csak . . . csak . . .

— Tudnom kell — szóltam fenyegetően és komoran.

Márta nekem soha nem hazudott.

Halotthalványan rebegte :

— Megcsókolta az arcomat — és féktelenül elkezdett zokogni.

Erőt és okosságot támasztott bennem a vérigsértett férfiúi önértet. Nem ordítottam, nem hadonásztam öklöm-

mel ennek a gazembernek az orra alatt. Hidegen, keményen, méltósággal csaptam arcába a mondatokat ; csak a szemem villoghatott :

— Orgunovics úr, én olyan helyzetben vagyok, fájdalom, hogy nagyon is egyenlőtlenek a fegyvereink. Ön kimondhatatlanul lovagiatlanul viselkedik, ahogyan én hasonló esetben sohasem tennék . . . — Megmozdult s önkénytelenül újra revolveréhez ért az ujjá. — Orgunovics úr, én csak feleségemet félttem, magam nem félek sem Istentől, sem embertől. Lelőhet, ha lesz ideje rá, de kimondom, hogy tisztnek lovasiasnak kell lenni s nem erőszakoskodnia ott, ahol ezt nem látják szívesen. Ha ön még továbbra is támadásokat intéz a feleségem ellen, én megpróbálom önt a tábornoknál följelenteni.

Vörös arca elsápadt, szeplői barnán tűntek elő. Először rám akart rohanni vagy valami mást akart tenni, de aztán erőt vett magán. Ő tudhatta, miért. Hangja reszketett az elfojtott dühtől, mikor mondta :

— Lelőhetném önt, mint a kutyát, a holló sem károgná utána ; elfogathatnám. De nem akarok ilyet tenni. Lovagiaságra hivatkozott, ám legyen.

Elfordult.

Én haboztam. Nem tudtam, mit csináljak. (Oh, ha leüthettem volna!) Barátságos legyek hozzá? Megpróbáljak vele jó viszonyban lenni? — Nem sokáig habozhattam. Megfordult. Szúrósan ránk nézett és a tekintete végigkarmolta képemet.

Rosszindulatú hangon, elég nyersen mondta :

— Kimehetnek a szobámból.

Így mondta : szobámból. Azt hiszem, egy betűben még talán sohasem szurkált annyi lealázó gúny, mint ebben az *m* betűben.

Feleségem arcára szorított kézzel kiszaladt. Szegény, nekiment egy széknak, feldöntötte. Én felállítottam a széket és súlyos léptekkel utána indultam. A padló döngött lábam alatt.

Magamon éreztem Orgunovics lángoló tekintetét. Csaknem égette, verte a hátamat.

Rettegésben vártuk a delet.

Az ebédet beparancsolta szobájába, helyesebben szobáiba, mert a látogató- és dolgozószoba ebédlőnkön túl feküdt és így nekünk csak a háló maradt.

Duzzogott, adta a haragost.

Vajjon mi lappang a lelkében?

Délután elment. Magunkra maradtunk, de minden ajtónyílásra, csizmakoppanásra olyat ütött mellünkön a szívünk, ami testi fájdalmat okozott. Ő jön? Nem ő? Mi lesz megint? Megbánta tettét? Felhágy szándékával vagy forral valamit a lelkében? Mert most már világosan láttuk a szándékát és azt is láttuk, hogy ez a gazfickó ravasz és számító ember.

Lám, megfékezte magát, elnyomta dühét. Nem akar kellemetlenséget. Hiszen elfogathatott volna, bezárathatott volna akár a pincébe. Hat kozák volt vele. S mégsem tette.

Túrnünk kellett és várnunk.

Kis fiam rohamosan gyógyult. Éjszaka nem történt semmi. Hallottuk, hogy Orgunovics kora reggel elcsörtetett.

El is aludtunk nyomban.

Október 19.

Lehet huszadika is. De ha már ideírtam, hadd maradjon. Igazán mindegy. Úgysem tudom bizonyosan, hány nap telt el közben: három-e vagy négy. Ez talán furcsán hangzik és csak olyan ember bírná elképzelni, hogy mennyire hosszúnak tetszhetik háromszor huszonnégy óra, aki olyanokon ment keresztül, mint én.

Hadd szedem azonban össze az eszemet! Hogy' is volt csak? Hol hagytam el?

Igaz, utolsó esemény az volt, mikor Orgunovics, ez a vörösképű gazember, megcsókolta Mártát.

Mi is történt aztán?

Igen. Másnap reggel, úgy kilenc óra tájban öt kozák nyitott be az utcaajtón. Egy tisztféle jött velük.

A tiszt németül adta tudtomra, hogy magával visz a tábornok elé.

Nyájas ember volt, jóindulatúnak látszott.

Kérdeztem, miért kell a tábornok elé mennem.

— Nem tudom, uram, — válaszolta — nekem az a parancsom, hogy önt tüstént magammal vigyem. Induljunk.

Menni kellett.

Mártát félholtan hagytam el.

Oh, a háború az arcvonal mögött is borzalmas! És hány ilyen esemény játszódhatott le szanaszét a világban. Vagy még ennél is borzasztóbb!

A tábornok határozottan jó ember volt. Meghúzgálta lelógó szőke bajszát és nyájasan mondta :

— Feljelentették önt, hogy értesítést küldöz a magyar hadseregnek ; szóval . . . szóval kémkedik. Mit szól ehhez?

Nyugodtan válaszoltam. Már amennyire nyugodtságot bírtam magamra erőltetni.

— Tábornok úr, amióta az orosz hadsereg megszállta a várost, nem mozdultam ki házamból, csak egyszer Orgunovics százados engedélyével, aki nálam lakik és aki maga ajánlotta fel a *salvus conductus*t. Sebesülteket látogattam meg. Nincs ember, aki bármit rám tudna bizonyítani, ha csak hamis tanuság alapján nem.

A zömöktermetű orosz megsimogatta borotvált állát és csendes hangon mondta :

— Jól van, uram ; legyen nyugodt. Az ügyet megvizsgáljuk s ha nem bűnös, a feljelentőt szigorúan megdorgálom. Sokat adok arra, hogy a város jó véleménnyel legyen parancsnokságom felől.

Folyékonyan, de hibásan beszélt németül, s az én lelkemben, mialatt hallgattam, szörnyű tusa dúlt. Szóljak-e neki Orgunovicsról? Bepanaszoljam-e, hangot adjak-e gyanúmnak, hogy ő lehet a feljelentő?

Ekkor éles és gyors pillantást vetve rám, újra megszólalt :

— De ön még fiatal, ugyaécsak harcképes.

Megdöbbsentem : mindjárt internáltat s akkor végem.

Halkan szóltam :

— Alkalmatlan vagyok.

Még egyszer rápillantott és intett, hogy mehetek.

Szólhattam-e gyanúmról ilyen beszéd után?

Meghajtottam magam és kimentem. A kozák utánam.

Őrizetbe vettek, azonban jól bántak velem. Adtak

olvasnivalót, tisztességes kosztot, azt azonban szigorúan tudtomra adták, hogy szökési kísérlet esetén irgalmatlanul lelőnek.

Ennek a fogságnak első és második napjáról nincs mit mondanom. Ha mesterségem volna az írás, oldalakat tölthetnék meg lelkiállapotom rajzával. Mert tessék csak elképzelni, mit érezhettem én itt bezárva, miközben otthon Orgunovics . . . Aki nem élt át ilyen két napot, az még a legnagyobb író nyomán sem bírná beleélni magát az én helyzetembe.

Próbáltam valami hírt kapni hazulról, de az örök nem álltak velem szóba.

Csak a második nap estéjén (talán 17-én) mondta az egyik őr, hogy rosszul állnak az oroszok és alighanem vissza kell vonulniok.

Ez az ember járt Magyarországon, lengyel volt és úgy látszik, belsejében nem tartott az oroszsal. Igazán nem tudom, miért volt hozzám ilyen bizalmas.

A harmadik nap reggelén nem állt őr az ajtóm előtt. (Elfeledtem mondani, hogy a járásbírótság egyik börtönszobájába voltam bezárva.) Kinézegettem az ajtó kis rácsos ablakán és senkit sem láttam ott. Hallgatództam: senki sem járkált a folyosón. Pedig ugyan jól lehetett hallani a hatalmas kozákcsizma kopogását.

Tíz óra lehetett már délelőtt. Lelkemet inkább kínos kíváncsiság zaklatta, mint félelem.

Egyszerre gyors lépteket hallok, valaki ajtómhöz közeledik, a kulcsot elfordítja és sebesen távozik. Távoztában még vagy két-három ajtónál megáll.

Nagy óvatosan megnyomom a kilincset. Enged. Kilesek az ajtónyíláson. Senki. A folyosó üres.

Csellám a pincében van. Távolról trombitaszó hangzik és szekerek dübörgése.

Pár percre visszavonulok.

De hát nem az az ember vagyok, aki sokáig tünődnék a történteken. Elszánom magam és óvatosan végigmegyek a folyosón, amelynek a végénél lépcsőfok vezet a rendőrség szobájához.

Várok egy darabig. Végre is ha itt találnak, csakugyan belém lóhet az ór.

Csend.

Mindössze az utcán hallatszik egyenletes léptek zaja. Kétségtelen, hogy katonák menetelnek.

Kisettenkedem. A szívem a torkomig dobog. Üterem gyorsan ver.

Mi ez? Mi történt itt?

Csakugyan igaz volna? Elmennének? Elmennek?

Valami csodálatos, leírhatatlan reménykedés oly örülden dobogtatja szívemet, hogy meg kell állnom. Most csakugyan szívbjajom van.

Végiglopakodom a földszinti folyosókon. Sehol egy lélek sem.

Már a nagy kapunál remeg a lábam, de itt megint várok . . .

Hogy mennyi idő telt el közben, arról fogalmam sincs. Ítéloképességem szünetelt, egészen ösztönösen cselekedtem.

Végül kisettenkedem az utcára. Mindenfelé elvonuló csapatok. Velem senki a világon nem törődik.

Millió érzés rohanta meg a lelkemet. Sietni kezdtem, de azért mégis behúzódtam Kerekes Árpád tanító üres házába. Sohasem tudni, hátha valamelyik orosz rám ló!

Félóra telik el. Már nem jön senki. Halálos csend mindenütt.

Elvonultak.

Kimerészkedem. Hazarohanok.

De igazán rohantam ám. Úgy futottam az üres utcákon keresztül, mint a kis diák, aki otthon felejtette a dolgozatát.

Pár perc és az ebédlőben vagyok.

Feleségem a díványon fekszik. Az ajtónyitásra felnéz, aztán újra lecsukódik a szeme.

Halálsápadt az arca.

Hozzálépek. Nem szól, nem ugrik a nyakamba, nem ölel bolondul, hanem újra kinyitja a szemét és eszelősen néz rám.

Nyöszörög :

— Jaj, Istenem . . .

A keze remeg, lába meg-megrándul.

— Mi történt? mi bajod? — és melléereszkeдем a díványra. — Talán Miklós?

Miklóst kérdeztem, a fiamat, pedig lelkemben, a tudat küszöbe alatt ott volt a bizonyosság: Miklósnak nincs baja, más az, ami történt. Egy lépcsőfokkal lentebb a tudatban még az is ott leskelődött, ami történt.

Hosszú idő telt el, míg az asszonyt cirógatással, ölegetéssel, csókokkal szóra bírtam hozni. Ölembbe vettem, verejtékező homlokát, hideg ajkát vonagló ajkkal csókolgattam.

Végre töredeazve, lassan elmondta, mi történt vele.

Most harmadszor kell mondanom, hogy én nem vagyok író — még regényolvasó sem. Márta ismeri jobban az irodalmat s mindig Paul Bourget-t emlegeti, mint aki legkitűnőbb rajzolója a lelkiállapotoknak. Az ő tollára volna szükség vagy Zoláéra, vagy én nem is tudom, kicsodáéra.

Én úgy vagyok az ilyen jelenetek elmondásával, mint az egyszerű parasztkatona. Az sem tud elmondani semmit. Mikor a házi orvosunk faggatta, hogy mesélje el, mit érzett, mikor a golyó mellébe hatolt, mikor magához tért, mikor körüle a srapsnek pattogtak, — csak ennyit tudott mondani:

— Hát, tekintetes orvos úr, meglűttek, oszt' mikor magamho' tértem, úgy hullott a srapsnel golyója, mint a jégverés. Nem éreztem én semmit, csak attú' fílttem, hogy megingt belém talál, mintahogy belém is trefelt.

Nem tudtunk mi többet kivenni belőle, akár mint zaklattuk is.

Nos, tehát én is úgy vagyok, mint ez a vitéz katona. Én is csak annyit tudok elmondani, hogy az oroszok kivonulása reggelén, öt óra tájban, Orgunovics betört Mártához a hálószobába . . .

— Ne kérdezz többet . . . Behívta az ordonáncát, nem volt menekvés. Meghalok . . . meghalok — suttogta rekedten a szerencsétlen asszony.

Lekúszott az ölemből, visszahanyatlott a díványra és valami sajátságos, érthetetlen állapotban feküdt, amely az ébrenlét és az ájulás határán van. Hol sírt, hol nyögött;

majd megmerevült az arca, majd úgy rángatódzott, mintha rettentően fáznék.

Óraszámra ment ez így. — Ezt írja le híven valaki!

Vigasztaltam, ahogy tudtam. Szüntelen azt hajtottam neki, hogy nincs miért ennyire kétségbeesni, hogy én éppen úgy szeretem, mint eddig. Hogy ez is hozzátartozik a háború szörnyűségeihez. Hogy majd elfeledjük az egészet és megint olyan boldogan élünk, mint eddig. Adjunk hálát az Istennek, hiszen még szörnyűbb is történhetett volna.

És csakugyan, úgy éreztem ezekben az órákban, hogy túlságos mély nyomot nem fog hagyni bennem ez a borzasztó esemény.

JÓKAY LAJOS.

KISFALUDY KÁROLY ÜNNEPÉRE.

Új bölcső mellett anyai koporsó,
Koporsó gyásza bölcső bűne lett ;
Átzúg a gyászon apai komor szó, —
Szegény kis árva, mért is született?
Az ifju lélek, vonszolván a vádat,
Anyátlansága fölsíró sebét,
Bolyong, mint dacr a zordonult bubánat
S mint sejtelmektől hajszott büszkeség.

Koldúsreménnyel járja a világot,
Szomjassá gyötri sivatag jelen,
Igézik lelkét színes, csalfa álmok,
Bódítja mámor, kósza szerelem ;
Ecsettel, tollal szent titkokra lesve
A termő bú már új hangon zenél :
Hajnalra zeng egy diadalmas este
S már őt köszönti : üdvözlégy vezér!

S bevonul Pestre rózsás Auróra
Új hajnalálmok rózsás szekerén,
Köréje árad szép találkozóra
A szárnyaló hit s megifjult remény ;
Öreg Kazinczy hódolón vidámul,
Új színfalak közt friss kedv, ősi hév, —
És földereng a kékegű Dunántúl :
Országgra zeng a Kisfaludy-név.

Az álmos földön megpezsdült az élet,
 Átleng a színen frissebb fuvalom,
 Alakok zsongnak, élő tiszta képek, —
 Virágnylás a fáradt ugaron ;
 Mint szívből szívbe csorduló ajándék,
 Halk mosoly röppen, harsány nevetés, —
 Az író tolla mégse léha játék,
 Munkája oly szent, mint a magvetés.

Merengni multon : hollószárnyu bánat,
 Jövendőt hinni : édes izgalom ;
 Bú és reménység egymáson ha áthat :
 Magyar sors képe szívben, színpadon ;
 Mohács szent gyásza él, mert halhatatlan,
 De mégis : immár mosolygóbb az ég,
 Targallyakon már tavasz rügye pattan,
 S a szív fölujjong : él magvar, áll Buda még!

«Sötét olajfák illatos hüsében »
 Áldott, ki egykor szépet álmódott :
 Most lelkes társak lángolóbb tüzeben
 Nyer szebb álmokra kedvet és jogot ;
 Övé a hír s ez ujton lázba ejti :
 Száz terven virraszt, hevül és vitáz, —
 S övé a sors, hogy könnyelműn felejtí :
 Fáradt a test és sorvasztó a láz . . .

A magyar kalász sokszor jégnek érik,
 De hisz, remél a lelkes magvető,
 S mikor legszebben hirdetné igéit,
 Ráéhezett a magyar temető ;
 A magyar földön jaj! korár temetnek,
 Virág, fa, ember elsorvad hamar, —
 De a dicsőült szent emlékezetnek
 Oltáruł épül minden ravatal.

Nagy emlék néz ránk multba csillagultan,
S meg nem tagadják fénylőbb csillagok ;
És mintha szólna : Korán éjbe hulltam,
De az időknek most is fény vagyok ;
Új század útján pazarabb a fény is :
Ezernyi lángját izzón hinti rád, —
De árvább korban szent láng voltam én is :
Halk magyar éjben áldott mécsvilág . . .

SAJÓ SÁNDOR.

SZEMLE.

Gyulai Pál emléke.

Ünnepi beszéd a Kisfaludy-Társaság Gyulai-serlegével.

Midőn Társaságunk megtisztelő bizalma a mai ünnepi lakoma serlegét kezembe adja, nem kívánok azzal a szabadsággal élni, hogy feladatomban betöltését Gyulai Pál szellemétől eltérő eszmék és irányzatok méltatásában keressem. Gyulai Pál tisztelete a Kisfaludy-Társaság örök hagyományai közé tartozik, a belőle kisugárzó lelki és szellemi erők ma is hódítanak, sőt időszerű vonatkozásban is közel jutunk hozzá, ha mai nehéz sorsunk tanulságait, jövő céljaink és küzdelmeink útirányát az ő eszméi és igazságai alapján mérlegeljük.

Gyulai Pál irodalmi munkásságát, úttörő küzdelmeinek hatását méltatták már mások, én az ő szelleméből azt az erkölcsi erőt óhajtom életre kelteni, melyet tekintélykisugárzó és nemzetnevelő hatásban a maga korában képviselt. Gyulai Pált egész életén át — joggal mondhatjuk — ellenfelei részéről is köztisztelet övezte, kimondott szavának a tekintélye érintetlen maradt, ellenére annak, hogy mindig a harcok viharában állott, nem kerülve, sőt keresve az ütközőpontokat, ha céljai és eszméi védelmére más út nem kínálkozott.

Hogy Gyulai Pál ebben a küzdelemben tekintélyének nimbuszát mindvégig meg tudta őrizni, arra csakis az ő puritán tiszta önzetlensége és minden egyéni érdekbefolyástól távoleső, megtámadhatatlan függetlensége adja meg a magyarázatot. A jórátörékvő nemesítés volt Gyulai Pál élethivatásának kitűzött célja és ebben sem másokkal, sem önmagával soha meg nem alkudott. Az irodalmi közszellem, a közerkölcsök ébrentartására irányuló munkájában nagy erőket hozott mozgásba, átérezve fájának nemes kifejtésre termett hivatottságát, de mérlegelve hibáit és gyengeségeit is, melyeket a hivatott látók éles ítéletével tudott bírálni. Semmi sem volt ellenszenvesebb, gyűlöletesebb előtte, mint az olcsó népszerűség-hajhászás, a frázisokon élőködő hangulatkeresés hatásvadászata. Ettől óvta irodalmunkat, ettől féltette nemzetét, jól felismerve azokat a veszélyeket, melyek a lelki kútmérgezés, a csábító, megtévesztő jelszavak hatása nyomán támadhattak.

Így fejlődött ki Gyulai Pál lelkében már kezdetől fogva a hivatottság érzete a küzdelemre minden ellen, amiben a nemzeti erőhanyatlásnak, az erkölcsi és szellemi elfajulásnak kockázatait látta. Ebben a jelben küzdötte végig pályáját s ennek a nemes önfeláldozó életnek a példaadását hagyta vissza örökül, hogy késő nemzedékek ihletet és okulást meríthessenek belőle.

Ha Gyulai Pál szelleméhez és hagyományaihoz méltóak akarunk maradni, az ő önzetlenségével kell a munkára és a kötelességteljesítésre példát adnunk. Ha magyarságunk hűségét, eszményeink és hagyományaink tisztaságát híven megőrizni kívánjuk, akkor a Gyulai Pál erkölcsi bátorságával, nemes magyar lelkének hódító erejével kell a küzdelem útjára indulnunk. Mert Gyulai Pál igazi nemes magyar lélek volt, eszményképe a tisztult magyar jellemnek, melynek legfőbb ékessége az, hogy minden kísértéssel és megpróbáltatással szemben meg tudja őrizni az ellenállás rendíthetetlen, acélkemény erejét. Nem igazi nemes magyar lélek az, mely a köznapi érdekbefolyások, a hiú jelszavak hatása alatt megromlik, frázissá, szalmalággá válik. Az igazi nemes magyar lélek nem romlik meg, sokkal szilárdabb és ellenállóbb, mintsem hogy megtűrné magában a salakot, a tisztátalanságot. Ha a források körül zavarok, homályosságok támadnak, ez csak a megtévesztők, a lelki rombolók rovására esik, akik alacsony érdekönzésből vagy elvakult fanatizmusból lelki ismeretlen játékot űznek a nemzet szenvedélyeivel. Pedig a magyar szenvedélyek, ha nem csapnak túl a korlátokon, alapjában tiszták és nemesek, történelmi és faji erőkisugárzásban sokkal értékesebbek, mintsem hogy lenéző elbírálást, megbélyegzést érdemelnének. Nemzeti küzdelmeink világába kell behatolnunk, hogy erre a kérdésre megoldást találjunk.

A nemzetek jellemfejlődésére nem lehetnek közömbösek a nagy katasztrófák megrázkódtatásai. A magyar nemzetnek is sokkal több csapásban és csalódásban volt része a múltban, mintsem hogy azok hatás nélkül maradhattak volna lelkületére. A szenvedélyek indulatai, melyek időnként elragadják, a gyanakvás, a bizalmatlanság érzete oly áramlatok és törekvések iránt, melyek lelkületére, eszmevilágára idegenül hatnak, mind ama történelmi csapások körül mozognak, melyek sorsára és lelki fejlődésére ellenállhatatlan benyomással voltak. Ezek a tanulságok ott keresendők a nemzet küzdelmeinek és szenvedéseinek forrásai körül, intőjel gyanánt azok számára, akik az elfogult bíraskodás hibájába esve, pusztán a katasztrófák méreteiből akarnak következtetést vonni a nemzet jellemére. A magyar nemzet nem volt rosszabb, mint bármely nemzete e világnak,

de sokkal többet küzdött és szenvedett, mint azok, melyek az államélet fejlődésének jóval nyugodtabb, békésebb viszonyai között fejthették ki tehetségük, géniuszuk szárnyait.

Lehet-e egyáltalában a szalmaláng vádjával illetni azt a nemzetet, mely ha a megrontó befolyásoktól érintetlen marad, a legtisztább, legnemesebb erő kifejtésre képes abban, amit tehetség és áldozati hűség nagy célok és küldetések szolgálatában létrehozhat? Szalmaláng-nemzet-e az, amely a művelt világnak oly jellemeket, leszűrt életbölcse ségben oly lángelméket adott, mint aminőkkel mi magyarok büszke önérzettel eldicsekedhetünk? Egy Széchenyi, Deák, Tisza István, az irodalomban egy Kemény Zsigmond, Eötvös, egy Arany, Vörösmarty, Madách, nem is említve a magyar tudomány és művelődés világértékeit, bizonyára nem egy elsatnyult, szalmaláng-nemzet belső erőgyengeségeiről tanuskodnak.

Bárminő szerencsétlenek, sorsüldözöttek legyünk is, mi nem vagyunk ráutalva arra, hogy tehetségben és lelki nemességben megírgyeljünk másokat s eszményeink kultuszában, hivatásunk betöltésében tőlünk idegen áldozati oltárokat keressünk. Nekünk nincs szükségünk idegen oltárokra, mert szentebb, magasztosabb oltáron nem áldozhatnánk, mint amely a nemes magyar lélek, a magyar tehetség erő kisugárzásai által világít számunkra.

Tagadhatatlan azonban, és ezzel az önbevallással tartozunk magunknak, hogy nemzetünk vérmérsékletében állandóan megvan a veszélye annak, hogy a hiú jelszavak könnyen oda tudnak férkőzni lelkületéhez. A nemzet, a maga jóindulatú hiszékenységében, sokszor esik áldozatul oly téveszméknek és fantáziáknak, melyek útvesztőbe viszik. A jelszavak káprázatai között hamis fény sugarakat lát, amelyekről azt hiszi, hogy nemzeti életforrásaink világító útjelzői, holott azok gyakran nem egyebek, mint a lelki gyujtogatók tűzesóvái, melyek csak romlást, pusztulást támasztanak. Épp azért kötelességünk, hogy őrtálló hivatásunkban résen legyünk, nemzeti eszményeink és hagyományaink védelmében semmiféle küzdelemtől és áldozattól vissza ne riadjunk.

Ha volt valaki, aki ezzel az erőpróbával önmagára nézve is kérlelhetetlenül számot vetett, az Gyulai Pál volt, kit sem a hatalmasok kegye, sem a tömegek harci lármája nem tudott meggyőződésének erkölesi bátorságától eltántorítani. Gyulai Pál példát adott arra, hogy az igazi gyümöleshozó, áldásos munkát csak önfeláldozás és lemondás nemesítheti. Önfeláldozás a kötelességteljesítésben, lemondás az egyéni sikerben, abban az arányban, amint azt a magasabb közérdek megköveteli. Ezzel az erkölesi vértezettal kell ma is

a küzdelem útjára indulnunk s ebben a tisztult magyar lélek, a magyar tehetség erőszlyát a mérlegbe vetnünk. Nemzeti erényeink és kultúránk fegyverzetével kell a mi nagy sorsdöntő harcunkat megvívunk, ez ma a mi legnagyobb erősségünk, a mi nibelungi kardunk, mely bilincseinket széttörheti, sorsunkat egy szebb, boldogabb jövő útjára vezérelheti.

Legyen ebben az útban a mi kísérónk a régi nagyok szelleme, az úttörő munkásoké, akik a kötelességteljesítés és a nemzethűség ragyogó példái gyanánt világítanak számunkra. Gyulai Pál is a világító oszlopok közé tartozik, a nemzetnevelő, erkölcsnemesítő nagyok közé, azért kötelességünk, hogy tiszteljük és kövessük őt. Ha a magyar közélet és közszellem vezérharcosai a Gyulai Pálok önzetlenségével és erkölcsi tisztaságával teljesítik hivatásukat, akkor nem lehet okunk kételkedni a nemzet jövőjében. A Kisfaludy-Társaság szellemének hódolok, midőn e serleget a Gyulai Pál halhatatlan emlékére emelem!

Horánszky Lajos.

Képzőművészet.

A mult év őszén néhány művész gyűjteménye s a Magyar Vízfestők és Pasztelfestők Egyesületének retrospectiv kiállítása töltötte meg a Műcsarnok termeit, míg a szoboresarnokban a Prohászka Ottokár emlékszobor-pályázat résztvevőinek munkái kerültek bemutatásra. A hat egyéni gyűjtemény közül az első emlékkiállítás volt. A Képzőművészeti Társulat Vágó Pálnak, az 1928-ban elhunyt őz mesternek néhány hatalmas vásznát és egy sorozat kisebb-nagyobb compositióját gyűjtötte össze, hogy lerőjja kegyeletét festészetünk egyik legmagyarabb lelkű képviselőjével szemben.

Vágó Pál Münchenben és Párizsban képezte magát művésszé, de hazatérve a magyar nép, a magyar föld festői kifejezésének lett szerelmese. Lelkében huszárrohamok lendülete égett, képzeletében száguldó paripák fergetege tombolt. A lovas magyar volt Vágó festészetének igazi hőse. Természetmegfigyelés és léleekben születő látomány egyformán arra szolgált neki, hogy a lovasnemzet jellemét festőileg megrajzolja. A naturalizmus uralomra jutása is elősegítette, hogy ennek jegyében — ha kell — elfelejtse a nemzetközi festőiskolák stílusát és közelebb férközzék témáinak külső-belső valóságához. Mégsem veszték ki lelkéből teljesen a történeti festészet hagyományai. Történelmi compositiói, legkitűnőbbben az ezredévi hódoló díszfelvonulás tervei tanuskodnak erről. Együttesükből, stílusukból a magyar típusok, jelmezek ellenére is még Makart képzelete kísért.

Ez azonban csak előjátéka későbbi nagy huszár-compositióinak. Az 1900. évi párizsi kiállítás magyar pavillonja számára készült óriási vászon, a *Magyar huszárság diadalútja*, már realizztikusabb fölfogású. Párja Eduard Detaille nagy triptichonjának, mely a párizsi Pantheon szentélyét díszíti. Egy másik hatalmas vásznát Vágó a szegedi árvíz-katasztrófának szentelte. A *Szeged szebb lesz, mint volt* című hatalmas képnek meglepően jó részletei vannak, különösen a genre-részletekben és a víz ábrázolásában. Maga a compositió is sikerültnek mondható.

Az óriási vásznak mellett egy sorozat kisebb táj- és életkép képviselte még a kiállításon Vágónak a magyar vidék szeretetében elmerült képzeletét. Különös, hogy festőileg sokszor nem a legmagyarabb képei a legjelesebbek, hanem amelyekben még a régi iskolahagyományok élnek. Egy kisebb teremben a mester rajzait mutatták be.

Míg Vágó Pál kiállítása a mult művészeti hitvallását éreztetete, addig a fiatal Istókovits Kálmán a jelen stílusforrongását, festői álmait képviselte. Gyűjteménye egyenletlenségei mellett is érdekes, meglepő része volt az őszi kiállításnak. Istókovits a fiatal nemzedéknek kétségtelenül egyik tehetséges, joggal nagyratörő tagja. Túlfűtött, látományokkal teli képzeletét bonyolult és misztikus compositiók izgatják. A grafikában, a fekete-fehér skáláján, kis méretben már szinte megtalálta stílusát, néhány év óta azonban óriási vásznan, színekkel akarja megvalósítani vízióit. Törekvését azonban itt még nem koronázta siker. A grafikában, sőt kis-méretű színvázlataiban mindent áthat, összefoglal és stílussá alakít képzelete, de a hatalmas felületeken elapad, egyenetlenné válik szerkesztőképessége. Lelkileg átélt és egyéni képzeletből fakadó részletek mellett conventionális, sekélyes motívumok, misztikus látományok szomszédságában elkoptatott, üres chablonok. A Rembrandttól és Rudnaytól örökölt fény- és színhatásokat sokszor fáradt, lapos tónusok övezik.

Mindez a jellemvonás az *Aranyborjú imádása* című óriási méretű vásznán nyilvánult leginkább. Itt láthattuk azt is, hogy Istókovitsnak elsősorban a figurális motívumok stílusos átélésére kell törekednie. Amire kicsiben képes volt, a stílus egység, nagy méretben még nem sikerült neki. A figurális motívumokat, az alakok típusát, mozdulatait összhangba kell hoznia a compositio lelki transzponáltságával, az elképzelés emelkedettségével. Reméljük, hogy idővel ez is sikerülni fog neki. Kiseb jeles figurális képei alapján joggal következtethetünk erre. Ezek mind színben, mind formában meglepően egységes és friss színlátományok. E mellett tájképeinek soro-

zatában is nem egy kiváló tehetségét igazolja. A kék, a zöld és a sárga harmóniáival, különféle tónusaival szinte színpadi hatásokra valló, mégis igaz, őszinte, a mellett drámaian monumentális tájképlátományokat varázsol elénk. Minden szín csupa elvonatkozás, mégis biztos a színértékük. Akinek stílusa a tájképekben és kisebb alkotásokban már ennyire kiteljesedett, az a figurális compositiókban is önmagára fog találni.

Michalovits Miklós műveinek központja szintén két compositio volt. Mind a kettő bibliai tárgyú. A XIX. század második felében uralkodó, nagy pathoszu és a történelmi realitást kereső stílust képviselik, amely Munkácsy Mihályban találta meg egyik legnagyobb tehetségű és legmélyebb palettájú mesterét. Az epigonok — így Mihalovits is — azonban a Munkácsy-felfogást még Benczúr színragyogásával akarják összekapcsolni. A mai kor viszont több lelkiiséget kíván a vallásos képeket festő művésztől, fejezze ki azt akár lágy, melodikus accordokkal, mint a francia Maurice Denis, vagy akár önsanyargató magábaszállással, mint a tiroli Egger-Lienz.

A Magyar Vízfestők és Pasztelfestők egyesületének retrospectiv kiállítása — a társaság húszéves fennállása alkalmából — sok finom festői csemegével várta az őszi tárlat látogatóit. Az úttörőktől, így a XVIII. század végén működő Kiss Samutól kezdve a mai víz- és pasztelfestőkig nem egy, e téren dolgozó mesterünk kitűnő alkotásokkal volt képviselve. Így elsősorban feltűnt Székely Bertalan műveinek gazdag gyűjteménye, melynek legszebb darabjait a Szépművészeti Múzeum és Lándor Tivadar adta kölcsön.

A Prohászka-emlékszobor pályamunkái között azok voltak a legsikerültebbek, amelyek a nagy püspököt kinyilatkoztatásszerű szent hevületben, a földöntúli igazság hirdetésének tüzeiben vagy az ige apostoli hirdetője gyanánt ábrázolják. Ilyenek Orbán Antal és Siklody Lőrinc, továbbá Kisfaludi Stróbl Zsigmond és Sidló Ferenc munkái. Az Orbán—Siklody-féle terv megvalósítására különösen akkor kellene gondolni, ha a szobrot nem szabad-téren, hanem az Egyetemi templom homlokzatába illesztve, félig dombormű gyanánt állíthatnák fel. Milyen jól illenek a templom és az egyetem közötti sarokra, ahová az egyetemi hallgatók hősi emléke került, melyet még nem lepleztek le. Fülöp Elemér tervének szép a gondolata és sikerült Prohászka kelyhettartó nemes alakja is, de a compositio együttese megoldatlan. Kivitelre így nem alkalmas.

Az őszi évad legnagyobb művészeti eseménye kétségtelenül a nürnbergi hét alkalmából rendezett kiállítás volt a Múcsarnokban.

A régi Nürnberg virágzása egyet jelent a német művészet fény-

korával és a német renaissance születésével. Nem fejedelmi bőkezűségnek köszönhette az ősi frank város akkori nagyszerű művelődési föllendülését, hanem polgárai, iparos és kereskedő patriciusai céltudatos munkájának. Nürnberg közvetítette Észak és Dél kereskedelmét, gócpontja volt az Itáliából, az Alpoktól északra és vissza irányuló árúcsereének. Ipara az anyagi jólét óriási emelkedésével az egész vonalon művészetté vált, mely minden alkotást széppé, becessé formált. A nürnbergi patricius otthona, háza utóda lett a régi lovagváraknak s benne új, szabadabb, az egyén békés munkáját megbecsülő felfogás váltotta fel az ősi feudális életformákat.

A művészet is ehhez képest alakult át. Nemcsak az ember lett szabaddá, hanem a műalkotás is hangsúlyozni kívánta a művésznak a hagyományoktól fölszabadult egyéniségét. Mindegyik mester a maga hitvallása szerint fejezi ki magát és mindegyik a maga módja szerint keresi az új, megváltó hajnalhasadást, mely Itáliát már beragyogja és amely germán földön Nürnberget világítja meg először. De az olasz renaissance beszivárgása összeesik a gótika kicsengésével is. Leggazdagabb, legfantasztikusabb kései virágait hajtja ekkor a letűnő középkori stílus és ugyanakkor összeölelkezik az olasz quattrocento játszi díszítő formáival. Az olasz renaissance-nak nem legutolsó eredményeit, nem a cinquecento kiteljesedett monumentalitását veszi át Nürnberg és egyben utána vagy mellette az egész németiség, hanem az Észak-Itáliában még tovább élő decoratív célnyatot. A gazdag patricius nem a nagyvonalúságot, hanem a gazdagságot, a kidolgozás finomságát, tökélyét kereste. Az ő méreteihez illő, az ő életét, polgáris szellemét kifejező művészetre törekedett, nem pedig fenségre, monumentalításra.

Ez a nagy jólét és szellemi kultúra, valamint a két eltérő művészi iránynak, a gótikának és a renaissance-nak összeütközése, kiegyenlítődése az alapja a nürnbergi művészet virágkorának 1500 körül. Ez azonban csak lehetőség, amit ennek a kornak nürnbergi mesterei váltanak valóra. Itt lát napvilágot, itt működik az egész német művészetnek néhány halhatatlan alakja, köztük a legnagyobb, Dürer Albert. Mellette követői, tanítványai és három szobrászműhely, ezek élén Veit Stoss, Adam Kraft és az idősb Peter Vischer. Hogy miként fejezték ki az akkori Nürnberg és egyben az egész németiség szellemét, hitbeli, világi meggyőződését, és hogy miként értelmezték formailag a gótikának a renaissance-szal való harcát, ez alkotja művészetük tartalmát. Dürer egész munkássága nem egyéb, mint nagy küzdelem a germán kifejező erő és az olasz formaszépség között. Kiegyenlíteni csak alig egy-két művében tudta a kettőt, mert

lelkében az első gyökerezett, mint azt az *Apokalypsis* fametszeti mutatják.

A Budapesten rendezett nürnbergi hét alkalmából az ősi város művészetének aranykora is fölragyogott előttünk a Múcsarnokban rendezett kiállításon. Az első terem a régi mesterműveknek volt szentelve. Dürer, a Vischerek, Veit Stoss, Wohlgemut, Kulmbach, Baldung-Grien alkotásai várták a látogatót, melyekhez még a Nürnbergben működő flamand Neufchatel és magyarországi Kupetzky vásznai csatlakoztak. Sőt itt volt a híres Nürnbergi Madonna-szobor, a város egyik fő művészeti ereklyéje is.

A Dürer előtti festészeti stílusról néhány oltárkép adott fogalmat, köztük a nürnbergi Katalin-kolostor *Gregorián-oltára*, melyen már észrevehettük, mint vitatkozik egymással a régi hagyomány s az új szellem. Az alakok még semleges, arany háttér előtt állanak, de testi szabásuk, kiállításuk már elárulja, hogy mesterüknek már volt némi sejtése a renaissance-ról. Wohlgemut Mihályt, Dürer mesterét, a *Szent Annát* harmadmagával ábrázoló kép képviselte. Az iparszerűen, nagy üzemmel dolgozó mesternek itt nehéz szerkesztési feladatot kellett megoldania, ami Leonardo da Vincit is foglalkoztatta. Szerencsés gondolat volt tőle, hogy Máriát nem ültette édesanyja ölébe, hanem annak lábához. Így sikerült neki a három alakot természetesen egymásba kapcsolni. Figyelemre méltó a fe-tményen az alakok mögötti tájkép és mellettük a csendéleti motívum is.

A terem főfalát a Nürnbergi Madonnán és Veit Stoss *Madonnáján* kívül Dürer eredeti alkotásai és művei után készült értékes másolatok foglalták el, köztük két sajátkezű munkája *Nagy Károly német római császárnak*, továbbá *Zsigmond császár és magyar királynak* nagyméretű, 1512-ből való arcképe. Az utóbbin két magyar címer is látható. Mindkét kép természetesen nem valóság után készült, ezért nélkülözik a Dürer-képmások közvetlenségét és jellemző erejét. Azonban eredetileg is decoratív és ceremonális hivatásuk volt az aranyos sárga-barna tónusú arcképeknek. A nürnbergi Schopper-ház egyik szobáját ékesítették, amelyben a Kórház-templomban őrzött császári koronázási díszruhát tartották minden évben egy napig, midőn közszemlére tették. A két képet Dürer Nürnberg tanácsának rendelésére festette és egyikükön, Nagy Károly képmásán, híven megörökítette a díszruhát.

A három Dürer-másolat közül egyik a mester *Mindenszentek* képének másolata volt. Az eredeti — új keretben — a bécsi Művészettörténeti Múzeum egyik nagy kincse, a kitűnő másolat pedig Schöffmann műve 1891-ből. A másolat kerete, ez a szintén csodálatos alko-

tás, azonban eredeti. 1508-ban maga Dürer rajzolta, de Veit Stoss, aki állítólag 1511-ben faragta, nem mindenben követte Dürer mintáját. Az akkor Velencéből hazatérő festőmester sokkal tisztább renaissance-keretet tervezett, mint aminőt Stoss megvalósított, aki itt sem tudott kibontakozni a gótikából. A keret oszlopait, predelláját, profiljait gótikus indadíszek borítják és a koronázó félköríven, valamint a gerendán ábrázolt *Utolsó ítélet* is a régi középkori hagyományoknak felel meg. Csak a három szárnyas angyalka, az olasz puttók testvérei, jelzi az új idők elkövetkeztét. Magát az eredeti képet Landauer Máté rendelésére 1511-ben festette Dürer a nürnbergi patricius által alapított rokkantak otthonának kápolnája számára. A kép alján, a lebegő szentek alatt a mester teljes alakban önmagát is megörökítette.

Nincs Dürernek több olyan képe, melyben a miniatürszerű kidolgozás ilyen egységes összefoglalással, nagyvonalú, renaissance szellemű compositióval párosulna. Csak egy kevésbé ismert, korábbi (1453) francia remekművet hasonlíthatunk hozzá, Enguerrand-Charontonnak a Villeneuve-les-Avignon múzeumában lévő *Mária koronázását*. René király részére festette a kevésbé ismert mester. Mindkét kép csupa tiszta szín, finom rajz; bensőséget, emelkedettséget fejez ki.

Ennél hívebben még csak egyszer állott Dürer a renaissance mellé, midőn élete vége felé a *Négy apostolt* festette. A müncheni régi Pinakothekában levő két hatalmas festmény régi másolata szintén a kiállítás I. termének főfalát ékesítette. A XVII. század első felében Johann Georg Fischer másolta, aki Dürer *Paumgartner-oltárának* szárnyait is átfestette a mester kései stílusának szellemében. Akkor számos másolat, sőt hamisítvány is készült Dürer képei után, illetőleg Dürer stílusában. A *Négy apostol* Dürer legmonumentálisabb alkotása. Germán kifejezőerővel teli, belső erélytől fűtött utóda Giovanni Bellini velencei oltárszárnyainak, melyek szintén szenteket ábrázolnak. Nincsen rajtuk semmi aprólékos részlet, a nagyvonalú palástokba burkolt, hatalmas alakok német fogalmazásban szinte Michelangelo terribiltájára emlékeztetnek. Maga Dürer is nagyra tartotta e munkáit, végrendeletében szülővárosára hagyta.

Dürer társai és követői közül Johann Kulmbach-Suess, Johann Baldung-Grien és Georg Penz alkotásaival találkoztunk a kiállításon. Kulmbach még Dürernél is közelebb jutott a renaissance-hoz, mint ezt két oltárszárny-képe, *Szent Kozma* és *Szent Demjén* bizonyítja. Ezek a korai idejéből való festményeink is festőibb és lágyabb a mester, mint maga Dürer. Baldung tulajdonképpen a felső-rajnai iskolához tartozik, de a XVI. század első éveit Nürnbergben töltötte

Dürer mellett. Később inkább Grünewald stílusával jutott rokonságba. *Szent Sebestyén oltára* (1507) még Dürer hatását árulja el. De már ezen a képen jelentkeznek Baldung későbbi kolorista törekvései. Nem jól hat, hogy a szárnyképek alakjai nagyobb méretűek, mint a középső táblái. A kép fölfogása kissé brutális, a szakállas Szent Sebestyén szögletes testű, levetkőztetett német landsknecht. Georg Penz nagyméretű arcképe viszont a Raffael utáni manieristák arcképeinek stílusát követi szárazabb német realizmussal.

A Nürnbergben működő idegen festők alkotásai közül kiállították Nicolas Neufchatel (Lucidel) egy hatalmas arcképét is, mely a XVI. század végén dolgozó flamand festőnek egyik legkitűnőbb műve. Egész alakban ábrázolja rajta a mester Babenberg-Münzer Farkast, mint Pilgram von Herzogenbuscht Szépművészeti Múzeumunkban látható festményén.

Különös érdekessége volt a kiállításnak a Kupetzky Jánostól való sorozat. A bazini születésű mester életének végső 14 évét tudvalevően Nürnbergben töltötte. Ezért egész sor művét láthatjuk az ottani múzeumban s ezeket a nürnbergiek hozzánk is elhozták. Tárgyánál és festői jelességeinél fogva is legértékesebb volt köztük I. Rákóczi Ferenc jellemző arcképe. A többi arckép különböző jelentőségű. Egyikük sem ér fel a Szépművészeti Múzeumban levő *Tárogatóssal*. A legkiválóbb képmáson, egy fiatal férfi arcképén már azok a rőt hússzínek jelentkeznek, melyek a délnémet és osztrák barokk festészetnek jellemzői.

A szobrok közül kiemelkedett a *Nürnbergi Madonna* és Veit Stoss *Máriája*. Az előbbiben már kibomlottak a gótika kalligráfikus redőgyűrődései, lecsillapodtak az energiák. Csupa nyugalom, folyamatos harmónia ez a kezét tördelő Madonna. Pedig szinte nem egyéb, mint egy akkori fiatal patricius nő szobra. Mégsem hisszük, hogy az öreg Vischer Péter alkotása; inkább talán valamelyik utódjáé. Az ő sajátos stílusát egy kis ércszobrocskában ismerhettük meg, mely merevebb, páncélos kiadásban Verrocchio *Dávidját* juttatta eszünkbe. Viszont a nagy mesternek tehetséges, korán elhunyt Hermann fia öntötte a két fekvő oroszlánt. Több ilyen, de csonka példány maradt reánk. Kevés természet-megfigyelés, de annál erőteljesebb stílus jellemzi őket.

Veit Stoss *Madonnája* a mester házáról a szobrász egyik legközvetlenebb hatású munkája. A mozgékony, puhatestű gyermeknek szokatlan és mégis természetes testtartása teljesen összhangban van a ruharedők kacskaringóival. Veit Stossnak a magyar művészet fejlődésében is van szerepe. Hiszen Lőcsei Pál mester munkái közvetlen

rokonságban vannak az egyideig Krakkóban működő Stoss alkotósaival. Az utóbbi mester két fia Magyarországon élt. Nagyfontosságú darabja volt még a kiállításnak Labenwolff *Libás emberkéje*, mely a közvetlen hatású, híres nürnbergi díszkút ércalakjának a famintája. Egyike a legelső német életkép-szobroknak.

Egy előkelő felfogású napkeleti király-szobor, egy angyal-szobrocska és két nemesvonalú szent nőalak egészítette ki még a gyönyörű gyűjteményt.

Nagy hálával tartozunk Nürnberg város vezetőségének, hogy ennyi kincsüket hozták el hozzánk. Igazi ünnepet rendeztek a művészet barátainak.

*

A régi Nürnberg a XV. és a XVI. században a német művészetnek legáldottabb szülőföldje volt, a mai város már csak egyike a sokat áldozó, művészetért lelkesülő germán kultúrközpontoknak. Festészete, szobrászata, grafikája, ötvössége nem áll élén az egész német nép művészetének, stílusa nem jelent külön fejezetet a német iskolák között. Régente, a művészetek virágkorában az egyéni kultúrájú városokban önkénytelenül sajátos formanyelv született, ma már csak nagyobb területek, országok — itt sem mindegyik — dicsekedhetnek különleges stílussal. A mai nürnbergi művészet sem önálló, hanem beletartozik a német művészet nagy birodalmába. Nem egyéni folytatása a maga multjának, az ősi, nagyszerű örökség alig befolyásolja modernsége kialakulását. Csak grafikája és ötvössége érezteti, milyen ragyogó és jellemzetes művészeti hagyományai vannak e kincsekben bővelkedő frank városnak.

Festészetének általános képe a mai nemzetközi irányok közép-útjának felel meg. Nincsenek sem törekvésben, sem minőségben meglepő jelenségek, de a tudás, a törekvés őszintesége mindig komolyan, becsületesen vezeti festőik esetjét. Két művésziük kapcsolódik leginkább a régebbi német hagyományokba. Az egyik Rudolf Schiestl, aki festményein kívül nagy sorozat grafikát is állított ki. Művészete a forma és a szín kölcsönös tiszteletén épül föl. Élvezi a rajz jellemző szépségét és a helyi színek tiszta érvényesülését. Tájképeiben finom tónus-összefoglalásokra képes. Az első Brueghel-nemzedék stílusa, zamatos népies levegője hatott képzeletére, de a flamandok modern utódainak, így a belga Laermansnak képeit is jól megnézhetette Schiestl. Grafikája a nürnbergi kiállítás modern részének egyik fő nevezetessége volt. Hiába feledkeztek meg róla a díjazásnál, a Szépművészeti Múzeum és műértőink vásárlása neki juttatta az elsőség pálmáját. Itt már beszélhetünk a régi német művészet hagyományairól, melynek

egyik főérdeme, hogy a legszentebb jelenségeket is szinte kispolgári közvetlenséggel tudta ábrázolni, viszont a legköznapiabb események, a mindennapi élet örömei és fáradalmai mögött is mély távlatot nyitott. Német művészetben szerepel leggyakrabban a *Totentanz*, német mesterek metszették eleven képzelettel fára, rézlapra az ördög gonosz tréfáit. Mindezeket a germán lélekből fakadó vonásokat hiánytalanul megtalálhattuk Schiestl fametszetein, rézkarcain, melyek tökéletes technikai tudásról, kiváló stílusérzékről és igaz átélésről tanuskodnak.

A másik régieskedő festőjük Georg Ort. Az ő stílusa azonban már nem egyenletes. Egyik oldalon Thoma és Böcklin, talán még Schwind is, a másik oldalon a modern expresszionizmus vonzza őt. Egyszer az egyik, másszor a másik hatás kerül túlsúlyba festészetében. Nekünk művészete olyankor a legértékesebb, mikor a természet közvetlenebb megfigyelése is beleszól ebbe a tusába.

A mai idők szellemét, stílusát követő festők között kétségtelenül Johann (Hans) Werthner festészete a legérdekesebb. Kétféle művészi irányzatú képeket fest. Az egyikben egészen az expresszionizmus felé hajlik, a másikban finomabb, nemesebb tónusokat éreztet. Itt azok az ezüstös, gyöngyházszürkék járnak át színeit, amelyek kifinomult ízlésű mesterek palettáin találhatók. Nagy színfoltokba összefogott alakjai világosabb háttér előtt állanak és velük közös decoratív harmóniákba olvadnak. Expresszionista képein a vashámorok belsejének tűztől megvilágított fényhatásait fejezi ki nehéz és veszélyes munkát végző vasöntő embereivel, akiknek arcán furcsa fintor születik, mikor belenéznek a nyitott kohó tüzes szájába, vagy amikor izzó vaskigyókat csúsztatnak ide-oda nagy fogókkal. Nem a valóságot másolja Werthner e képein, hanem lelki meglátását adja a vashámorok munkájának igazi festői, természetből elvonatkoztatott vetületében. A művész színes krétarajzai, vízfestményei is művésziek.

A kiállítás díjait odaitélő bizottságnak a festők közül Paul Benedict lehetett a kedvence. Neki adták az egyik állami aranyérmét. Régebben a művész a széles technikájú, sötétes tónusú műterem-impresszionizmusnak volt a híve, de újabban mind világosabbra hangolja színskáláját. Ezzel kapcsolatban stílusra is törekszik, néha azonban tarkaságba téved.

Hasonlóképen komoly a mai nürnbergi szobrászat színvonala is. Itt sem találkoztunk lenyűgöző hatású alkotásokkal, de csupa érett elgondolású, fejlett szobrászi kultúrát eláruló munkát láttunk. Mindegyik művész többé-kevésbé túl van a naturalizmuson, egyikük sem ápolja azt a felületes tetszetősségre törekvő neo-barokk

ideált, amely a mi szobrászatunk legnagyobb gyengéje. Mindenkor mélyebb kifejezés vagy a plasztikus formák elvontabb megfogalmazása a fő céljuk.

Két szobrász-egyéniség vezet közöttük. Az egyik Philipp Kittler, akit szintén állami aranyéremmel tüntettek ki. Monumentális *Labdadobójában* a férfiaság szépséghymuszát zengi. Nagy gonddal, tudással mintázta meg atlétájának nemes actját. Két alkotásában viszont a lelki kifejezést akarja művészi szerkezettel társítani. Másik vezető szobrászuk, Hans Müller, érdekesebb egyéniség. Ő van legmesszebb a természetmásolástól. Mindegyik munkájában a test főformáit akarja érvényesíteni, a részleteket memél egyszerűbben képi, a belső szerkezetet alárendeli a külső szinte tektonikus megjelenésének. Egy-egy érdekes mozdulat nem mint izommunka és akarat eredménye érdekli, hanem mint külső formaeredmény. Ilyen a *Sétáló nő* című bronzalakja, melyet Nürnberg városa Budapestnek ajándékozott, ilyen az *Úszó nő* című actja, de még inkább ilyenek színezett testtanulmányai. Képmásai között a legérdekesebb a maga jellemzetei fejről készült szobrászi önvallomása.

Egy nagy sorozat különféle szobor-képmás üdvözölte a kiállítás látogatóit. Szinte mindegyik kivétel nélkül frontálisan ábrázolja eredetijét. A szobrászati stílus különbözősége természetesen kevésbé határozottan nyilvánul bennük, mint a nagyobb compositiókban vagy akár az actokban. Mindegyik fejnek van valami művészi mondanivalója. A nürnbergi szobrászok tudatában vannak annak, hogy művészetüknek nagyobb a hivatása, mint a természet egyszerű másolása.

Az építészet az, amiben legtöbbet tanulhatunk a nürnbergiektől. A modern szellem itt az egész vonalon diadalmaskodik a nélkül, hogy száraz, rideg lenne és csak a célszerűséget keresné. Sőt sokkal közvetlenebb, művészebb a hatása az új építészetnek, mint a régi stílusokat másoló épületeknek. Nincsenek házaikon fölösleges, fantáziátlan díszek, minden nagy egyszerűségével, az épületteteknek nagyvonalú egymásba szerkesztésével, a profilok, a plasztikai díszek eleven és eredeti mintázásával lepi meg a szemlélőt. A régi kolostorok puritánsággal párosult lelki emelkedettsége szól hozzánk a bambergi érseki szeminárium palotájából, melyet Ludwig Ruff tervezett eleven képzelettel, régi századok hangulatának visszaélésével és amelyért itt is méltán kapott állami aranyérmeket. Mennyi nemes nagyság van a Fritz Mayer által tervezett nürnbergi árkados hősi emlékműben, vagy a célszerűsége mellett is művészi Szent Teréz-kórházban. A nürnbergi Stadion, Scheizer építész és Hensel kerttervező együttes műve,

világhírű alkotás, és ép így minden gyár, iskola, akár hivatalos, akár magán építkezés, az új idők szellemét, a szakszerűségnek és a művészi-
nek tudatos együttesét árulja el.

Épígy igen tanulságos volt a kiállításon bemutatott iparművészet is; főként néhány nemesen egyszerű, kitűnő formájú bútór Eugén Nanz tervei után és különösen egy sereg gyönyörű ötvösmunka. Zománccal ékes díszeknek kalligráfikus vonalaiban a régi Nürnberg aranykorának ötvössége kel új életre. Egy-két olyan remekbe készült munkával találkoztunk köztük, melyekre a jövő emberei hasonló tisztelettel fognak tekinteni, mint mi most a XVI. és XVII. századi mesterek ötvösmunkáira. Ez az a birodalom, melyben Nürnberg most is a tanítómester szerepét töltheti be.

A nürnbergi kiállítás értékes építészeti részével kapcsolatban nem fölösleges, ha kissé szemlét tartunk az építőművészet külföldi stíluseredményei fölött. Szükséges ez annál inkább is, mert az itthoni közszellem még mindig elzárkózik az új korszakkal és gyakorlati követelményekkel kapcsolatos újítások elől.

Aki csak kissé járja is a külföldet, vagy akár itthon lapozgatja a külföldi képes folyóiratokat, csodálkozással tapasztalhatja, hogy az utolsó tíz év alatt milyen rendkívüli nagy változáson ment át a művelt országok építészete. Határozottan új stílus alakult ki, amelynek ugyan sok a változata, de mindegyik önálló, eredeti, korszerű. A mai korszak, a takarékoságra, egészséges berendezésre, célszerűségre való törekvés külföldön megtalálja az építészetben a maga művészi formáját. Csak nálunk nem akarnak tudni erről semmit. Őrizzük a mult esztétikáját, amelynek szabályait nem mi állapítottuk meg, ragaszkodunk a régi stílusokhoz, amelyeket nem mi teremtettünk. Letűnt századok építészeti köntösébe öltöztetünk olyan intézményeket, melyeket önmagunkban a legmodernebbekké igyekszünk fejleszteni. Nem látjuk, milyen nagy az ellenmondás a mai nevelés, a mai élet és iskoláink, lakóházaink architektúrája közt. Nem vagyunk képesek őszinteségre, egyszerűségre, inkább hamis anyagokat alkalmazunk, csakhogy — felületesen szemlélve — díszesek, monumentálisak legyenek épületeink. A gazdag, faragott barokk ablak- és kapukereteket faragott kő helyett műkőből öntik és az erkélyekre, párkányokra műkő-vázákat raknak. Még jó, ha ezt olyan építész teszi, akinek fejlett a művészettörténeti érzéke és aki eléggé átérzi a XVIII. századi stílust, de mit szóljunk azokhoz a szörnyű ízléstelenségekhez, amelyekkel fogyatékos ízlésű építészek a barokk-stílus előkelősége nevében, parvenu háztulajdonosok jóvoltából és kívánságára az egész országot elárasztják? A kilencszázas évek legelejének szabados-

ságai után olyan nagy volt nálunk a históriai magábaszállás, hogy építészetünk a közszellem gátló hatása alatt most alig bír kivergődni a régi stílusok hálójából.

Külföldön pedig ezalatt hatalmas munkát végeztek. Megszületett az új monumentális stílus. Németország, Hollandia, a skandináv államok, Franciaország és Ausztria komoly ízlésű, nem egyszer művészettörténeti jelentőségű alkotásokat hoztak létre. Ép így nagyszerű a termés az Amerikai Egyesült-Államokban is, sőt az Atlanti-óceánon túlról jótékony ösztönzést is kapott az európai építészet. Példát mutattak arra, hogyan kell a nagy épülettömegekkel bánni, hogyan lehet a modern célszerűségnek megfelelően gigantikus hatású épületeket létrehozni. A mai amerikai építészet már nem élőködik a régi európai stílusok emlékein. Ha részletekben találunk is még átvett motívumokat, épületeik koncepciója, tömegelosztása teljesen a mai szellemet fejezi ki, a modern kor szükségleteit elégíti ki.

A ma építésze egészen összeforrott a szociális városépítési problémák megoldásával. Kevésbé érdekli a város külső területén vagy a vidéken épült magánházak, villák kérdése, ezekben kevesebb újat tud felmutatni, mint a hatalmas városi lakóháztömbök, üzletházak, gyárak nagyszabású megvalósításában. Nem az egyéni elaprózást, hanem a monumentális összefoglalást keresi, melyben minden jól van a helyén, senki sem kiabálja túl szomszédját, hanem egyseges terv szerint, velük egyesülve alkot nagyot. Hollandiában és Németországban külön bejáratú egy- vagy kétlakásos magánházak sorakoznak egymás mellett, úgy hogy kívülről közös frontot alkotnak. Így megszűnik a keskeny, magas házak ritmusának nyugtalan-sága. Másutt meg több telket vonnak össze, utcákat hidalnak át épületekkel, csak hogy monumentális hatást érjenek el az óriási háztömbökkel. A kis bérházudvarokat kiküszöbölik, közös nagy udvart létesítenek, amely szellősebb, tágasabb, mint az utca. Valóságos park, hatalmas pázsittal, játszóterekkel, medencékkel.

A modern építészet megveti a kulisszaszerű, a belsőtől független homlokzatot. Az épületet, mint teret határoló tömböt fogja föl, amely kívülről is elsősorban tömegével, az egyes épület-testek egymásba szerkesztésével hat. Ezeknek komoly nagyvonalúsága, nem egyszer fensége, határozza meg az épület művészi képét. Nem egy ilyen hatalmas háztömb, gyárépület középkori várak festői zordságát juttatja eszünkbe. Az avignoni pápák várának testvéreit nem a modern kastélyok, hanem valamelyik világváros erőműtelepének vasbetonépítményei között lehetjük fel.

De hiba volna azt hinni, hogy a modern építészet a higiénia,

a célszerűség, az egyszerűség és az alkalmazott új építési anyagok nevében lemond minden díszről, lenyírja a művészi képzelet szárnyait. Csak a Neue Sachlichkeit, az új tárgyilagosság hívei hajlamosak erre, ennek a végletnek apostolai építenek barátságos szobák helyett operációs termeket, ők rendezik be rideg acélbútorokkal a lakásokat. Tiszteljük következetességüket, de nem tekintjük őket a modern építészet költőinek. Száraz tudósok, szociológusok, akik csak néha, elméletük ellenére alkotnak művészt. A mai építészetnek igazi hősei ép olyan erős képzeletű, művészi látású egyének, mint amilyenek a régi mesterek voltak. Ők szintén szerelmesei az alkalmazott anyagoknak. Nem ridegen használják fel ezeket, hanem kicsalják belőlük a bennük rejlő művészi lehetőségeket. Még a műkővet is nemesen, őszinte hatással alkalmazzák. Átérik a nagy tömegek egyensúlyát, festői elosztását és az épülettetek vonalait nem egyszer lágy hajlásokkal melodikusá teszik. A valódi anyagokból készült díszről sem mondanak le, de ez náluk nem szertetlen, az épületre rárakott ékítőmű, hanem az épülettest természetét, a belső szerkezetet kifejező, a monumentális hatást elősegítő homlokzatrészlet. Bánulatos, hogy különösen téglából mire voltak képesek a mai legjelesebb építészek. Új korszaka nyílt a monumentális téglaeépítésnek. Északnémetország, Hollandia, a skandináv államok legesodálatosabb épületeit a túlégetett, szinte zománcos színeket játszó téglából, legtöbbször az úgynevezett klinkerből építették. Milyen páratlanul művészi a monumentális vonalak nagyszerűségének és a meleg színhatású felületeknek együttese. Szinte fáj ugyanakkor a mi épületeink rideg vakolat- és műkő-homlokzatára gondolni. Pedig nekünk is kötelességünk lenne ilyen modern téglarchitektúrát kifejleszteni. Nekünk sincs olcsó, jól faragható, időálló kövünk, mint az északi országoknak, itt is a téglának kellene a nemzeti építészet kifejező eszközének lenni.

Az első próbája ennek most történik. A szegedi egyetemet és a püspöki palotát, mely gróf Klebelsberg Kuno kultuszminiszter szerencsés elgondolása folytán egységes terv szerint épül, magyar klinker-téglával burkolják. A nyugodt egyszerűségű épületcsoport nem lesz barokkstilusú. Végre egy bátor kezdés.

*

A Képzőművészeti Társulat idei téli kiállítását teljesen konzervatív szellemben rendezték. Művészeinknek csak úgynevezett szélső jobbszárnya állított ki, míg a modernebb törekvésűek kivétel nélkül távolmaradtak. Ennek megfelelően a kiállítás képe is teljesen egyöntetű volt ami azonban nem jelent még unalmat vagy alacsonyabb

színvonalat. Igaz ugyan, hogy meglepetésekkel egyáltalán nem találkozunk, de néhány művésznk megszokott stílusán belül sikerült alkotásokkal szerepelt a tárlaton. Nagyobb lélekzetű alkotás alig akadt közöttük, csak néhány jeles képmás és több friss vagy hangulatos tájkép előtt állhattunk meg. Felfogás szempontjából szinte kizárólag a naturalizmus uralkodott mindenütt.

A díszhelyen László Fülöp Eleknek megkapó képmása függött, melyen a mester Lyautey maréchalt örökítette meg rendkívüli festői bravurral, artisztikus eleganciával, de mégsem felszínesen, hanem a lényegest kitűnően éreztetve. Ép így igaz dicséretet érdemelt Karlovszky Bertalannak gróf Wenckheim Lászlót ábrázoló arcképe, mely színesebb a mester szokott képmásainál. Rajza tökéletes, részletező, mégsem túlzott a formák analysisise. Wellmann Róbert Serédi Jusztinián hercegprímást festette le, hasonlóképen gondosan megfigyelt, eleven, de festőibb, összefoglalóbb modorban.

A tájképfestést Szlányi Lajos és Bosznay István képviselte ezúttal leggazdagabban. Szlányi Lajos a havas tájak hű megfigyelője, kitűnően adja vissza a napsütötte fehér hónevezőknek lilás-fehér csillogását vagy a hegyekről alászálló párát, a téli léghört. Akár svájci hegyóriásokat, akár magyar motívumokat fest, mindig az igazságra törekszik. Bosznay István egész munkásságának egyik legkiválóbb terméke a *Lankóci erdő* című sötét tónusú, nagy vászon. A költői hangulat igaz éreztetése Paál László és a barbizoni mesterek stílusának közelébe emeli itt Bosznayt.

A kiállítás szobrászati anyaga hasonló szellemű és minőségű, mint a festészeti rész. Az elvontabb vagy jellemzetesebb stílusra való törekvés idegen a magyar szobrászok legnagyobb részének. Megszokott tetszetősség vagy kötetlen naturalizmus jellemzi a legtöbb szobrászati alkotást. mint azt a kiállításon szereplő édeskés sír-emlék-, hősiemlék- és a Trianon-küttér is igazolja.

*

Az Ernst-Múzeum idei őszi évadja szintén meglehetősen egyhangú volt. Egyedül az első kiállítás szolgált meglepetésekkel. Itt két fiatal művész mutatkozott be tehetséget, komoly célkitűzést jelző munkáival. Medveczky Jenő és Domanovszky Endre, mint a legtöbb mai festő, nem a természetmásolást tekinti a művészet feladatának, hanem a kép önálló fölépítését. Nem bontják fel a látott formákat, hanem ellenkezőleg, még inkább hangsúlyozzák azoknak testiségét, állandó jellemét. A szín sokszor háttérbe szorul a forma mellett alkotásaikban, mint azt néhány mai vezető olasz

mesternél is láthatjuk. Stílusukban van valami a quattrocentisták odaadó kötelességtudásából és a manieristák kifinomultságából. Akár kis képet, akár nagy vásznat festenek, egyforma tudatossággal, elmélyedő gonddal oldják meg a kitűzött problémát. Első gyűjteményes bemutatkozásuk biztos záloga jövő fejlődésüknek.

Régebbi művészeink kiállításai közül Herman Lipót és Gárdos Aladár gyűjteményei érdemeltek különösebb figyelmet. Herman Lipót azok közé a festők közé tartozik, akik mindjárt a természetet átalakító, jelen esetben eszményi stílusra törekvő alkotásokkal tűntek föl. Tanulmányai ugyan még a naturalizmus jegyében játszódtak le, azonban már korán áthajókázott a képzelet ragyogó birodalmába. A régi esztétika nyelvén szólva, eszményi tájképek festésére adta magát, melyekben sokszor szorosabb jelentés nélküli alakok tanyáznak. Alakjai legtöbbször csak staffage-jellegűek, de gyakran megnőnek és figurális compositiókká alakítják át a szabad természetbe állított jelenetet. Markó Károly eszményi tájai kelnek új életre, új formában, Herman compositióiban.

Természetesen az impresszionizmus festői feloldottsága Herman festői kultúrájára is rányomta bélyegét. Elképzelései legtöbbször csak vázlatban valósulnak meg a maguk frissességében. Odavetett szín- és formaegyüttesükben a művész képzelete élénken éli át a maga álmait, a nagyméretű vásznakban azonban sokszor elhalványul képzeletének vívőereje, megtörik ecsetének lendülete. Az ígért több, mint a beváltás.

Bármennyire rokonszenves és kedvelt Hermannak eszményi stílusa, mostani kiállítása is megerősít bennünket abban, hogy a művész igazi világa a valóság közvetlenebb reprodukálása lenne. Mihelyt hívebben másolja a természetet, legyen az tájkép vagy figurális motívum, sokkal őszintébb és kiválóbb eredményeket ér el. Színfoltjai akkor biztosabban ülnek a vásznon, tónusuk egységesebb, összetartozásuk erősebb. Nem különülnek el úgy egymástól, mint nagy actos-képein, hol az alakok testszíne és a színes drapériák külön életet élnek. A naturalisztikusabb felfogású képek Herman mostani gyűjteményének legkiválóbb értékei. Bennük nyilvánul a művész tehetsége igaz valójában és a maga teljességében. Természetesen itt sincs szó száraz naturalizmusról, mert a sok eszményi képkomponálás, színeköltészet gazdaggá, égővé tette Herman palettáját.

Gárdos Aladár aránylag keveset szerepel kiállításon, a népszerűség nem szegődött melléje, pedig nem egy alkotása többet érdemel felületes megismerlésnél. A női act a fő témája, ennek formáit kelti lüktető életre márványszobraiban. Gondosan mintáz meg

minden részletet, érezteti a hús lágyságát, az izmok, az inak feszülését. *Lédája* és *Titok* című csoportja legtökéletesebbek e tekintetben, *Hajléktalanok* című kifejező bronzcsoportja viszont a francia impresszionista szobrászat tehetséges követőjének mutatja.

*

A Szépművészeti Múzeumnak dr. Hoffmann Edith avatott vezetése alatt álló grafikai osztálya az ősszel két kiállítással kedveskedett a művészet barátainak. Az első a modern svéd grafikusok kiállítása volt.

Részben magának a múzeumnak kiváló anyagát, részben pedig a Svéd Rézmetszők Szövetsége által küldött gyűjteményt foglalta magában. Legértékesebb volt a kilenc évvel ezelőtt elhunyt híres mesterüknek, Anders Zornnak sorozata.

Zorn egyike a legjellegzetesebb stílusú modern grafikusoknak. Optikai jellegű, reális benyomásait impresszionisztikusan könnyed, mégis markánsan határozott módon rögzíti lapjaira. Csak a legritkább esetben jelzi a körvonalakat. Formát, sötétséget, világosságot, tónust, mindent egymás mellé húzott és egymás fölé rakott párhuzamos vonalakkal fejez ki, csak itt-ott, a kisebb, finomabb részleteknél használ görbéket, melyek így annál lágyabbnak, könnyebbnak hatnak. Érdekes megfigyelni fejlődését, mint válik stílusa az első lapok bársonyos puhasága és részletgazdagsága után férfiasan határozottá, összefoglalóvá, hogy élete végén ismét lágyabb, könnyedebb legyen. Zorn lapjainak gazdag sorozata a Szépművészeti Múzeum tulajdona.

Carl Larson szintén az érdekesebb elhunyt svéd grafikusok közé tartozik. Zornnal ellentétben, az ábrázolt motívum formái benyomására vet súlyt. Mind a motívum beállításával, mind a vonalak hajlataival stílusra, mondhatni: az illusztrációk grafikus stílusára törekszik. Molin H. I. kitűnő technikájú művész, akinek meleg, bársonyos tónusú, részletekben gazdag rézkarcai a grafikai készütség magas fokát és régi stílusát képviselik.

A Svéd Rézmetszők Szövetségének tagjai is mind alapos készütségű művészek. Karcoló tüiket nem annyira a képzelet, mint a szigorú természetmegfigyelés vezeti. Szinte sasszemük van, minden formát élesen látnak és lelkiismeretesen érzékeltetnek. A mi grafikusainknak nagy képzelőereje, könnyedsége, érdekessége mellett túljózan mindegyik. A régebbi naturalista felfogást ápolják tovább kissé modernebb, többé-kevésbé keményebb stílusban. Nincs különösebb hajlandóságuk a komponálás, a természettől elvonatkoztatott látományok, szimbolumok iránt, ami a magyar grafikának is

jellemvonása és aminek annyi mély benyomást keltő, extatikus kifejezésű lapot köszönhetünk. Egyedül Elgström lapjaiban van különösebb képzelet, de ennek idegenszerűségét, melyben északi és egyenlítői exotikum vegyül egymással, nem tudjuk igazán méltányolni. Magnusson Gustaf lapjainak finom zamatját már jobban élveztük. Legtipikusabb azonban a mai svéd grafikára nézve Fridell, Tägström, Borglind, Johansson, Thor, Stallarholm, Sallberg, Von Rosen és Janson komoly sorozata, melyek tipikusan szemléltetik a fentebb elmondottakat.

A második kiállítást a Szépművészeti Múzeum Francesco Bartolozzinak, a XVIII. századi népszerű olasz grafikusának és körének szentelte.

Bartolozzi korai éveiben Velencében működött és főképpen odaváló mesterek műveit metszette könnyed modorban, amellyel a festmények festői lágyágát, szinte gobelinszerű ezüstös tónusát adta vissza kitűnően. Később, 1764-ben Angliába költözik, hol igen nagy népszerűsége tesz szert és fő mestere lesz az angol grafikának. A király udvari rézkarcolójának nevezi ki és tagja lesz az akkor alapított Royal Academynek. Bartolozzi itt megtanulja az úgynevezett pontozó modort, melynek segítségével a leglársonyabb tónusok, a legfinomabb átmenetek éreztetésére lesz képes. Igen sokszor színézzel is emeli grafikai lapjainak művészi hatását. Nagyszámban készíti ekkor szövevényes technikájú metszeteit a régebbi olasz mesterek, a nagy angol festők, így Reynolds és Gainsborough festményei, majd Holbeinnak az angol király birtokában levő színes rajzai után, sőt nem egyszer szívességből jótékony célra meghívókat, belépőjegyeket is rajzol. Bartolozzi alig készített egy-két lapot a maga rajza alapján, munkáinak zöme mások festményeinek másolata, s ezekben arra törekedett, hogy híven reprodukálja vagy még tökéletesebbé tegye az eredeti képek hatását. Holbein és még inkább a vele egykorú angol festők művei után készült lapjai a grafikai művészet egyik technikai csúcspontját jelzik. Követői és a köréje csoportosuló grafikusok is mind ezt a tetszetős, nagy technikát és türelmet igénylő modort vették át.

A Szépművészeti Múzeum különösen gazdag Bartolozzi-féle grafikákban és ezért a kiállításon a mester egész oeuvre-jét kitűnően tanulmányozhattuk, kezdve a korai velencei lapoktól egészen a Holbein-rajzok után készült színes, pontozott rézkarcokig. Egy-két eredeti, kitűnő krétarajz csatlakozott még a grafikákhoz. Bartolozzi körének, így a híres J. R. Smithnek hasonló művészetét szintén elsőrangú lapok képviselték.

Az őszi folyamán elkészült vagy bemutatott művészi alkotások közül Leszkovszky Györgynek, egyik jelesebb fiatal falfestőnek az Új Szent János Kórház kápolnájának diadalívére festett nagy szimbolikus compositiója a legjelentékenyebb. Képének tárgya a szenvedő emberiség, amely Krisztushoz folyamodik. Kétoldalt, a szentélynyílástól jobbra és balra a betegségek által megpróbált emberek csoportja látható, fölöttük a diadalív tetején pedig imádkozó angyaloktól körülveve Krisztus trónol, akitől a szenvedők vigaszt, gyógyulást várnak. Krisztus felé mutat az emberek csoportjainak két főalakja, paulai Szent Vince és egy apáca is. Ők a földi enyhítői a fájdalomnak, melytől Krisztus nevében szabadulhatnak meg a szerencsétlenek. Minden kéz, tekintet, gondolat feléje irányul, aki mint a szenvedések megdicsőült királya uralkodik a nagy mindenségben.

Leszkovszky a diadalív körüli falsíkra szimmetrikusan építette föl compositióját. Alul a szenvedő emberek csoportjait sötétebb tónusban, markánsan festette meg, míg fölöttük a fényesség birodalmában földtől elvonatkoztatott szépségben jelennek meg az égiek. Bár itt nincs határoltság, mégis reliefszerűen stilizált minden.

A felső régiók fénye nem világítja meg az alsó csoportokat, amelyek talán kissé túlzottan sötétek. A körvonalak feketéjét, mely a stílust hordozza, a kelleténél jobban hangsúlyozta Leszkovszky. Viszont ebben nyilatkozik stílusának ereje is. Komoly készültséggel rajzolta meg minden alakját, szinte plasztikusan mintázta meg formáikat. A legalól levő fekvő betegek alkalmat adtak neki monumentális fél-actok komponálására. Ezek az erélyes alakok az egész compositio legférfiasabbán elképzelt és önálló szépséget hirdető alakjai. E markáns figuráktól fölfelé mind szelidebb, ünnepesebb és megszokottabb is lesz a compositio figurális stílusa. Egy-két alakon, csoporton, mintha a preraffaeliták nemes vonalmelódíája visszhangzanék. Krisztus körül az angyalok és a térdelő gyermekek serege viszont kissé már konvencionális.

Leszkovszky ezzel a tiszta al fresco technikával készült compositióval is igazolta, hogy hivatott nagy festői feladatok megoldására. Tud komponálni és ismeri a nagyvonalúság föltételeit. A kápolna ornamentális kifestése is az ő munkája és ő festette a kóruson lévő kis Szent Cecilia-freskót is.

Ybl Ervin.

IRODALOM.

Wertheimer Ede legújabb könyve.

Bismarck im Politischen Kampf von Eduard von Wertheimer. Verlag von Reimar Hobbing, Berlin, 1930.

Meglepetésszámba ment, amikor Wertheimer Ede, kiről mindnyájan tudjuk, hogy az Akadémia megbízásából egy nagy Kossuth-életrajzon dolgozik, mely már befejezéséhez közeledik, a mult év késő őszen egyszerre egy hatalmas, 602 lapra terjedő kötetten állott elő, mely Bismarckot mint politikai harcost tárgyalja.

Már a könyvnek a címe is mutatja, hogy a szerző nem teljes Bismarck-biográfiát akart adni, különösen nem abban az épen nem tudományos formában, amelyben a feladattal nem rég Emil Ludwig nagyon népszerűvé lett könyvében megpróbálkozott.

Wertheimer az ő, korával dacoló munkakedvével és munkabíráásával mindenekfölött mint fáradhatatlan és szerencsés kezű kutató akart érvényesülni most is, amikor a bécsi és németországi levéltárakban felkutatott rengeteg új anyaggal, közte sok intím jellegű levéllel és jelentéssel igyekezett kitölteni azokat a hézagokat, amelyek a nagy német államférfiú élete és munkássága ismeretében még eddig mutatkoztak.

Mert — mint arra a szerző maga is rámutat — tulajdonképpen ez volt könyvének igazi célja és ezt teljes sikerrel el is érte. A cíni, melyet művének adott, nem fedi teljesen a könyv tartalmát, mert például Bismarck parlamenti harcait teljesen mellőzi; helyesen, mert hiszen azok közismertek, a nyilvánosság előtt folytak le; azokban semmi fölfedezni való nincs. Azonban Bismarcknak, mint politikai harcosnak a képében ezek kétségkívül lényeges vonást alkotnak, azokban a szó teljesebb értelmében volt Bismarck «harcos», mint azokban az udvari, miniszteri és követi kabinetekben lefolyt beszélgetésekben, vitákban és levélváltásokban, melyek a könyv tartalmának majdnem túlnyomó részét szolgáltatják.

Ez a szerényen megvont köre a feladatnak míg egyrészt megmagyarázza a látszólagos aránytalanságokat, melyek a Bismarck pályája különböző időszakai és terei méltatásában mutatkoznak, másrészt tagadhatatlanul fokozza a mű tudományos becsét. Ebben a

célkitűzésben rejlik a magyarázata annak is, hogy a szerző némely oly történelmi kérdést is megold, amely a Bismarck pályája s különösen harcosi szerepe szempontjából alárendelt jelentőséggel bír. Például a Schleswig-Holstein közös meghódítása által Ausztria és Poroszország között támadt kérdések megoldását célzó s az 1865 nyarán Gasteinban kötött egyezményvel végződött tárgyalásoknak teljes, pragmatikus történetét kapjuk e könyvben. Igaz, hogy ez a megegyezés rövid életű volt s Poroszország 1866-iki győzelme után csakhamar anektálta ezeket a hercegségeket, úgy hogy az itt részletesen leírt tárgyalások ma már kevés történelmi értékkel bírnak, épp úgy mint a frankfurti német nemzetgyűlés körüli elsőségért ugyan csak Ausztria és Poroszország között folyt huzakodások, melyek a mű első fejezeteiben vannak leírva, ma már szintén keveseket érdekelnek. Azonban a Bismarck diplomatai szerepének első, jellemző próbái kétségkívül megérdemelték a részletes történelmi tárgyalást.

Nem fáradó részletezéssel tárgyalja a szerző azokat a szinte naponkint változó kis udvari fondorlatokat, melyek az orosz cárnak és porosz királynak az 1867-iki világkiállítás alkalmával Párizsban tett látogatását megelőzték és előkészítették.

Érdekes epizódot karol fel Wertheimer, mikor Jérôme Napoleonnak, a «vörös herceg»-nek — kit következetesen Plon-Plonnak nevez — 1868-iki európai utazását írja le. Ebben ugyan Bismarcknak nem nagy szerep jutott, de bennünket a herceg személye és utazása érdekel, mert ismerjük szoros viszonyát a magyar emigrációhoz, különösen Kossuthhoz és mert a herceg ez útja alkalmával Magyarországot is meglátogatta s itt lelkes fogadtatásban részesült. Véletlenül láttam őt tanulókoromban, az akkori «Európa» szálló erkélyén, mikor a nagy Napoleonéhoz feltűnően hasonló mosolygó arccal fogadta az utcán egybegyűlt közönség lelkes éljenzéseit. Helyesnek látszik a szerző ama föltevése, hogy ez az út a közép- és keleteurópai viszonyok megismerése mellett azt a célt is szolgálta, hogy a Franciaország és Poroszország közötti viszony élet tompítsa, mert az éleslátású herceg látta, hogy a második francia császárság gyenge lábon áll s ezért féltette a gyorsan megnövekedett német hatalommal való összeütközéstől.

Új megvilágítást nyer e műben Bismarck viszonya Magyarországhoz. Nagy figyelemmel kísérte Magyarországnak az 1861-iki alkotmányos kísérlet meghiúsulása utáni elégedetlenségét s nem tartózkodott tőle az emigrációval összeköttetésbe lépni, Olaszországgal Magyarország forradalmasítása ügyében conspirálni s egy magyar légió alakulását elősegíteni. Mikor azonban az 1866-iki háború rövid lefolyása Poroszországnak meghozta a teljes és elhatározó győzelmet.

a magyar forradalmi mozgalom tervét épp úgy sietett politikai számítása tényezői közül kiküszöbölni, mint Olaszország, mikor a porosz győzelmek megszerezték neki Velence birtokát. Wertheimer alkalmat talál annak az akkor nagyon elterjedt hitnek a megcáfolására, mintha Magyarország mértékadó körei komolyan gondoltak volna arra, hogy a Monarchia 1870-ben Franciaország mellé álljon s bosszút vegyen Poroszországon az 1866-iki vereségért.

Bismarck politikájának egyik magyarországi vonatkozását kell látnunk abban a szívos küzdelemben is, melyet gróf Taaffenak a szlávokat felbátorító s a vizet a föderalizmus malnára hajtó politikájával szemben kifejtett. Nem mintha a dualizmustól el lett volna ragadtatva; jobban szerette volna a centralizált Ausztriát, azonban Magyarországgal mint súlyponttal és természetesen a német szövetségen kívül állva. Ellenben a föderalizált Ausztriában, szláv túlsúllyal, határozott veszélyt látott az egyetemes német érdekekre nézve. Oly tüntetőleg mutatta a német kormány bizalmatlanságát Taaffe iránt, hogy a német császár 1888-iki bécsi látogatása alkalmával ő, Bismarck, személyesen vitte el Budapestre Tisza miniszterelnöknek a legmagasabb porosz rendjelet, míg az osztrák miniszterelnök semmi kitüntetést sem kapott. Azonban a sors úgy akarta, hogy Bismarck előbb bukják meg, mint Taaffe, akinek — ha csak alattomban is — megbuktatására törekedett.

Wertheimer legújabb könyvének érdekes jellemző vonása, hogy míg a vaskancellár biográfiái többnyire az ő saját megnyilatkozásaiból s kortársainak utólag megalkotott véleményéből igyekeznek megformálni jellemképét, itt gondosan vannak összehordva — és pedig már Bismarck pályájának kezdetétől fogva — kortársainak nagyobb részét ismeretlen egykorú véleményei személyére vonatkozólag. Így találkozunk itt br. Jósika Samu. III. Napoleon, Motley, Disraeli, Touvenel, gr. Blome bizalmas megnyilatkozásaival a német követ, majd miniszterelnök, később kancellár személyéről. Ezek között bennünket úgy személyi, mint tárgyi szempontból leginkább érdekel az első helyen nevezett. Báró Jósika Samu, utolsó életében, 1859-ben Karlsbadban találkozáván az akkor Szt. Pétervárott porosz követként működő Bismarckkal, azt írta róla, hogy ez az ember oly szellemi jelentőséggel bír, felfogása oly világos és éles és energiája akkora, mint a hogy azt ő — Jósika — még addig senkinél sem tapasztalta. Kevés év múlva — úgymond — ez az ember országában a hatalom legmagasabb polcára fog emelkedni s a világot be fogja tölteni dicsőségével. Oly ítélet ez valóban, mely nagy emberismerőként tünteti föl a kevéssel később elhunyt magyar konzervatív államférfiút, Széchenyi benső barátját.

Élesen domborodik ki e könyvből a későbbi vaskancellárnak az a — kivált pályája elején — szembeötlő jellemvonása, hogy emelkedése úgyszólván szükségszerűen alakult, ő maga sohasem igyekezett magát előtérbe tolni, már a renyheségre való bizonyos hajlama miatt is. Volt mindig becsvágya és voltak merész tervei, de azok megvalósulását úgyszólván szerette a sorsra bízni; sohasem volt törtető, tudott várni, sőt ellentállani is a kísértésnek.

Különös gondot fordít Wertheimer könyvében a német birodalmi egység és császárság kialakulásának küzdelmes történetére. Megragadó képet nyújt, ha látjuk, mily nehézségekkel s mily szívós ellenállással kellett Bismarcknak élete e nagy művének megalkotásánál megküzdenie nemcsak a főkép Bajorországban megnyilatkozott partikulárizmussal és féltékenységgel, hanem magának a főszemélynek, az öreg porosz királynak ellenkezésével, ki sehogy sem akart belétörődni abba, hogy ő életében még valami más is legyen, mint porosz király! Kiméletlenül érezte főminiszterével neheztelését azért, hogy őt erre mégis úgyszólván rákényszerítette!

Habár így a Wertheimer közlései is nyilvánvalóvá teszik az óriási érdemet, melyet Bismarck a német birodalmi egységnek minden akadállyal szemben való megalkotása körül szerzett, azért mégis szerzőnk bölcs mérséklettel és tárgyilagossággal szembeszáll azzal a történeti doktrínával, mintha a német császárság létrehozása éppen csakis a Bismarck egyedüli és kizárólagos személyes műve lett volna, és rámutat arra, hogy e nagy államférfiú sem lett volna képes győzedelmeskedni ebben a kérdésben, ha a nagy német közvélemény nem állott volna mellé.

Wertheimer könyve végén megemlékezik a bukott kancellár végégeiről is, az aggkori magányából a hálátlannak látszó császár ellen szórt többé-kevésbé leplezett támadásairól, bizonyára nemcsak a teljesség kedvéért, hanem azért is, mert ezek az évek Bismarckot szintén mint politikai harcost tüntetik fel. Csakhogy persze más értelemben volt ő harcos ebben az időben: más helyzetből, más fegyverekkel és kilátástalanul kellett ezt az utolsó harcot megérnie, inkább csak multja védelmére s inkább csak emberi, mintsem államférfiúi indítékokból. Erre az utolsó harcára valóban ráillenek a Madách szavai:

A végső küzdés kisszerű jaja

Nagy gúnykacaj éltünk küzdelmire!

Aki a Wertheimer könyvének terjedelmétől meg nem ijedve, azt figyelemmel végigolvassa, több újat és érdekeset fog benne találni, mint amennyit a Bismarck-irodalom felületes ismerője talán vár tőle.

Berzeviczy Albert.

Könyv az olympiai játékokról.

Az olympiai játékok története. Írta dr. Mező Ferenc, gróf Klebelsberg Kuno előszavával. Az 1928. évi amsterdami olympiai játékok irodalmi versenyén győztes munka. 121 képpel és két térképpel. Az Orsz. Testnevelési Tanács kiadása. 1929.

Sportéletünk megizmosodásának és egy negyedszázaddal ez előtt még el sem képzelt fellendülésének köszönhető, hogy ez a negyedrétű, 301 lap terjedelmű díszmű megjelenhetett, abból az alkalomból, hogy az 1928. évi amsterdami olympiai versenyek műsorába ezúttal első ízben felvett irodalmi pályázaton a bíráló bizottság Mező Ferenc pályamunkáját jelentette ki győztesnek.

Aki az ókori sporttal behatóan és szakszerűen akar foglalkozni, annak nem elegendő csupán a sportnak, a testgyakorlás különféle fajtáinak s a versenyéletnek ismerete, hanem a klasszika-filológia és segédtudományainak vértetével is felszerelve kell hozzáfognia a megoldatlan problémákban gazdag kutatási anyag megrostálásához, mert ha egyik-másik ókori sportíró szakműve, például Philostratos *Gymnastikosa* vagy Lukianos *Anacharsisa* már meg is jelent magyar fordításban, mégis számos más forrásmű még német fordításban sincs meg. Figyelemmel kell lennie az epigrafikára s az antik művészettörténetre is, mert az írók adatait számos esetben csak az ásatások folyamán előkerült feliratok, szobrok, vázaképek s a testgyakorlás és versenyek színhelyéül szolgáló gymnasium, palaistra, stadion és hippodromos-maradványok teszik teljesen érthetővé. Így Pausaniasnak, az ókor Baedekerének adatai nélkül Olympiát az ásatásoknál aligha lehetett volna oly pompásan megismernünk, viszont az ásatások tisztáztak nem egy dolgot, mely Pausanias leírása alapján magában nem volt érthető.

Mező Ferenc e képességeket szerencsésen egyesíti magában. Két évtized óta működik a sportéletben s egyúttal klasszikus filológus is. Az antik sportélet történetének beható tanulmányozásához 1923-ban fogott hozzá s annak leghálásabb részét, az olympiai játékok történetét választotta műve tárgyául. Ezzel kettős célt ért el. Egyrészt működő sportember létére elfogadható magyarázatot tudott adni a modern sportélet alapos ismerete alapján olyan vitás kérdésekben, amelyeket a sportban kevésbé otthonos bármilyen kiváló filológus sem tett eddig eléggé érthetővé. Ilyen például a távugrás antik rekordjának Mezőtől megadott magyarázata. A mai távolugrási világrekord 1925 óta 7·89 m, ezzel szemben az ókori Phayllos és Chionis legjobb ugrásai, ha az antik lábmértékben feljegyzett adatokat

méterekbe számítjuk át, 16 métert is meghaladnak. A sportéletben kevésbé tájékozott filológusok hajlandók voltak ezt a hihetetlen adatot hitelesnek elfogadni, annak ellenére, hogy az antik versenyeken a távolugrás csak mint a pentathlon része fordult elő, amikor tehát az ötös-verseny (futás, ugrás, diszkosz- és gerelyvetés, végül birkózás) résztvevői egy-egy versenyben, ez esetben a távugrásban, nem érthettek el a sokoldalú tréning miatt olyan jó eredményt, mint korunk atlétái, kik egy-egy ágban, tehát a távugrásban is specializálják magukat. Akik ezt belátták, azok egyszerűen a mesék világába utalták az Anthologia Graeca Phayllosról szóló distichonjának e számadatát s Julius Africanus feljegyzését Chionisról. E két végelettel szemben szerzőnk azt a feltevést állítja fel, hogy miként a birkózásban a győzelmet, tudomásunk szerint, az ellenfélnek nem egyszer, hanem háromszor egymásután történt földredobásával lehetett csak elnyerni, úgy a távolugrásnál is mindenkinek háromszor kellett ugrania, s nem a három ugrás legjobbika volt a döntő, mint manapság, hanem a három ugrás összeredménye. Már most, ha $16\frac{1}{2}$ méter három ugrás összeredménye, akkor az átlagugrás csak $5\frac{1}{2}$ méter, ami valóban nem olyan sok, hogy hihető ne volna. Egyéb megfontolások, melyekkel Mező feltevését alátámasztja s melyeket hely hiányában nem sorolhatunk itt fel, addig, amíg jobb megoldás nem akad, egészen valószínűvé teszik ezt a magyarázatot.

Másik érdeme a műnek, hogy bár bőséges jegyzetekben számol be antik és modern forrásairól, mégis a tulajdonképpeni szövegrész népszerű előadásmódja párosulva az antik sportéletből vett számos anekdotászerű elbeszéléssel, valamint a jól sikerült illusztrációkkal, alkalmas arra, hogy a humanisztikus műveltségtől távolabb álló olvasóban is felkeltse a görög kultúra és művészet iránt való érdeklődést, amit csak az tud kellőképpen értékelni, aki sajnálattal kénytelen tapasztalni, mennyire elidegenedik lassacskán a korszellem hazánkban mindentől, ami az ókorral áll kapcsolatban. Aki e könyvet végigolvassa, ha még nem tudta volna, tisztába jöhet az antik sportéletnek és különösen Olympiának vallásos és nemzeti alapon nyugvó kulturális jelentőségével, mely K. e. 776-tól K. u. 393-ig tart, mikor is Theodosius császár a kereszténység híveként szűkebbnek látja a pogány istenkultusz talajából kinőtt s az időszámítás alapjául szolgáló ünnepi játékok végleges betiltását. Olympia jelentősége az ókorban nagyobb volt, mint az 1896-ban báró Coubertintől feltámasztott modern olympiai versenyeké. Ma a közlekedési viszonyok fejlettségénél fogva évenként tartanak országos és nemzetközi kongresszusokat a tudományok, művészetek, ipar,

kereskedelem stb. egyes ágainak képviselői, a kiállításokon felhalmozott újdonságokat százezrek, sőt milliók keresik fel, hisz az idegenforgalom szervezésére és fejlesztésére ma már a művelt államok külön szervezetet létesítenek. A modern olympiai versenyeken is az öt világrész legjelesebb atlétái és sportférfiai, sőt sporthölgyei mérik össze erejüket egy-egy metropolisban, azonban az atléták iránti érdeklődés rendszerint kevesebb közönséget toboroz össze a pályára, mint az üzleti vonatkozásoktól nem egészen mentes és éppen ezért kellőképpen reklámozott ló- és autóverseny, futball- vagy boxmeccs. Így például a Los Angelesben épült autóversenypálya 100 ezer, míg a stadion csak 75 ezer nézőt képes befogadni.

Olympia mindezeknél többet jelentett. Nem volt világváros, mely élvezeteinek tarkaságával a közönséget kárpótolni tudta volna a hosszúra nyúló versenyekbe való belesömörlésért, hisz ma már két hétig is eltartanak az olympiai versenyek, annyiféle sportra terjeszkednek ki. Miként ma a kis Bayreuthba csak azért zárandokol el a zenebarát, hogy a Festspielhausban a zeneművészetnek hódoljon, Olympiát is csak az ünnepi játékok kedvéért látogatták, melyek virágzásuk tetőpontján is csak öt napot vettek igénybe. Az első és utolsó vallásos ünnepélyekkel, körmenetekkel, áldozatokkal s a győztesek megkoszorúzásával telt el, úgyhogy a tulajdonképpeni versenyek csak három napig tartottak. Vallási szempontból tehát olyan jelentőségű volt Olympia, mint ma a híres búcsújáró-helyek: Lourdes, Mária-Cell stb., melyeknek csekélyszámú lakosságát ezerszeresen felülmúlja az odazarándoklók serege. S ha a görög ember gyógyulást inkább az epidaurosi Asklepios-szentélyben keresett, jóslatot pedig inkább Delphiben kért Apollontól, az olympiai zárandoksereg száma annál nagyobb volt, mert a Rómától és Sziáliától egészen Syriáig terjedő görög nyelvterületről a közös valláson kívül a közös nyelv és kultúra kapcsa hozta őket ide össze afféle pan-görög kongresszusra, melynek tartama, az ú. n. szent hónap alatt ép vallási jellegénél fogva megszünt minden ellenségeskedés Hellásznak egymással örökké marakodó város-államai közt. Nálunk, modernéknél, a világháború megakadályozta az olympiai játékok, a kongresszusok, kiállítások, zárandoklások megtartását. Ellenben a thermopylai csata idejében, a perzsák bámulatára, változatlan hévvel folynak a versenyek Olympiában, sőt a három évtizedig tartó peloponnesosi háború folyamán, melybe Hellásznak úgyszólván valamennyi állama belebonyolódott, még akkor sem maradtak el egy ízben sem a négyévenként megtartott ünnepi játékok. Itt tombolta ki magát az a sportláz, melyet a mai versenypályák közönségénél is megfigyelhetünk, s az embersportok-

kal egyidejűleg megtartott ló- és kocsiversenyek közönségét csak a sportszemponthoz hevítték, minthogy totalizátor és bookmaker akkor még ismeretlen fogalmak voltak. Ha most még azt is figyelembe vesszük, hogy a versenyek nézőközönsége, tekintettel a versenyzők meztelenségére (hisz a testgyakorló-intézetet jelentő *gymnasion* szó is a «*gymnos* = meztelen» szóból származik), csakis férfiakból állott, a nőket ugyanis nem bocsátották be, akkor beláthatjuk, hogy az érdeklődés központjában csak maguk az ünnepi játékok állottak.

A vallásos jelentőség, ab' an is kidomborodik, hogy Olympia belterülete, az Altis lassacskán megtelik szebbnél-szebb templomokkal, kincsházakkal és fogadalmi ajándékokkal. Az ásatásoknál 130 egész vagy csonka márványszobor és relief, 13 ezer bronztárgy, ezer terrakotta, 6000 érem, 400 teljes és 600 töredékes felirat került elő. De nemcsak képzőművészeti állandó kiállítást nyújtott itt a fogadalmi ajándékok halmaza, hanem híres írók, költők, szónokok is tartanak előadásokat, úgyhogy a modern kongresszusok kiindulópontja valóban Olympia, hol az egyes görög államok hivatalos küldöttségekkel képviseltetik magukat. Olympia s a görög gimnasztika nélkül a görög képzőművészet, és elsősorban a szobrászat, aligha fejlődött volna olyan magas fokra. A görögök ellenszenva a boncolás iránt arra kényszerítette őket, hogy a gymnasionokban és palaistrákban ruhátlanul játszó fiatalság testét tanulmányozva alapozzák meg a művészeti anatómiát, melynek ismerete aztán halhatatlan alkotásaik megteremtésére képesítette őket.

Ezt a művészeti jelentőséget kissé háttérbe szorította a szerző könyvében. Nem mulasztotta ugyan el szóban és képen ismertetni a fontosabb leleteket (Paionios Nike-jét, Praxiteles Hermes-ét stb.), továbbá egyéb sporttárgyú antik műemlékek illusztrációját és a romoknak Pausanias leírása alapján készült képzeleti rekonstrukcióját. Azonban az olympiai ásatások s a leletek nem egy problémát tisztáztak s a művészettörténeti fejlődés hézagai az itt talált művekkel kiegészítést nyerhettek, amit jó lett volna e műben is szóvátenni. Elég talán e helyütt utalni a faoszlopok, a templomtetőnyílás (*hypaithros*), a kincsház alakjának problémáira, melyek megemlítését művészettörténeti szempontból sajnálattal nélkülözzük. Szerzőnket annyira elragadta a sportszemponthoz, hogy ami e szempontból mellékes volt, azt mellőzte.

Annál részletesebben terjeszkedik ki mindenféle vonatkozásban az egyes versenyfajokra, színhelyükre, lefolyásukra, az előkészültre, a rendezőkre, a versenyzőkre, a közönségre, a sportirodalomra

és költészetre (Pindaros stb.), a győztes ünneplésére, a győztes szobrokra stb. Gyakran tesz összehasonlítást a mai sportviszonyokra, cáfolja a külföldi és hazai sportírók téves állításait, rámutat arra, hogy milyen képtelenség a napisajtótól újabban felkapott *olimpikon* szó használata *olimpikosz* helyett a *győztes* megjelölésére (mert hisz ugyanilyen módon *politikus* helyett *politikon*-t kellene mondani), ami abszurdum, minthogy az *on* végződés a semlegesneműség jele. Akik részletesebben kívánnak foglalkozni az olimpiai játékokkal, azok haszonnal fogják forgatni a függelékben a győztesek időszerinti jegyzékét, valamint a részletes név- és tárgymutatót. Így Mező Ferenc könyvével nemcsak a laikusnak szolgáltató kellemes és tanulságos olvasmányt, hanem összefoglaló voltánál fogva a kétféle, t. i. a klasszika-filológia és sportszak művelőinek is egyaránt oly alapvető forrásmunkát ad kezébe, mely németre fordítva nemsokára külföldön is meg fog jelenni.

Wagner József.

Ingyen könyvek.

Hírlapjainkban évek óta sűrűn tünedeznek fel hirdetések, melyek külföldi írók műveit magyar fordításban *ingyen* ígérik a közönségnek, mindenkinek, aki a hirdetés levágott szelvényén kéri. Az ajánlott könyvek jó írók munkái, csak éppen régibb, úgynevezett 'felszabadult' írók munkái, kiknek szerzői joga már lejárt s lefordításukért nem kell díjat fizetni. Az íróknak rendszeren összes munkáit kínálják. A hirdető egy külföldi cég, mely Gutenberg nevet visel.

A hirdetésre az *Ingyen* szó vonja oda a szemet. Azt ugyan egyetlen józaneszű ember sem hiheti, hogy egy külföldi cégnek nincs egyéb vágya, mint hogy a magyar olvasóközönséget elárassza ingyen könyvekkel, még hozzá nem is a cég nemzetének íróival, amiben esetleg nemzeti propagandát lehetne gyanítani, hanem neki idegen írók, Tolsztoj, Zola, Dosztojevszky, Victor Hugo munkáival. De az *Ingyen* szónak a csábítása oly óriási, hogy elnyom minden meggondolást, s a hirdetések évek óta egymást érik, nyilvánvaló bizonyosságul annak, hogy nem hiábavalók.

Most aztán a német bíróság hitelesen földerítette az egész nagylelkűség és üzlet titkát, amit különben nálunk is láttak már, csakhogy senki sem tett ellene semmit. Nem úgy a német könyvkereskedők; ők megrázták a nagylelkű *Ingyen Könyv* páncélját és kifeslett belőle a *Jó üzlet*; az *Ingyen Könyv* perselye tele van pénzzel.

A német bíróság először elutasította a Buchhändler-Verband panaszát; a német közönség nem oly együgyű, — mondta az ítélet — hogy föltenné, hogy valóban ingyen kaphat könyvet, aminek előállítása — kivált ma — tetemes pénzbe kerül. Itt csak hangzatos reklámról van szó, azzal szemben bízni kell a német nép józan eszében.

A felsőbb bíróság azonban másképp ítél. Szeme közé nézett ennek a reklámnak. A cég most éppen Schiller összes munkáit hir-

dette, halálának százhusz éves fordulójára, emlékkiadásban, 16 kötetben, ingyen. (A németeknek tehát saját költőiket kínálta a vállalat!) A bíróság ennek a hirdetési eljárásán vizsgálta meg — a tényállás megállapítása során, — a cég üzleti eljárását, az „ingyen könyvek” titkát, mely különben minden esetben ugyanaz.

A lapokban megjelent hirdetések élén a vezérszó *Gratis*; a szövegben is ott van: unentgeltlich; de e mellett az is meghúzódik szerényen, hogy az ingyen könyvért csak hirdetési és csomagolási díj számítanak kötetenként 20 Pfenniget. A szelvényen, amelyet be kell küldeni a céghez, az is rajta van, hogy tíz pfennig küldendő bélyegben azért a nyilatkozatért, hogy a cég az *ingyen könyv* kérését elismeri és teljesíti. Az is ki van mondva, hogy csak nyolc nap alatt beérkező szelvényeket vesznek figyelembe. Így az „ingyen könyv” már 30 Pfennigbe kerül; azonfelül a cég még egy formai kibúvót hagy magának: ő játszhatik azzal, hogy a nyolc napon belül érkezett-e kezéhez a kívánság.

Erre az, aki a szelvényt beküldte, levelezőlapot kap, melyen fölvilágosítják, hogy — ez esetben — Schiller munkái kétféle kiadásban jelennek meg: az ingyen kötet rossz papíron, fűzve; ezt a kiadást maga a kiadó sem sajnálja leszólni; de van jobb kiállítású példány is, bekötve; ennél is csupán a kötés árát számítják, 1.65 Márkába, így a Schiller-kiadás négy seriesben 13.20 Márkába kerül, utánvétellel. A gyengébb kiállítású, kötetlen *ingyen* példányért csak csomagolási és szétküldési díj fizetendő, sorozatonként 1.10 Márka, az egész kiadásért 5.50. A rendelő választ e levelezőlap alapján, hogy melyik kiadást kívánja; ezt keresztrel kell megjelölnie a válasz-lapon; ha ezt elmulasztja, a drágább kiadást küldik meg címére. Itt megint egy kibúvó ajtó.

A bíróság azt sem hallgatja el, hogy a hirdetés, mely szerint csak a postai szállítást vagy — a jobb kiadásnál — csak a kötést kell megfizetni, csak látszat szerint kedvező ajánlat, valójában ez az «ingyen kiadás» más Schiller-kiadásokkal szemben olcsónak sem mondható. A német könyvkereskedők egylete rámutatott, hogy az olcsóbb, úgynevezett „ingyen” kiadás hirdetése csak arra jó, hogy a cég egy nagy címtömeget szerezzen a másik kiadás számára, amelynek ára nemcsak az olcsóbb kiadás előállítását fedezi, hanem azonfelül nagy hasznot is biztosít a cégnek. A bíróság az ítélet indokolásában a társas cég mindkét tagja részére egyenként évi 100,000 Márkára becsüli.

A Reichsgericht ítélete eltiltja az ilyen hirdetések és körlevelek útján való könyvterjesztést. Az ítélet megjelent a *Börsenblatt*-ban (1930. febr. 15).

Mit érdekel bennünket ez az egész dolog? — kérdezi az olvasó.

A Gutenberg-cég nálunk is ugyanilyen módon ad ki és terjeszt „ingyen könyveket”. Ha Németország ebben kárt látott a maga fejlett, kiterjedt irodalmi viszonyai közt, mennyivel több kár származhatik belőle a mi százszor szegényebb irodalmi és üzleti életünkben, akár mily különösen hangzik is, hogy káros lehetne, ha valaki bármily úton-módon könyveket terjeszt.

Már pedig az itt leírt eljárásból kár háramlik a közönségre:

az *ingyen* szó csábja alatt nem jut ingyen, vagy nagyon olcsó könyvhöz. Mikor erre rájön, elkeseredik s fölháborodásában rendes úton sem igen vásárol könyvet jó darabig. Ez már aztán irodalmunk és művelődésünk kára is.

Kár háramlik az irodalomra, mert a cég nálunk csakis külföldi írók fordításait terjeszti. A leleményes hirdetés az *ingyen* szó varázsa segítségével idegen könyvvel árasztja el túlon-túl a közönséget, mely csak az *ingyent* nézi, mikor a magyar írók munkái nehezen kelnek. A verseny egyenlőtlen, mert az élő írók munkáiért jogdíjat kell fizetni, a felszabadult írók fordításáért pedig nem.

A mellett van kötet, melyet az üzleti lázban sebtiben több író fordított; hogy ilyen fordítás mit érhet, mekkora gonddal készül, arra nem kell szót vesztegetni.

A verseny egyenlőtlensége megkárosítja a magyar kiadót s teljesen megöli sorvatag könyvkereskedelmünket. Károsítja a kiadókat, mert hiszen nem kellett nekünk a Gutenberg-cég nagylelkűségére várni, hogy a külföld jeles írói magyarul megszólaljanak. Ezeket az írókat nagyrészt évtizedekkel ezelőtt kiadta a régi Ráth-cég, s újabb fordításaik is vannak. Most a kiadók, ha nem hirdetik ők is *ingyen*, akár befűthetnek a fordított művekkel, mert jött egy külföldi cég, amely *ingyen* hirdeti a könyveket, amelyeket nem ad ingyen.

A magyar könyvkiadó az eladott könyvek árából jelentős részt ad a kereskedőnek. Szép szónoklatokat hallottunk arról, hogy a könyvkereskedők a kultúra bajnokai. Az *ingyen könyv* mellett semmi szükség rájuk, mert ez hírlapi hirdetés útján, azután meg levelezőlapok útján keresi az utat a közönség közé.

Igaz, mondhatni, de hát az 'ingyen könyv' meg hirdetési díjat fizet az újságoknak. Fizet, amíg neki tetszik; de egypár hirdetés után oly óriási címanyag lehet a kezében, hogy már hirdetésre sem szorul, csak levelezőlapjaira.

A német bíróság 200,000 Márkára becsülte a cég két tulajdonosának hasznát. Ez idegen zsebbe vándorol.

A német könyvkereskedők törvény elé vitték sérelmüket. A törvény ítelt. Mi annyi mindenben utánoztuk ok nélkül a németeket. Nem ártana ezt a példát megszívlelni.

Annál inkább, mert Tolsztoj munkáinak kiadása során *Minden napra való* olvasmányok címén két kötet olyan följegyzését adta ki a cég az orosz írónak, amelyet ha magyar kiadó adott volna ki, a hatóság sietne lefoglalni.

Az *ingyen könyvek* így nagyon drágák nekünk.

